

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції «Флагмани освіти і науки України»

ПСИХОЛОГІЯ і суспільство

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

Індексується
Index Copernicus
(ICI World of Journals),
Google Scholar

Розміщений на платформі
«Наукова періодика
України»
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського

2024. № 1 (89)

Рік видання 25-й

Заснований у 2000 році

Виходить двічі на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Категорія «Б» Переліку наукових фахових видань України

Ідентифікатор медіа R-30-04424

(Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1561 від 09.05.2024 року)

Вебсторінка журналу: **pis.wunu.edu.ua**

ISSN: 2523-4099 (Online), **1810-2131** (Print)

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Передплатний індекс Укрпошти: **21985**

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдїяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія
економічного життя**

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України категорії “Б” у галузі психологічних наук, спеціальність — 053 Психологія (Наказ МОН України № 1188 від 24 вересня 2020 року)

ЗАСНОВНИК ТА ВИДАВЕЦЬ:

Західноукраїнський національний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 8 від 27 березня 2024 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голова редакційної ради: **Оксана ДЕСЯТНЮК** (д. е. н., проф., Західноукраїнський національний університет)
Шеф-редактор: **Володимир МОВЧАН** (д. е. н., проф.)
Головний редактор: **Анатолій В. ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)
Заступник головного редактора: **Сергій БОЛТІВЕЦЬ** (д. психол. н., проф., Бюро Міжнародного інституту ціложиттєвого навчання ЮНЕСКО “Освіта дорослих України”)
Заступник головного редактора: **Оксана ФУРМАН** (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет)
Відповідальний за випуск: **Юрій МОСКАЛЬ** (Західноукраїнський національний університет)
Англomовний редактор: **Мар’яна ЛИПКА**

Андрій ГРНЯК (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет),
Інеса ГУЛЯС (д. психол. н., доц., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича),
Руслана КАЛАМАЗ (д. психол. н., проф., Національний університет “Острозька академія”),
Зіновія КАРПЕНКО (д. психол. н., проф., Національний університет “Львівська політехніка”),
Олександр КОЛЕСНІЧЕНКО (д. психол. н., с.н.с., НДІ СБД Національної гвардії України, м. Харків),
Юрій МАКСИМЕНКО (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віктор МОСКАЛЕЦЬ (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Петро М’ЯСОЇД (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2),
Віталій ПАНОК (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи НАПН України),
Олексій ПОЛУНІН (д. психол. н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет),
Галина РАДЧУК (д. психол. н., проф., Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка),
Мирослав САВЧИН (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),
Анатолій А. ФУРМАН (д. психол. н., проф., Національний університет “Одеська політехніка”),
Сергій ШАНДРУК (д. психол. н., проф., Західноукраїнський національний університет),
Наталія ШЕВЧЕНКО (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет),
Тетяна ЩЕРБАН (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет),
В’єра БАЧОВА (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словачької Республіки),
Райнер КЛУВЕ (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),
Ігор РАКУ (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова),
Роман ТРАЧ (д. психол. н., проф., Американська психологічна асоціація, Сполучені Штати Америки)

Редакційна рада: **Андрій КРИСОВАТИЙ**, **Євген ГОЛОВАХА**, **Іван ДАНИЛЮК**, **Віль БАКІРОВ**,
Юрій КУЗНЕЦОВ (заступник голови), **Любов НАЙДЬОНОВА**, **Ігор ПАСІЧНИК**, **Віктор РИБАЧЕНКО**,
Володимир САБАДУХА, **Михайло ТОМЧУК**, **Олег ХАЙРУЛІН**, **Олексій ЧЕБИКІН**, **Тамара ЯЦЕНКО**

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 5а
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 51-75-52
електронна поштова скринька: a.furman@wunu.edu.ua

Онлайн версія номера: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01>

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 7284 від 18 березня 2021 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ: ВПЦ ЗУНУ “УНІВЕРСИТЕТСЬКА ДУМКА” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 28.05.2024. Підписано до друку 05.06.2024. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 22,4. Обл.-вид. арк. 22,7. Наклад 300 пр. Зам. № P004-24/1.

Ціна за передплатою Укрпошти (з урахуванням послуг): 270 грн. 00 к.

ЗМІСТ

Проблеми українотворення	7	<i>Іван РИБЧИН</i> Геопсихічні реакції і вдача українця
Методологія як сфера мислєдїяльностї	16	<i>Олександр САМОЙЛОВ</i> Парадоксальне мислення як спосіб розв'язання теоретичних проблем
Фундаментальні дослїдження	49	<i>Микола БЕРДЯЄВ</i> Особистість як творчий акт
	81	<i>Іван ТІТОВ</i> Життєсвіт людини та її світогляд: онтолого-психологічні механізми взаємодїї
Історична психологія	90	<i>Ернест ДЖОНС</i> Психоаналітичний портрет особистості Зигмунда Фрейда
	110	<i>Анатолій В. ФУРМАН</i> Оази психоаналітичного дискурсу в Україні та особистість Зигмунда Фрейда
Теоретична психологія	131	<i>Андрій ЛАЗАРУК</i> Феноменологія самовизначення особи: базові теоретичні підходи у психології
Соціальна психологія	149	<i>Олег ХМІЛЯР</i> Мала команда як ефективна група та осередок лїдерства
Психологія особистості	159	<i>Дїна КУЗЬМИНСЬКА</i> Ідея креативної рефлексивності та її психологічне обґрунтування
Психофізіологія	171	<i>Юрій МАКСИМЕНКО, Муна БУРЖУМОВА</i> Взаємозв'язок індивідуальних особливостей міжпівкульної асиметрії із когнітивним стилем “імпульсивність/рефлексивність” (англ. мовою)
Прикладна психологія	177	<i>Олександр ФІЛЬЦ, Юлія МЕДИНСЬКА, Сергій ЯКУШИК</i> Комплексний підхід до подолання наслідків важкої психологічної травматизації дорослих

- 188 *Наталія ФРОЛОВА*
Психологічні особливості
травматичного досвіду українців під час війни
- 197 *Тетяна НАДВИНИЧНА, Зоряна КРУПНИК*
Задачна організація професійної
діяльності психолога (англ. мовою)
- 203 *Алла СЕНИК*
Арт-методи у психосоціальній реабілітації:
ресурси і можливості
-

TABLE OF CONTENT

The problems of Ukrainian creation	7	<i>Ivan RYBCZYN</i> Geopsychic reactions and nature of the Ukrainians
Methodology as a sphere of thinking activity	16	<i>Oleksandr SAMOILOV</i> Paradoxical thinking as a way of solving theoretical problems
Fundamental researches	49	<i>Mykola BERDIAYEV</i> Personality as a creative act
	81	<i>Ivan TITOV</i> Human's life-world and their worldview: ontological-psychological mechanisms of interaction
Historical psychology	90	<i>Ernest JONES</i> A psychoanalytic portrait of Sigmund Freud's personality
	110	<i>Anatoliy V. FURMAN</i> Oases of psychoanalytic discourse in Ukraine and Sigmund Freud's personality

Theoretical psychology	131	<i>Andrii LAZARUK</i> Phenomenology of person’s self-determination: basic theoretical approaches in psychology
Social psychology	149	<i>Oleg KHMILYAR</i> A small team as an effective group and center of leadership
Psychology of personality	159	<i>Dina KUZMYNSKA</i> The idea of creative reflexivity and its psychological substantiation
Psychophysiology	171	<i>Yurii MAKSYMENKO, Muna BURJUMOVA</i> The relationship between individual characteristics of interhemispheric asymmetry and cognitive style “impulsivity/reflectivity” <i>(in English)</i>
Applied psychology	177	<i>Oleksandr FILTS, Yuliia MEDYNSKA, Serhii YAKUSHYK</i> A comprehensive approach to overcoming the consequences of severe psychological traumatization of adults
	188	<i>Nataliia FROLOVA</i> Psychological features of the Ukrainians traumatic experience during the war
	197	<i>Tetiana NADVYNYCHNA, Zoriana KRUPNYK</i> Task organization of the psychologist’s professional activity <i>(in English)</i>
	203	<i>Alla SENYK</i> Art-methods in psychosocial rehabilitation: resources and opportunities

Василь Симоненко

ДЕ ЗАРАЗ ВИ, КАТИ МОГО НАРОДУ?..

Де зараз ви, кати мого народу?
Де велич ваша, сила ваша де?
На ясні зорі і на тихі води
Вже чорна ваша злоба не впаде.

Народ росте, і множитьься, і діє
Без ваших нагаїв і палаша.
Під сонцем вічності древніє й молодіє
Його жорстока й лагідна душа.

Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й прибуди
І орди завойовників-заброд!

Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його волячих жилах
Козацька кров клекоче і гуде!

24.12.1962

Іван РИБЧИН
ГЕОПСИХІЧНІ РЕАКЦІЇ І ВДАЧА УКРАЇНЦЯ

Ivan RYBCZYN
GEOPSYCHIC REACTIONS AND NATURE OF THE UKRAINIANS

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.007>

УДК: 159.922

ВСТУП

Вплив природи, землі і краєвиду на людину був упродовж тисячоліть завжди дуже сильний. Не зважаючи на те, що високий щабель розвитку цивілізації, здавалось би, віддалює людину сьогодення від природи, все таки вона не може й не бажає визволитися від впливу [живої та неживої] природи, з якої черпає все нову життєву енергію.

Вагомість геопсихічних чинників у формуванні вдачі українця порушив вперше проф. Дмитро Чижевський у статті «До характерології українців» (Slavische Rundschau.1937. №4.). Ця проблема була з'ясована мною у габілітаційній праці «Соціально-психічна динаміка українського козацтва» (Грац, 1949, рукопис німецькою мовою). Короткий популярний витяг з перших розділів цього твору «Зв'язок характеру українця з українською землею» був надрукований в 1950 році (Українська думка. Лондон. Числа 41-42). Глибше у психологічному відношенні розробив цю тему проф. Олександр Кульчицький «Геопсихічний аспект в характерології української людини» (І. Кореспонд. Засідання історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка. Сарсель, 1952).

Понижча праця є вислідом подальшої аналітики цього питання та підсумком дослідів автора з погляду соціальної психології і філософії.

ВІЯСНЕННЯ СЛІВ СТАРОГРЕЦЬКОГО І ЛАТИНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Еруптивні дії – еруптивні, від латинського дієслова erumpo -ere, erupi, eruptum = вибухаю – нагальні, вибухові дії.

Геопсихічні явища – психічні явища, які виникають через географічне довкілля; від грецьких іменників: γη (-ге) = земля і ψυχη (психе) = душа.

Ідеопсихічні переживання – переживання зі сфери ідей, думок; від грецьких іменників ιεδα (ідея) = ідея, думка і ψυχη (психе) = душа.

Пойопсихічні явища – психічні явища зі сфери волі, діяння; від грецьких слів: ποιω = пою (пойо) = дію і ψυχη (психе) = душа.

Соматичний – той, що відноситься до тіла: грец. σωμα (сома) = тіло.

Тимопсихічні явища – явища зі сфери афектів і почувань; від грецьких слів: θυμός (тимос) = афект, емоція, і ψυχη (психе) = душа.

ВПЛИВ ДОВКІЛЛЯ

Розвиток психічного життя людини узасаднюється на реакціях психофізичного організму на зовнішні і внутрішні процеси. Першу основу такого життя творять вітальні враження і сприймання, завдання яких є утримати людину при існуванні та уможливити її розвиток. Цей розвиток від перших хвилин життя може

відбуватися тільки в лоні соціальної групи, особливо первинної її клітини – *родини*, він приносить нові чинники, які формують характер людини як члена суспільства, даючи їй підґрунтя соціально-психічного повсякдення.

Велику роль у формуванні характеру людини відіграє чинник раси і спадковості. Дальший чинник – це вплив геопсихічних явищ на характер особи.

У науковій літературі останніх десятиліть слід відмітити працю проф. Віллі Гельпаху «Геопсихічні явища» (Ляйпціг, 1911), котрий розглядає геопсихічні явища в цілому правильно, аналізуючи спосіб реакції людини на різні форми краєвиду, вплив природи на її уявлення, фантазію та почування. Краєвид, як щось, що сприймається зміслами, передусім осмисленим зором, має сильний вплив, з одного боку, на афективну сторону психічного життя, з другого – на психофізичну диспозицію до творчості. У цьому відношенні істотне значення мають клімат і погода, а краєвид промовляє безпосередньо до життя наших уявлень і тим самим до того повного сенсу життєвого кола, який зазвичай називаємо *фантазією* (там само, с. 311).

ДИНАМІКА ПСИХІЧНОГО ЖИТТЯ

У фантазії переважно проявляється динамічний характер нашого психічного життя, котре тече безперервною струєю, перебіг якої значно знижується під час сну. Однак і тоді нитка психічного життя снується далі, тільки підсвідомо, в нижчих глибинах людського Я.

Велику вагомість має у цьому аналітичному розрізі динаміка сприймання. Від моменту, коли людина починає переживати сприймання, в неї виявляється намагання продовжувати це переживання. Кожне сприймання залишає по собі слід (*residuum*), який є проявом цього намагання. Особа схильна до того, щоби бути у постійному зв'язку з тим, з чим зустрічається у повсякденні, в тому розумінні, що під впливом цих зовнішніх явищ у психічному житті відбуваються певні зміни, які саме називаємо сприйманням, образами, відбитками тих зовнішніх процесів у людській психіці.

Зазначені зміслові сприймання тісно пов'язані з поїопсихічними переживаннями дій. «Наше існування проходить серед обмеженої кількості предметів, які більшою чи меншою мірою діють на нас: кожен із них викликає реакцію тієї миті, коли його сприймаємо, рухи,

якими ми пристосовуємося до нього. Останні, повторюючись, витворюють механізм, переходять у стан звички й утриваються у нас означені постави, які виникають автоматично, дякуючи сприйманню» (А. Бергсон. Матерія і пам'ять, с. 70). На численних повтореннях таких звичок і базується пам'ять, першочергово моторна, та спроможність виконувати рухи. Крім того, сприймання тісно пов'язане з людськими почуваннями, з тимопсихічним життям.

Серед усього спектру зміслових сприймань зорові сприймання відіграють найбільшу роль, якщо йдеться про пізнання навколишнього світу. Відносно краєвиду треба сказати, що тут домінують зорові афекти, що тісно пов'язуються зі слуховими, нюховими, дотиковими та руховими враженнями. Тут виникає підкреслене Ліпсом намагання виконувати рухи предметів, які сприймаються у краєвиді або в положенні краєвидних чинників, передусім як підношення поземелля в гору, розтягання в далечину чи у ширину. Це намагання наслідувати рухи предметів у краєвиді відбувається шляхом *вчування*. Коли ж таке пережиття повторюється тисячі разів, то це уможливує творення *психічної диспозиції*, яка потім є постійною прикметою вдачі і характеру особи.

Вплив навколишньої природи на психіку людини позначається як динамічне діяння. Це можна сказати про рухи в усіх напрямках: враження рухів угору і в долину при гірському краєвиді, зосередження зміслово-емоційного життя при лісовому краєвиді на рівному чи хвилястому терені. Витворені безупинною дією геопсихічних чинників на психічне екзистенціювання проживаючих серед цієї природи людей психічні тенденції набирають панівного значення. Вони починають володіти всевладно, витискаючи з часом у психічному житті людини виразне осереддя такою мірою, що мають деякий вплив і на спадковість психічних властивостей поруч із расово-соматичними чинниками. Підкреслює це слушно і проф. О. Кульчицький: «Якщо б допускати спадщинність надбаних психічних змін, саме геопсихічні обумовлені зміни мали б, мабуть, найбільше даних стати спадковими, а якщо прийняти погляд Юнга про колективне несвідоме людських груп, то не можна слідів вражень геопсихічного порядку не включити в обсяг цього спадкового, спільного для людських груп (першочергово для народів) несвідомого» (там само, с. 7).

Проблему утривалення геопсихічних впливів намагалися розв'язати позитивно К. Ясперс

та О. Кульчицький. За Ясперсом географічне середовище є джерелом настанови людини до дійсності у світозображенні. *Масив предметних змістів творить зображення світу*. Від того залежать світосприймальні настанови, тобто готовності зустрічатися зі світом у той чи інший спосіб. Тут ідео-психічна сторона внутрішнього життя людини тісно пов'язана з тимо-психічною і поїо-психічною. Людина знаходиться у тому чи іншому географічному доквіллі. Це доквілля дає їй образ дійсності, який уможливує певне ставлення до світу. Таким способом географічне доквілля жадає від людини окремої настанови, того чи іншого поступування.

Можна погодитися з поданим проф. К. Ясперсом у «Психології світоглядів» визначенням настанов: інтуїтивної, естетичної, активної, ентузіазмної та ін. Так, скажімо, величний високогірський краєвид викликає настанову, яку характеризує естетичний подив. Інші типи географічного середовища формують інші згадані тут настанови.

До цієї тонкої аналітики, яка і проф. О. Кульчицькому служить за основу його висновків, можемо додати ще розгляд цього питання з точки зору концепту *психічного зараження* та наслідування. Він обґрунтовується тим, що вчинки людини та її психічний характер залежать не тільки від вроджених нахилів і диспозицій, але також від безпосередніх впливів природного доквілля, як краєвид, природа землі тощо, й насамкінець від способу того, як вона реагує на сприймання, почування, емоції та поведінку інших осіб зі свого оточення. Це останнє й становить посередній вплив геопсихічного доквілля.

ЛЮДИНА В МАСІ

Проблему психічного зараження, наслідування та престижу обговорили вичерпно психологи: Альфред Еспінас, Уїлліам Троттер, Габріель Тард, Гюстав Ле Бон, Мек Дугелл та К. Г. Юнг. Так, А. Еспінас констатував, що в середині людських спільнот зворушення одного індивіда передається іншим індивідам; чим більша кількість зібраних, тим більше зростає й посилюється спільне зворушення.

Уїлліам Троттер пояснює явище впливу психіки одної людини на психіку другої *сугестивністю*, яка виникає не тільки при вибухах маси під час паніки і гніву натовпу, але також при всіляких інших нагодах. Для нього поняття «інстинкт натовпу» і «податність

на сугестію» дуже наближуються за змістом одне до одного. Людина тим більше піддається сугестивному діянню маси, у якій живе, що вона не зносить самоти і боїться її у фізичному та психічному відношеннях. Вона більше вразлива на «голос череди», ніж на все інше (Instincts of the Herd in Peace and War, London, 1920, с. 114).

Габріель Тард вважає за психічний вплив те, що він називає *наслідуванням* під тиском престижу. «В основному людина, яка є наділена природним престижем, дає спонуку, за якою йдуть тисячі; вони наслідують таку людину в усьому, в кожному рухові, та самі переймають від неї її престиж, силою якого впливають на мільйони нижче від них поставлених людей» (Lois de l'imitation, Paris, 1911, с. 92).

Згідно з поглядом Г. Ле Бона, «одиниця у масі одержує, дякуючи вже самому перебуванню серед великої кількості, почування непереможної могутності; це почування дозволяє їй потурати таким гонам, які вона напевно була б опанувала на самоті» ... «В масі кожне почування і кожна чинність є заразливі, і то такою високою мірою, що індивід дуже легко жертвує свій особистий інтерес колективному інтересові групи» (Psychologie der Massen, Leipzig 1908, с. 18). Маса, констатує Ле Бон, не хоче терпіти жодної тяганини, жодної перешкоди, яка поставлена на дорозі до втамування її жадоби. Для маси почування непереможної потуги відіграє винятково важливу роль.

Уїлліам Мек Дугелл вбачає в однорідності маси у кількісному вимірі її здатність творити широкий загальний психологічний сенс. Чим він сильніший, тим сильніші і більше впадаючі в око прояви колективного життя. «Звичайно спільне перебування з іншими набирає характеру маси у психологічному значенні, якщо всі члени тієї маси виявляють однакові зворушення, їхня увага звернена на той самий предмет і душевний стан кожної особи означається до певного ступеня душевним станом інших членів з її оточення» (An Outline of Psychology, Methuen, 1923, с. 23 24). «Це є принцип прямої індукції зворушення шляхом примітивної симпатичної реакції».

Погляд К.Г. Юнга на питання про вплив одного індивіда або певної кількості осіб на іншого індивіда в групі уявляється так: «Коли я в групі маю те, що називається переживанням спільноти, то воно відбувається на глибшому рівні свідомості, ніж коли б я переживав це сам один. Через це групове переживання

можна мати частіше тому, що співприсутність багатьох посідає велику сугестивну силу» (Psychologische Betrachtungen. Zurich, 1945, с. 181). Щоб пояснити лучність, яка існує між членами групи, Юнг користується, крім поняття сугестії, також поняттям наслідування, психічного зараження та престижу, які, вочевидь, підкреслюють французькі психологи Тард та Ле Бон. «Людина визначається здатністю, яка для колективної мети є найкориснішою, а для індивідуалізації – найшкідливішою, а саме намаганням наслідувати інших. Психологія людської спільноти, тобто соціальна психологія, ніяк не може обійтися без аналізу процесу наслідування, адже без нього не можна собі уявити такі організації, як маси, держави і суспільства. Не закон творить суспільний лад, але наслідування, у якому водночас поняттєво міститься також податливість на сугестію, сама сугестія і психічне зараження» (там само, с. 183-186). У цій точці розмислів К.Г. Юнг, на мою думку, переоцінює значення наслідування і помилково недооцінює нормативний характер закону як натиск на індивіда і маси в соціальному житті. Проте не можемо заперечити слушності його глибокому аналізу психічного зараження серед людських суспільних груп, аналізу, який виявляє ширину та всесторонність подібно до аналітики Мек Дугелла.

На моє переконання, розгляд питання про геопсихічні реакції і вдачу української людини, з погляду сугестії, наслідування та психічне зараження є бажане й аргументоване. Висновки вище названих психологів свідчать про те, що вдача людини ніколи не розвивається у відокремленні від соціальної групи, але у тісному зв'язку з нею та під її всесильним впливом. Таким способом вплив геопсихічних переживань, які особа має внаслідок дії землі і краєвиду, підпадає модифікації через її життя у соціальній групі. Цей вплив скріплюється й утримується через взаємодіяння сил психічного зараження. Підкреслюючи значення цього соціального аспекту, я бажаю долучитися, бодай малою мірою, до висвітлення цього вельми важливого питання із царини соціальної психології та додати те, чого не знаходимо в окремих авторів праць зі сфери геопсихології.

ЯК ДІЄ УКРАЇНСЬКИЙ ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР У СФЕРІ ФОРМУВАННЯ ПСИХІКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДИНИ?

Геопсихічна дія простору українських земель залежить від природи краєвиду. Україн-

ський простір слушно розмежувати на чотири с м у г и:

1) низинну, степову смугу, яка тягнеться понад долішним бігом Дніпра і вздовж побережжя Чорного Моря;

2) височинну смугу лісостепу (від Поділля, Волині і Покуття до Бесарабії та височин Придніпров'я);

3) смугу лісистих північних і північно-західних низовин (від пралісів околиць Білоріч майже до лісів, що розпросторилися на північ від Києва);

4) гірську смугу (Карпати).

1. Вплив низинно-степового довкілля

Характер цього краєвиду можемо уявити собі на основі автопсії або лектури. Пригадую чудові описи українського степу в Миколи Гоголя, Панаса Мирного та ін. Впадає у вічі захоплення красою степу на весні. Весною зелена свіжа трава і різнобарвні квіти перемінують степ у прегарний квітистий килим. Все пишається повнотою краси і життя. У цій фазі, яка триває тільки під час весни і раннього літа, діють ці характеристичні прикмети степу, які викликають враження величного (в німецькій психологічній термінології: «das Erhabene»). Цілком правильно проф. О. Кульчицький, аналізуючи явище величного, спирається на дослідження Ліпса, який підкреслює тут почуття піднесення й поширення і водночас почуття звуження.

Наше внутрішнє Я намагається поширитися до безмежності об'єкта, в даному разі степу. Першоджерелом цього намагання є зорове сприймання рівної площини у формі величезного кола обрису, обмеженого обводом небосклону. Однак це зорове сприймання – насправді тільки підґрунтя того психічного процесу. Динамічний характер нашого психічного життя, принаймні на мою думку, починає проявлятися саме на цьому ґрунті, коли наша уява (фантазія) переходить від зорового сприймання до уявного поширення простору в усіх напрямках («in infinitum»), все далі і далі, без стриму. Дякуючи такому динамічному змагання посилюється *поняття безмежного*, що узадає те, що називаємо в е л и ч н и м. У змісті цього поняття перебуває не тільки безмежне у відношенні динамічної активності нашої уяви або фантазії, але також прикмета приголомшливо чарівного («das Furchtbar-Erhabene») в естетичному змислі. Проф. Д. Чижевський, подаючи характерну прикмету дії україн-

ського степу, користується тут поняттям *має-статичного*.

Однак на цьому діяння степового довілля на психіку людини не вичерпується. Як вище сказано, тривання маєстатичної краси степу обмежується від місяців весни і до самого початку літа. Впродовж решти року (приблизно сім місяців) степ являє собою картину простору, на якому замирає рослинне життя. Спека і посуха перетворюють різнобарвну квітисту красу на тлі зелених трав на одноманітну жовту або буру просторінь. Осінні й особливо зимові морози до решти позбавляють степ його чарівного вигляду; він стає монотонний і пустий. Тоді в душі жителя степу виникають почування суму і туги, панує настрій пригніченості, пригноблення і самоти. Насамперед боляче відчувається відсутність зорових сприймань, які збагачують уяву естетичних вражень, що їх може дати людині гірська, підгірська та лісова природа завдяки своїм численним і різноманітним спонукам. Цієї зовнішнього стимулу активності немає серед степових пустель. Тут людина полишена виключно самій собі або масі, якщо вона знаходиться серед більшого гурту. Я, яке завжди прагне до активності, дякуючи своєму динамічному характерові, відчуває відсутність змислових переживань і мусить задовольнятися тими з них, які йому може дати власне психічне осереддя, котре виявляє свою активність у тому, що називаємо у я в о ю. Уява оперує не стільки мислимими образами, скільки забарвленими чуттєво картинами. Торкаються вони цілого життя-буття серед степової обстанови, постійних небезпек, засідок, чатувань, нападів, наскоків тощо. Актуальні були такі переживання особливо за княжих і козацьких часів. Від успіхів чи неуспіхів того життя у степу залежали переживання і настрої людей, для яких степ був захисником їхнього на різні небезпеки нараженого повсякдення. Отож інтенсивність почувань та афектів посилюється роздумуванням, обмірковуванням, споминами, які переживаються протягом довгої осінньої і зимової пори. Чим менше предметів та приковує увагу явищ у довіллі, тим більше людина концентрує всі свої психічні сили на внутрішньому житті. Це – *закон психічної динаміки*. Осереддя наших переживань не може бути позбавлене активності. Не маючи зовнішніх об'єктів, житель степу в часі, коли той степ являє собою картину пустелі, з глибокою відданістю пори-

нає у свої власні переживання з минулого. А тому, позаяк психічне існування творить неподільну цілість, відтворені у великій кількості повторювань та зі значною інтенсивністю вчування дають підставу дії диспозицій до афектів. Через те люди степу відзначаються не тільки більшою глибиною меланхолії, але й гарячістю й поривистістю афектів, вибухів гніву, завзяття, любови й ненависти, відваги й відчайдушності. Перебування в пустелі степу на самоті є дуже важливим для розвитку вдачі періодом інкубації почувань, афектів і настрою.

Самота найбільше підтримує розвиток почувань. Вона є податним ґрунтом особливо для почувань любови, з одного боку, і ненависти – з другого. Любов розуміється тут не тільки в еротичному значенні як кохання, яке може виявлятися далеко від милої особи, предмета кохання, в ідеалізованій формі туги, але також любов у соціально альтруїстичному розумінні. Всі ті форми любови займають уяву самотної людини серед пустелі степу. Всі вони були нераз мотивом утечі від кривдників. Картини, пов'язані з любов'ю до рідних і близьких, яскраво виринають у пам'яті степових самотників та на засадах психологічного закону пов'язаності мають тенденцію до повторювань.

Проф. О. Кульчицький підкреслює протилежність у тимопсихічному нашаруванні, тобто в емоційному житті. Цю протилежність я вбачую у різних аспектах.

По-перше: контрастивність між почуттям любови до рідних та близьких і почуттям ненависти до кривдників. Ті два протилежні почуття, виплекані під час тривалого перебування на самоті у степу, мають після довгого періоду інкубації таку силу, що діють як непереможні чинники у сфері тимо- і поїопсихічних переживань.

По-друге: протилежність пориву до діяльності, до чину, з одного боку, і почуття байдужості й апатії – з другого. Характерна прикмета такого пориву степовика – це завзяття й відчайдушність, готовність іти на ворога, не зважаючи на ніщо, на його озброєння, силу, небезпеку терену і ситуації. Таку відвагу степових козаків показує історія українських земель на тисячах прикладів. З іншого боку, безнадійність завмерлого степу навіває передовсім у зимовій порі апатію, нехоть до всякої організованої, зосередженої акції. І такі моменти зустрічаємо в житті степового козацтва.

По-третє: контрастивність психічних переживань серед степової пустелі виявляється

також у конфлікті між крайньо індивідуалістичним і соціальним способом світовідчуження та поведінки, причому як у тимопсихічному, так і в поїопсихічному відношенні.

Отже, серед степового довкілля цілковите відокремлення від інших людей є наскрізь природним явищем. Ця легкість мотти жити у відокремленні сприяє розвитку індивідуалістських устремлінь і нахилів при високім ступені напруження. З іншого боку, також діє соціально-психічний закон, сформульований Габрієлем Тардом: наслідування і престиж знаходять часте застосування щонайперше тоді, коли гуртові доводиться жити під проводом очільника, обдареного сильнішою волею та вмільстю наполегливо йти до поставленої мети чи то у малій, чи великій справі. Тоді особи слабшої волі підкоряються очільнику групи, привласнюють собі його звички і нахили й узагалі стиль поведінки. Слепо слухаючи його, члени групи готові на його наказ принести свою вигоду, густо-часто навіть своє життя, в жертву. Критицизм не може проявити себе досить виразно і сильно, тому що людина, проживаючи серед цієї форми краєвиду, не має змоги порівняння, через відсутність більшої кількості об'єктів. Через це і «демократія» степовиків дистанціюється від тієї демократії, яка витворюється серед суспільних гуртів густішого людського скупчення.

2. Вплив смуги лісостепових височин

Український лісостеп, луг – це хвилясті, м'які форми рельєфу. Можна погодитися з думкою проф. О. Кульчицького, що це географічне середовище своєю розмірно значною силою сонячного світла впливає в соматично-психічному прошарку нашого внутрішнього життя на самопочуття й буденний настрій в напрямку унааявлення радості й оптимізму. Можна також прийняти його естетичну інтерпретацію цього краєвиду, а саме те, що м'якохвиляста лінія українського лісостепу пробуджує ігорну, естетичну чи споглядальну настанову.

До цього можу додати ще таке. Загальний розвиток українського народного мистецтва в усіх його сегментах, як народні пісні, перекази, легенди, побутові звичаї й обряди, вишивки, різьби і таке інше є найкращим доказом позитивного впливу цього краєвиду на психіку української людини. Цей благодатний вплив м'якої хвилястості українського лісостепу, лугів, гаїв на вдачу і характер їх жителів можемо

спостерігати на цілому просторі цієї смуги – від галицького Підгір'я до північно-східних границь Харківщини і Кубані.

М'якість і лагідність української вдачі на тих просторах має частинно своє узasadнення в інтимному відношенні української людини до краєвидних елементів, як, до прикладу, луг, діброва, та пов'язаного з ними звіриноного світу. Це інтимне відношення проявляється у народній творчості в апострофах, звернених до краєвидних і тваринних чинників та уживанні демінутивів (зменшувальної форми слова. – *Перекл.*), які рідко зустрічаємо в мові і творчості інших народів.

Тут мушу зазначити, що не можу погодитися із поглядом проф. Кульчицького, який, посилаючись на К. Ясперса, стверджує, що «пливкість ліній хвилястої м'якості не відповідає настанові раціональній та естетичній» (там само, с. 11). На мою думку, лагідність лісостепового, себто лугового, краєвиду в нічому не суперечить ані раціональній, ані естетичній настанові. Найкращим доказом є здатність жителів тієї смуги до міркувань, критичне ставлення до життєвих явищ, а також високі здібності у царині естетики, доведені небуденним рівнем мистецьких досягнень. Зрештою, сам К. Ясперс признає існування «інтуїтивної настанови», «споглядання як творчого почуття зростання». Це ж саме і містить у собі, з одного боку, раціональну, з іншого – естетичну настанову, якщо, звісно, за Бергсоном, приймаємо інтуїцію як процес творчого осягнення життя. «Інтуїція», – писав він, – «веде нас до самого внутрішнього осередку життя, якщо її розуміємо як інстинкт, який позбувся самолюбства, став свідомим самого себе, здатним до рефлексії понад свій предмет, та до нескінченного поширення його» (Bergson H. Schopferische Entwicklung, 1912, с. 181).

Зважаючи на це, є підстави визнати, що реакції психічного життя на дію лугового, лісостепового краєвиду не охоплює корисних впливів не тільки на естетичну і вольову, але й на раціональну складову психічних переживань.

3. Вплив смуги лісистих північних і північно-західних низовин

Який вигляд мав ліс у північній та північно-західній частинах України кілька сот літ тому, можна уявити собі, оглядаючи деякі околиці Полісся і відомий праліс в околиці Біловежі. Тут постає ліс у його величній красі. Таким бачили його українські люди племінної, княжої

та козацької доби. Ця ж сама краса і велич лісу оприявнюється перед нашою уявою під враженням народних пісень і козацьких дум. Та далеко сильніший вплив лісу на розвиток почувань українського народу, які тісно пов'язані з його боротьбою за існування. Дія лісу на формування психіки його жителів тим важливіша, коли лісова смуга охоплює такий важний у соціально-біологічному відношенні чинник, як ліси-багна. Роль такого лісу-пра-лісу і непроглядної багонної гущавини виявляється особливо під час ворожих нападів. Коли на Україну сунули азійські номади, користуючись степовою смугою як пригожим для воєнних дій широким шляхом і спустошували на степовому і луговому пограниччі український культурний і цивілізаційний доробок. Закономірно, що тоді значна частина населення подавалася в ліси-гущі, шукаючи тут захисту. Під охороною лісових і багонних просторів нарід збирав свої розпорошені сили, організував оборону і відсіч для загрозованих ворогом станиць і, будучи зміцнений та опанований духом відваги, виринав із лісів, щоб прогнати ворога.

Які почування та диспозиції могли розвиватися під впливом такого життя серед лісової природи? Відповідь на це питання є такою. У тимопсихічному відношенні ліс сприяє розвиткові почувань гармонійного співжиття людини з природою. Це слід розуміти у тому сенсі, що особа відноситься до лісу як до друга-побратима, який дає притулок і порятунок у небезпеці. У зв'язку з цим розвиваються у її душі диспозиції вчування в ніжність лісової природи. Це незвичайно ушляхотнює людину. В цій єдності емоцій і почувань, які окреслюється грецьким словом «тимос», витворюється специфічне наставлення до навколишніх явищ природи. Це наставлення очевидне в тому, що людина вчувається в лісове довкілля, його таємничість, спокій, дискретність і певність. Це інтимне відношення до природи знаходить своє оприявлення у романтичній народній творчості мешканців наших лісів, першочергово поліщуків та інших. Забарвлення цього наставлення характеризується сумовитістю та елегійним настроєм з уваги на понурій, темний вигляд тих лісів і гущавин. Ця романтична народна творчість є радше потенційної, ніж актуальної вдачі. Вона, крім того, не намагається зафіксувати переживаний настрій артистичними технічними посередниками як письмо і ноти, а радше обмежується до таких примітивних артистичних опосередкувань, як

пастуша сопілка. В лоні тимопсихічних явищ наставлення людини як вислід її реакції на співжиття з природою характеризується романтичністю та сентиментальністю.

Відмінне наставлення спостерігаємо у сфері пойопсихічних процесів. Тут геопсихічні реакції людини на явища лісового життя першочергово виявляють чуйність та обережність. Ліс дає, щоправда, цілісну безпеку перед нападом ворога, але не дає часткової, подрібної безпеки в деталях повсякдення. Вочевидь за не одним деревом і корчем може таїтися якась небезпека, тому треба бути чуйним, уважним, обережним. Завдяки численним повторенням таких переживань творяться відповідні навички і диспозиції. Ці прикмети чуйності, обережності і зосередження уваги відіграють важливу роль у практичному житті, у боротьбі за існування особи, соціальної групи і нації.

4. Вплив гірського довкілля на психіку української людини

Коли мовиться про вплив гірської природи, передовсім Карпат, то тут можна застосувати багато з того, що було сказано вище про вплив лісової природи на психіку людини, однак з деякими застереженнями.

Гірська природа Карпат виявляє далеко більшу різновидність краєвидів, ніж низинні ліси північно-західних українських земель. Окрім того, гірський краєвид є ясніший, більше промінний та різнобарвний. Його мінливий калейдоскоп у різному сонячному освітленні впливає вкрай корисно на емоційне життя людини, котра веде немов інтересну розмову із різноманітними картинами природи. Через те вона ніколи не чуває себе так опущеною, як, скажімо, у степу. Вона не вимушена впродовж довгого часу ще раз у меланхолії самоти переживати у споминах і мріях свої минулі психічні стани, передовсім емоційного настрою, тому що мінливі картини гірської краси завжди приковують її увагу. Це диспозиційно спричиняє безтурботну вдачу, поступливу на життєві принади і розкоші. Надто гра фарб, світла і тіней у природі має деякий вплив на формування естетичних почувань і виображень, що яскраво закріплюємо в артистичній творчості мешканців гір (танки, пісні, різьби, вишивки тощо). Класичним прикладом таких геопсихічних реакцій є характер гуцулів.

Велику роль відіграє у цьому вчування у вічно зелену природу чатинних лісів на тлі краси високих шпилів. Це зумовлює форму-

вання настрою негасимої юності та молодечої життєвої енергії й завзятости, яким відзначаються жителі гір.

Ще одним важним чинником є спостереження динамічного облаштування стихійних сил природи, як гірські бурі, які проходять дуже часто, особливо літньою порою. Людина вже змалку вчувається в те, що класична німецька естетика називає «жахливо величним» («das Furchtbar-Erhabene»). Це відбувається не без впливу на чуттєве життя мешканців гір. Саме звідси у характері мешканців Карпат спостерігаємо імпульсивність, динамізм почувань. Це тісно пов'язане з нагальними зривами у житті природи, де після короткотривалої люті стихійних сил природи в один момент усе заспокоюється, і чарівне сяйво вічного сонця оповиває все у пейзажі незрівняної краси і гармонії.

КОРОТКЕ РЕЗЮМЕ

Геопсихічні реакції переживає людина від раннього дитинства. Браження, сприймання, осуди, думки, почування, афекти, бажання, акти волі – всі ці психічні стани відбуваються не тільки залежно від спадковості і раси, але й від дії навколишньої природи. Існує тісний зв'язок між усіма видами наших переживань: ідеопсихічними, тимопсихічними і пойопсихічними, з одного боку, і краєвидом – з іншого. Реакції людини на чинники краєвиду і землі називаємо *геопсихічними реакціями*. Суцільність психічних диспозицій до всяких потоків внутрішніх процесів творить те, що називаємо *характером і вдачею*. На нашу думку, суть характеру і вдачі можемо вяснити найкраще, приймаючи динамічний перебіг психічного життя сучасної людини.

Геопсихічні чинники діють на формування нашого характеру і вдачі безпосередньо й опосередковано. Це останнє тісно пов'язане *психічним зараженням*, тобто із впливом психічного життя одної людини на іншу, і модифікацією поведінки та наставлення особи в групі, спільноті. Тому характерологію особистості слід розглядати у зв'язку із процесами і законами соціальної психології.

Геопсихічна дія простору українських земель на формування вдачі їх жителів проявляється у різних формах залежно від характеру землі та краєвиду.

1. Низинна степова смуга впливає на психічні переживання українців у таких напрямках:

а) збагачує їхню уяву динамічним матеріалом у нескінченну далечінь;

б) спричинюється до глибшого відчуження маєстатичного та необмеженого;

в) призводить до поглиблення інтенсивності емоцій та афектів через «інкубацію» з уваги на відсутність зовнішніх змислових спонук (у тимопсихічному пласті);

г) у сфері вольових дій (у пойопсихічному вимірі) сприяє розвиткові диспозиції до еруптивних акцій, які відзначаються високим ступенем динамічного напруження і коротким триванням.

2. Вплив смуги лісостепових височин, головню завдяки м'якості і лагідності хвилястої лінії краєвиду, діє в напрямку розвитку в українців диспозицій до настрою життєрадісності і раціональної та естетичної настанови.

3. Смуга лісистих північних і північно-західних низовин примітна тим, що, передовсім завдяки темному характерові лісових гущавин, веде до утвердження диспозицій до вчування в таємничість лісової природи та інтимно дружнього відношення до лісу як до захисника в боротьбі за існування народу.

4. Вплив гірського довкілля, першочергово Карпат, на психіку проживаючої там людини позначається тим, що у вдачі жителя гір вбачаємо поступливість, життєрадісність і готовість потурати неопанованій інтенсивності вибухів пристрастей. Водночас незрівнянна гра світла і тіней та барвистість мінливих гірських краєвидів стимулює розвиток відповідних естетичних диспозицій.

АНОТАЦІЯ

РИБЧИН Іван.

Геопсихічні реакції і вдача українця.

У змістовно ємному і структурно компактному дослідженні українського достойника-патріота, професора Івана Рибчина (1892-1970) висвітлюється одна із найфундаментальніших ознак українського характеру і водночас найяскравіших граней національного духу – первинний вплив геопсихічних чинників (рідної природи, землі, краєвиду) на формування різнобарвної, самобутньої і суперечливо згармонізованої *вдачі-долі українця*. Переконливо доведено, що саме геопсихічні реакції, будучи спричинені географічним середовищем-ландшафтом, зумовлюють той чи інший, у деталях та особливостях, перебіг психодуховних процесів, станів, властивостей, тенденцій людини, котрі у взаємодоповненні формують те, що називається характером, вдачею, душею. Автор уповні аргументовано виокремлює й схарактеризовує чотири форми узалежнення останніх од просторово-рельєфних інваріантів українських земель, умотивовано стверджуючи,

що психічні п е р е ж и в а н н я українців: **а)** *низової степової смуги* є уявно збагаченими динамічним матеріалом у нескінченну далечінь, глибше розмаїтими на відчуття має статичного й необмеженого, розгорнено інтенсивними емоційно та ефективно через переключення уваги на відсутність зовнішніх зміслових спонук і посилювальними вольовий потенціал степовиків канали розвитку диспозицій до вибухових учинкових акцій, які вирізняються високою динамікою психічного напруження і короткочасним триванням; **б)** *смуги лісостепових височин*, завдяки м'якості і лагідності хвилястої лінії краєвиду, стимулюють й унапрямують розвиток в українського етносу диспозиції до настрою життєрадісності і взаємодоповнення раціональної та естетичної настанови в екзистенційному утвердженні повсякдення; **в)** *смуги лісистих північних і північно-західних низовин*, головно через темряву лісових гущавин, усталюють і закріплюють диспозиції до вчування у таємничість лісової природи та інтимно дружнього відношення до лісу як свого вірного захисника у боротьбі за виживання і процвітання народу; **г)** *гірське довкілля Карпат та інших узгір'я* сприяють поступливості, життєрадісності і готовності потурати неопанованій інтенсивності вибухів пристрастей і, крім того, гра світла і тіней та барвистість мінливих гірських краєвидів унаснажує до відповідних естетичних диспозицій.

Ключові слова: український простір, природа, земля, краєвид, вдача (характер) українця, геопсихічні явища, психічне життя, зміслове сприймання, психічне переживання, вчування, психічне зараження, сугестивність, наслідування, диспозиції.

ANNOTATION

Ivan RYBCZYN.

Geopsychic reactions and nature of the Ukrainians.

In a content-rich and structurally compact study of the worthy Ukrainian patriot, Professor Ivan Rybchyn (1892 – 1970) one of the most fundamental features of the Ukrainian character and at the same time the brightest aspects of the national spirit is highlighted – the primary influence of geopsychological factors (native nature, land, landscape) on the formation of a colorful, the original and contradictory harmonized *characterdestiny of a Ukrainian*. It has been convincingly proven that precisely the geopsychic reactions, being caused by the geographical environment-landscape, determine one or another, in details and features, the course of psycho-spiritual processes, states, properties, tendencies of a person, which mutually form

what is called character, disposition, soul. The author, in a fully reasoned way, singles out and characterizes the four forms of dependence of the last odes of the Ukrainian lands' spatial-relief invariants, motivatedly arguing that the mental experiences of Ukrainians: **a)** from *the lower steppe strip* are imaginatively enriched with dynamic material into an infinite distance, more deeply diversified to feel the majestic and unlimited, expanded by intense emotionally and effectively through a shift of attention to the absence of external thought motives and amplifying the volitional potential of the steppes channels for the development of dispositions to explosive deed actions, which are distinguished by high dynamics of mental stress and short-term prolongation; **b)** from *the strips of forest-steppe highlands*, thanks to the softness and gentleness of the wavy line of the landscape, stimulate and direct the development of the disposition in the Ukrainian ethnic group towards the mood of cheerfulness and the complementarity of rational and aesthetic guidance in the existential affirmation of everyday life; **c)** from *the strips of forested northern and northwestern lowlands*, mainly because of the darkness of the forest thickets, establish and consolidate dispositions for learning in the mystery of forest nature and intimately friendly attitude to the forest as their faithful defender in the struggle for the survival and prosperity of the people; **d)** from *the mountain environment of the Carpathians and other hills* contribute to the compliance, cheerfulness and willingness to indulge the uncontrolled intensity of the explosions of passions and, in addition, the play of light and shadows and the colorfulness of the changing mountain landscapes inherit the corresponding aesthetic dispositions.

Key words: Ukrainian space, nature, land, landscape, character of Ukrainian, geopsychic phenomena, mental life, thought perception, mental experience, learning, mental contagion, suggestibility, imitation, dispositions.

Науково-літературна редакція та анотації
проф. Анатолія В. ФУРМАНА за виданням:

Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця.
Мюнхен: Видання «Дніпрові хвилі», 1966. 38 с.

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ.

Надійшла до редакції 05.03.2024.

Підписана до друку 24.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця. Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 7-15.
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.007>

Методологія як сфера миследіяльності

Олександр САМОЙЛОВ

**ПАРАДОКСАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ ЯК СПОСІБ
РОЗВ'ЯЗАННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ**

Oleksandr SAMOILOV

PARADOXICAL THINKING AS A WAY OF SOLVING THEORETICAL PROBLEMSDOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>

УДК: 159.9:340

«Світ уявляється нам логічним, оскільки ми його спочатку логізували. Логіка є спроба пояснити наявний світ відповідно до відомої, створеної нами самими схеми існуючого, вірно кажучи: зробити його для нас більш доступним формулюванню та обчисленню».
(Фрідріх Ніцше)

«Потрібно хвалити не відкриття, а методи, за допомогою яких ці відкриття здійснюються».
(Рене Декарт)

ВСТУП

Історичний екскурс у проблемне поле дослідження. Здебільшого проблеми виникають історично. Причиною їх появи, з одного боку, є невичерпність матерії, а з іншого – суперечливий характер людського пізнання, що породжує різноманітність способів вирішення цих проблем. Люди, котрі розробляють ці способи й обстоюють їх перевагу над іншими, відрізняються від інших рівнем освіченості, соціальним досвідом, специфікою осмислення того, що реально відбувається, і, як наслідок цього, розбіжністю в поглядах, зіткненням думок і протилежних суджень про принципи та засоби забезпечення їхньої результативності. Перевага, що віддається особою на користь власної думки, визначається її особливостями витягувати з безлічі спостережуваних нею емпіричних даних і свідчень лише ті з них,

які вона вважає суттєвими, спираючись на власні знання, досвід і розумові здібності. Сформована таким чином власна думка дозволяє вважати аргументи на її плідність вагомими, а аргументи, які обґрунтовують іншу думку – голослівними, надуманими, підтасованими або й такими, що взагалі не мають відношення до обговорюваної теми. Ця упередженість індивідуальної свідомості була визнана головною причиною виникнення проблем. Бажання не допускати їх появи поступово призвело суспільну думку до створення особливої нормативної науки – л о г і к и, яка вимагала від суб'єктів, котрі вступають у дискусію, висувати аргументи у суворій відповідності до вимог єдиного, прийнятого обома сторонами, способу організації мислимого. Вважалося, що чітке дотримання законів і правил логіки настільки дисциплінує суспільну думку, що дозволить розглядати проблеми, які несподівано виник-

нуть у процесі осмислення невідомих об'єктів, виключно як наслідок неосвіченості та розумової обмеженості представників-опозиціонерів.

Починаючи з епохи Античності, логіка стала розглядатися як спосіб універсальної організації мислення, що наказував суб'єктам осмислення правила оформлення власної думки, які традиційно усіма визнані правильними. Форми її, або так звані «фігури», закріпилися у свідомості європейців на рівні аксіом аж до нашого часу, використовуються мисленням за власні інтелектуальні знаряддя, що дозволяє представникам різних шкіл формувати розуміння того, чиї судження є істинними, а чиї – хибними. Прихильники логіки досі перебувають у полоні переконання в тому, що для вирішення проблеми достатньо, застосовуючи засоби логіки, вказати, у якому відношенні думка буде істинною, а в якому – хибною. Слідування цьому переконанню призвело до того, що різні погляди щодо природи одного і того ж об'єкта осмислення стали оформлятися в теорії, побудовані за принципом організації строгого формально-логічного зв'язку між окремими елементами думки – п о н я т т я м и як формами, що поєднували між собою логічно зрозумілі ознаки осмислюваних явищ. На можливість такого об'єднання вказували судження, які позначали логічно значущі ознаки цих явищ, що інтегровані у цих поняттях, тоді як зміст понять розкривався їх визначеннями. Невідомі відношення між поняттями встановлювалися за допомогою умовиводів як особливих форм організації логічної думки, а встановлення істинності цих відношень здійснювалося шляхом логічного виведення зв'язку між поняттями й було назване д о к а з о м. Організуюча сила логіки полягала в доказованості теоретичних положень, а самий доказ поставав як логічний перехід від сумніву в істинності судження про наявність зв'язку між поняттями до її логічної необхідності. Переконливість доказу досягалася завдяки тому, що думка, зодягнена в логічну форму, розвивалася однозначно, послідовно і несуперечливо.

Отож відпочатково логіка жорстко регламентувала правила доказу, згідно з якими до його складу мали входити: а) судження, що доводиться, або *тези*, б) судження, що наводяться на підтвердження істинності тез, або *аргументи*, а також в) *висновки* як результати доказу, що демонструють зв'язок аргументів з тезами. Переконливість доказів

полягала у фіксації існування чіткого логічного зв'язку аргументів з тезами, що зобов'язувало визнавати істинність аргументів істинністю тез. Згідно з правилами доказу теза покликана була являти собою певне судження, зміст котрого мав залишатися протягом усього доказу, а аргументи, якими постають поодинокі судження, повинні бути істинними і такими, що не підлягають сумніву. Водночас сама ж теза має бути виведеною з аргументів як із логічних посилів за загальними правилами формулювання висновків. За правилами логіки у ролі справжніх аргументів могли бути використані: 1) істини безпосередньо очевидні, звані аксіомами; 2) істини, виведені логічним шляхом із цих аксіом; 3) явища та факти, що точно спостерігаються; 4) достовірні свідчення інших осіб про явища, які вони спостерігали. Помилковими вважалися аргументи, що апелюють до фундаментально помилкових положень відносно природи буття, а також до очевидно неприйнятних міркувань стосовно правил організації практичного життя. Сумнівними аргументами визнавалися ті, котрі відстоювали положення, прийняті без попереднього і неупередженого їх осмислення, істинність яких вимагала окремого доказу.

Автором і творцем логіки, як впливає з літературних джерел, був виходець із грецького міста Стагіра, *Аристотель*, учень Платона та вихователь Олександра Великого. У фундаментальному творі «*Органон*» (1978) він запропонував думці, яка хаотично пульсує, програму послідовного її розгортання, що мала назву «с и л о г і с т и к и» і надалі стала для європейців своєрідним *мірилом* правильності мислимого і *методом* теоретичної його організації. Цю організацію рекомендувалося здійснювати шляхом суворого дотримання наступності в міркуваннях, що фактично було приведенням аргументів у форму так званого силлогізму (*sylogismos*), під яким розумілося дедуктивне виведення висновку. Джерелом дедукції як методу міркування від загального до окремого, від загальних положень до локальних висновків, були загально визнані істини, тобто загальні положення, стійкі системи поглядів, непохитні переконання, виразні вимоги моралі.

Силлогізм, форми якого були викладені Аристотелем у першій частині «*Органону*» – «*Аналітиках*» (1952) розглядався як центральне поняття розробленої ним *логічної системи*, що рекомендувала способи його застосування для розуміння наукових істин. Арис-

тотель наполягав на перевагах силогізму як методу організації пізнання над емпіричними методами, що використовувались його сучасниками, і вважав його оригінальність головним своїм винаходом. У ту епоху загальна практика знайшла у силогізмі реальне втілення власних уявлень про основні правила розвитку думки, які організують прагнення людей розгортати пізнання, дотримуючись вимог раціональності, доцільності та здорового глузду. Відповідно до цього засадничими *принципами логіки* стали несуперечливість, визначеність і доказовість обстоюваних нею положень.

У процесі незліченних практичних апробацій, переважна більшість яких підтверджувала справедливість вказаних принципів, *правила логіки*, що вимагали їх однозначного дотримання, надійно закріплювалися у свідомості як самоочевидні істини і, зрештою, стали сприйматися як інтуїтивно зрозумілі *апріорні форми мислення*. Послідовники Аристотеля довели ці форми до досконалості, а синологіка, яка отримала після усунення її недоліків у вигляді відсутності наперед заданого мінімуму правил виведення, отримала назву «*дедуктивної логіки*». Остання протягом наступних століть стала розглядатися в освіченій Європі як єдина та універсальна форма організації пізнання, що дозволяла йому досягти точності, глибини та повноти, на які тільки здатне людське мислення. Суспільство остаточно утвердилося на думці, що мислення без логічного оформлення постає сумбурним потоком неупорядкованого, хаотичного процесу, а визнання логіки за зразок організації пізнання стало незаперечною істиною. Порушення її законів і правил оцінювалось переважною частиною населення, як прояв крайньої дурости, властивої людям обмеженим і недалеким. Мислення незмінно спиралось на аналіз невідомого явища, себто на уявне розмежування його на складові частини, що було основою *дедукції* – розумової операції, яка мала на меті послідовне виявлення в невідомому явищі ознак класу вже відомих понять з тим, щоб у разі їх достатньої кількості мислячий суб'єкт мав підставу стверджувати, що явище, яке було досі невідомим, стало пізнаним.

В умовах Античності мода зіштовхувати між собою протилежні переконання переживала період свого розквіту, а головною розвагою освіченої частини громадян Греції була *гра у запитання та відповіді*. Тому знання законів і правил логіки розглядалося ними за головну

зброю, бездоганне володіння якою гарантувало перемогу в такій грі і, відповідно, забезпечувало гідне місце в ієрархії шановних осіб. Учасники цих безкровних сутичок за мету своєї критики обирали суперечності в міркуваннях опонентів і своїми незручними питаннями вказували на них як на свідчення неспроможності обстоюваної ними власної позиції. Однак, оскільки встановлення істини шляхом питань і відповідей було *грою*, яка пробуджувала в опонентів азарт суперництва, вказівки на помилки та визнання їх набували вкрай вираженого емоційного забарвлення, коли намір наблизитися до істини поступався бажанню здобути перемогу. Сила цього бажання призводила до того, що вказівки на помилки поставали у ролі свідчень сили одного і слабкості іншого, що унаявлювали факт або радісної перемоги, або принизливої поразки. Щасливим переможцем ставав той, хто краще знав закони та правила логіки й не допускав логічних помилок. При однаковій кваліфікації та порівняльному досвіді участі в дискусіях гра закінчувалася взаємним усвідомленням тупикової ситуації, подолання якої відкладалося на майбутнє, а суперники, не перериваючи пошук нових аргументів, плекали надію в майбутньому знову зійтися в безкомпромісному протистоянні.

У Середні віки організація мислення підпорядковувалася вимогам схоластики – середньовічної філософії, зміст якої виходив з богослов'я. На відміну від епохи Античності, розмірковування схоластів вже не мали на меті досягти *узгодження власних переконань стосовно розуміння природи явищ*. Домінуючим стало прагнення зрозуміти цю природу шляхом *узгодження своїх переконань із релігійною догмою*. І тут логіка становила ідеальний спосіб розгортання мислення, який дозволяв *обґрунтовано підводити розуміння природи конкретних явищ під єдине загальне*, визнаючи суттєвими лише ті з ознак, що відповідали вимогам релігійних догм. Форма філософських міркувань у межах богословськи зорієнтованого мислення, як і за Античності, продовжувала мати винятково формально-логічний характер, хіба що ігри тих часів перетворилися на безжалісні схоластичні дискусії, які час від часу закінчувалися трагічно для одного з учасників. А логіка, як і колись, продовжувала використовуватися мисленням як ідеальний інструмент обґрунтування переконань у правильності власного розуміння явищ і так само, як і за Античності, призводила до того, що

замість дослідження їх як об'єктів осмислення, вони розглядалися за його предмети. Фанатична відданість вірі оберталася для учасників схоластичних дискусій тим, що вони змушені були при *узгодженні власних переконань з фактами* свідомо відбирати лише ті з них, які співпадали з *їх власними релігійними переконаннями*. У результаті схоластичні дискусії фактично уреальнювали *зіткнення свідомо артикульовуваних кожним учасником суджень*, зміст яких по-різному здійснювало релігійне тлумачення одних і тих же фактів.

До прикладу, під жорстким наглядом католицької церкви здобуття вищої освіти в середньовічних європейських університетах Німеччини, Франції, Нідерландів, Італії, Польщі та Чехії також відповідало вимогам греко-римської традиції ототожнювати закони логіки із законами мислення, що корегувалось гаслом: «філософія – слухняна служниця теології». Навчання регламентувалося вимогами церкви та велося під постійним та суворим її контролем, що дозволяло уникати сумнівів щодо формування переконань випускників університетів. Організатори такого навчання були зацікавлені в доведенні логічного мислення студентів до досконалості, хоча, з іншого боку, як впливало з подальшого розвитку філософської думки, це певною мірою обмежувало розвиток їх пізнавальних здібностей. Уміння вести диспути як найефективніший інструмент розвитку логічної культури мислення розглядалось також і як головна умова для претендента на шляху його кар'єрного зростання від ступеня бакалавра до ступеня магістра, а від нього до права обіймати посаду професора. Цій же меті слугувала і вимога обов'язкової участі студентів у публічних диспутах (*determination*), що також розглядалось обов'язковою вимогою навчання. Особливою популярністю користувалися диспути «про що завгодно», які асоціювалися у чутливій уяві студентської молоді з лицарськими турнірами. І це дозволяло їм розглядати вміння вести дискусію за головну складову своєрідного кодексу честі. За дотриманням законів і правил логіки стежив окремий співробітник, так званий *квотлібертарій* (*quota libertarian*), котрий займав спеціально виділену для цієї мети посаду своєрідного рефері, наділеного правом карати диспутантів, які порушували ці закони та правила.

Доступність пересічному розуму властивого логіці того часу аналітичного обґрунтування усвідомленого послужила для наступних поко-

лінь європейців основою їх непохитної впевненості у тому, що для доведення істинності мислимого слід використовувати тільки логічні розміркування, оперуючи поняттями і даючи їм визначення, як прийнято казати, *за формою*. Більше того, віра в універсальність такого доведення і понині прислуговує більшості дослідників за критерій його істинності, а аналітично опрацьований висновок розглядається за зразок організації мислення. Вважалось, що логічно коректна організація думки дозволить уникати виникнення проблем, що, час від часу, виникають історично. Однак, як свідчила безжалісна суспільна практика, всі спроби розв'язати ці проблеми шляхом логічного оформлення протидіючих думок із залученням для цього досконалих у логічному відношенні засобів виявилися безрезультативними. Навіть апеляція до особистісних цінностей не дозволяла студентам в умовах такого навчання отримувати невідоме їм знання, яке ставало відомим завдяки зусиллям провідних представників науки того часу (Галілео Галілей, Джордано Бруно та ін.) і фіксувалось ними у формі понять і не визнаних церквою теорій. Практика вперто засвідчувала, що вміння розгортати пізнання за межами відомого науці задля отримання нових знань досягається шляхом усвідомлення сукупності емпіричних даних відносно деякого принципово ще невідомого явища та очевидної неможливості підведення цих ознак ні під одне з понять, жодної з відомих теорій і може бути досягнуто тільки через використання нових нелогічних методів, способів та засобів (див. [8-13; 14, т. 2, с. 67-71, т. 5, с. 136-156]). Причиною такого безсилля логіки була недосконалість її форми, яка не дозволяла мисленню повною мірою адекватно відтворювати суперечливу природу явищ дійсності. Так, проблеми, що виникали історично, перетворювалися на *проблеми теоретичні*, які поставали у вигляді зіткнення двох логічно коректних мисленневих поглядів на природу одного і того ж явища. Максимум, на що була здатна логіка при спробі їх розв'язання, так на вказівку: в якому відношенні кожне з теоретичних суджень буде істинним, а в якому хибним? Фактично ця вказівка була визнанням можливості мирного співіснування двох взаємозаперечних, логічно коректних теоретичних поглядів, або, іншими словами, визнанням *факту існування теоретичної проблеми*.

Постановка методологічної проблеми. Зазвичай логічно організована грецька думка

не могла миритися з існуванням теоретичних проблем, що не піддавалися розв'язанню. Однак в історичні періоди, коли логіка визначалась як наука, закони якої точно відтворювали закони явищ, а суспільство навіть не припускало у цьому сумніву, всі спроби вирішення теоретичних проблем, керуючись її законами та користуючись її засобами, виявилися безрезультативними. Перешкодою на шляху пошуку способу їх вирішення, як правило, виступало окремішне судження, виведене на певному етапі міркувань з допомогою силогізму із загального судження, яке неодмінно повністю заперечувало своїм змістом стверджуване у загальному судженні, себто вступало з ним у відношення так званої *незгоди*, або суперечності, що робило цей пошук безглуздим. Таке судження було названо стародавніми греками «*п а р а д о к с о м*» (від грецьк. пара – поза), або таким міркуванням, яке докорінно розходилося із загальноприйнятою думкою, не відповідало звичним уявленням і суперечило здоровому глузду (Г.В. Ляйбніц). Можливість виникнення таких суджень була свідченням того, що дотримання логічної послідовності міркувань не виконало задуманого Аристотелем призначення сілогістики – *узгоджувати думки різних сторін*, використовуючи за психологічні знаряддя мислення її засоби. Як виявилось, зробити це неможливо в принципі, тому що в прагненні досягти суворої наступності у розмірковуваннях, жодна зі сторін не зможе уникнути суперечностей, на що неодмінно їй буде вказано супротивною стороною. Суперечності, що виникали у міркуваннях, були двох типів: так звані *епістемологічні* (грецькою – *epistole* – лист, послання), тобто ті, що поставали між формально-логічними судженнями та історично передуючими їм образно-емпіричними роздумами, і протиріччя *суто логічного характеру*, формальні, або ті, що з'являлися при зіткненні положень взаємозаперечних, хоча й логічно коректних, теорій, а також при протидії абстрактних, вихідних суджень і конкретних роздумів у межах одного й того ж логічно правильного міркування.

За свідченням літературних джерел вперше на випадки утворення таких суперечностей указував грецький філософ Зенон Елейський. Виникнення суперечностей першого типу він продемонстрував на прикладі зіткнення між образно-емпіричним розумінням істинності твердження «*рух є*», тобто під час осмислення руху як просторово-часового поняття, та ро-

зумінням істинності твердження «*руху немає*», яке було побудоване при осмисленні руху на засадах виведеного ним закону подвійного заперечення твердженню «*рух є*». Постання таких суперечностей, окрім того, було продемонстровано ним на прикладах, що отримали назви «Стадіон», «Ахіллес та черепаха», «Стріла, що летить» і «Ряди, що рухаються». Пояснення причини їх виникнення вимагає знайомства зі створеним Зеноном *логічним методом непрямого доказу*. Непідготовленому ж читачеві причина виникнення суперечності стане зрозумілою завдяки поетичному роз'ясненню її О.С. Пушкіним у його відомому вірші «Рух» між логічними судженнями різних рівнів однієї теорії при виведенні конкретних понять. За приклад їх виникнення Зенон навів публічний виступ вихідця з острова Крит Епіменіда, у якому той висловив категоричне судження про поголовну брехливість усіх критян. Слухачі, які намагались оцінити справедливість цього судження і приймали його за вихідний засновок, неодмінно потрапляли у замкнене коло власного міркування. Так, оскільки Епіменід критянин, то й він, як і всі його земляки, також брехун. Оскільки він брехун, то його судження про те, що всі його земляки брехуни, є хибним. Якщо воно хибне, то всі критяни – зовсім не брехуни. Оскільки всі критяни не брехуни, то судження Епіменіда є істинним. Якщо воно є істинним, то і всі критяни завжди стверджують виключно істину, тому що ... і т. д. На жаль, цей приклад був невдалими і згодом був визнаний як софізм, тобто як свідомо підготовленою знавцем логіки пасткою для неуків і простаків (парадокс «Брехун»).

Згодом Аристотель у відомому творі «Метафізика» виокремив *14 формальних суперечностей*, що виникають у процесі міркувань. Найбільш відомими з них є:

– Чи досліджує причини одна наука, або багато наук? (В сучасному розумінні це означає таке: причина є щось досліджуване однією наукою, або причина є щось, що вивчається не однією наукою, а багатьма науками);

– Чи повинна шукана нами наука зрозуміти тільки перші початки сутності, або їй слід займатися і тими витокami, з яких усі виходять у доказі? Так, до прикладу, варто з'ясувати: чи можливо в один і той же час стверджувати і заперечувати одне й те ж чи ні? І тому подібне.

Дослідження структури суперечностей дозволило Аристотелю дати визначення поняття

«п а р а д о к с», забезпечивши цим конкретне його розуміння, відмінне від існуючого розпливчастого і беззмістовного його витлумачення, як чогось вражаючого, немислимого і такого, що докорінно розходиться із загальноприйнятими думками і вчинками. Відповідно до цього визначення поняття «парадокс» слід розуміти як окрему форму мислення, що відтворює одночасно як істинність, так і хибність одного й того ж судження. Аристотель твердо відстоював свою точку зору, яка полягала в тому, що парадокси цілком можна усувати шляхом поглибленого логічного осмислення особливостей об'єкта пізнання. Це своє переконання він виклав у другій частині трактату «Органон» – «Софістичні спростування», яка була написана ним спеціально як керівництво для людей, котрі вступають у суперечки. Він стверджував, що для усунення парадоксів цілком достатньо засобів логіки, використовуючи які мислення може з успіхом вийти зі становища, вказавши на те, у якому відношенні судження буде істинним, а в якому – хибним. Тому він і позначив парадокс терміном «а п о р і я», що по-грецьки означало «утруднення».

У Новий час Європейської історії проблема виникнення парадоксів була об'єктом пильної уваги видатного представника німецької класичної філософії Імануїла Канта, котрий, слідом за Платоном та Аристотелем, був прибічником категорійної організації мислення [6]. Як відомо, Платон відносив категорії до вищих родових логічних понять, що відтворюють найбільш загальні властивості явищ дійсності, які зумовлюють виведення цілого ланцюжка видових і підвидових понять, принцип побудови якого був розроблений ще Сократом і зумовлював правила виведення понять шляхом формулювання їх визначень. У цьому сенсі розглядав категорії й Аристотель, називаючи їх *схемами тверджень* щодо природи буття.

І. Кант, на відміну від Аристотеля, розглядав парадокси як зіткнення між двома взаємовиключальними одне одного *положеннями*, *визнаними логікою однаково істинними*, і вбачав у них недосяжні їй засобам свідчення нереалізованих прагнень розуму зрозуміти безумовне, себто розумів їх уже як *засоби критики одних міркувань, прийнятих логікою за істинні, іншими міркуваннями, також визнані нею істинними*. На цій підставі він називав їх хоч і по-грецьки, але вже не *апоріями*, як їх називав Аристотель, а *антіноміями*, тобто суперечностями, які

неможливо розв'язати засобами логіки. Він указував на можливість існування іншої логіки, здатної гідно протистояти логіці звичних міркувань, і скоригував тупикову зенонівську формулу парадоксу:

$X \in A, X \notin A,$

яка набула у його розумінні такого вигляду:

$X \in A, X \notin A \in B.$

У «Критиці чистого розуму» І. Кант виокремив антиномії, які виникають при занятті філософією:

– «Світ кінцевий і немає меж»;

– «Існують неподільні частинки (атоми) та неподільних частинок немає»;

– «Свобода існує і в той же час існує не-свобода (необхідність)»;

– «Необхідність існує і водночас існує не-необхідність (випадковість)».

Цілу низку антиномій він виділив також і в іншій, не менш знаменитій, праці «Критика здатності судження» і ще одну – в «Метафізиці моралі»:

«Можливо мати щось зовнішнє своїм, хоча я і не володію ним і неможливо мати щось зовнішнє своїм, якщо я не володію ним».

В сучасній вітчизняній науці виникнення теоретичної проблеми прийнято було позначати спеціальним терміном, який виходив з кантівського її розуміння, – «*проблема-антиномія*». До речі, є підстави стверджувати, що детальний аналіз перших двох апорій Аристотеля можна звести до антиномій канонічного типу [12].

Виходячи з факту неможливості розв'язання теоретичних проблем засобами логіки, стає очевидним, що саме недосконалість застарілих, хоча й логічно коректних, способів організації пізнання, а також сталих форм їх розумових знарядь, породили цілу низку суто філософських проблем: між хаосом та визначеністю, сталим і розвитковим, формальним і змістовним, знеособленим та особистісним. Спроби розв'язати філософські проблеми засобами логіки, своєю чергою, привели до виникнення проблем винятково методологічного характеру, саме між логічним і діалектичним, метафізикою та діалектикою, принципом історизму і нехтуванням ним. У пошуках способів і засобів розв'язання цих *методологічних проблем* дослідники науки про пізнання не могли отримати бажаного результату, оскільки використовували для цього запозичені філософські засоби й були вимушені звернутися до психології як до науки про закономірності розгортання розумових процесів, перед якою

виникають проблеми вже психологічного характеру, зокрема, між впливом спадковості та соціальних умов на розвиток особистості, між впливом внутрішніх психічних процесів і зовнішніх умов на організацію пізнання, між категорійним та операційним потоками мислення, а також між діяльнісною і процесною його організацією. Інакше кажучи, проблеми, що виникають у разі впливу на перебіг пізнання психологічних факторів, які, всупереч логіці, обумовлюють уміння відокремлювати головне від другорядного, суттєве від малозначущого, причини від наслідків. Такими факторами є особливості смислової сфери, потреби, установки, мотиви, особливості використання мисленням аналізу і синтезу, схильність ускладнювати, або спрощувати задачі, перенесення алгоритму розв'язку однієї задачі на розв'язання іншої, здатність передбачати невідоме й, крім того, умови виникнення переконань і пристрастей, розуміння сутності почутого, побаченого, прочитаного, себто безліч внутрішніх чинників, які беруть участь у складному процесі «відокремлення зерен від полови».

Одразу зауважимо, що вочевидь провідні вітчизняні філософи чудово усвідомлювали той факт, що бездоганне в логічному відношенні формулювання мислимого, виходячи з *єдиного загального*, неможливе, оскільки воно призводить до виникнення парадоксів, усунути які не можна засобами логіки. Було б непростачною помилкою і, більше того, проявом крайньої дурости стверджувати, що вони не розбиралися в тонкощах логіки і не були знайомі з теоретичними проблемами, які виникали у процесі логічних міркувань. Тому залишається лише дивуватися тому, що історично успадкована і зафіксована на рівні настановлення непохитна віра в логіку як у форму, що визначає єдину вірну організацію хаотично розкиданих елементів мислимого, до сьогодні змушує їх не погоджуватись з тим, що *виникнення парадоксів у логічно коректних теоріях є законом*, який остаточно доведено засобами сучасної математики (див. літ. відносно теореми Геделя). Так, офіційний їх рупор – «Філософська енциклопедія» (1967) – буквально до початку сімдесятих років минулого століття продовжував наполягати на тому, що причиною виникнення парадоксів у логічно коректних теоріях є недбалість, допущена при логічному обґрунтуванні мислимого: «Парадокс як абсолютне протиріччя легко може виникнути теоретично, якщо логічні основи цієї теорії недостатньо вивчені і не виявлені в

повному обсязі. Негативна роль феномену полягає в тому, що він виявляє логічну неспроможність тієї теорії, у якій був отриманий. Тому в ситуації з кожною теорією, яка становить логічний інтерес, виникає завдання звільнення її від парадоксу». І далі стверджується, що цього можна досягти лише шляхом, який «вимагає перегляду вихідних припущень теорії, її постулатів чи аксіом».

У випадку наявності такого когнітивного дисонансу природно, що само собою виникає питання: «Чому ж протягом досить тривалого періоду розвитку вітчизняної науки про мислення, головню з метою організації теоретичної підготовки молодого покоління науковців до пізнання нового, ще невідомого, рекомендувалось завірятись у правильності власного мислення виключно на підставі його відповідності законам логіки?» В цьому контексті звернімося до прийнятої ще в 1946 році постанови ВКП(б) «Про викладання логіки і психології у середніх школах», що догматизує даний аспект світобачення. Ось чому головною причиною прив'язаності радянської філософської та педагогічної думки до логіки було безапеляційне, позбавлене навіть натяку на сумнів у його всеосяжності, *слідування принципу історизму в науці*. Причому це копіювання було безапеляційним, що навіть всупереч розбіжності в ідеології, спричинило запозичення в дореволюційної науки принципів і засобів організації пізнання, які вона, відносившись з глибокопоклонною повагою до постулатів розвитку європейської думки, всіляко копіювала. Зайняти посаду професора Імператорського університету можна було тільки після стажування в одному з європейських університетів. Тому закономірно, що в дореволюційний період, переважно завдяки зусиллям вітчизняних філософів, побачили світ підручники з логіки: Г. Струве, найбільш розповсюджений у навчальних закладах імперії підручник А.Є. Светіліна і дев'ятиразово виданий підручник Г.І. Челпанова.

Очевидно, що названа постанова ВКП(б), безумовно ініційована Й. Сталіним, є всього лише програма мінімум із ліквідації дрімучого неучтва вимученої наслідками революції та війни основної маси населення. До того ж далеко не останню роль мала і надія на те, що *знання логіки* сприятиме мінімізації інтелектуальних і матеріальних втрат, які завдавала суспільству значна частина бійців ідеологічного та виробничого фронтів, котрі здебільшого не мали ніякої освіти, або отримали її при-

скореними темпами, заочно. Сталін, маючи хоча і незавершену, але систематизовану, теологічну освіту, вбачав у логіці ефективний засіб організації раціональної поведінки народонаселення, і тому одним із завдань освіти вважав її масове викладання, як це робилось у дореволюційних гімназіях та університетах.

Загалом згадана постанова лише заспокоїла філософські кола, дозволивши їм ствердитись у правильності обраної ними орієнтації на принцип історизму в науці. Післявоєнний період характеризувався створенням великої кількості підручників логіки, відмінність яких за глибиною і рівнем академічності викладу пояснювалась їх адресатам – адаптованістю до різних верст населення. Так, у 1946 році, терміново, у скороченому вигляді був перевиданий «Підручник логіки» Г.І. Челпанова, а в 1947 вийшов класичний підручник логіки випускника Інституту філософії, літератури та історії ім. М.Г. Чернишевського Валентина Асмуса, який відрізнявся академічністю підходу до організації мислення при безсумнівному збереженні високого стилю викладання змісту. Слідом за ними виходить друком ціла низка підручників: академіка С.Н. Виноградова, призначений для середньої школи (1954); В.І. Свінцева, призначений для студентів гуманітарних спеціальностей (1987); десятиразово виданий призначений для юристів підручник В.Є. Жеребкіна [5]. Крім того, для бажаючих зайвий раз поглибити власні знання в галузі логіки й утвердитись у високому рівні самооцінки, рекомендувались книги А.І. Уймова (1978), роботи видатного математика Я.І. Перельмана (1967), тонкого знавця меж логіки А.Г. Конфоровича (1983). Пропаганді логічної організації мислення слугувала популярна казка Льюїса Керрола «Пригоди Аліси в Дивокраї».

Отже, нині логіка постає як необхідна, але недостатня складова професійної підготовки майбутніх науковців, якій не приділялось достатньої уваги. Пропонована нами праця призначена хоча б частково заповнити нестаток літератури такого профілю. Крім того, всім треба усвідомити, що, незважаючи на переконаність суспільного світогляду в тому, що парадоксальність мислимого є показником творчої активності суб'єкта, яка дозволяє йому вдосконалювати і розвивати власне пізнання, ставлення до парадоксів, аж до останнього часу, зберігається таким, яким воно було 100 чи 50 років тому.

Актуальність теми дослідження. Початок ХХ століття ознаменувався остаточним усві-

домленням достойниками наукової спільноти того, що поняття логіки, які були вперше виведені шляхом логічних визначень у ХVII, у минулому столітті не можуть розглядатися як здатні поєднувати у собі суттєві ознаки деяких ідеальних об'єктів осмислення, інтуїтивне розуміння яких постає більш змістовним, ніж те, що уможлиблювали дедуктивні та індуктивні узагальнення. У підсумку цього однією з основних тенденцій розвитку науки стала докорінна зміна ставлення до логіки як до застарілої форми організації мислення і перехід до принципу побудови теорій, засади якого передбачали ще геніальні представники Античності, епохи Відродження та Нового часу, а також видатні діячі сучасної науки. Головною перешкодою на шляху цієї реалізації представниками точних і природничих наук – математики (поняття «множини») та фізики (поняття «часу», «простору», «неподіленості», «атомарності», «дії»), як і в стародавні часи, постала проблема обґрунтування вихідних понять теоретичних уявлень.

Не меншої гостроти вона набула при спробах обґрунтувати вихідні поняття теорій, що створювались виразниками гуманітарних наук: філософами, правознавцями, психологами, конфліктологами та політологами, головним психологічним знаряддям мислення яких є буденна мова. Її словесне артикулювання, освітлене розумом, незважаючи на обов'язковість дотримуватися правил граматики, залишається структурно і функціонально підпорядкованим законам і правилам формальної логіки. Ситуація, яка склалася у цих науках, визначалася радянським філософом В.С. Біблером як *парадокс* істотних ознак таких розповсюджених у побуті понять, як мудрість, справедливість, хоробрість, мужність, совість, обов'язок, й одночасно наявні полярно протилежні їх ознаки, до того ж структура і функційне призначення цих понять перешкоджають поєднанню в одній думці інтуїтивно зрозумілий зміст мислимого в повному обсязі.

У пошуку форми, спроможної відтворювати узмістовлення таких ідеальних об'єктів, вирішальну роль зіграв факт відокремлення психології від філософії і набуття нею статусу окремої науки, за предмет якої була первинно обрана свідомість. Бажання розв'язати проблему змісту і функцій свідомості в реалізації пізнання привело до запровадження у дослідженнях таких його особливостей, як *парадоксальні рушійні сили*, використання яких мисленням за власне психологічне знаряддя

зумовлювало можливість усвідомлення недосяжних логіці відношень між причинами і наслідками й через це сприяло розробці організаційних засад людської поведінки, виходячи з інших принципів її здійснення. У такий спосіб загострилась потреба відмовитися від претензій на володіння істиною в останній інстанції і від бажання руйнувати міркування опонента вказівкою на їх суперечливість. Їх місце зайняли визнання відносного характеру накопичуваних знань й усвідомлення важливості зберігати наявний у міркуваннях опонента момент істини, що уможливило розуміння об'єкта осмислення у єдності його протилежностей. Згодом було з'ясовано, що це розуміння могло бути досягнутим винятково завдяки взаємодоповнювальному діалогу між двома протилежними логіками розуміння цих об'єктів, повно відповідного розумінню діалогу М.М. Бахтіним як такого, котрий розвивається відповідно до своєї власної логіки і відображає прагнення зрозуміти сутність об'єкта осмислення *у процесі розв'язання діалектичної суперечності* [2 та ін.]. Стало остаточно зрозумілим, що цього можна досягти, лише просуваючись шляхом *парадоксального за формою і діалогічного за своєю сутністю пізнання*.

Консерватизм мислення, авторитет Аристотеля і звичайний страх всього нового, на жаль, були причиною того, що наукова спільнота довго не могла знайти у собі сили відмовитись від успадкованих в Античній та Середньовічній філософії застарілих принципів, способів і засобів організації пізнання. Непорушним залишався й зумовлений схиланням перед логікою зміст рекомендованих методів його здійснення. Інтерференція цього багажу, який донині гальмує розвиток пізнання, не припинилась навіть після того, як стало очевидним, що логіка із самого початку прирікає пізнання на виникнення теоретичних проблем. Як і раніше, й сьогодні вона продовжує утримувати мислення у своєму полоні, вимагаючи дотримання правил встановлення логічних відношень між поняттями та судженнями, що постає підґрунтям впевненості її adeptів у тому, що саме суворе виконання цих правил повністю унеможливує виникнення теоретичних проблем. Як не дивно, але з цією впевненістю *мирно співіснували* судження-парадокси, які, порушуючи закони та правила логіки, вказували на існування відношень між їх суб'єктами S та предикатами P, які інтуїтивно визнавалися істинними, тобто оцінювалися такими на підставі розуміння прихованого в них змісту.

Свідченням такого співіснування постають парадоксальні латинські фрази, які після роздумів, вільних од логічного оформлення, беззастережно визнавалися і досі продовжують визнаватися мудрими: *Summum jus – summa iniuria* (вища законність – вище беззаконня), *Tacet sed loquitur* (мовчить, але говорить), *Nascentes morimur* (народжуєтесь, вмираємо), *Certum quia impossibile est* (правильно, бо це неможливо), *Credo quia absurdum* (вірую, адже цього не може бути). Беззастережне визнання їх мудрими, є свідченням *існування мислення нового якісного рівня – парадоксального*, яке усвідомлено чи неусвідомлено має практичне поширення. Не сприяв зміні цього ставлення навіть безумовний авторитет О.С. Пушкіна, відома фраза якого: «геній, парадоксів друг», стала крилатою і вимовляється на всіх рівнях як заклинання.

Для представників суспільних, гуманітарних, історичних та правових наук, головним психологічним знаряддям мислення яких є буденна мова, проблема виникнення парадоксів у їх теоретичних міркуваннях досі, а також на найближче майбутнє, якщо не назавжди, залишається вкрай значущою. Тому вони повинні завжди бути готовими до того, що словесний виклад ними власних думок, безумовно, обернеться тим, що в деяких конкретних ситуаціях, як закон, виникне проблема невідповідності сформульованих ними висновків вихідним засадам логіки викладу ними своїх поглядів. Для вирішального визнання такої можливості їм слід згадати хворобливі удари по їх самолюбству у випадках публічної демонстрації неспроможності їхніх теоретичних поглядів, коли вони були змушені принизливо визнавати справедливість критики, прикриваючись обіцянками усунути допущені «неприємні промахи» у своїх подальших дослідженнях шляхом ретельного опрацювання деяких, втрачених суто через неухважність, деталей. Однак, як свідчить безжална практика, цього ще нікому й ніколи не вдавалося зробити, оскільки для усунення цього «прикрого промаху» використовувалося все те ж саме, єдино доступне автору, психологічне знаряддя мислення – буденна мова, а відтак вони, як і завжди, дотримувались принципів, законів і правил логіки.

Об'єктом вивчення є парадоксальне мислення як спосіб розв'язання теоретичних проблем, який невимовно демонструє наявність інтуїтивно зрозумілого зв'язку між логічно несумісними поняттями, відкриваючи тим самим нові, недосяжні логічному розумінню,

відношення між причиною та наслідком, чим суперечить прийнятій більшістю науковців гуманітарного профілю логічній *парадигмальній моделі*, яка охоплює властивий їм набір форм і методів, процедур, засобів та інструментів пізнання.

Предмет дослідження становить примітна ознака-особливість цього способу, яка у продовж певних історичних періодів розвитку науки про пізнання уможлилювала розв'язування теоретичних проблем шляхом поєднання у єдиній думці її парадоксальної форми з діалектичною єдністю протилежностей. Інтелектуальні продукти, отримані в разі виростання інтелектуалами цього способу у вигляді створених ними онтологічних картин і відстоюваних світоглядів суперечили домінуючим у свідомості консервативної більшості науковців того часу переконанням надавати мисленню логічної форми.

Мета методологічного пошуку полягає у тому, щоб підготувати засади дискурсивного обґрунтування інтуїтивно зрозумілої переваги парадоксального мислення над логічним унаслідок наповнення цього обґрунтування конкретним змістом стосовно спроможності парадоксального мислення відтворювати об'єкт осмислення цілісно, в повному обсязі і різнобічно, у єдності його крайніх проявів. Для цього пропонується надати парадоксальному мисленню форму, спроможну відтворювати структуру і функцію способу розв'язання теоретичної проблеми, а також віднайти розроблені видатними вченими розумові операції, які, незалежно від подання їх структури у формі антиномічного протистояння, можуть виконувати функцію засобів реалізації цього способу, які б відповідали вимогам правил виведення понять, відмінних від тих, що спричинили виникнення теоретичної проблеми.

Ідея діалектичної єдності протилежностей як способу розв'язання теоретичних проблем принципово не нова, тому що буквально «літає у повітрі», починаючи з Античності, і протягом наступних століть стимулює створення онтологічних картин і світоглядів філософської та наукової еліти. Проте лише у ХХ столітті уява про шлях досягнення діалектичної єдності набула певної конкретики завдяки поясненню Нільсом Бором цілісної картини її встановлення через доповнення однієї протилежності іншою.

Ідея чинного дослідження обстоює основоположну думку в такому формулюванні: запропонований Бором механізм взаємодоповнення протилежностей може реалізуватись завдяки

діалогічній природі мислення, яке, у разі надання йому парадоксальної форми, отримує рідкісну можливість використовувати парадокс у його новому функційному призначенні *позицій стосовно тлумачення сутності об'єкта осмислення*, запобігаючи цим перспективі оформлення його крайніх проявів як взаємосуперечливих понять односторонніх теоретичних підходів. Реалізація цієї ідеї може бути здійснена шляхом актуалізації операційної складової мислення при збереженні за його категорійною матрицею лише завдання джерела посилянь, які підлягають реорганізації. Водночас це дозволить підняти теоретичне осмислення досліджуваного об'єкта над функціональним ступенем знаходження його місця в окремій концепції чи парадигмальній моделі і відкриє перед ним перспективу упредметнення на метапарадигмальному рівні у вичерпній методологічній повноті й довершеності.

Методи надпредметного дослідження. Теорія пізнання базується на тому, що рушійною силою постійного розвитку ковітально здійснюваного науково-дослідницького процесу є взаємодія трьох факторів – соціального, предметно-логічного і особистісно-психологічного, що спричинює певні історичні ступені розвитку пізнання, які закономірно витікають один з іншого. Апеляцією до історизму означених нами онтологічних картин і світоглядів, які сприяли цьому розвитку завдяки тому, що намагались реалізувати ідею діалектичної єдності протилежностей й зумовили вибір нами методів дослідження. Сукупно ці методи надали змогу здійснити аналіз новацій, внесених у реалізацію цієї ідеї видатними вченими різних епох, витлумачити зміст кожної з них та усвідомити парадоксальну логіку їх змістового наповнення. Усвідомленню цього сприяли цілеспрямовано обрані методи, які уможливили *упредметнення* істотних причин існування і розвитку явищ, теоретичному аргументуванню яких заважає суперечність між звичкою логічного обґрунтування їх існування та онтологічно зафіксованим парадоксальним поясненням цієї буттєвості, що недосяжна для логічного осмислення, але така, яка розкриває їх внутрішню суперечність. І це позиції сучасної науки. Проте невидимо присутніми у процесі даного дослідження були також й інші методи, які впливали на нижче запропоновані висновки опосередковано. Це:

– історико-генетичний метод, відповідно до якого вивчення ідей минулого здійснювалось з урахуванням загальної логіки поступу філо-

софської і психологічної думки у певний історичний період розвитку людства;

– історико-функційний метод, завдяки якому аналізувалась спадщина викладених ідей та узагальнень;

– біографічний метод, що дозволив виявляти можливі причини та умови формування наукових поглядів на творчому шляху окремих достойників людства;

– метод систематизації психологічного знання, відповідно до вимог якого наукові праці, ідеї та висловлювання провідних учених певного історичного періоду посідали відповідне місце в ієрархії здобутків науки про пізнання;

– метод аналізу історико-психологічних матеріалів і мислєдїяльностї видатних учених, що сприяв відтворенню духу науки певного часу;

– метод категорійного аналізу, що рекомендує вивчати пізнання як мислєдїяльностї, компонентами якої є конкретні наукові категорійні засоби, які відтворюють різні сторони психічної реальності.

Водночас цілеспрямовано обраними методами, які безпосередньо обумовили авторські висновки, були:

1) *діалогічний метод* структурної та функційної організації пізнання, що запропонований Платоном. Саме цей метод, згідно з академіком О.Ф. Лосєвим, набув значущості щодо наступності розташування діалогів Сократа: відтепер читачі могли осягати природу явищ дійсності у їх достеменній суперечливості. Для пояснення механізму такого осягнення Платон, як відомо, розташував діалоги таким чином, щоб поступово просякало те, що закономірність взаємозв'язку одиничного з якимось окремим загальним поступалась *закономірності його одночасного взаємозв'язку з двома загальними*, яку неможливо обґрунтувати засобами логіки. Уявлення про можливість зв'язку одиничного з двома загальними, від діалогу до діалогу, все з більшою очевидністю починало відповідати поняттю «с у т н і с т ь». Так, напочатку, досліджуючи загальне, Платон трактував його як *сутність у найпростішому її вигляді*, тобто як закон для поодиноких речей. Потім, у процесі вивчення діалогів, *загальне* поставало вже як складніша структура, розуміння якої виходить із двох принципів: формального (стійка сутність) і смислового (поточна сутність, знання). У наступних діалогах, у яких використовувалися категорії «роду» і «виду», остаточно визначалась і нова категорійна структура *загального*, яка дозволяла розглядати його вже як *сутність*, що

транслєє перехід від одної протилєжностї до іншої. Водночас терміну «сутність» не знайшлось місця в понятійному ладі логіки, оскільки вона поєднувала в єдиній думці *спільне*, розташоване одночасно в межах і за межами логічних відношень між явищами. Сутність відтворює в мисленні *загальне*, яке поєднує суперечливі особливості глибинних процесів, котрі й визначають існування та розвиток явищ, виходячи з важливості поєднання між собою двох протилєжних принципів розуміння їх зміст.

2) *метод Й.Г. Фіхте*, який обґрунтовує діалектичне виведення нового знання безпосередньо з практики діяльності свідомості суб'єкта. Його суть полягає у відтворенні життєпотону самої свідомості, яка, з погляду автора, зумовлює протипоставлення й одночасно примирення протилєжностей. Метод передбачає внесення в теорію пізнання так званих *тріадичних умовиводів* як розумових операцій, структура яких подана у формі антиномічного протистояння, себто як зіткнення двох взаємозаперечувальних одне одному формально-логічних суджень – *тетичного* (від слова теза) та *антитетичного*, а їх функція полягає у формотворенні апріорного *синтетичного* судження, яке протистоїть законам і правилам логіки й постає за висновок про їх примирення у розумовій дії. Змістовний зв'язок між тетичним та антитетичним судженнями, який відтворюється шляхом тріадичного умовиводу, вдало відображається формально за допомогою логіки діалогу двох логік, так званої *діалогіки*, поняття якої і змістовне його наповнення запозичені нами із відомих робіт В.С. Біблера, Г.Я. Буша, і Р.Й. Павільоніса, а формалізація сутнісного формату діалогіки до рівня теорії діалектико-логічного доказу пов'язується нами з іменами Ф. Кумпфа, З.Н. Оруджева та А.А. Ткаченка [15].

3) *метод сходження від абстрактного до конкретного* як інтегральний спосіб організації пізнання, що відображає методологічні принципи розумового осягнення природи, суспільства і мислення, головним із яких є *принцип розвитку*, а вирішальним в осмисленні сутності досліджуваного явища – *принцип єдності протилєжностей*. Слідуючи передумовам цього методу, пізнання не обмежується концептуалізацією мислимого і створенням парадигм, а розгортається завдяки так званому *мета-теоретичному підходу* до аналізу історично існуючих теорій, що дозволяє мисленню відображати явища дійсності не у формі взаємо-

заперечливих понять протилежних теорій, а у вигляді єдності полярних проявів дійсності, по-іншому, передавати їх сутність. Назву «метатеоретичний» цьому підходу надав український методолог Анатолій В. Фурман на тій підставі, що він дозволяє організувати пізнання шляхом кількарізкових або ених рефлексій і систематизації філософських та психологічних ідей, а також історично існуючих концепцій і теорій організації пізнання, які окреслюють загальну спрямованість їх розвитку, та оцінити запропоновані ними способи і засоби розв'язання фундаментальної методологічної проблеми здійснення постнекласично зорієнтованого пізнання [7; 14, т. 4, 5; 19]. Цей підхід приводить до упредметнення об'єкта осмислення в межах нової парадигми й до усвідомлення його як такого, що посідає місце в ієрархії інтегрального комплексу теоретичних понять, у разі чого він отримує можливість бути представленим у новій методологічній оптиці.

Фактично метод сходження від абстрактного до конкретного відображає процес переходу від історично більш ранньої форми мислення до більш пізньої. У процесі цього переходу формальна логіка як історично дочасна і, відповідно, менш досконала форма організації пізнання зберігається у певних межах, за якими поступається місцем досконалішій формі, яка відповідає принципам діалектики та вимогам діалогічної природи мислення. Використання цього методу відкриває перед мисленням перспективу збагачення власного змісту ознаками розвитку явища шляхом виявлення зв'язків між протилежними формально-логічними поняттями, які, з позиції реалізації кожного теоретичного погляду окремо, уявляються несуттєвими, нерозумними, а іноді й просто абсурдними. В нашому розумінні такою більш досконалою формою постає логіка діалогу двох логік, або діалогіка, яка надає мисленню власні інтелектуальні знаряддя та операції їх виведення, чим дозволяє йому організувати пізнання через обминання суперечностей, що виникають між формально-логічними поняттями різного обсягу та змісту.

Виклад основного матеріалу філософсько-методологічного дослідження

Окремо зауважимо, що вибір на користь *силогістики* як універсальної форми організації пізнання не був безконфліктним, а характеризувався зіткненням позицій різних

шкіл грецької філософії, котрі почасти обстоювали найпротилежніші погляди на здійснення пізнання. Проте уява про те, що, незважаючи на логічну несумісність суб'єкта S і предиката P, яка має місце в парадоксальному судженні, між ними існує певний змістовний зв'язок, поступово почала пов'язуватися з наявністю в парадоксальних судженнях невербалізованих змістових ознак, урахування яких обмежувалося обсягом предикату, а їх вплив спричиняв виникнення інтуїтивної альтернативи їх розуміння неоголошеного осягнення. У цьому плані надзвичайно істотним був внесок у теорію пізнання видатних мислителів стародавньої Греції Сократа і Платона. Тоді як Аристотель настільки заглибився у систематизацію форм мислення, що, сутнісно погоджуючись з натяками Сократа на недосконалість логіки, а також віддаючи належне вченню Платона про ідеї, все ж таки продовжував твердо стояти на своєму: для вирішення проблеми невідповідності змісту мислимого його понятійному оформленню, яка виникала через труднощі виявлення ознак змістовного зв'язку між родовими та видовими поняттями, не потрібно ніяких особливих ідей, адже вона розв'язується наявними засобами логіки.

Однак іноді траплялися і виключення з цього правила, коли у процесі гри «в питання та відповіді» вихід з логічного глухого кута і перемога діставалася тому, хто, вивчивши досконало правила логіки, приходив до усвідомлення невітшного висновку: використання її як форми організації мислення має свої межі, тому носій цього знання ставив супротивника в умови, коли парадокс розкривав перед ним очевидну причину неспроможності логіки відтворювати об'єкт осмислення у повному обсязі. Цією причиною було неврахування її змістом тих ознак, що стосувалися ситуаційної конкретики, а також відсутність у визначеннях понять смислу. Іншими словами, перемога діставалася тому, хто усвідомлював, що саме врахування цих ознак надає мисленню шанс вийти з існуючої парадоксальної ситуації, і хто визнавав їх *значущими* та розглядав за *істотні* при реалізації розумової операції *узагальнення як опрацювання сутності*.

Визнаним авторитетом реалізації таких узагальнень, що повною мірою враховували обставини, які вимагають розглядати їх ознаки за обов'язкову складову ознак осмислюваних явищ, котрі, хоча і не охоплюються їх поняттями, але фіксуються вільним від впливу логіки мисленням, був геніальний Сократ. Зва-

жання на ці ознаки забезпечувало йому перемогу в дискусіях і приводило суперника буквально до трагічного переживання краху власних переконань. Сократ одним із перших зрозумів, що логіка як суто форма організації мислення обмежує можливості повною мірою передавати зміст задуманого. Тому його потенційними безкровними жертвами, як правило, поставали опоненти, котрі переоцінювали значущість логіки і були впевненими в тому, що знання її законів і правил завжди забезпечить їм безумовну перемогу в дискусіях. До того ж знаменитий філософ використовував свій оригінальний метод проведення дискусій. Він починав їх у незвичному для того часу ключі – не протиставляв власні погляди переконанням опонентів і не виливав на їхні голови звинувачення у суперечливості положень, які вони обстоювали, як це було прийнято. Підхід його до практикування дискусій відрізнявся особливим задіянням до них опонентів і полягав у тому, що за об'єкт своєї критики він обирав не сумнівні положення їхніх теоретичних поглядів, а саму логіку їхніх міркувань. Тут знаряддями такого задіяння до суперечки були його питання, які, здавалося б, не мали відношення до обговорюваної проблеми. Сократ просив прийдешнього опонента оцінювати істинність запропонованого ним самим цілого набору суджень про елементарні, схожі між собою явища дійсності, з об'єктивністю яких той змушений був погоджуватися через їх очевидність. Однак запропонований Сократом шлях згоди поступово присипляв їхню пильність і приводив у задалегідь підготовлену ним пастку, яка піддавала їх мислення жорсткому випробуванню тим, що вони *змушені були одночасно визнавати формальну істинність та очевидну хибність запропонованого завершувального міркування, що артикулювалося у формі парадоксального судження*. Вимушеність такого визнання ґрунтувалася на упущенні опонентами очевидних ознак відмінності осмислюваного явища від усіх попередніх схожих між собою явищ. Ця відмінність не дозволяла мисленню опонента поєднувати це явище з раніше розглянутими, незважаючи на те, що логічне міркування це здійснювало успішно. Несподіваний фінал таких дискусій досить часто описується у науково-популярній літературі, оскільки постає не лише як свідчення краху впевненості опонентів Сократа у всесильності логіки, а й як болісне усвідомлення ними того, що, як з'ясувалося, вони «знають, що нічого не знають».

За яскраво наочний приклад, що ілюструє такий фінал, можна розглянути парадоксальний висновок, на реалізацію якого Сократ все таки змусив одного зі своїх пихатих співрозмовників – Гіппія Меншого. Не викладаючи повністю їх діалог, зі змістом якого можна ознайомитися у спеціальному виданні, скажемо, що Сократ, використовуючи авторський метод проведення дискусій, спочатку пропонував Гіппію оцінювати істинність його суджень про принципову допустимість «добровільних помилок» кращими і, суто через це, вельми гідними представниками різних професій – борцем, стрільцем та музикантом. Дотримуючись логіки розгляду добровільних гріхів *найкращих і гідних*, як лишень цілком допустимих їх примх, він поставив Гіппія у ситуацію оцінки істинності парадоксального судження, що виправдовує очевидну неприпустимість таких гріхів найкращими та гідними *лікарями*. Опонент чудово розумів, що виправдовування цих грішків було б несправедливим стосовно хворих і змушувало б лікарів соромитися того, що вони допускали ці прогріхи, навіть якщо й не навмисно, але цілком свідомо:

СОКРАТ. *Отже, Гіппій, той, хто добровільно грішить і чинить ганебну несправедливість – якщо тільки така людина існує, – буде не кимсь іншим, як людиною гідною.*

ГІППІЙ. *Важко мені, Сократе, погодитись з тобою у цьому.*

СОКРАТ. *Та я і сам із собою тут не згоден, Гіппію, але все ж таки це з необхідністю впливає з нашого міркування.*

Доводи Сократа, які виправдовують парадоксальність цього судження тим, що воно з логічною ясністю впливає з нашого міркування, остаточно поставили опонента у становище, коли він починав розуміти, що «знає, що нічого не знає».

При ретельному аналізі цього діалогу, легко помітити, що в це трагічне для нього становище Гіппій потрапив, тому що виходив із потреби шанобливого ставлення до *найкращих представників буквально всіх професій без винятку*, що формально уявлялося цілком логічним. Однак дотримання логіки такого гатунку змушувало його заплющувати очі на випадки добровільного нехтування кращими представниками деяких професій своїми професійними обов'язками, себто вважати, що для них це *допустимо*. Власне, до такого визнання принципової допустимості добровільних «прогрішень» Гіппія привело здійснене ним надто широке *узагальнення* професій,

щонайперше тих, самовільні «прогріхи» яких становлять небезпеку для навколишніх і тому повинні бути оцінені з позиції моральної відповідальності.

Вийти за впливові межі логіки поважного ставлення до найкращих представників майже всіх професій Гіппію забороняли її правила, згідно з якими сукупність міркувань змістовних ознак професій регулювався обсягом їх понять, що дозволяло об'єднувати їх між собою. Ознаки ж професії лікаря, тобто саме ті, які відділяли ефективного медика від гідних представників інших професій, ігнорувалися цією логікою. Перелік цих ознак Сократом є наслідком незалежності його мислення від потреби узагальнювати за логікою міркувань, що уможливило узагальнення, називані В.В. Давидовим «змістовими», тобто такими, що передбачають за певних умов протилежні мисленнєві висновки. Особливість цього виду узагальнень полягає у тому, що вони доводяться із закономірності, яка зумовлює їх виведення із якогось іншого загального, у результаті чого вони розуміються (за Б.М. Кедровим) як єдність різноманітності ознак явищ. Уявлення про структуру такого узагальнення дає змогу розглядати його як перший крок до розуміння його саме як сутності.

Сутність, як відомо, відтворює в мисленні загальне, яке поєднує між собою суперечливі особливості глибинних процесів, що визначають існування та розвиток явищ дійсності, виходячи з необхідності використання протилежних принципів розуміння їх природи. У цьому аналітичному розрізі досить доречно повернутися до вказівки академіка О.Ф. Лосева (1990) щодо значущості спеціально організованої Платоном наступності розташування діалогів Сократа. Цю наступність, на його переконання, слушно розглядати як діалогічний метод нової структурної та функціональної організації пізнання, що не має аналогів і дозволяє мисленню осягати природу явищ дійсності у її суперечливості.

Про переваги цього методу, як було сказано раніше, Платон запропонував висновувати самим читачам. Ось чому О.Ф. Лосев наполягав на такому факті: якщо за Сократом традиційно визнається авторство методу доведення опонента до стану, коли він починає розуміти те, що «знає, що нічого не знає», то за Платоном слід визнати авторство методу переходу мислення від узагальнення ознак зв'язку між порівнюваними явищами до виявлення сутності на підставі зв'язку між

ними. Цей метод дозволяє підняти пізнання природи цих явищ на якісно вищий щабель філософування.

Очевидно спадщина Платона не могла не поставити Аристотеля, як його учня, в умови, коли його переконаність в універсальності логічного оформлення мислимого була піддана ним самим сумніву. Не виключено також, що на формування Аристотелем світу пізнання на засадах самообґрунтування, обрисів його нових принципів, законів і засобів, що призводять до збагачення змісту тлумачення б у т т я, викладених ним у творі «Топіка», послужила логіка його альтернативного тлумачення, розроблена ресурсами конкуруючої логіки – логіки мегарсько-стойчної школи Хрисиппа [8; 15]. Остання була заснована на підкріплених конкретними фактами міркуваннях про те, що при формуванні та формулюванні складного формально-логічного судження між простими судженнями як його складовими виявляються ще й інші зв'язки, існування яких ігнорувалося логікою Аристотеля. Доказом істинності цього складного судження у цій логіці є не операндність, тобто не властивість, що відображає суб'єктно-предикативний зв'язок між операндами, як це має місце у його логіці, а властивість, яка суперечить цій логіці і яка відображає інший, процесний зв'язок, між операндами, так звана операторність. Грuntuючись на всьому зазначеному, Аристотель, тоді коли його учень Олександр став царем Македонії, заснував школу, в якій вчив бажаючих узгоджувати власні переконання із правилами ведення діалогу, спрямованого на досягнення порозуміння. Ці правила допускали використання учасниками діалогів деяких типів і форм припущень, на які міг йти відповідаючий, реагуючи на поставлені йому каверні запитання. Спосіб ведення таких діалогів він розглядав не тільки як ключ до вміння розбиратися із заплутаними двозначними висловлюваннями, але головне – як метод, що уможливорює відкривати тотожність сенсу в різних мовних зворотах й одночасно схоплювати те, що мається на увазі в кожному реченні та що саме з цього висновується.

Вочевидь Аристотель був упевнений у тому, що висвітлення цих припущень дозволить відповідаючому уникати стану суперечності навіть із самим собою і що вони знайдуть собі застосування завжди і в будь-яких обставинах. Обґрунтуванням цієї його впевненості і послужив його останній трактат «Топіка», присвячений методичній підготовці до проведення

публічних диспутів, у яких один з учасників висловлює загальноновизнані істини, а інший – змушений їх спростувати. Пропоновані ним припущення істотно відрізняли його новий підхід од того підходу, який він використовував раніше у другій частині «Органону» – «Софістичні спростування» – і який поставав за систематичний виклад софістичних вивертів і хитрощів, котрі могли бути застосованими несумлінними учасниками дискусії заради отримання в ній перемоги, або, як кажуть, за будь-яку ціну. Неважко побачити, що важливість урахування цих припущень Аристотель усвідомив завдяки тому, що звернувся до психології, оскільки це дозволяло мисленню розкривати прихований зміст як невизначених і невимовних указівок на залежність явищ між собою. У дослідженнях психологічних детермінант цієї залежності він запропонував використовувати нові принципи, способи і засоби, які докорінно розходилися з принципами, способами і засобами попереднього підходу, що розроблявся ним і був викладений у його ранніх роботах «Метафізика» і в першій частині «Органону» – «Аналітиці першій і другій». В них він наполягав на визнанні неперехідної значущості формально-логічної організації пізнання як єдиної опори, здатної вберегти людський розум у процесі його розвитку від можливих помилок. Канонічність формування обрисів нових принципів, законів та засобів мислєдїяльного перебігу пізнання, що мали призводити до збагачення змісту тлумачення сутності буття, викладені у «Топіці». У цьому творі геніальний мислитель пояснював труднощі приведення положень теорій до загальних термінів тим, що силіогізм здійснював це на засадах тотожності їх форм, не беручи до уваги прихованого змісту як невимовної та невизначеної вказівки на залежність цих термінів один від одного. Для усунення цього недоліку силіогізму він уперше розробив і використав новий принцип утілення в життя пізнання як базис своєрідної методичної підготовки суб'єкта-інтелектуала до публічної дискусії. Тому слушно запропонував на розгляд тогочасного соціуму правила організації зв'язку між поняттями, які формально суперечать одне одному, що, як не парадоксально, забезпечувало вирішення існуючих між її учасниками суперечностей.

За психологічні знаряддя мислення, здатні реалізувати вирішення цих суперечностей, Аристотель рекомендував використовувати так звані *топоси* – силіогізми, які в сучасному їх

тлумаченні цілком можна назвати «діалектичними силіогізмами», що уможливають пізнання відповідно до розроблених ним правил ведення дискусії. Любомудр був упевнений у тому, що, керуючись *правилами топологічної логіки*, учасник дискусії міг продемонструвати обґрунтованість власних тверджень, які суперечать висловлюваному його опонентом деякому загальноновизнаному положенню.

Відтак вважаємо, що було б недозволенним спрощенням розглядати Аристотелеву «Топіку» виключно як посібник із навчання опонентів тактиці ведення дискусії, що вповні також мало місце. Головна цінність цього твору, на наш погляд, полягає в тому, що Аристотель уперше, наскільки дозволяють висновувати літературні джерела, використовував парадоксальне мислення як єдино можливий спосіб здолання теоретичних проблем, що виходив із принципу взаємопроникнення протилежностей. За психологічні знаряддя мислення він застосовував парадоксальні засоби організації пізнання – топоси і правила зв'язку між поняттями, що суперечать одне одному і вказують на недоступне силіогізму розуміння деяких наслідків, які несподівано впливають на противагу прийнятим і, здавалося б, непорушним принципам. Використання зазначених способу та засобів призвело до збагачення змісту мислимого завдяки тлумаченню плероми буття у повному обсязі та у єдності його крайніх проявів. Розроблений Аристотелем у «Топіці» підхід до організації пізнання, незаслужовано відкинутий у Середньовіччі, був реанімований в епоху Відродження через неймовірні зусилля її геніїв, передусім Рене Декарта і наступників як підхід і метод *діалектичний*. Він був визнаний завдяки груповому творчому генію цілої плеяди представників німецької класичної філософії Нового часу в другій половині XVIII та на початку XIX століття, а саме Іммануїла Канта (1724 – 1804), Йогана Готліба Фіхте (1762 – 1814), Фрідріха Вільгельма Шеллінга (1755 – 1854) та Георга Фрідріха Вільгельма Гегеля (1770 – 1831), що створили сонм нових принципів, способів та засобів мислення як форм організації пізнання, що відповідають вимогам сучасної їм передової науки.

До прикладу, І. Кант [6] аргументував фундаментальне припущення про існування окремо виявлених досвідом емпіричних фактів, які свідчать про приналежність об'єкту осмислення деякої властивості, довести наявності якої аналітично неможливо. Це припущення

істотно похитнуло теоретико-пізнавальні догми, що міцно закріпилися у свідомості дослідників того часу, які визначали справедливність метафізичного підходу, відповідно до положень котрого форми логічних суджень, що надавалася мисленню, цілком достатньо для пізнання буття, а знання про нього, виведене з понять логіки, вповні відображає причинні зв'язки між реальними речами. Тим самим, Кант відмовився від метафізики як від науки, що має деякий умовний позитивний зміст, назвавши її наукою про «межі розуму» на одній підставі: якщо логічно протилежне категорично виключає одне одного, то розум підказує, що насправді протилежне завжди певним чином пов'язане. На його думку, приналежність цієї властивості об'єкту осмислення розум встановлює не ресурсами розумової операції у формі аналітичного судження, а за допомогою іншої розумової операції, впевненість у істинності якої надає усвідомлення суб'єктом наявності не формального, а природного зв'язку предмета і властивості. Цей зв'язок пояснюється такими її проявами, як *причина і наслідок, дія та протидія, перехід кількості у якість, а також у ході синтетичного судження*. Відкриття Кантом даного різновиду судження збагатило мислення новим психологічним знаряддям і надало дослідникам можливості вивчати саме мислення, виходячи за межі категорійного ладу в контексті його операційних характеристик. Якщо ж розглянути значущість синтетичного судження для науки про мислення в контексті кантівського розуміння парадоксу як критики одних справжніх міркувань іншими, то треба осмислювати його як *засіб*, що виводить мислення за межі якоїсь однієї логіки, яка демонструє безперспективність оформлення його крайніх проявів у вигляді контрадикторних понять односторонніх теоретичних підходів і постає як свідчення спроби Канта використати парадоксальну організацію мислення за *способ* розв'язання теоретичних проблем.

Слід вітати мудрість офіційних представників вітчизняної філософії, яким азарт шельмування кантівського ідеалізму не завадив гідно оцінити це відкриття Канта. Ще більшої вагомості синтетичне судження як *засіб* здолаття теоретичної проблеми набуло завдяки позиції, зайнятій іншим видатним представником німецької класичної філософії Й.Г. Фіхте, котрий визначив його функціональне призначення як завершального процесу формулювання парадоксального за своєю формою умо-

виводу, названого ним *тріадичним*. Фіхте критикував погляди Канта на провідну роль знеособленої категорійної систематизації мислення і не відокремлював його від діяльності свідомості, стверджуючи, що ця діяльність визначається самою буттєвістю свідомості, яка протиставляє себе як суб'єкта (у його позначенні «Я») своєму твердженню як об'єкта («не Я»), який намагається примирити із собою цей об'єкт. Таким чином діяльність свідомості полягає в *одночасній протилежній полюсності та примиренні протилежностей*. Згідно з поглядами Фіхте, саме природні, внутрішні закономірності мислення, які протистоять законам логіки, дозволяють творчій діяльності особистості виявляти властиві явищам ознаки, що не можна виявити аналітично. Якщо Кант розрізняв світ явищ і світ предметів самих по собі, а закономірність існування явищ пояснював закономірністю людського духу, то Фіхте вважав, що пояснювати закономірність явищ більш змістовніше можна шляхом використання закономірності розумової діяльності, яка слідує запропонованому ним *«принципу набуття основи»*. Свою філософію Фіхте називав *наукою вченням*, в якому місце кантівської вихідної категорії займало так зване *основоположення*, яке об'єднує в *єдине ціле* всі підпорядковані йому правила. Це ціле виводилося з основоположності за допомогою тріадичних умовиводів, які у цьому вченні є *засобами* «набуття підстави». *Способ* же виведення цього цілого, за одностайною думкою його сучасників, за умов його відповідності законам природи, отримав статус *методу*, який поставав у вигляді послідовності розумових дій – протиставлення *тетичного судження* (від логічного терміна «теза») *антитетичному* (протилежне тетичному) та їх поєднання у *синтетичному судженні* як формально-логічної операції, якій недоступна логіка розуміння їх першооснови.

Отож, у структурі тріадичного умовиводу синтетичне судження виступало як формально-логічна операція, котра здійснювала своє головне функційне призначення – поєднувала формально-логічні судження – тетичне та антитетичне, які перебувають між собою в контрадикторному відношенні, на підставі надання їх предикатам ознак, виявлених нелогічним шляхом. У методі Фіхте неважко побачити схожість з поглядами Хрістіппа, який ще за часів Античності вказував на значущість *операційної складової* мислення. В наш час визнання значущості операційних можливостей

мислення дозволило сучасним дослідникам зрозуміти найбільш загальний принцип, що визначає інтегральний підхід до вивчення мислення, який виходить з єдності двох підходів категорійного, що йде від Канта, та операційного, що джерелить од Фіхте.

Проте вчення Фіхте про діяльність свідомості, будучи створене за принципом внутрішньої закономірності мислення, при всій його обґрунтованості, все ж тяжіє до безвихідного суб'єктивізму, оскільки не може надати відповіді на те, звідки береться Я. Відповідь на це питання дав сучасному досліднику Ф.В. Шеллінг, який запропонував ідею впливу несвідомого «Я» на мислення як попереднього й такого, що заперечується свідомим «Я», котре, як стверджується, виникає з інобуття, що тотожне його активності. Для нас очевидно, що *метод Фіхте* не тільки відповідав принципам парадоксального підходу до організації мислення, а й з очевидністю вказував на його діалогічну природу.

Скориставшись ідеєю Шеллінга та методом Фіхте, Г.В.Ф. Гегель як наступник діалектичного підходу Платона розглядав розвиток змісту мислимого, виходячи з необхідності відволікання думки від формально-логічних понять як від форм, що знаходяться на нижчому ступені мислення. Він розглядав поняття як дещо те, що існує в єдиній системі й потребує наявності інших понять, і це розкриває їхню внутрішню суперечливість та нищить їх. Іншими словами, і с т и н н і с т ь поняття як такого, полягає не в ньому самому, а в самому процесі переходу від одного поняття до іншого на підставі виявленого деякого невідомого зв'язку між ними, настільки значущого, що він визначає саме існування поняття. З'ясування цього зв'язку здійснюється шляхом послідовного використання мисленням таких його основних моментів, як теза, антитеза, синтез, кожен з яких заперечується наступним етапом, що повною мірою відповідає бажанню суб'єкта зрозуміти сутність явища, хоча, з погляду логіки, це бажання протиставляє мислення явищу. Запропонована Гегелем схема зв'язку між цими моментами розвитку поняття ілюструвала відкритий ним закон «заперечення заперечення», відповідно до якого синтез складається із наступності таких розумових актів: а) заперечення результату першого заперечення, б) збереження нескороминущого змісту в результатах першого і другого заперечень, в) часткове відновлення того, що знімалося першим запереченням, г) підйом на новий щабель розвитку.

Загалом підхід до організації мислення, що розвивався Гегелем, закріпив за ним звання *творця універсальної діалектики категорій*. Формуючи принципи діалектичного методу, Гегель заклав підґрунтя для створення кардинально іншої формальної організації окремих елементів змісту мислимого, яка охоплює орієнтацію на правила якої-небудь однієї логіки і сприяє усвідомленню можливості діалогу логік, які засновують протилежні погляди на одне й те ж явище дійсності, виходячи з їх взаємопроникнення і взаємозалежності. Це привело до *формування принципу діалогізму в мисленні*, вперше розкрило значущість діалектики як філософського методу дослідження істини і сприяло вбачанню в ній *методології теоретизування*, а в ХХ столітті дозволило С.Л. Рубінштейну обґрунтувати фундаментальне положення про *діалогічну природу мислення*.

До найбільш помітної події кінця ХІХ століття, у якій наочно було продемонстровано використання *принципу діалогізму* в мисленні, першочергово слід віднести «Капітал» Карла Маркса (1818 – 1883), де він, мислячи парадоксально, розв'язав проблему обігу капіталу, аргументувавши його виникнення і зростання. Натхненний ідеями геніїв Античності, Маркс відчував незадоволеність від обмежених можливостей логічної організації пізнання і перебував під впливом невіддільної логічному поясненню переконливості висловлювань Тертуліана та мудрости парадоксальних латинських висловлювань. Основна частина «Капіталу» як революційного і, безумовно, великого творіння була створена Марксом, виходячи із власних принципів здійснюваного ним мислення, що й дозволило йому пізнати закони виникнення капіталу, виходячи з єдності крайніх проявів його природи. Про це можна висновувати по парадоксально сформульованому ним положенню: «Отже, капітал не може виникнути з обігу і також не може виникнути поза обігом. Він повинен виникнути в обігу і водночас не в обігу» [1988, с. 176]. Перша пропозиція цього положення за своєю структурою формально відтворює проблему, яка може розглядатися як антиномія:

$X \in A, X \in \text{не-}A$, де:

X – явище (капітал);

A – ознаки виникнення капіталу в обігу;

$\text{не-}A$ – ознаки виникнення капіталу не в обігу.

Друга пропозиція, завдяки прихованій у ній діалогічності, вже розкриває саме і д е ю функційного призначення всього висловленого Марксом становища у цілому – бути діяльнісним джерелом підходу до вирішення проблеми, тому може розглядатися як:

$X \in A$, $X \in \text{не-}A$, B де:

X – явище (капітал);

A – ознаки виникнення капіталу в обігу;

$\text{не-}A$ – ознаки виникнення капіталу не в обігу;

B – ознаки виникнення капіталу в обігу і в той же час не в обігу.

Економічний інструментарій забезпечення єдності крайніх проявів капіталу, використований мисленням Маркса за власне психологічне знаряддя, наочно оприявнений у вигляді іншої його фрази: «Та форма звернення, у якій грошова лялечка перетворюється на капітал, суперечить усім розвиненим раніше законам щодо п р и р о д и т о в а р у, вартості, грошей і самого обігу» [Там само, с. 166], адже згідно з цими законами, вартість не може зростати від купівлі та продажу. Однак за емпіричними фактами вона зростає у процесі руху: *Гроші – Товар – Гроші* і, крім того, «як вартість капіталу, що самозростає як саморух і самонакопичення грошей». Отож унаслідок осмислення емпіричних даних Маркс виявив так звану «загальну формулу капіталу», що суперечить законам природи товару, законам вартості, законам грошей та законам товарного обігу. Неважко підмітити, що ця формула свідчить, що відношення між виникненням капіталу з обігу та одночасним виникненням його не з обігу вже не може бути зверненою до формули антиномії, тому що Маркс побачив у єдності протилежних складових виникнення капіталу с т р у к т у р у, що забезпечує перехід однієї протилежності до іншої. У результаті теоретична проблема була ним сформульована так: «при купівлі та продажу вартість не зростає // при купівлі та продажу вартість зростає». В такий спосіб узасаднена можливість переходу однієї протилежності до іншої, що може бути оприявлено формулою (за З.М. Оруджевим):

$X \in A$ не $B/a, б, в, \dots я / B$ не A , де:

X – явище (ціна);

A не B – при купівлі та продажу вартість не зростає;

B не A – при купівлі та продажу вартість зростає;

$a, б, в, \dots я$ – проміжні ланки, які опосередковують єдність протилежностей.

Хоча усвідомлення цієї єдності Марксом переважно було інтуїтивним, проте в ньому явно вбачаються обриси наступності проміжкових станів розвитку капіталу, що схематично відповідає вимогам певного порядку і правилам формування його елементів, які постають за ланки в ланцюжку доказовості єдності крайніх поглядів на природу становлення капіталу.

К. Маркс розумів капітал як процес, котрий розвивається за власними законами. Таке розуміння було досягнуто ним завдяки виходу його мислення за межі односторонніх протилежних осягнень вартості, з одного боку, підвладних логіці собівартості, з другого – логіці споживчої вартості, жодна з яких окремо неспроможна обґрунтувати ні виникнення, ані розвиток капіталу. Досягнутий через зважання взаємодоповнення однієї логіки вартості іншою логікою вартості результат забезпечив Марксу якісно більш високий ступінь пізнання законів виникнення та розвитку капіталу, а також законів вартості, обігу грошей і товарного обігу.

Ще одним із прикладів успішної практичної реалізації парадоксальної організації пізнання, але вже на матеріалі людської психіки, постає *психодинамічна теорія* Зигмунда Фрейда (1856 – 1939), про популярність якої свідчить її успішне застосування як протягом минулого століття, так і в наш час. Ця теорія, відома під назвою «п с и х о а н а л і з», досі розглядається як один із найбільш яскравих прикладів здолання психологічних проблем, що постають у вигляді неусвідомлених внутрішніх конфліктів і виникають між потягами, мотивами та бажаннями, які конкурують між собою, виборюючи першість у регуляції поведінки особи. Зокрема, Фрейд не тільки розкрив одвічну проблему виникнення внутрішніх конфліктів, що переслідують людину протягом усього її життя, а й запропонував *спосіб*, що не має аналогів, її вирішення. Це першочергово проблема зіткнення універсального людського потягу до життя *Ероса*, підпорядкованого меті підтримки життєво важливих процесів і психофізичне забезпечення людського співіснування, із протилежним йому потягом до смерті – *Танатосом*, який зосереджує у собі всі прояви жорстокості та агресії, що *спрямовані навіть проти себе*.

До причин виникнення вказаної проблеми Фрейд відносив протилежні потяги, які джерелять із взаємодії трьох генетично зумовлених, функціонально різних, компонентів психіки: *ІД* або *ВОНО* – резервуару неусвідомлених, примітивних, біологічно детерміно-

ваних, вроджених потягів, що керуються принципом задоволення і наповнюють життєвою енергією поведінку, яка не підвладна жодним правилам; *СУПЕР-ЕГО* або *Над-Я* – своєрідного морального цензора, що містить привласнені особистістю моральні заборони та норми і що перебуває у жорсткій суперечності з *ІД* та з упертістю суворого праведника Мойсея утримує людину від необдуманих учинків; *ЕГО* або *Я* – свідомий центр поведінки і діяльності, відповідно до якого особа діє, виходячи із вимог принципу реальності, відокремлює її від фантазії та спрямовує своє вчинення в бажане русло, маючи на меті пошук можливостей задоволення бажань *ІД* та *СУПЕР-ЕГО*. Ці функціонально різні інстанції-компоненти психіки, а також їх взаємовідношення, використовувались Фройдом як засоби реалізації розробленого ним способу розв’язання суперечності між *ЕРОСОМ* і *ТАНАТОСОМ*. *ЕГО* постає у його концепції як центральне осереддя психіки, призначення якого полягає в тому, щоб бути посередницьким засобом між *ІД* і *СУПЕР-ЕГО* й усіляко намагається вирішити суперечність між ними, з одного боку, оберігаючи себе од відкритого вираження потреб *ІД*, а з іншого – намагаючись зберегти власну індивідуальність в умовах зустрічного тиску *СУПЕР-ЕГО*.

3. Фройд, спостерігаючи за спробами людей лавірувати між цими протилежними принципами організації поведінки, звернув увагу на те, що для збереження власної індивідуальності вони керуються *самостійно розробленими механізмами захисту власної психіки* від численних проявів внутрішньоособистісного конфлікту (розладів цілепокладання, неврозів, почуття провини, сорому, комплексу меншості та ін.). До цих механізмів захисту він відносив: *витіснення* недозволених бажань у сферу несвідомого; *заперечення*, або відхід у фантазію та явну байдужість до логіки життя; *проекцію*, або спробу позбутися внутрішнього конфлікту, приписавши його комусь іншому; *заміщення*, або перенесення ворожого імпульсу на менш загрозливий об’єкт чи на самого себе; *раціоналізацію*, або несвідому спробу виправдати свою абсурдну поведінку; *інверсію*, або заміну справжніх бажань на протилежні; *регресію*, або повернення на більш психогенетично ранній спосіб реагування; *сублімацію*, або трансформування заборонених бажань у діяльність, дозвану в суспільстві. Фундатор психоаналізу стверджував, що ці самостійно вироблені способи захисту власної психіки не

розв’язують проблему, а лише частково знімають напруження, фактично постаючи *неусвідомленими каналами самообману*, які не просто фальсифікують сприймання реальності, виставляючи тривогу менш загрозливою, а, навпаки, лише посилюють особистісні конфлікти, що призводить до зростання напружень в особистісному функціонуванні, себто до *неврозів*. Ознаками останніх є так звані «дерівати», тобто своєрідні заміники несвідомого: особливого виду *сновидіння*, символи витіснених несвідомих потягів, невідповідні помилкові дії, застереження, описки, очитки і навіть чинники, що «захищають» неврази – *психічний опір*, який оберігає потаємні думки, і *перенесення* як спроба зрозуміти сучасне за допомогою минулого шляхом актуалізації лібідозних та агресивних спонукань.

Заслуга Фрейда полягає в тому, що він, на противагу самостійно розробленим людьми методам захисту, запропонував спосіб вирішення проблеми *ЕРОС/ТАНАТОС*, який, за О.Є. Фурман (Гуменюк) [25-27], слід використовувати як *змістово-динамічний метод емоційного переучування, що реалізується у процесі психотерапевтичної дискусії* і що дозволяє досягати нового, більш повного та адекватного, розуміння власного минулого досвіду. Відмінною особливістю цього методу є те, що позитивний результат досягається шляхом зміни форми впливу психотерапевта на психіку пацієнта. Важливо, що починається цей вплив з *актуалізації* властивих пацієнтові природних механізмів регуляції його поведінки і виникаючих при цьому переживань, почуттів та реакцій діючими методами вільних асоціацій, аналізу символіки сновидінь, інтерпретації опору та перенесення з метою «витягування» у свідомість раніше витісненого у підсвідомість *комплексу* пригнічених думок, уявлень, почуттів, котрі джерелять унаслідок їхньої підпорядкованості категорійному імперативу *СУПЕР-ЕГО*. Усвідомлення цього комплексу як головної причини негативу, що травмує психіку, є першим кроком до його нейтралізації. Але повне його усунення здійснюється шляхом реалізації пацієнтом розумової операції *ідентифікації* (від лат. *Identificare* – ототожнення) себе з якоюсь важливою йому особистістю, зазвичай – з аналітиком, котрий виконує роль батька. Ідентифікація призводить пацієнта до заволодіння цілим набором цінностей, ідеалів, ролей, моральних норм, установок та моделей поведінки і наповнення його *СУПЕР-ЕГО* новим змістом. Механізм реалі-

зації ідентифікації отримав назву *трансферу*, що означає перенесення почуття любови (або ненависти), яке пацієнт раніше відчував стосовно однієї значущої особи, найчастіше до батька чи іншої пасіонарної персони, на аналітика. Трансфер дозволяє йому задовольнити потребу втілення у життя цього витісненого амбівалентного почуття. Умовою уреальнення трансферу є продемонстрований психотерапевтом у процесі лікувального діалогу власний когнітивний потенціал. Натомість успішним фіналом цього діалогу буде *інсайт* – несподіване усвідомлення пацієнтом зумовленості власних переживань ранніми роками його життєвого шляху й водночас народження його нового, зрілого *ЕГО*, незалежного від *СУПЕР-ЕГО*, яке спричинює проживання його минулі негативні потерпання, що підтверджує ефективність терапевтичного впливу.

Ще одним переконливим прикладом парадоксального мислення є спосіб розв'язання теоретичної проблеми інтелекту та його детермінант, запропонований Р.Б. Кеттелом, автором і розробником ієрархічної апріорної моделі інтелекту [30]. Нагадаємо, що ця проблема виникла у результаті зіткнення протилежних теоретичних підходів до розуміння природи інтелекту як психічного явища. Суть проблеми полягала в тому, що представники так званої «англійської школи» його вивчення відстоювали положення про існування зв'язку між загальним інтелектом і спеціальними інтелектами, вважаючи, що останні є окремими, конкретними його проявами, тоді як виразники «американської школи» – категорично заперечували наявність такого зв'язку. Авторитет видатних творців цих теоретичних підходів, а також статистична достовірність отриманих ними результатів, що не викликає сумніву, не дозволяли кинути навіть тінь сумніву на значущість і життєздатність обох підходів. Проте факт виникнення теоретичної проблеми свідчив сам за себе.

Теоретичний підхід англійської школи до розуміння інтелекту був презентований автором двофакторної теорії інтелекту Ч.Е. Спірменом і розробником стенфордської версії шкали Біне-Симона Л.М. Терменом, які наполягали на існуванні зв'язку між загальною інтелектуальністю і спеціальною на тій підставі, що в основі інтелекту як психічної реальності перебуває загальний або, так званий, генеральний фактор **G**, який визначає позитивні кореляції зі специфічними факторами **S1**, **S2**, **SN**, що характеризують окремі його

прояви у вигляді спеціальних здібностей. Протилежний теоретичний підхід американської школи до розуміння інтелекту відстоював автор апостеріорної мультифакторної моделі інтелекту Л. Терстоун, котрий пояснював зумовлення спеціального інтелекту групами спричинювальних його факторів і комбінаціями трьох їх вимірів. Окрім того, автор позафакторної, монотричної моделі інтелекту Г.Ю. Айзенк і творець ієрархічної уможливної моделі інтелекту Ф.Ю. Вернон, оперуючи мовою філософії, прагнули зняти цю проблему, тобто мовчазно визнавали можливість «співіснування» протилежних поглядів до розуміння інтелекту, що за правилами логіки є парадоксом. Легко зрозуміти, що «зняття» проблеми, а по суті її приховування, не становить її розв'язання. Воднораз близьким до розв'язання цієї проблеми був Д.П. Гілфорд, який увів у науковий дискурс вивчення інтелекту поняття дивергентних здібностей і досліджував процес обґрунтування *різних, але рівною мірою правильних, ідей* щодо розуміння одного й того ж об'єкта осмислення. Однак адекватно вирішив цю проблему Р.Г. Кеттел. Тому для оцінки значущості його внеску у вивчення інтелекту, який постає за спосіб здолання теоретичної проблеми зіткнення протилежних визначень поняття «інтелект», звернімося до історії пізнавальної творчості.

Поняття «інтелект» («*intellectus*») було вироблено і вживалося у середньовічній філософії у значенні пізнання, розуміння, розуму і, як термін, поставало за переклад з грецького поняття «*нус*» (розум). В наш час чіткого визначення обсягу та змісту цього поняття, його складу і вирішальних механізмів дії не існує. Буттєвість інтелекту як психічної реальності функційно пов'язується із регуляцією поведінки людини. В англійській мові, з якого вітчизняною наукою і був запозичений цей термін, інтелект традиційно витлумачується як *здатність пристосовуватись до нових життєвих умов* за допомогою дій з мислимим еквівалентом об'єкта на внутрішньому рівні, так би мовити, діючи подумки. У цьому змістовому наповненні поняття «інтелект» постає у трьох значеннях, а саме як: а) узагальнена здатність до навчання, б) здібність до абстрактного мислення, в) здатність, яка забезпечує ефективну адаптацію поведінки особи у складних повсякденних ситуаціях.

Оскільки дослідження інтелекту здійснювалося на матеріалі вивчення здібностей, то і його природа, звичайна річ, також розгля-

далось як природа здібностей, розуміння якої із самого початку було обумовлене емпіричним підходом Ф. Гальтона, котрий приблизно в середині XIX століття захопився *ідеєю спадковості таланту*. Імовірно, що й думка стосовно базової функції інтелекту також формувалася під тиском безумовного авторитету цього відомого дослідника. Ось чому вплив інтелекту на поведінку розглядався із позиції, що властива англосаксам жорсткої практичної раціональності – адаптації поведінки особи до умов середовища. До слова, не виключено, що підставою генерації ідеї спадковості таланту було не тільки узагальнення Гальтоном зібраного ним багатого психологічного матеріалу, а й гордість від усвідомлення ним того, що такі видатні вчені, як Чарльз Дарвін, автор теорії «Походження видів», та відомий математик Чарльз Пірсон, автор і розробник основ кореляційного аналізу, були його двоюрідними братами.

Проте, якщо підійти до розгляду здібностей з позиції вимог сучасної науки, тобто як до *психічної властивості особистості*, то вона постає у вигляді певної пізнавальної системи, яка призначена організовувати процес набування, перетворення і застосування знань. Ця позиція дозволяє з упевненістю стверджувати, що здатність постає як *специфічна форма активності особи*, функція якої забезпечує якість і швидкість виконання нею деякої внутрішньої (психічної), або зовнішньої (фізичної) дії, себто *спричиняється психічною діяльністю особистості* у єдності її різноманітних проявів у вигляді *здібностей набувати, перетворювати та застосовувати знання*. Після такого визначення поняття «здібності», говорити, що ця діяльність слугує єдиній меті – адаптації до умов середовища, було б недозволеним спрощенням. Розвиток кожного з феноменальних оприявнень цієї діяльності, як свідчать дослідження С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка, Б.М. Теплової, В.М. Блейхера та Л.Ф. Бурлачука, Б.Ф. Ломова, О.О. Бодальова, В.Д. Шадрікова, Д.М. Завалишиної, пов'язується з конкретною мотивацією і породжує властиву лише цьому її прояву специфічну форму активності. Так, відомо, що розвиток здатності здобувати знання спонукається *пізнавальною мотивацією* (Л.І. Божович, А.В. Фурман та ін.), розвиток здатності до перетворення знання – *мотивацією самоактуалізації* (А. Маслоу, Г.О. Балл), а розвиток інтелектуальної здатності застосовувати знання з метою адаптації особи до склад-

них умов – *мотивацією досягнення* (Г. Мюррей, Д. Мак-Клелланд, О.М. Хайрулін).

На відміну від властивого його колегам розуміння інтелекту, Кеттел інтуїтивно випередив надане сучасними йому дослідниками більш змістовне розуміння цієї здатності та сформував на його підставі власне розуміння інтелекту як *активного процесу взаємодії суб'єкта із середовищем*. Як на наш погляд, детермінантами цього процесу він вважав саме суперечності, які виникають у процесі розвитку інтелекту і які самим фактом свого виникнення спонукають особистість до активних дій щодо їх розв'язання, використовуючи при цьому увесь свій інтелектуальний потенціал. Не погоджуючись з упередженістю думки, яка закріпилася у суспільній свідомості про те, що інтелект нібито розвивається тільки до 30 – 35 років (до періоду між юністю та зрілістю), а починаючи з цього часу неухильно згасає, він виділив дві протилежні його пізнавальні функції: «плинну», генетично обумовлену, що дозволяє здійснювати швидку обробку інформації, але згасаючу з віком, і «кристалізовану», що узалежена від освіти, навчання, тренування і задіяння до культурних надбань і що мало підпорядкована процесу старіння. Долучення цих функцій до визначення поняття-уявлення інтелекту постало за відправний пункт надання двох його взаємозаперечних і таких, що взаємодоповнюють одне одного, його у змістовлені – «поточний інтелект» та «кристалізований інтелект». А це призвело Кеттела до альтернативного положення, що «інтелект із віком згасає». Причому до такого розуміння інтелекту науковець дійшов завдяки тому, що розглядав виявлені ним протилежні функції інтелекту, які взаємодоповнюють розуміння його суперечливої природи. Одна з них визначається його генетичною детермінацією, а інша – суб'єктивно значущими інтересами особистості, які спираються на властиве їй стійке бажання користуватись власними інтересами і запитамі культурного довкілля. Звідси висновувалося, що кристалізаційна функція інтелекту виявляється у вигляді інтелектуальної продуктивності людей похилого віку, спричиненням якої є особистісна активність, спрямована на задіяння їх власного когнітивного досвіду, себто зростання інтелекту чітко узалежене культурою та інтересами. Таке розуміння інтелекту ставило Кеттела в опозицію до більшості його колег з дослідницького цеху, на відміну від яких він зумів подолати інерцію розгляду взаємин суб'єкта із середовищем як

його пристосувальну реакцію, чим розширив горизонт розуміння інтелекту – *вказав на факт активної взаємодії особи і світу*. Врахування пізнавально-перетворювальної активності особистості дало змогу йому вийти за межі логіки пристосування й потрапити у сферу позалогічної актуалізації особистістю власного когнітивного досвіду.

Окремо зауважимо, що прозв активності особистості Кеттел пов'язував з такою її детермінантою, як фактор *операції*, до якого він передусім відніс окремі навички, котрі набуті при вирішенні конкретних завдань і котрі належать до структури кристалізаційної функції інтелекту, яка визначає його розвиток у середньому та старшому віці. Однак цей факт не був зумовлений ні логікою міркувань виразників Лондонської школи вивчення інтелекту – Ч.Е. Спірменом та Л.М. Терменом, ані логікою аналізу представників Американської школи – Л. Терстоуном і Дж.П. Гілфордом. Не надав значення активності особистості також і Г.Ю. Айзенк, модель інтелекту якого виходила з положення про те, що фундаментальним для психології є генетично детермінований біологічний інтелект, показником рівня якого слугує індивідуальна швидкість переробки інформації.

Когерентність підходу Кеттела до розуміння інтелекту в його максимальному природному наближенні вдало корелює з поглядами провідного американського фахівця з тестування інтелекту Ганни Анастасі (1982) у тому відношенні, що з віком має місце зниження саме «загального інтелекту». Згідно з її дослідженнями, це зниження має місце головним чином через втрату особою швидкості обробки інформації, активності сприйняття і згасання можливості довготривалого зберігання інформації. Зв'язок же інтелекту людей 60 – 80-річного віку з їхньою професійною діяльністю, а також вплив на нього рівня їхньої освіти та культури, забезпечують сталий розвиток окремих функцій інтелекту навіть у літньому віці.

У психологічній науці радянської доби *парадоксальністю* відрізнялось мислення видатного мислителя С.Л. Рубінштейна, доказом чого є запропоноване ним визначення: «Мислення – це діяльність, процес», що послужило своєрідним ключем для розуміння фундаментального положення про *діалогічну природу мислення*. На жаль, через багаторазове вживання і неглибоке ставлення до змісту цієї фрази її парадоксальність вислизає почасти навіть від уваги професійних психологів. Саме

ця фраза вказувала на спосіб розв'язання теоретичної проблеми, яка виникла у результаті зіткнення протилежних підходів до розуміння мислення – діяльнісного (О.М. Леонтьєв) і процесного, суб'єктного (А.В. Брушлінський). Підкреслимо, що ця проблема мала глибоке історичне коріння, оскільки ще в ті далекі часи знайшла своє відображення у двох відомих приказках, однією з яких була: «*Якщо знаєш, що шукаєш, то навіть це шукати, а якщо не знаєш – то, як ти це знайдеш?*» Перша частина цієї приказки, хоча і риторично спрощено, але принципово вірно описує ситуацію, у якій від суб'єкта вимагається продемонструвати знання теорії та вміння користуватися її законами, що дозволить йому логічно коректно виводити шукане поняття як одне з ієрархії відомих йому понять. У такій ситуації суб'єкт зазвичай опинявся на шкільних уроках, коли перед ним ставили задачі, у яких чітко вказувалось, що дано і що треба знайти, причому розумілося, що розв'язок *невідомий конкретно йому, але відомий загалом*. Ця частина приказки демонструє умови, за яких для суб'єкта, якщо він є визнаним фахівцем, майстром своєї справи, або для школяра-відмінника, виведення з *відомого загалом* поняття, яке задача вимагає віднайти, майже не потребує зусиль для його пошуку, тому що розум робить шукане поняття *відомим* симультанно. В наведеній задачній ситуації має місце перевага діяльнісного підходу до розуміння мислення, оскільки легкість його розгортання керується знанням моделі потрібного майбутнього, яке *спричиняє актуалізацію відтворювального компонента структури на шляху пошуку способу відшукування невідомого*.

Друга частина приказки, як не парадоксально, демонструє обмеженість діяльнісного підходу в умовах, коли суб'єкт, який зарекомендував себе визнаним фахівцем, майстром миттєвої реалізації того діяння, котре навіть не можна назвати пошуком, потрапляє у ситуацію, де його глибокі *знання* та визнана майстерність *виявляються повністю непотрібними* (згідно із Сократом, «знає, що нічого не знає»), тобто коли він потрапляє в обставини аналогічні, схожі до тієї, коли перед учнем-відмінником ставлять задачу, вимоги якої виходять за межі його знань. Стан людини, яка опиняється в такій ситуації, вдало ілюструє друга відома приказка: «*Піди туди, не знаю куди і знайди те, не знаю що*». Ця приказка передбачає організацію пошуку не просто *невідомого шукачу* в конкретній ситуації, а й

самого *невідомого загалом*, що стимулює вихід мислення за межі звичної парадигми, оскільки це *невідоме* ще не включено в жодний комплекс теоретичних понять будь-якої парадигми. У цьому разі шуканим постає вже не саме поняття, а *спосіб його пошуку*, який змушує особу відмовитись від звичного логічного виведення *невідомого йому з відомого загалом* і просуватись шляхом пошуку вповні *невідомого*, уявлення про яке спочатку виникає у вигляді так званого «невідомого шуканого» (А.В. Брушлінський), потім воно поступово уточнюється у процесі вдосконалення способу його пошуку і врешті досягає граничної чіткості лише після його завершення. Цей пошук стимулюється актуалізацією «відтворювального» компонента структури способу відшукування і розгортається за допомогою залучення *засобів особистісного когнітивного ресурсу*. Традиційно уявлення про такий ресурс позначається поняттям «особистісного Я-започаткування». Засобами ж реалізації пошуку когнітивного ресурсу є розумові *операції*, які приводять до логічного умовиводу, що враховує реально присутні, але такі, що логічно не пояснюються ознаки «невідомого-шуканого», які становлять «логічний залишок, або резидиум» [9-11]. Цей логічний залишок спонукає мислення до виходу за межі звичної логіки, кажучи словами В.С. Біблера, «в інше справжнє (не уявлене буття)», в іншу логіку, у процесі розгортання якої уявлення про «невідоме шукане» з кожним кроком дедалі більше уточнюється й остаточно набуває форми поняття іншої логіки.

Отож, в умовах, коли шуканим є *спосіб осмислення об'єкта, уявлення про об'єкт та визначення його поняття безпосередньо залежать від віднайденого способу його осмислення*. Логічний залишок (резидиум), розглянутий у контексті когнітивного ресурсу, постає за фактор, який сприяє актуалізації зміни функції «відтворювального» компонента розумової дії на її виконавчий сегмент, що надає способу пошуку невідомого загалом надію на можливість поступового обрання певної спрямованості. Ця спрямованість набуває остаточного напрямку покроково за допомогою розумових *операцій*, які наочно ілюструють: а) психологічні механізми реалізації мисленням процесу вдосконалення способу розумової дії; б) умови, що дозволяють здійснювати це удосконалення, а також в) використовувані задля цієї реалізації продуктивні канали формування змісту мисли-

мого. Таким чином операційно забезпечене мислення здійснює вдосконалення способу пошуку невідомого загалом, причому засобами категорійно неприпустимого поєднання в одну розумову дію суджень стосовно притаманності явищам деяких ознак із судженнями, які заперечують цю притаманність і встановлюють належність явищам ознак як чітко визначеного, так і заперечуваного. Умовою реалізації зазначеного поєднання є *діалогі* – *зовнішній*, що організовує протистояння тези та антитези, і *внутрішній*, що долає це протистояння шляхом актуалізації операційної складової мислення і використання нею у ролі її засобів подолання суперечності, властивих кожному етапу формування змісту мислимого.

Факт діяння відтворювального компонента розумової дії як виконавчого отримав експериментальне підтвердження і теоретичне обґрунтування завдяки зусиллям прихильників діяльнісного підходу (О.М. Леонтьєв, А.В. Запорожець, Н.Ф. Талізін, П.Я. Гальперін, О.М. Матюшкін та ін.). Вирішальний внесок, здійснений ними у психологію мислення, полягав у розумінні природи способу розумової дії *як єдності його відтворювальної та виконавчої складових*, що отримало підтвердження завдяки фундаментальному положенню про *відображення властивостей об'єкта у принципі дії*. Цей принцип залишає за категорійною складовою мислення лише функцію джерела посилань, які підлягають реорганізації. При цьому обидва компоненти структури способу пошуку «невідомого загалом», будучи у протистоянні одних до одного, повинні розглядатися як крайності єдиної регулятивної функції цього способу. Щоправда, відносно участі особистісного Я-започаткування у виборі способу розумової дії, сам О.М. Леонтьєв залишався вельми категоричним, повністю виключивши його із процесу її здійснення і назвавши цю дію безсуб'єктною, тобто співвідносною суто із зовнішніми умовами. А це означало, що способи дії не містять у собі нічого, що йде від суб'єкта, від особистості, адже відтворюють лише співвідношення структури процесів, які відповідають предметним відношенням.

Проте побудована на цих засадах логіка реалізації регулятивної функції способу пошуку невідомого загалом, на наш погляд, найкраще пояснюється за допомогою *логіки діалогу* двох взаємовиключних полярних логік, яка виходить із існування двох першопочатків, у разі чого *шуканим постає не ві-*

доме поняття чи спосіб осмислення об'єкта, який не можна підвести ні під одне з відомих поняттєвих визначень жодної теорії. Парадоксальність підходу С.Л. Рубінштейна і полягала в тому, що він розглядав ці тлумачення, говорячи словами В.С. Біблера, одночасно як співвідносні і як не співвідносні, такі, що вилучають себе зі своїх визначень.

Природно, що значимість, яка надавалась логіці у процесі навчання, не могла не вплинути на мислення переважної маси повоєнних учених, котрі працювали і продовжують працювати у різноманітних галузях науки. Залишається лише шкодувати, що повз увагу тієї їхньої частини, яка займалася методологією пізнання і завданням учасників якої була вимога перебувати на передньому краї науки, практично непоміченим пройшов унесенний під час хрущовської «відлиги» новаторський, а, точніше кажучи, революційний внесок молоді плеяди радянських філософів, випускників МІФЛМ: Олександра Зінов'єва, Еріка Юдіна, Евальда Ільєнкова, Мераба Мамардашвілі, Георгія Щедровицького. Саме вони ініціювали якісний стрибок у розвитку радянської філософії через надання м е т о д о л о г і ї статусу універсального способу організації мислення, котрому властива принципово нова змістовна спрямованість. На цих засадах ними були сформульовані програмні положення створення нової логіки як поєднання двох аспектів: структурного – у формі знання і процесного – у вигляді діяльності. Причому категорія діяльності розглядалась О. Зінов'євим, Г. Щедровицьким та іншими в контексті розуміння її не як пояснювального принципу, а як *універсального засобу осмислення проблемних ситуацій*. Ось чому творчий внесок цієї групи був вельми несподіваним, оскільки вимагав неодмінної відмови від принципу історизму в науці, який заздалегідь, на їхню думку, прирікає мислення на існування у статичності, себто в межах назавжди закріпленого раціонального знання. Вони вимагали перейти до освоєння п р и н ц и п у, який дозволяв би мисленню розгортатися в динаміці, у цілісному потоці процесу, який ніколи не призупиняється і відкриває все нове і нове знання. Він, як стверджувалося, не ігнорує досягнення радянської філософії, а передбачає лише якісний її розвиток і, більше того, дозволяє мисленню не відмовлятися (звісно, в межах розумного) від використання за власні психологічні знаряддя логічного інструментарію й одночасно рекомендує до-

тримуватися вимог досі невідомих правил методології як учення про сукупність нових методів, прийомів і засад, якими в сучасних умовах повинна послуговуватися наука. Останні, зі свого боку, вимагали розгортати мислення, ґрунтуючись на первинному цілепокладанні, яке не змушує його дотримуватись правил логіки, що заздалегідь пропонують готовий спосіб пошуку результату, а регулюють його хід-перебіг і призводять до результату, виходячи зі знання, яке систематично поповнюється і, тим самим, унеможлиблює логічну зумовленість мислення.

Поштовхом до розробки такої методології, яка повинна була припускати створення і розробку особливої, так званої *змістовної логіки*, що принципово мала відрізнитись од формальної логіки за своїми завданнями, цілями і цінностями, послужила кандидатська дисертація Олександра Зінов'єва: «Сходження від абстрактного до конкретного (на матеріалі «Капіталу» К. Маркса)», яка й поставала як її проєкт. В ній автор, послідовно переходячи від аналізу тексту «Капіталу» до аналізу мислення Маркса, а від нього – до логіки науки, вбачав у сходженні від абстрактного до конкретного діалектику розвитку об'єкта осмислення. На жаль, усвідомивши згодом непідйомну йому складність розробки змістовної логіки, він змушений був відмовитися від її проєкту на користь математичної логіки. Його друзі з московського методологічного гуртка (ММГ) та послідовники – Евальд Ільєнков і Мераб Мамардашвілі – повернулися на шлях традиційно зрозумілого діалектичного мислення. Вірним продовженню проєкту залишився лише Георгій Щедровицький, який відмовився від логіки як організуючої сили мислення і *перейшов замість неї до методології* з метою синхронізації мислення поза принципом історизму. Він, слідуючи думці Й. Фіхте, звернув увагу на властивий змістовній логіці недолік – на знеособленість формально-логічного підходу до її організації, і запропонував у 1957 році, спочатку в роботі «Мовне мислення та його аналіз», а потім уже 1964-го у своїй кандидатській дисертації «Мовне мислення і методи його дослідження» проєкт авторської *змістово-генетичної* логіки, яка враховувала психологічну природу мислення на прикладі первинності колективного мислення над індивідуальним, що й виявлялося у д і а л о з і.

Апеляція до психології дозволила Г. Щедровицькому перейти до розгляду мислення не тільки під логічним, а ще й під психологічним

кутом зору. Вона відкрито проступала також і в його спільній роботі з М.Г. Алексеевим, що обґрунтовувала прагнення обох мислителів розвивати напрям, який пропонує нове уявлення про мислення як про *сферу мислительності*. В межах цього напрямку замість поняття «мислення» як теоретично засадничого було введена й активно використовувалося поняття «р е ф л е к с і я», під яким вони розуміли спосіб реалізації пізнання, у засновках якого перебуває рефлекс (від лат. *Reflexus* – відбиток), тобто відкрита ще Декартом стереотипна реакція живого організму на якийсь вплив зовні [28-29]. Запропонована ними *методологічна програма* реалізації цього вчення була заснована на критиці теорії діяльності, яку розвивала школа академіка О.М. Леонтьєва і суттєвим недоліком якої була недооцінка динамічності, відкритості і процесності мислення у його розвитку. Отож, слідуючи думці С.Л. Рубінштейна, мислення розглядалося як процес, котрий постає як наступність станів, кожний з яких був його результатом і надавав нове знання, яке залежить від рухомої та змінної структури самого мисленнєвого потоку. У межах цього напрямку елементарні процеси мислення були названі його «операціями», типові процеси – «прийомами», а комбінації – «способами». Дослідження мисленням зв'язків між операціями, на їхню думку, здійснюється шляхом їх зіставлення і співвіднесення, що дозволяло розкривати структурну побудову та функційну повноту процесів мислення.

Однак досліднику, знайомому з основами формальної логіки, відразу впадало в око, що поняття «зіставлення», що використовується ними, по суті своїй не відрізнялося від існуючого в термінології логіки й донині реалізується в її висловлюваннях як логічний прийом здійснення операції порівняння (*tertium comparationis*) між собою понять та суджень. Ця операція має завданням розподілити поняття і судження на ті, які підлягають порівнянню, і на ті, які йому не підлягають, і це для того, щоб тільки ті, що підлягають порівнянню, співвідносити між собою, а на підставі виявленого ступеня їх спільності (*fundamentum sive tertium comparationis*) встановлювати між ними логічні відношення – тотожності (*identitas*), підпорядкування (*subordinatio*), супідрядності (*coordinatio*), згоди (*consensus*) чи незгоди (*oppositio*). Явна подібність запропонованих авторами теорії мислительності операцій, прийомів і способів

мислення зі своїми аналогами, які застосовуються в логіці, зрештою привела їх до усвідомлення безглуздості використання новаційної логіки окремо від основних понять формальної логіки. Однак, незважаючи на те, що наміри Щедровицького створити власну змістово-генетичну теорію логіки пішли в минуле, його творча спадщина, поза всяким сумнівом, може бути розглянута як істотний внесок в усвідомлення сучасними вченими того, що панування логіки в межах методології неухильно прагне істотного обмеження.

Не менш значущою є також спільна з М.Г. Алексеевим робота Г.П. Щедровицького «Проблеми методології системного дослідження» (1979), безперечним досягненням якої було те, що вперше обґрунтовано відмінність між об'єктом і предметом дослідження: перший подано у процесному мисленні, другий – у статичному. Крім того, збагатилося повторне звернення фундатора СМД-підходу до рефлексії. Серйозний аналіз її змісту може послужити вагомим аргументом на користь ідеї протиставлення методології логіці, що розвивалася тоді ще молодими філософами.

У плані створення нової логіки не можуть бути залишеними поза увагою роботи В.С. Біблера, що проводилися дещо осторонь діяльності групи випускників МІФЛМ. Саме цей мислитель піддав критиці логічну організацію пізнання з позиції аналізу здійснюваного мисленням співвіднесення логічно неспіввіднесених суджень, що розглядається логікою як парадокс, і запропонував вихід із нього, який вдало перегукується із концепцією рефлексії Г.П. Щедровицького.

Завершальну крапку в спробі групи О. Зінов'єва інтерпретувати логіку як теорію логічного висновку, що уможливорює виникнення особливого раціогуманітарного напрямку методологічних досліджень, поставив майже через півстоліття український психолог і методолог Анатолій В. Фурман [17; 20-22; 24]. Передовсім він, зреалізовуючи ідею Г. Щедровицького, аргументував розглядати методологію як окремий, уповні самобутній у мислительності та епістемологічному вимірах і водночас квітально надважливий пласт сучасної культури, с в і т, що протистоїть *сталому її* розумінню як сукупності теоретичних положень, здобутих на попередніх етапах розвитку науки про пізнання. Цей уперше осмислений світ охоплює чотири сторони або своєрідні матеріки: а) *вчення* про принципи, способи і засоби конструювання і здійснення теоретичної

і практичної діяльності; б) *систему раціональних знань* про методи, способи, форми і засоби мислення, діяльності, вчинення, норми та інструменти різноспрямованого методологування; в) *особливу сферу* пізнання, критики, творення і рефлексії, осереддя якої становить повноцінна мислєдіяльність різноманітних упредметнень та узмістовлень групового та індивідуального характеру; г) окремішній *засвіт методологічного* мислення і живодайну багаторівневу *сферу професійного методологування* (див. детально [14, т. 1, с. 5-15; 18; 23]). Отож, у розумінні проф. Фурмана методологія постає як буттєво своєрідний і культурно значущий пласт складноорганізованої єдності функціоналів свідомості, знань, продуктів чистого мислення і самісно-рефлексивного досвіду мислєвчинення. Він про це пише так: «Методологія – це самобутній організм творення загострення почуття свідомості у його джерельному осередді чистого мислення і водночас самоєкзистенційна сфера напруженого – проблемно-діалогічного, конфліктно-комунікаційного – життя людської свідомості на межі іманентного і трансцендентного у її канонічних рефлексивних формах – мислєдіяльності, мислєвчинення, філософського методологування» [16, с. 209].

Конструювання метапарадигмального розуміння методології А.В. Фурман почав з подолання установки, фіксованої на застарілому розумінні *методу* як способу вивчення явищ природи та суспільства, принципи та категорії якого відображаються у свідомості людини за допомогою законів логіки. Для цього він звернувся до реальної – ковітальної – практики життя, закони існування і розвитку якої можуть бути відображеними у світі ідеальних сутностей свідомості, мислення і думання засобами його пізнання та інтелектуального конструювання неявиш, навіть неможливих, законів дійсності-реальності. Ретельний аналіз цих засобів, як і мисленєвих конструкцій неявиш сутностей, надав йому можливості конкретизувати розуміння *методу* як такого, що чітко вказує на те, *що саме пізнається і яким чином досягається нове знання*. Цей сміливий крок урешті-решт дав змогу, на наш погляд, вийти за межі збідненого функційного поля *методології*, яка вочевидь теж традиційно, розуміється вельми неконкретно – як вчення, що узагальнює і систематизує знання про методи наукового пізнання, тобто як філософська теорія методів. З цією метою він, віддаючи данину дослідженням

Щедровицького, який розглядав діяльність як базову універсальну цілісність, яка захоплює окремі індивіди і примушує їх поводитися певним чином, запропонував власне, онтологічно розширене і епістемологічно збагачене, розуміння *методології*, яке фундаментується на *циклічно-вчинковому підході*, оскільки саме він уможлиблює обґрунтування способів творення різнопредметних, міждисциплінарних і суто методологічних знань у єдності з певними нормами і цінностями. Водночас А.В. Фурман чітко усвідомлює той факт, що методологія не може обмежуватись лише аналізом засобів діяння і що *головне її призначення полягає в тому, щоб передбачати осмислення не завжди означених його засад, передумов і ситуацій, що виникають у пізнавальній діяльності й узагалі в будь-якому мислєвчиненні*. У цьому разі методологія постає ще і як *рефлексія* змісту, сенсу і спрямованості окремої мислєдіяльності, що слугує меті виявлення її мотивів, моральних і ціннісних регуляторів. Завдяки цьому методологію слушно розглядати як *самостійну теоретико-прикладну дисципліну, що цілеспрямовано і полірефлексивно відмежована від формальної логіки та гносеології*. А це означає, що вона являє собою окремий пласт організації завдань і засобів мислення і діяльності, їх продуктів і ресурсів соціального досвіду людства, відображає структуру і процес здійснення пізнання, а також способи та інструменти, методи і форми досягнення мети дослідження, користуючись власними поняттєво-категорійним засобами, завдяки чому протистоїть ученню як сукупності теоретичних положень, що здобуті у психологічній, соціологічній та педагогічній царинах соціогуманітарного знання.

Від себе окремо підкреслимо, що до такого розуміння *методології* А.В. Фурман прийшов, проігнорувавши категоричну вимогу молодих філософів остаточно відмовитись від принципу історизму в науці й апелював до знакового дослідження лорда Френсиса Бекона, котрий офіційно визнаний родоначальником методології (Новий органон, 1972) і завдяки зусиллям якого утвердився *новий тип знання – знання про знання, або вчення про побудову будь-якої діяльності й заразом про оптимізацію її логічної структури, форм і засобів, методів і процедур її здійснення*. Доводячи до завершення власне новаційне розуміння методології, Анатолій В. Фурман у 2005 році вводить в інтелектуальний дискурс термін «методологування», відмежовуючи його від категорійного

поняття «методологія», обсяг і зміст якого охоплює відрефлексовані форми, методи, способи, засоби та інструменти мислєдіяльності та мислєвчинення. У його розумінні методологування – це синтетичний спосіб здійснення рефлексивної мислєдіяльності, процес-дієство по застосуванню дослідником складної системи підходів, парадигм, концептів, моделей та інструментів цілісного осягнення явищ дійсності; своєрідна мета-система професійної діяльності, яка постає у вигляді втілення у повсякдення проблемно-діалогічної, багатопредметної і полізасобової мислєдіяльності, що забезпечує розвиткову проблематизацію ситуацій і забезпечує шляхом її смислового наповнення їхнє розв'язання за допомогою створення та удосконалення засобів спільного продуктивного мислєвчинення у царині теоретичного, методологічного, прикладного та емпіричного докладання людських учинкових зусиль [7; 19]. На його погляд, значущість методологування спричинена його розвитковою проблематизацією, властивим їй критичним переглядом інтелектуалом наявного понятійного апарату, концептів і підходів, норм і засобів інтерпретації ним досліджуваного матеріалу. Тому саме методологування починає розглядатися ним як засіб поглибленого, а точніше методологічного, розуміння об'єкта осмислення, оскільки логічно зумовлене його осмислення приводить до виникнення проблемної ситуації. Розв'язання останньої уявляється йому можливим лише завдяки реалізації продуктивного діалогу між різними, а часом і протилежними, логіками його перебігу, в разі взаємодоповнювального впливу яких одна на одну може виникнути певна ідеалізована мислєсхема й відповідна їй операція, яка і буде в змозі формально відобразити підстави методологічного розуміння. У такий спосіб проблемність методологізування первинно визначає зміст продуктивної пізнавальної діяльності тим, що відображає існуючу у внутрішньому світі особистості діалектичну єдність її найсуттєвіших характеристик: полісуперечливості компонентних взаємних упливів, потребо-мотиваційного стимулювання пошукової активності, відображення суб'єктом пізнаних і непізнаних характеристик об'єкта, особистісно-діалогічного спрямування продуктивної активності, проектно-пошукового характеру пізнавального образу, проблемно-діалогічного плетива аргументацій та ін. Відповідно їй діалогічність методологування організується як універсаль-

на форма продуктивної пізнавальної діяльності, її оптимальна природна оформленість й відтак як прогресивна логіка структурно-функціонального розвитку проблемних ситуацій, що виявляє себе у винятково ефективному розгортанні пошукової мислєактивності за допомогою найрізноманітніших діалогічних засобів [24, с. 121].

Означені А.В. Фурманом такі складові пошукової пізнавальної діяльності, як проблемність, що первинно визначає її зміст, і діалогічність – її найефективніша природна оформленість, відповідають вимогам прогресивної логіки організації пізнання, запропонованої В.С. Біблером. Особливість цієї логіки полягає в тому, що у процесі пізнання визначення формально-логічного поняття ставиться перед необхідністю поповнювати його зміст через раніше набутий досвід добування нового знання, яке суперечить первинно отриманому знанню. Тут саме поняття «логіка» вимушено переходить од розкриття одного його змісту до іншого. Інакше кажучи, набуте нове знання примушує використовувати це поняття у двох значеннях: із позиції первинного визначення логіки – як «парадоксологіки» і з точки зору ефективної природної її оформленості – як «логіки діалогу двох логік», тобто як діалогіки. В результаті поняття нової прогресивної логіки буде охоплене розумінням одночасно і як таке, що породжує проблему (в разі співвіднесення логічно не підлягаючих співвіднесенню понять у рамках парадоксологіки), і як таке, що їх не співвідносить (через виключення їх із власних визначень у форматі діалогіки). Відповідно їй досліджуваний нами феномен мислення, поняття якого означене архаїчною назвою «парадоксальне», у його сучасному методологічно коректному розумінні повинен мати два взаємозаперечних й обопільно доповнювальних визначення – «парадоксальне мислення» і «діалогічне мислення».

ВИСНОВКИ І ПОДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. До усвідомлення важливості парадоксального обґрунтування змісту мислимого вперше прийшов християнський богослов і письменник К.С.Ф. Тертуліан, котрий жив у Карфагені з 160 по 220 р. н. е. У полеміці проти абстрактного теоретичного розуму він наголошував на первинності «органічного» практичного розуму, протилежного теоре-

тичному. Однак причину цієї протилежності він не пояснював. Підказку того, що може бути протилежною підставою для осмислення невідомого, позбавленого конкретики і фактично абстрактного, ідеального, можна знайти в Аристотеля: це *самообґрунтування*. Однак для того щоб зрозуміти, що самообґрунтування реалізується особою шляхом виключення власного мислення з логіки теоретичних міркувань, потрібні були зусилля геніїв. І якщо Аристотель тільки виокремив це уявлення (пізнавальне Я) від прагнення долучитися до загального Логосу, а Тома Аквінський і Нікола Кузанський переорієнтували його на пізнання реальності, то зусиллями Спінози, Канта і Гегеля воно сформулювалося як жорстке протиставлення Логосу і націлило мислення на парадокс.

2. Дослідникові, вихованому на обов'язковості логічного обґрунтування мислимого, слід пам'ятати, що таким чином осмислюється тільки щось конкретне, тоді як абстрактне функціонує на засновках іншої логіки – діалогізуючої з предикативною логікою його свідомих міркувань. Існування цієї іншої логіки задає сам мислячий суб'єкт, неусвідомлено виштовхуючи у її форматі зі своїх міркувань об'єкт власного ж осмислення. Це виштовхування є не що інше, як побудова обґрунтування свого розуміння об'єкта пізнання власними новоствореними засобами, або простіше – *самообґрунтування*.

3. Головне, що при створенні теорії, заснованої на новій ідеї, відповідно до методу сходження від абстрактного до конкретного, вихідна (за Кантом) чи засаднича (за Фіхте) її к а т е г о р і я має бути осмислена тільки шляхом *самообґрунтування*, тобто за допомогою діалогу двох взаємонесумісних і взаємоаргументованих логік свого існування і розвитку. Спосіб реалізації такої логіки дозволяє приєднатися до розуміння логіки діалогу як логіки доведення до парадоксу.

4. Запозичений нами у Сократа спосіб осмислення шляхом доведення до парадоксу повно втілює *діалогічну природу мислення*, що для психологічної науки означає його постійну відкритість для осмислення розрізнених фактів емпірії. Поглиблене ж розуміння психологічної органічності такої відкритості пов'язується нами із потребою введення в категорійний апарат подальших досліджень певного ідеального продукту розумових зусиль, що становить вимогу до суб'єкта, який перебуває в умовах невизначеності, діяти в напрямку перетворення

невідомого у відоме. Наше уявлення про такий ідеальний продукт відповідає поняттю «*задача*», що вказує не просто на пасивну констатацію того, що відомо і що невідомо, а дає визначення того, що дано й одночасно формулює вимогу до того, що потрібно віднайти. І тут одним із перших кроків, який варто здійснити у ситуації широкого вжитку терміна «задача», має бути запропоноване нами уявне розмежування поняття «невідоме» на низку похідних понять:

а) невідоме шукане, що як поняття теорії організує мислення самого суб'єкта-діяча;

б) невідоме шукане, яке можна лише умовно підвести під поняття теорії на підґрунті поміченої структурної чи функціональної подібності між сукупністю його ознак і цим поняттям;

в) невідоме відшукуване, усвідомлення наявності якого підтверджується тільки завдяки безперечному існуванню якоїсь сукупності емпіричних його проявів та очевидною неможливістю підведення її ні під яке поняття жодної із відомих теорій.

5. Досягнення поглибленого розуміння сутнісної сфери мислення шляхом задіяння до категорійного апарату філософсько-психологічного дискурсу поняття «задача» розглядається нами в контексті проблемно-ситуативного характеру пізнання, дослідження якого велися в межах відомої школи С.Л. Рубінштейна стосовно діалогічної бутевості мислення. Так, один з наступників школи Анатолій В. Фурман, слідуючи настановленням попередника О.М. Матюшкіна, котрий розглядав *проблемну ситуацію* у значенні комплексу умов виникнення мислення і джерела його розвитку та функціонування (1972), вагомо доповнив його підхід тим, що розвів зміст та обсяг чотирьох понять: «проблемна ситуація як джерело мислення», «внутрішня проблемна ситуація», «навчальна проблемна ситуація» і «проблемно-діалогічна ситуація», обравши об'єктом власних пізнавальних зусиль сферу проблемно-діалогічної реальності (1994, 2016). Водночас це уможливило ґрунтовне дослідження динаміки формування та розв'язання проблемних ситуацій як процесного суголосся функціонування та розвитку зовнішнього і внутрішнього діалогу й, власне, *проблемного діалогу*. Відтак створена українським ученим на цих засадах психолого-дидактична т е о р і я навчальних проблемних ситуацій виявила більш широкі психодидактичні ресурси розвитку мислення, спираючись на її закономір-

ності циклічного уреальнення цих ситуацій та систему нововведених категорій, а також використовуючи як психологічне знаряддя винайдений понятійний апарат (уявлення про джерела, складові, форми, параметри і провідні характеристики проблемності), авторські теоретичні і методологічні моделі, мислесхеми та логіко-змістові таблиці.

6. Обстоюваний нами підхід до парадоксального мислення розглядає його за с п о с і б осмислення явища, який стимулюється ситуацією поповнення змісту його поняттєвого визначення через добування у процесі пізнання нового знання, яке протистоїть добре установленому знанню. Керується цей підхід ідеєю як мисленнєвим з а с о б о м реалізації цього способу. Ідея охоплює всі попередні форми знання і постає внутрішньо суперечливою і такою, що змінюється, переходячи у свою протилежність. Організуючи розв'язання проблемної ситуації шляхом усвідомлення діалектичної єдності крайніх проявів явища, ідея виходить з того, що спричиняє поступовий перехід від визначення поняття, наданого мисленню, з логічної точки зору, як парадоксальне і розкриває його новий зміст, який відповідає його природній оформленості, в разі чого це поняття набуває визначення, що відповідне цій природі і що постає як діалогічне. Розкриття змісту поняття за допомогою двох взаємнесумісних визначень відкриває перед мисленням перспективу розуміння явища у повному обсязі й одночасно в єдності його крайніх проявів.

7. Використання ідеї діалектичної єдності крайніх проявів явища зумовлює перспективу розробки засад **теоретичного підходу** до організації пізнання, який відповідає вимогам *методу сходження від абстрактного до конкретного*. Зреалізування цього підходу надаватиме формі парадоксу значущості вихідної к а т е г о р і ї теорії організації пізнання, а також її видовим та підвидовим поняттям. У результаті процес пізнання поставатиме у вигляді почерговості покрокового розв'язання парадоксу вихідної категорії в напрямку здолання все більш і більш конкретних парадоксів, що займають свої місця у вигляді видових та підвидових понять теорії. Розгортання цього процесу розв'язання-здолання парадоксальної ситуації забезпечиться завдяки розробці вихідних принципів переходу однієї протилежності в іншу, чітких правил поперемінності цього переходу і виявлення його складників, тоді як результат, що добутий

на кожному рівні, поставатиме за конкретний внесок у вказаний циклічний перехід однієї протилежності вихідної категорії в іншу. Втілення у життя вимог принципів і правил такого переходу може бути здійснено за допомогою розумових о п е р а ц і й, які наочно ілюструють: а) психологічні механізми реалізації мисленням процесу вдосконалення способу розумової дії; б) умови, що дозволяють здійснювати це удосконалення, а також в) використовувані задля вдосконалення траєкторії всього цього переходу способи формулювання змісту мислимого. Тоді мислення здійснює це вдосконалення у процесі почергового розв'язання суперечностей між тетичним, антитетичним і синтетичним судженнями, активізуючи засоби категорійно неприпустимого поєднання в єдину розумову дію суджень про притаманність явищам деяких однак із судженнями, які заперечують цю притаманність, а після цього – із судженнями, котрі встановлюють належність явищам ознак визначеного та заперечуваного. Умовою реалізації такого поєднання є д і а л о г і – з о в н і ш н і й, який організовує протистояння тези та анти тези, і *внутрішній*, котрий долає це протистояння шляхом актуалізації операційної складової мислення і використання у ролі її засобів як ресурсів його подолання, властивих кожному етапу формулювання змісту мислимого.

8. Формою реалізації внутрішнього і зовнішнього діалогів, максимально наближеною до відображення їх змісту, поставатиме д і а л о г і к а як своєрідна логіка діалогу двох думок, двох підходів, двох концепцій, що докорінно відрізняється від тієї організації мислення, яка традиційно обстоюється формальною логікою. Самобутність діалогіки полягає в тому, що наявність у ній суперечності оцінюється не як показник неспроможності теорії, а як *форма постановки проблеми*, що уможливує перетворення предмета теорії в об'єкт осмислення. За засоби власного розгортання діалогіка використовує не формально-логічні поняття та умовиводи, а діалектико-логічні поняття і тріадичні (діалектичні) умовиводи, особливістю яких є суперечність між двома судженнями, які виконують функції тези та антитези, тоді як сама суперечність розглядається як позитивно значуща. Використання *діалогіки як принципу організації мислення*, а діалектико-логічного поняття і тріадичного умовиводу як психологічних знарядь реалізації його органічної діалогічності, дозволило розглядати її як форму відображення суті невідомого.

9. Проблемність і діалогічність як поняття, що віднесені А.В. Фурманом до складових пошукової пізнавальної діяльності у так званому *прогресивному мисленні*, постають за первинне визначення її змісту через те, що ця розумова діяльність відображає існуючу у внутрішньому світі особистості діалектичну єдність її граничних найсуттєвіших характеристик і є вдалою її природною оформленістю, яка відтворює ефективне розгортання вказаної активності з допомогою найрізноманітніших діалогічних засобів. Єдність цих складових прогресивного мислення вдало перегукується з логікою структурно-функціонального розвитку пізнання, запропонованою В.С. Біблером. Особливість цієї логіки полягає в тому, що у процесі пізнання її понятійне визначення ставиться перед необхідністю поповнювати його зміст шляхом набутого раніше нового знання, в разі чого поступово це визначення переходить від розкриття одного змістовлення поняття «логіка» до іншого. У результаті так набуте нове знання примушує використовувати це поняття у двох значеннях: із позиції первинного визначення логіки пізнання – як *парадоксологіку* і з погляду ефективної природної оформленості цієї логіки – як логіку діалогу двох логік, або *діалогіку*. Дещо перефразовуючи висновок Біблера, поняття прогресивного мислення буде охоплене розумінням одночасно і як таке, що породжує проблему за умов співвіднесення логічно не піддатних такому співвіднесенню понять (парадоксальне мислення), і як таке, що їх не співвідносить через виключення їх із власних визначень (діалогічне мислення).

10. Запропонований нами теоретичний підхід до парадоксального мислення як до способу розв'язання теоретичних проблем і до формоутворення ідеї як з а с о б у реалізації цього способу є розширеною версією *теоретичної концепції Г.О. Балла* [1], що збагачена полярними до її аксіоматичних засад тематизмами, котрі поєднують у собі принципи і правила розв'язання творчих задач і проблем. При цьому центральним поняттям цієї версії є «процес мислення», котрий розвивається як взаємозбагачувальний діалог між теоретичним та емпіричним способами вирішення завдань, інструментом реалізації якого поставатимуть тріадичні умовиводи, а метою – пошук способів постановки проблемних задач, які вимагають відшукати сутнісно невідоме, котре становить складний взаємодоповнювальний вплив пошуку невідомого об'єкта і пошуку невідомого

способу його винаходження. Вочевидь особливість постановки таких задач буде полягати в обов'язковості їх переформулювання, опосередкованою взаємною дією між цими пошуковими стратегіями. При цьому ця взаємодія не може бути однозначно віднесена до явища обопільного внесення перешкод (інтерференції). Головне, до чого вона призводить, – це протилежна інтерпретація попередньої розумової дії, котра використовується мисленням як підказка, що зумовлює переформулювання задачі й уможливорює перспективу здійснення дискурсивного виведення з невідомого загалом того, що у процесі мислення визначається як відшукване (див. [9-10; 14, т. 5, с. 136-156]).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.О. У світі задач. Київ: Знання, 1986. 48 с.
2. Бахтін М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 5-34. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.005>
3. Виготський Л.С. Історичне значення психологічної кризи. *Психологія і суспільство*. 2023. №1. С. 102-190. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.102>
4. Декарт Р. Міркування про метод. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 37-46.
5. Жеребкін В.Є. Логіка : підручник. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2008. 255 с.
6. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
7. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
8. Самойлов О.Є. Психологія парадоксального мислення або прогностичний діалог теорії з емпірією: монографія. Дніпропетровськ, 2007. 185 с.
9. Самойлов О.Є. Діалогіка трансцендентального прогнозу. *Психологія і суспільство*. 2006. №2. С. 93-110.
10. Самойлов О. Діалогіка формотворення ідеї як засобу мислення. *Психологія і суспільство*. 2020. №3. С. 5-32. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.005>
11. Самойлов О.Є. Зміст та форма постановки теоретичної проблеми. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 31-36.
12. Самойлов О.Є. Парадоксальна структура та прогностична функція ідеї як засобу мислення. Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін: колективна монографія. Дніпро, 2023. С. 171-218.
13. Самойлов О.Є. Психологічний зміст бойової підготовки у контексті діалогу двох логік. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 122-126.
14. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с.; Т. 2. 344 с.; Т. 3. 400 с.; 2021. Т. 4. 400 с.; ЗУНУ, 2023. Т. 5 (додатковий). 605 с.
15. Ткаченко А.А. Теорія діалектично-логічного доказу. Запоріжжя, 1993. 227 с.
16. Фурман А.В. Авторська програма дисципліни

«Методологія та організація наукових досліджень». *Психологія і суспільство*. 2023. №1. С. 209-244. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.01.209>

17. Фурман А.В. Актуальні питання методології проблемного навчання. *Педагогіка*. Київ: Рад. школа, 1992. Вип. 31. С. 3-14.

18. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

19. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.006>

20. Фурман А.В. Навчальна проблемна ситуація як об'єкт психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2007. №1. С. 9-80.

21. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні. Київ: Рад. школа, 1991. 191 с.

22. Фурман А.В. Проблемно-діалогічна ситуація як умова розвитку пізнавальної активності школярів у процесі навчання. *Психологія*. Київ: Рад. школа. 1989. Вип. 33. С. 16-25.

23. Фурман А.В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 47-60.

24. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.

25. Фурман (Гуменюк) О.Є. Проблематика Я у психологічній теорії Зигмунда Фрейда: лекція. Тернопіль. 2003. 34 с.

26. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186 с.

27. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2018.01.038>

28. Щедровицький Г.П. Засадничі уявлення та категорійні засоби теорії діяльності. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 95-126. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2022.01.095>

29. Щедровицький Г. Схема миследіяльності – системно-структурна будова, значення, зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. № 4. С. 29-39.

30. Cattell R.B. Abilities: their structure, growth and action. Boston: Houghton Mifflin company, 1971.

REFERENCES

1. Ball, H.O. (1986). U sviti zadach [In the world of tasks]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

2. Bakhtin, M. (2019). Do filosofiyi vchynku [To the philosophy of action]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5-34 [in Ukrainian].

3. Vygotsky, L. (2023). Istorychne znachennia psykhohohichoyi kryzy [The historical meaning of the psychological crisis]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 102-190 [in Ukrainian].

4. Descartes, R. (2015). Mirkuvannia pro metod [Discourse on method]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 37-46 [in Ukrainian].

5. Zhrebkin, E. (2008). Lohika: pidruchnyk [Logic: textlook]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

6. Kant, I. (2001). Krytyka chystoho rozumu [Critique of pure reason]. (Trans. from german). Kyiv [in Ukrainian].

7. Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S.K. & Co (2019). Metodolohiia i psykhohohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

8. Samoylov, O.Ye. (2007). Psikhohohiia paradoksal'noho myslennia abo prohnostychnyi dialoh teoriyi z empiriyeyu [Psychology of paradoxical thinking or prognostic dialogue of theory with empiricism]. Dnipropetrovsk. 185 p. [in Ukrainian].

9. Samoylov, O.Ye. (2006). Dialohika transtsendental'noho prohnazu [Dialogic transcendental forecast]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 93-110 [in Ukrainian].

10. Samoylov, O.Ye. (2020). Dialohika formotvorennia idei yak zasobu myslennia [Dialogics of idea form-creation as a means of thinking]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 5-32 [in Ukrainian].

11. Samoylov, O.Ye. (2015). Zmist ta forma postanovky teoretychnoyi problemy [The content and the form setting of theoretical problem]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 31-36 [in Ukrainian].

12. Samoilo, O.Ye. (2023). Paradoksal'na struktura i prognostychna funkciia idei yak zasobu myslennia [The paradoxical structure and prognostic function of the idea as a means of thinking]. Transformatsiy osobystosti v umovah sotsial'no-politychnykh ta ekonomichnykh zmin: kolektyvna monohrafiia – Personality transformations in the conditions of socio-political and economic changes: collective monograph. Dnipro. P. 171-218 [in Ukrainian].

13. Samoylov, O.Ye. (2008). Psikhohohichnyi zmist boyovoi pidhotovky u konteksti dialogu dvoh lohik [Psychological content of combat training in the context of the dialogue of two logicians]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 122-126 [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (Ed.). (2015, 2021, 2023). Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

15. Tkachenko, A.A. (1993). Teoriia dialektychno-lohichnoho dokazu [The theory of dialectical-logical proof]. Zaporizhzhia. 227 p. [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2023). Avtors'ka programa dyscypliny «Metodolohiia ta organizatsiia naukovykh doslidzhen» [Author's program of the discipline «Methodology and organization of scientific researches»]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 209 [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (1992). Aktual'ni pytannia metodolohiyi problemnoho navchannia [Topical issues of methodology problem-based learning]. *Psikhohohiya – Pedagogy*. Kyiv, output 31, 3-14 [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (2016). Ideia i zmist profesiynoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. (2023). Katehoriina matrytsia vitakyl'turnoyi metodolohiyi: vid myslavchynennia do kanonu [Categorical matrix of vitacultural methodology: from thinking to the canon]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50 [in Ukrainian].

20. Furman, A.V. (2007). Navchal'na problemna sytuatsiia yak ob'iekt psykhohohichnoho piznannia [Learning problem situation as an object of psychological cognition]. *Psykhohohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 9-80 [in Ukrainian].

21. Furman, A.V. (1991). Problemni sytuatsiyi v navchanni [Problem situations in education]. Kyiv: Soviet school [in Ukrainian].

22. Furman, A.V. (1989). Problemno-dialohichna sytuatsiia yak umova rozvytku piznaval'noyi aktyvnosti shkoliariv u protsesi navchannia [Problem-dialogue situation as a condition development of cognitive activity of school-children in the process of learning]. *Psikhologiya – psychology*. Kyiv, outpyt 33, 16-25 [in Ukrainian].

23. Furman, A.V. (2015). Svit metodolohiyi [The world of methodology]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 47-60 [in Ukrainian].

24. Furman, A.V. (2007). Teoriia navchal'nykh problemnykh sytuatsiyi: psykhologo-dydaktychnyi aspekt [Theory of educational problem situations: psycho and didactic aspect: monograph]. Ternopil: Aston. 164 p. [in Ukrainian].

25. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2003). Problematyka YA u psikhologhitchnyi teorii Zigmunda Freuda [problems of I in the psychological concept of Sigmund Freud]. Ternopil. 34 p. [in Ukrainian].

26. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2002). Psukholohiya YA-kontseptsiya: monohrafiya [Psychology of Self-concept: monograph]. Ternopil: Ekonomichna dumka. 186 p. [in Ukrainian].

27. Furman, O.Ye. (2018). YA-kontseptsiya yak predmet bahatoaspektnoho teoretyzuvannia [Self-concept as the subject of multi-aspect theorizing]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 38-67 [in Ukrainian].

28. Shchedrovitsky, G.P. (2022). Zasadnuchi uyavlennia ta katehoriini zasoby teorii diyal'nosti [Basic ideas and categorical means of activity theory]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 95-126 [in Ukrainian].

29. Shchedrovitsky, G.P. (2005). Skhema myslediialnosti – systemno-strukturna budova, znachennia i zmist [The scheme of mentality – the system-structural structure, meaning and content]. *Psikhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 29-39 [in Ukrainian].

30. Cattell, R.B. (1971). Abilities: their structure, growth and action. Boston: Houghton Mifflin company [in English].

АНОТАЦІЯ

САМОЙЛОВ Олександр Єжиєвич.

Парадоксальне мислення як спосіб розв'язання теоретичних проблем.

До усвідомлення важливості парадоксального обґрунтування змісту мислимого вперше прийшов християнський богослов К.С.Ф. Тертуліан (160 – 220 р. н.е.), котрий у полеміці проти абстрактного теоретичного розуму наполягав на визначальності «органічного» практичного розуму, протилежного теоретичному, уявлення про який пов'язував з парадоксальною його організацією. Особливістю такого розуму є його здатність уникати виникнення проблем у вигляді зіткнення протилежних думок, яку Аристотель пов'язував із значущістю самообґрунтування його змісту. Проте на доведення до свідомості наукової спільноти того, що самообґрунтування мислимого слід розглядати за спосіб розв'язання теоретичних проблем, що вимагає вилучення мислення з логіки теоретичних міркувань і переорієнтації його на жорстке протиставлення Логосу, потрібні були зусилля геніїв Античності, Середньовіччя та епохи Відродження, а також кращих умів Нового часу. В процесі пошуку механізму такої переорієнтації п а р а д о к с постав як перспективний конструкт, який реалізовував інтенцію мислителів зрозуміти об'єкт осмис-

лення, виходячи водночас із двох взаємнесумісних логік, які обоюдно обґрунтовують одна одну: логіки його розуміння та осмислення, що постало за звичне розуміння, й іншої логіки, яка узаasadнювала протилежне його осмислення, у яку мислення, незадоволене власними попередніми розміркованнями, буквально «виштовхувало» об'єкт нереалізованих власних зусиль. Збагачення потоку мислення завдяки двом протилежним визначенням поняття об'єкта осмислення забезпечувало отримання нового знання, недосяжного кожному логічно оформленому мисленню окремо і досягалось шляхом взаємодоповнювального діалогу двох логічно несумісних логік аргументування. Принципова можливість виникнення такого діалогу й сьогодні стимулюється постановкою особою перед собою задачі як такої ситуації, що вимагає від неї певної дії в умовах, коли треба віднайти щось узагалі невідоме, уявлення про яке, тобто про те, що в задачі дано, ґрунтується хіба що на усвідомленні існування певної незгрупованої сукупності емпіричних і позбавлених будь-яких контурів його проявів, які вочевидь неможливо підвести ні під будь-яке поняття жодної із відомих теорій. Це привело до оформлення *взагалі невідомого* у поняття «невідоме відшукуване», яке задача вимагає віднайти. За невизначеності того, що потрібно віднайти, шуканим постає вже не саме взагалі невідоме, а спосіб його пошуку, в разі чого уявлення про саме це невідоме та визначення поняття безпосередньо залежать від знайденого способу його осмислення. Реалізація розумової дії в обставинах невизначеності шуканого здійснюється за допомогою операційної складової мислення, яка, використовуючи за власні засоби діалектико-логічні поняття і тріадичні умовиводи, здійснює категорійно неприпустиме поєднання протилежних суджень. Таке поєднання, відповідно до відомого положення про відображення властивостей об'єкта у принципі дії, залишає за *категорійною складовою* мислення лише функцію джерела посилань, які підлягають реорганізації. У результаті такої реорганізації уявлення про те, що треба віднайти, поступово уточнюється у процесі вдосконалення способу пошукування, а його поняття досягає граничної чіткості лише після остаточного завершення пошуку. Виявлений спосіб здійснює осмислення невідомого шуканого у площині проблемно-діалогічної реальності, розкриваючи, тим самим, власний зміст шляхом поступового переходу від визначення поняття мислення як парадоксального, наданого йому з логічної позиції, до визначення його поняття як діалогічного, яке відповідає його природній оформленості. Під час здійснення цього переходу невідоме відшукуване поступово стає відомим через те, що його ознаки поєднуються у процесі переходу в єдину думку на іншій підставі, якою слугує логіка діалогу двох логік або *діалогіка*. Уявлення про теорію мислення, побудовану на засадах його *проблемно-діалогічної організації*, передбачає введення понять «парадокс», «діалогіка» та «діалогічне мислення» у її категорійний лад, починаючи з надання форми парадоксу статусу вихідної категорії теорії з наступним парадоксальним формулюванням її теоретичних положень у вигляді видових та підвидових діалектико-логічних понять, що дозволить методологічно обґрунтовано, використовуючи за психологічні знаряддя мислення тріадичні умовиводи, пізнавати об'єкт осмислення в усій його повноті та внутрішній суперечливості. Запропоноване теоретичне осмислення взагалі невідомого об'єкта підіймає його розуміння над функціональним ступенем знаходження його місця в окремій концепції чи парадигмальній

моделі і відкриває перед ним перспективу упредметнення на метапарадигмальному рівні у вичерпній категорійно-методологічній повноті висвітлення.

Ключові слова: *проблема, теорія, формальна логіка, парадокс, антиномія, парадоксальне мислення, ідея, форма, зміст, проблемна ситуація, задача, невідоме відшукуване, узагальнення, сутність, категорійна та операційна складові мислення, відображення властивостей об'єкта у принципі дії, діалог, проблемно-діалогічна реальність, діалогічне мислення, діалогіка, діалектико-логічне поняття, тріадичний умовивід, миследіяльність, метод, методологія, методологування.*

ANNOTATION

Oleksandr SAMOILOV.

Paradoxical thinking as a way of solving theoretical problems.

An awareness of the need for paradoxical justification of content thought first came to the Christian theologian Quintus Septimius Florentinus Tertullian, who lived in Carthage from 160 to 220 AD. In the controversy against abstract theoretical reason, he insisted on the importance of the “organic” practical reason, opposite to theoretical, the idea of which he associated with his paradoxical organization. The peculiarity is this organization of the mind that would allow it to avoid the emergence of problems in the form of a clash of opposing opinions, which Aristotle associated with the need for self-justification of its content. However, to bring it to the consciousness of the scientific community that self-justification of the conceivable follows be considered as a way of solving theoretical problems, requiring the exclusion of thinking from the logic of theoretical reasoning and reorienting it to a strict opposition to the Logos required the efforts of the geniuses of Antiquity and the Renaissance, as well as the best minds of the New time. In the process of searching for a mechanism for realizing self-justification, a paradox was considered a promising construct that posed the subject before the need to understand the object of comprehension based on simultaneously two incompatible, mutually justifying each other logicians: the logic of his understanding that has become familiar and other logic into which thinking dissatisfied with its previous reasoning, literally “pushed out” the object of unrealized own cognitive efforts. Enrichment of thinking due to two opposing definitions of the concept object of comprehension ensured the acquisition of new knowledge, inaccessible each logically formed thinking separately and was achieved through the complementary dialogue of two logically incompatible logic justifications. The fundamental possibility of such a dialogue stimulated by the subject setting a task for himself as a situation requiring him to take a certain action in conditions where it is necessary to “find” something “unknown in principle”, the idea of which is what is “given” in a problem is based only on the awareness of the existence some unstructured set of empirical and devoid of any certain contours and landmarks of its manifestations, which it is impossible to subsume it under any concept or any known theory. This led to the formulation of the “unknown in principle” into the concept of “unknown the “sought” that the task requires “to find.” In the face of uncertainty what needs to be “found”,

what is sought is no longer the most “unknown in principle”, but the way of searching for it, resulting in the idea of this very unknown and the definition of its concept directly depend on what is found way of understanding it. Realization of mental action in conditions uncertainty of what is sought is carried out using operating component of thinking, which, using as its own means dialectical-logical concepts and triadic inferences, carries out a categorically unacceptable combination of opposing judgments. This connection, in accordance with the provision on “reflecting the properties of an object in principle of action”, leaves for the categorical component of thinking only a function of the source of the initial premises that are subject to reorganization. As a result of this reorganization, the idea of what needs to be “found” was gradually refined in the process of improving the search method, and its the concept reaches its utmost clarity only after the final complete search. The found method makes sense of the “unknown” sought” in the plane of problematic-dialogical reality, thereby revealing most its own content through a gradual transition from the definition the concept of thinking as “paradoxical”, given to it from a logical point of view, to the definition of his concept as “dialogical”, which corresponds to his natural design. In the process of making this transition the “unknown sought after” gradually becomes known due to the fact that it signs are combined in the process of this transition into a single thought based on which is the logic of the dialogue of two logics or dialogics. Picture of theory of thinking, built based on problem-dialogical it organization, involves the introduction of the concepts of “paradox”, “dialogic,” and “dialogical thinking” into its categorical system, starting with paradoxical design of the initial category with subsequent paradoxical formulation of its theoretical provisions in the form of species and subspecific dialectical-logical concepts, which will theoretically allow justifiably, using as psychological tools of thinking triadic inferences, to cognize the object of comprehension in all its completeness and internal inconsistency. Proposed theoretical understanding an object that is “unknown in principle” raises its understanding above the functional level of finding its place in a separate concept or paradigmatic model and opens up the prospect of objectification at the meta-paradigmatic level in a completely exhausted categorical methodological completeness.

Key words: *problem, theory, formal logic, paradox, antinomy, paradoxical thinking, idea, form, content, problematic situation, task, unknown sought, generalization, essence, categorical and operational components of thinking, reflection of the properties of an object in principle actions, problem-dialogical reality, dialogical thinking, dialogics, dialectical-logical concept, triadic inference, mental activity, method, methodology, methodologization.*

Рецензенти:

**д. е. н., проф. Андрій КРИСОВАТИЙ,
д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН.**

Надійшла до редакції 04.03.2024.

Підписана до друку 23.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Самойлов О.Є. Парадоксальне мислення як спосіб розв'язання теоретичних проблем.

Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 16-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.016>

Фундаментальні дослідження

Вперше українським читачам, передусім філософам, психологам, соціологам, богословам, пропонується переклад на рідну мову передмови і першого розділу фундаментальної праці 1939 року вітчизняного релігійного мислителя Миколи Бердяєва (1874 – 1948) «Про рабство і свободу людини», що закладає надійне філософське підґрунтя нової – екзистенційно-персоналістичної – світоглядної системи координат щодо первинності свободи людини, її права на особистісне визначення і на творчість, долаючи при цьому обмеження епохи владарювання природничо-раціоналістичного розуміння буття і свідомості, людини і світу. Її основна ідея і самобутнє змислове осереддя, різко опонуючи матеріалістичному світогляду, доконче категоричні: людина насамперед є вільне створіння й тому її свобода первинна і визначальна, і саме завдяки цій свободі-екзистенції вона творить індивідуальне добро і зло, процес унікально єдиного, самісного витворювання життя. Звідси концептуально постає й розпросторюється в актах творчого світобачення мислителя *самобутня філософська теорія особистості*, котра може (за умов надрефлексивної компетентності) слугувати методологічним ключем психологічного та освітологічного розшифрування таїни її с а м о т в о р е н н я як земного надзавдання, як ідеалу розвитку людини. Причому ця оригінальна теорія вповні альтернативна всьому, що сучасним філософії і науці відомо із даного проблемного питання: людина як о с о б и с т і с т ь – це найбільша загадка, причому не за природою, а за духом, і тому цілий універсум, потенційний усесвіт в індивідуальній формі, екзистенційний центр всесвіту, вона не субстанція, а творчий акт. Відтак особистість, а не довкілля, природне середовище, космос чи будь-що стороннє, зовнішнє, – первинна творча реальність, тоді як увесь навколишній світ становить прояв творчої активності «вищої особистості» – Бога. Достеменно життя особистості як свобода та екзистенція, як покликання і цінність є т в о р ч і с т ь, учинкове самоздійснення. Та й істина, через самісне обдарування особи духовною енергетикою зсередини, оприявнює себе як шлях і життя, а не як об'єктивний предмет.

Головний редактор

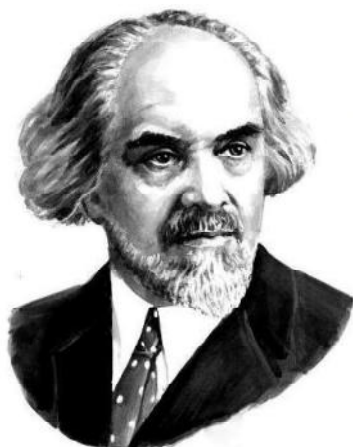
Микола БЕРДЯЄВ

ОСОБИСТІТЬ ЯК ТВОРЧИЙ АКТ

Mykola BERDIAYEV
PERSONALITY AS A CREATIVE ACT

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.049>

УДК: 130.1:159.923

Микола БЕРДЯЄВ
(1874 – 1948)

«Нині модно сприймати свободу сардонічним сміхом, відводячи їй належне як виведений з ужитку мотлох.

Я не підвладний моді і сподіваюся, що без свободи ніщо не існує у світі; вона наповнює цінністю життя; опинися я останнім із її захисників, усе ж не переставав би сповіщати про її права»

(Шатобріан Ф.-Р., де. Замогильні нотатки)

Замість передмови Про суперечності в моїй думці

Почавши писати цей твір, я кинув погляд назад, і в мене з'явилася потреба пояснити собі та іншим мій розумовий і духовний шлях, зрозуміти суперечливість моєї думки у часовій

розгортці. Та й книга написана про рабство і визволення людини у багатьох своїх розділах стосується соціальної філософії, хоча в ній закладено мій *цілісний філософський світогляд*, а саме *філософію персоналізму*. Це – плід довгого філософського шляху пошуку істини, тривалої боротьби за переоцінку цінностей. У моєму філософському існуванні в мене не було бажання лише пізнати світ, але жага пізнання завжди супроводжувалася прагненням змінити світ. Не лише думкою, а й почуттям завжди заперечував я, що саме ця світова даність – міцна та остання реальність. Наскільки ідея цієї праці вірна всій моїй думці, вираженої у попередніх моїх книгах? У якому змістовленні перебуває розвиток думки мислителя? І чи є цей розвиток безперервний процес, чи в ньому існує перервність і він проходить через кризу та самозаперечення? У якому сенсі існує розвиток моєї думки і як відбувалися в ній зміни? Є філософи, котрі відпочатково приходять до системи, якій залишаються вірними все життя. Є філософи, котрі відображають у своїй творчості боріння духу і в [перебігу] думки яких можна виявити різні етапи. У бурхливій історичній епохі, в добу духовних переломів, філософ, який не залишається кабінетною, книжною людиною, не може не брати участь у *духовній боротьбі*. Я ніколи не був філософом академічного типу і ніколи не хотів, щоб філософія була абстрактною і далекою від життя. Хоча я завжди багато читав, проте джерело моєї думки не книжне. І більше того, я ніколи не міг зрозуміти якоїсь книги інакше, як привівши її у зв'язок зі своїм пережитим досвідом. Втім, я думаю, що справжня філософія завжди була боротьбою. Такою була і філософія Платона, Плотіна, Декарта, Спінози, Канта, Фіхте, Гегеля. Моя думка завжди належала до гілки *екзистенційної філософії*. Суперечності, які можна віднайти в моїй думці, протиріччя духовної боротьби, контроверсії у самому існуванні, які не можуть бути прикриті надуманою логічною єдністю. Справжня єдність думки, пов'язана із цілісністю особистості, є неподільність *екзистенційна*, а не логічна. [Причому] екзистенційність завжди суперечлива. *Особистість – це незмінність у змінюванні*. Це одне із сутнісних визначень особистості. Зміни відбуваються в одному й тому самому суб'єкті. Якщо суб'єкт підмінюється іншим суб'єктом, то у цьому актуальному сенсі немає зміни. Зміна руйнує особистість, коли вона перетво-

рюється на зраду. Філософ зраджує, якщо зміні підлягають основні теми його філософування, головні мотиви його мислення, засаднича установка цінностей. Може змінюватись погляд на те, де і як здійснюється свобода духу. Але якщо любов до свободи замінюється любов'ю до рабства та насильства, то відбувається зрада. Зміна поглядів може бути правдешньою, але водночас і надуманою внаслідок того, що їх бачать у невірній перспективі. Я думаю, що *людина взагалі є істота суперечлива і поляризована*. Суперечлива й поляризована також думка філософа, якщо вона не абстрактна зовсім від первинного життя і зберігає з нею зв'язок. *Філософська думка* – це складне утворення, тому навіть у найбільш логічних і пригладжених філософських системах можна відкрити поєднання суперечливих елементів. І це не погано, це якраз добре. Остаточний монізм думки неможливий, і було б погано, якби він здійснився. Я мало вірю у можливість і бажаність філософських систем. Більше того, навіть оприямлена філософська система ніколи не буває остаточною та завершеною. Головна суперечність філософії Гегеля полягає в тому, що в ній динаміка і діалектика думки набувають форми завершеної системи, тобто немовби припиняється діалектичний розвиток. Сповнення динаміки духу та його все знову виникаючих протиріч може бути лишень кінцем світу. До кінця світу суперечність не може бути знятою. *Тому думка невідворотно впирається в есхатологічну перспективу*. Остання віддзеркалює зворотне світло на думку і породжує суперечливість та парадоксальність усередині світового життя. Звертаючись до себе, я хотів би визначити основні теми, базові настанови цінностей усього мого життя і моєї думки. Тоді тільки й можна буде досягнути внутрішню зв'язаність думки, вірність незмінному в змінах. Стрижнева суперечність моєї думки про соціальне життя пов'язана з поєднанням у мені двох елементів – аристократичного розуміння особистості, свободи і творчості та соціальної вимоги утвердження гідності кожної особи, найостаннішої з людей та забезпечення її права на життя. Це є також зіткнення законності у вищій світ, у висоту і жалість до низинного світу, до всього стражденного. Ця суперечність одвічна. Мені однаково близькі Ніцше та Лев Толстой. Я дуже ціную К. Маркса, але також і Ж. де Местра та К. Леонтьєва. Мені близький і мною любий Я. Беме, хоча

також близький і Кант. Коли зрівняльна тиранія ображає моє розуміння гідності особистості, мою любов до свободи і творчості, я повстаю проти неї і готовий у межовій формі висловити своє повстання. Але якщо захисники соціальної нерівності безсоромно захищають свої привілеї, якщо капіталізм пригнічує трудящі маси, перетворюючи людину на річ, я також бунтую. В обох випадках я заперечую основи [життєдіяльності] сучасного світу.

Пояснити внутрішні пружини наявного філософського світогляду можна, тільки звернувшись до первинного світовідчуття філософа, до його первісного бачення світу. У засновках філософського пізнання перебуває конкретний досвід, та й воно не може визначатися абстрактним зчепленням понять, дискурсивною думкою, котра є лише інструмент. Звертаючись до самопізнання, яке становить одне із головних джерел філософського пізнання, я відкриваю у собі відпочаткове, вихідне: опір світовій даності, неприйняття будь-якої об'єктності як рабства людини, протиставлення свободи духу необхідності світу, насильству та конформізму. Кажу про це не як про факт автобіографії, а як про подію філософського пізнання, філософського шляху. Так із самого початку визначилися *внутрішні рушії філософії*: примат свободи над буттям, духу над природою, суб'єкта над об'єктом, особистості над універсально-загальним, творчості над еволюцією, дуалізму над монізмом, любові над законом. Визнання верховенства особистості означає метафізичну нерівність, розрізнення, незгоду на змішання, утвердження якості супроти влади кількості. Але ця метафізична якісна нерівність зовсім не означає соціальної, класової нерівності. *Свобода, яка не знає жалю, стає демонічною*. Людина повинна не тільки підніматися, а й сходити. У результаті довгого духовного і розумового шляху я з особливою гостротою усвідомив, що будь-яка людська особистість, особистість останнього представника людства, котра містить у собі образ вищого буття, не може бути засобом ні для чого, [адже] має екзистенційний центр й одночасно право не тільки на життя, що заперечується сучасною цивілізацією, а й на володіння його універсальним змістом. Це істина євангельська, хоч і недостатньо розкрита. Якісно різні, нерівні особистості у глибинному сенсі рівні перед Богом, але неоднакові перед суспільством, якому належить право розрізняти особистості,

виходячи з привілеїв, тобто відштовхуючись од відмінності соціального становища. Ценз соціального зрівняння в напрямі безкласової структури суспільства таки має полягати у виявленні особистої нерівності людей, якісного розрізнення, [причому] не за становищем, а за сутністю. Так приходжу я до *антиієрархічного персоналізму*. Особистість не може бути частиною будь-якого ієрархічного цілого, вона є м і к р о к о с м у потенційному стані. Таким чином поєдналися в моїй свідомості першопочатки, які й у світі і в мені самому можуть перебувати в антагонізмі та боротьбі, – джерело особистості та свободи й осередок жалю, співчуття, справедливості. Зародок рівності сам собою не має самостійного значення, [адже] він підпорядкований свободі та гідності особистості. Я ніколи не вбачав скрути у тому, щоб пожертвувати соціальними традиціями, забобонами та інтересами дворянсько-аристократичного суспільства, з якого я вийшов. Я зі свободи виходив у своєму шляху. Цілком так само сформовані, кристалізовані й заковані ідеї та почуття російської інтелігенції мене ніколи не звабляли. Я зовсім не відчував себе приналежним до цього світу, як і ні до якогось світу [загалом]. До всього цього додавалася огида до буржуазності, нелюбов до держави, анархічна тенденція, хоча й особливого гатунку. Не треба виходити із любові до світу, потрібно виходити із протилежності свободи духу світу. Але виходити зі свободи духу – це розпочинати рух із порожнього місця, з ніщо. *Є духовний зміст світу ідей*, про який слід сказати, щоб зрозуміти шлях філософа. Насамперед про світ ідей філософських.

Першооснову мого філософського світогляду й передовсім центральну для мене *ідею об'єктивності*, протилежної існуванню та свободі, не можна зрозуміти, якщо стати на думку платонізму чи філософії Гегеля і Шеллінга. Платон і Плотін, Гегель і Шеллінг мали велике значення для російської релігійної філософії. Але мої джерела інші. Мою думку можна легше осягнути з Канта і Шопенгауера, ніж із Гегеля і Шеллінга. І справді, Кант і Шопенгауер мали виняткову значущість на самому початку мого шляху. Я не вишколений філософ, і ні до якої школи не належав і не належу. Шопенгауер був першим філософом, якого я глибоко сприйняв. Філософські книги я читав ще хлопчиком. Хоча в молоді роки я був близьким до кантіанства, але ніколи не поділяв філософії Канта, як і Шопенгауера, скільки-

небудь цілісно. З Кантом я навіть боровся. Але є визначальні ідеї, які у тій чи іншій формі були присутні протягом усього мого філософського шляху. Мені особливо імponує дуалізм Канта, його розмежування царства свободи і царства природи, вчення про свободу досягнення розумом та волюнтаризм, погляд на світ явищ як на такий, що відмінний від того справжнього світу, який він невдало назвав *світом речей у собі*. Мені залишаються близькими і шопенгауерівське розрізнення волі та уявлення, його вчення про об'єктивацію волі у природному світі, що створює не справжній світ, [урешті-решт] його ірраціоналізм. [Однак] далі нагромаджуються відмінності. Кант закриття шлях пізнання реального світу існування, який відрізняється від світу явищ, [до того ж] у його філософії майже зовсім відсутня *категорія духу*. Мені також чужий і ворожий шопенгауерівський антиперсоналізм. Але мені вкрай неприйнятний монізм, еволюціонізм та оптимізм Фіхте, Шеллінга і Гегеля, їхнє розуміння об'єктивації духу, універсального Я, розуму у світовому та історичному процесах, щонайперше гегелівське вчення про саморозкриття духу та розвиток до свободи у світовому вимірі, про становлення Божества. Дуалізм Канта, песимізм Шопенгауера ближчі до істини. Про це слушно сказати як про *суто філософські ідеї*. Ще, імовірно, важливіше зрозуміти, звідки я отримав відпочаткові поштовхи в моєму ставленні до навколишньої соціальної дійсності, у моїх моральних оцінках оточуючого світу. Тут у самі ранні роки прийдешньої юності, ще майже хлопчиком, я дуже багато отримав від Л. Толстого, багато чому від нього навчився. Моє досить раннє переконання в тому, що у засновках цивілізації перебуває неправда, що в історії є первородний гріх, що все довкілля суспільство побудоване на брехні та несправедливості, пов'язане з Л. Толстим. Я ніколи не був адептом його вчення і зовсім не любив толстовців, але толстовське повстання проти хибної величі та помилкових святинь історії, проти брехні всіх соціальних відносин людей проникло в моє ество. Я й зараз, після довгого шляху, впізнаю у собі ці відпочаткові оцінки історичної та соціальної дійсності, цю свободу від нав'язаних соціальних традицій, від моральних забобонів благодумних людей, цю відразу до насильства, чи то «правого», чи «лівого». Це я усвідомлюю у собі як *духовну революційність*, яка може породжувати різні реакції довкілля. Пізніше,

у студентські роки, в моєму відношенні до соціальної дійсності я відчув вплив Маркса. При цьому ставлення до соціальних проблем у край конкретизувалося. Я ніколи не міг бути прихильником якоїсь «ортодоксії» і завжди проти «ортодоксії» боровся. Ніколи не був я й ортодоксальним марксистом, ніколи не був матеріалістом, і [навіть] у марксистський період був ідеалістом у філософії. Я намагався поєднати свою ідеалістичну філософію з марксизмом у питаннях соціальних. Свій соціалізм я по суті обґрунтовував ідеалістично, хоча визнавав багато положень матеріалістичного розуміння історії. Здебільшого низький ґатунок духовної культури революціонерів-марксистів мене вельми непокоїв. Я не відчував це середовище як собі рідне. Це особливо гостро відчувалося у роки мого заслання на північ. Моє ставлення до марксизму було подвійне, [адже] я ніколи не міг прийняти марксизму тоталітарного. І в моїх суперечках із марксистами більш тоталітарного типу, котрі я вів у марксистських гуртках в молодості, я тепер бачу тему, що залишається вкрай актуальною й у наш час. Я бачу цю тему в суперечках, які розігралися навколо А. Жіда та його двох книг про СРСР. Яскраво згадую суперечки з товаришем моєї юності із марксистських гуртків – А.В. Луначарським. Я вже не сперечався з ним, коли він став народним комісаром просвітництва, й намагався ніколи його не зустрічати. У цих суперечках я був лютим сперечальником, [тому що] відстоював *існування істини і добра як ідеальних цінностей*, котрі не залежать від класової боротьби, від соціального довкілля, тобто не погоджувався на повне підпорядкування філософії та етики класовій революційній боротьбі. Я вірив в існування істини та справедливості, які визначають моє революційне ставлення до соціальної дійсності, а не визначаються нею. Луначарський стверджував, що такий захист безкорисливої істини, незалежності інтелекту та права особистого судження суперечить марксизму, який підпорядковує розуміння істини і справедливості революційній класовій боротьбі. Плеханов мені теж казав, що за моєї незалежної ідеалістичної філософії не можна залишатися марксистом. Перед тією самою проблемою стоять сучасні *intellectuels* (*франц.* – інтелектуали), співчуваючі соціальній правді комунізму. А. Жіду відмовляють у праві говорити про радянську Росію [у світлі] побаченої ним істини, тому що істина не може відкриватися

окремій людині, котра не повинна наполягати на своїй істині; істина є те, що породжується революційною пролетарською боротьбою і служить перемозі пролетаріату. Істина, будучи пов'язана з найбезсумнівнішими фактами, є брехнею, якщо вона шкодить перемозі пролетарської революції, а брехня стає доконечним діалектичним моментом пролетарської боротьби. Я ж завжди думав і продовжую думати, що *істина нікому і нічому не прислугує*, їй служать. Маю обстоювати істину, говорити правду, навіть якщо це не вигідно та шкідливо для боротьби. В сучасному світі небачено далеко відбулися зміни відносно істини. Комуністи і фашисти однаково стверджують, що істину знають лише колективи, та й розкривається вона лише в колективній боротьбі. Особистість не може знати істини і не може на ній наполягати супроти колективу. Я це спостерігав у зародковому вигляді ще в роки моєї марксистської юності. Я повставав проти цієї сторони марксизму заради персоналізму, хоча продовжував вважати справедливими його соціальні вимоги.

У духовній боротьбі, яка у ці роки в мене відбувалася, велике значення мала зустріч із Ібсеном та Ніцше. Тут діяли мотиви іншого порядку, ніж ті, що пов'язані з Марксом і Кантом. Спочатку Ібсен мав для мене ще більшу значущість, ніж Ніцше. Я й нині не можу перерахувати драм Ібсена без глибокого хвилювання. Багато моїх моральних оцінок дуже споріднені з Ібсеном, із його гострим протиставленням особистості колективу. Ще раніше я бачив у Достоєвського, якого любив з дитинства, глибину проблеми особистості та особистої долі. Я не бачив усвідомленості цієї проблеми в марксизмі та настроях лівої російської інтелігенції. Я читав Ніцше, коли він не став ще популярним у російських культурних колах. Ніцше був споріднений з одним із полюсів моєї природи, як іншому полюсу був близький Л. Толстой. Був навіть час, коли Ніцше переміг у мені Толстого і Маркса, але це ніколи не відбулося в остаточній формі. Ніцшевська переоцінка цінностей, відраза до раціоналізму і моралізму, могутньо увійшла до моєї духовної боротьби і стала ніби підземно діючою силою. Але у питанні про істину в мене було те саме зіткнення з Ніцше, що й із Марксом. У будь-якому разі мій персоналізм усе наростав і загострювався, і з ним пов'язане моє ставлення до християнства.

У людському житті величезну роль грають психічні реакції. Особа насилу вміщує одно-

часно повноту, але не здатна привести до гармонії і всеєдності закладені в ній джерела, які можуть здаватися протилежними і взаємонесумісними. Для мене це завжди було зіткнення любові і свободи, незалежності і творчого покликання особистості із соціальним процесом, який та придушує і розглядає як засіб. Конфлікт свободи і любові, як і свободи та покликання, свободи й долі, – один із найглибших у людському житті. Перша сильна реакція проти соціального середовища була в мене, коли я на початку свого життя повстав проти дворянського суспільства і пішов у табір революційної інтелігенції. Але я з гіркотою побачив, що в цьому таборі також не було поваги до гідності особистості, а визволення народу надто часто поєднувалося з поневоленням людини та її совісті. Я напрочуд рано досягнув результати цього процесу. Революціонери не любили свободи духу, заперечували свободу людської творчості. У мене була внутрішня психічна та моральна реакція проти першої маленької революції. Це була реакція не супроти елементів політичного і соціального звільнення, які полягали саме у цій революції, а навперекір її духовній зовнішності, проти її моральних результатів для людини, які мені уявлялися непривабливими. Я доволі добре знав це середовище. Критику традиційного духовного типу лівої революційної інтелігенції я визнавав своїм завданням. При цьому від лівої радикальної інтелігенції у мене було більше відштовхування, ніж від інтелігенції у власному сенсі революційної, з якою в мене збереглися деякі особисті зв'язки. В 1907 році я написав статтю, в якій передбачав невідворотність перемоги більшовиків у революційному русі. У ці роки для мого духовного життя мало колосальне значення проникнення в Легенду про Великого Інквізитора Достоєвського. Можна було б сказати, що, ставши християнином, я прийняв образ Христа в Легенді про Великого Інквізитора, звернувся до нього, і в самому християнстві був проти всього того, що може бути віднесено до духу Великого Інквізитора. Але цей дух Великого Інквізитора я бачив праворуч і ліворуч, в авторитарній релігії і державності та в авторитарному революційному соціалізмі. Проблема людини, проблема свободи, проблема творчості стали основними проблемами моєї філософії. Книга «Смисл творчості» була «бурею та натиском», і в ній увиразнився мій самостійний філософський світогляд. Повинен відзначити ще

значення, яке мала для мене зустріч із Яковом Беме, від котрого я отримав духовне щеплення. Я сутнісно стояв поза релігійно-філософськими та соціально-політичними таборами. Я відчував внутрішньо чужими собі панівні течії початку ХХ століття. Я переживав духовну реакцію проти середовища політичного, докільля літературного та релігійно-православного.

[Отож] я нікуди не міг себе цілком віднести і почував себе досить самотньо. Тема про самотність завжди була моєю головною темою. Але за активністю та войовничістю свого характеру я періодично багато у що втручався, і це мене мучило, викликаючи розчарування. Я також пережив бурхливу внутрішню реакцію проти другої великої російської революції. Я вважав революцію неминучою і справедливою, але її духовний образ мені був неприємний від початку. Її неблагородні прояви, її посягання на свободу духу суперечили моєму аристократичному розумінню особистості та моєму *культу духовної свободи*. Революцію більшовицьку я не прийняв не так соціально, як духовно. Я це висловлював занадто пристрасно і часто несправедливо. Я бачив усе той же тріумф Великого Інквізитора. При цьому я не вірив у можливість якихось реставрацій і зовсім не хотів їх. Я був висланий із радянської Росії саме за реакцію свободи духу. Проте у Західній Європі я знову пережив психічну реакцію, до того ж подвійну, реакцію проти російської еміграції і супроти буржуазно-капіталістичного суспільства Європи. У російській еміграції я побачив ту ж відразу до свободи, таке саме її заперечення, як і в комуністичній Росії. Що було зрозуміло, але набагато менш виправдано, ніж у комуністичній революції. Жодні революції ніколи не любили свободи, [адже] місія революцій інша. В революціях піднімаються вгору нові соціальні верстви, раніше не допущені до активності і пригнічені, й у боротьбі за своє нове становище у суспільстві вони не можуть виявляти волелюбності і неспроможні дбайливо ставитися до духовних цінностей. Менш зрозумілою і менш виправданною є така нелюбов до свободи і духовної творчості тих, хто вважають себе культурним прошарком і зберігачами духовної культури. У Західній Європі я чітко побачив, наскільки антикомуністичний фронт рухається інтересами буржуазно-капіталістичними, або має фашистський характер. Коло моєї думки в соціальній філософії замкнулося. Я повернувся до тієї правди соціалізму, яку сповідував

у юності, але на ґрунті ідей і вірувань, виплечених протягом усього мого життя. Я називаю це *персоналістичним соціалізмом*, який радикально відрізняється від переважаючої метафізики соціалізму, заснованої на верховенстві суспільства над особистістю. Персоналістичний соціалізм виходить із вищості особистості над суспільством. Це – лише соціальна проєкція персоналізму, в якому я все більше і більше зміцнювався.

За останнє десятиліття я остаточно здолав остаточні залишки історичного романтизму, пов'язаного з естетизуючим відношенням до релігії і політики, з ідеалізацією історичної величі та сили. Цей історичний романтизм ніколи не був у мені глибоким, ніколи не був оригінально моїм. Я знову відчув джерельну правду толстовського ставлення до хибної романтики історичних цінностей. Цінність особи, людської особистості вища за історичні цінності могутньої держави і національності, квітучої цивілізації і т. ін. і т. п. Як Герцен, як К. Леонтьєв у нас, як Ніцше, як Леон Блуа на Заході, я дуже відчуваю майбутнє царство міщанства, буржуазність не тільки капіталістичної, а й соціальної цивілізації. Але звичайний романтичний аргумент про прийдешнє царювання міщанства мені видається зараз фальшивим. Я зрозумів до глибини, що *будь-яка об'єктивація духу у світі є царством міщанства*. Не можна захищати соціальну несправедливість на тій підставі, що вона обертається міщанством. Це аргумент К. Леонтьєва. Не можна відмовитися вирішувати проблему хліба для трудящих мас на тому підґрунті, що при невирішеності цієї проблеми та при пригніченості мас культура була гарною. Це особливо неможливе для християн. Мені так само гидка ідеалізація «органічного» в історії. Ще у «Смислі творчості» я критикував органічну точку зору. Мені видається також хибною ідеалізація культурної еліти. Самозадоволення і самозвеличення культурної еліти становить егоїзм, гидливу ізоляцію себе, відсутність усвідомлення своєї покликаності до служіння. *Я вірю у справжній аристократизм особистості*, в існування геніїв і великих людей, які завжди усвідомлюють обов'язок служіння, відчувають потребу не тільки у сходженні, але і в несходженні. Однак я не вірю в аристократизм груповий, в аристократизм, заснований на соціальному доборі. Немає нічого більш противного презирства до народних мас тих, хто шанують себе елітою.

Еліта може навіть виявитися «чорною» у метафізичному сенсі слова, це винятково треба сказати про буржуазну еліту. Потрібно викривати непокінченість християнської ідеї Царства Божого, християнської есхатологічної свідомості з ідолопоклонством перед історичними святинями, консервативно-традиційними, авторитарними, монархічними, національними, сімейно-власницькими, як і перед святинями революційними, демократичними, соціалістичними. Недостатньо стверджувати правду апофатичної, негативної теології, слід також обстоювати правду апофатичної, негативної соціології. Катафатична соціологія, та ще й релігійно обґрунтована, є джерелом рабства людини. Праця ж ця присвячена боротьбі проти рабства людини. Її філософія свідомо особиста, в ній йдеться про людину, про світ, про Бога лише те, що я побачив і пережив, у ній філософує конкретна особа, а не світовий розум чи світовий дух. Для пояснення мого розумового шляху маю ще сказати, що світ видається мені вічно новим, я сприймаю його немов би у первинній інтуїції, хоча б це була давно впізнана мною істина. Неправильно зрозуміли б моє творіння ті, хто захотів би побачити в ньому практичну програму та конкретне вирішення соціальних питань. Це – твір філософський, і він передбачає, перш за все, духовну реформу.

Париж – Кламар, 1939 р.

Розділ I

1. ОСОБИСТІТЬ

«Я не кажу, але Я роблю»
(Ф. Ніцше. Так говорив Заратустра)

«Будьте тими, хто творить»
(Ф. Ніцше. Там само)

§ [1.1]

Людина – загадка у світі, і найбільша, можливо, загадка. Людина є загадка не як тварина і не як соціальна істота, не як частина природи і суспільства, а як **особистість**, саме як особистість. *Весь світ ніщо порівняно з людською особистістю*, з єдиною особою, з єдиною її долею. Людина переживає агонію, і вона хоче знати, хто вона, звідки прийшла і куди йде. Ще в Греції людина хотіла пізнати

саму себе, і в цьому бачила розгадку буття, джерело філософського пізнання. Людина може пізнавати себе зверху і знизу, зі свого світла, з божественного у собі витoku, і пізнавати зі своєї темряви, зі стихійно-підсвідомого та демонічного у собі першопочатку. І може це робити тому, що вона роздвоєна і суперечлива істота, особина найвищою мірою поляризована, богоподібна і звіроподібна, висока і низька, вільна і рабська, здатна до підйому і падіння, до великої любові й жертовності й до великої жорстокості і безмежного егоїзму. Достоевський, Кіркегардт, Ніцше побачили з особливою гостротою в людині трагічний початок та суперечливість її природи. Раніше Паскаль найкраще висловив цю двоїстість людини. Інші дивилися на людину знизу і відкривали в ній нижчі стихійні витoki, печатку її граничного падіння. Як занепала істота, спричинена стихійними силами, вона здавалася рухомо захоплена економічними інтересами, підсвідомими сексуальними потягами, турботою. Але потреба у стражданні і мордуванні в Достоевського, жах і відчай у Кіркегардта, воля до могутності і жорстокість у Ніцше теж свідчать про те, що людина є істота занепала, але яка страждає цією занепалістю і прагне її подолати. *Саме свідомісне унявлення особистості в людині вказує на її вищу природу та найвище покликання*. Якби людина не була особистістю, хоча б невиявленою або задоволеною, хоча б ураженою хворобою, хоча б існуючою лише в потенції чи можливості, то вона була б подібна до інших речей світу, й у ній не було б нічого надзвичайного. Але особистість у людині свідчить про те, що світ не самодостатній, що він може бути подоланий і перевершений. Особистість ні на що інше у світі не схожа, ні з чим не може бути порівнянна і порівнювана. Коли особа вступає у світ як єдина і неповторна особистість, то світовий процес переривається і змушений змінити свій перебіг, хоча зовні це не було помітно. Особистість не вміщається у безперервний, суцільний процес світового життя, вона може бути моментом чи елементом еволюції світу. Існування особистості передбачає перервність, [хоча його] не досягнути ніякою безперервністю. Людина, яку тільки й знає біологія та соціологія, людина як істота природна і соціальна, – породження світу і процесів, котрі в ньому відбуваються. Але особистість, людина як особистість, не є дитя світу, вона іншого походження. І це перетво-

рює людину на загадку. [Тому] о с о б и с т і с т ь – це прорив, розрив у цьому світі, внесення новизни. Вона *не становить природи*, не належить до об'єктивної, природної ієрархії як підпорядкована її частина. Й відтак, як ми побачимо, неправдивий персоналізм ієрархічний. *Людина є особистість не за природою, а за духом*. За природою вона – лише індивід. Особистість – це також і не монада, що входить в ієрархію монад і її підпорядкована. Особистість є мікрокосм, цілий універсум. *Тільки особистість і може вміщувати універсальний зміст, бути потенційним всесвітом в індивідуальній формі*. Цей універсальний зміст не доступний жодним іншим реальностям природного чи історичного світу, які завжди характеризуються як частина. *Особистість не становить частину і не може бути частиною до будь-якого цілого, хоча б до величезного цілого, всього світу*. Це – істотний п р и н ц и п особистості, її таємниця. Оскільки емпірична людина входить як частинка в будь-яке соціальне чи природне ціле, то вона це уможливує не як особистість, де та залишається поза цим підпорядкуванням частині цілому. В Ляйбніца, як і в Ренув'є, монада є проста субстанція, що входить до складного утворення. Монада замкнута, закрита, не має вікон і дверей. Для особистості ж[, навпаки,] розкривається нескінченність, вона входить у безкінечність і впускає у себе безперервність, у своєму саморозкритті вона спрямована до нескінченного змісту. Й водночас особистість передбачає форму і межу, вона не поєднується з навколишнім світом і не розчиняється в ньому. *Особистість є універсум в індивідуально неповторній формі*. Вона – це [завжди] поєднання універсально нескінченного та індивідуально особливого. У цьому [полягає] оманлива суперечливість існування особистості. Особисте в людині є саме те, що в ній не спільне з іншими, але в цьому не загальному й усутнена потенція універсального. Осягнення розумом людської особистості, [передусім] як мікрокосму, протилежне розумінню органічно-ієрархічному, яке перетворює людину на підлеглу частину цілого, загального, універсального. Але особистість не становить частину універсуму, [по-іншому] універсум є частиною особистості, її риси-якості. *Такий парадокс персоналізму*. Особистість не можна мислити як субстанцію, це було б натуралістичне мислення про особистість. [Більше того,] особистість не може пізна-

ватись як об'єкт, як один з об'єктів у низці інших об'єктів світу, як частина світу. Так хочуть пізнавати людину антропологічні науки, біологія, психологія, соціологія. Так пізнається вона частково, але не її *таємниця як особистості, як екзистенційного центру світу*. Особистість пізнається лише як суб'єкт, у нескінченній суб'єктивності, у якій прихована таїна існування.

Особистість – незмінне у зміні, єдність у різноманітті. Нас однаково неприємно вражає, якщо є незмінне в людині й немає зміни і якщо наявна зміна і немає незмінного, якщо існує єдність і немає багатогранності і є різноманіття, але немає єдності. І в тому, і в іншому випадку порушується суттєве уякшення особистості. Особистість – це не застиглий стан, вона розгортається, розвивається, збагачується, хоча і є розвиток одного й того ж перебуваного суб'єкта, ось цього ім'ярека (себто того, кого назване ім'я. – *Перекл.*). Сама зміна відбувається для збереження цього незмінного, існуючого, як правильно говорить Пулен. Особистість ні в жодному разі не становить готову даність, вона – завдання, ідеал [розвитку] людини. *Досконала єдність, цілісність особистості є ідеал людини. Особистість самотвориться*. Жодна людина не може про себе сказати, що вона вповні особистість. Особистість є к а т е г о р і я аксіологічна, оцінкова. Тут ми зустрічаємося з основним парадоксом існування особистості. [Так, з одного боку,] особистість повинна себе творити, збагачувати, наповнювати універсальним змістом, досягати єдності у цілісності протягом усього свого життя. Але[, з іншого боку,] для цього вона має вже бути. Повинен спочатку бути той суб'єкт, який покликаний себе бачити. Особистість на початку [життєвого] шляху – і вона лише наприкінці цього шляху. Особистість не складається із частин, не є агрегат чи додаток, вона – вичерпно первинна цілість. Зростання особистості, її реалізація зовсім не означає утворення цілого з елементів, але вказує на *творчі акти особистості як цілого*, ні з чого не вивідного і ні з чого не скомпонованого. Образ особистості цілісний, він ємно уприсутнений у її всіх актах. Особистість має єдиний, неповторний образ, Gestalt. Так звана Gestaltpsychologie (*нім.* – гештальт-психологія), яка бачить первинні якісні цілості, форми, більш сприятлива для персоналізму, аніж інші напрямки психології. Саме розкладання образу особистості не озна-

чає її остаточного зникнення. *Особистість незнищенна. Вона себе творить і здійснює свою долю, знаходячи джерело сил у бутті, що її перевищує.* Особистість – потенційно універсальна, але неодмінно відмінна, неповторна, незамінна істота з єдиним образом. Особистість є виняток, а не правило. Таємниця існування особистості [полягає] у її абсолютній незамінності, у її одноразовості й одиничності, [врешті-решт] у її порівнюваності. Все індивідуальне незамінне. Є ніцість у заміні індивідуальної особини, яку ви любили, навіки впізнавши в ній образ особистості, іншою особиною. Ця незамінність наявна не лише у ставленні до людей, а й до тварин. Одна особистість може мати риси подібності з іншими особистостями, які дозволяють втілювати у життя порівняння. Але ці риси подібності не стосуються того ества особистості, яке утверджує її саме як особистість, [причому] не особистістю взагалі, а цією [конкретною] особистістю. У кожній людській особистості є загальне, універсальне, не внутрішньо універсальне як творче набуття якісного змісту життя, а зовнішнє, нав'язане універсальне. Але особистість, ця певна особистість існує своїм не загальним виразом, не тим, що в неї два ока, як у всіх людей, і не загальним оприявленням цих очей. У людській особистості є багато родового, приналежного людському роду, чимало історичного, традиційного, соціального, класового, сімейного, незліченно спадкового та наслідувального, пребагато «спільного». Однак це саме і є не «особисте» в особистості. «Особисте» оригінальне, пов'язане з першоджерелом, правдешнє. Особистість покликана здійснювати самобутні, оригінальні, творчі акти, і тільки це чинить її особистістю, становить її єдину цінність. Особистість має бути винятком, ніякий закон не застосовний до неї. Все родове та спадкове – це лишень м а т е р і а л для творчої активності особистості. Весь тягар, накладений на людину природою і суспільством, історією та вимогами цивілізації, є поставлена перед нами загадка, що вимагає опору і творчого втілення в особисте, одне-єдине особисте. Групові, станові, професійні типи людей можуть бути яскравими індивідуальностями, але не сонцесяйними особистостями. Особистість у людині становить перемогу над детермінацією соціальної групи. *Особистість є не субстанція, а акт, творчий акт.* Будь-який акт є творчим актом, не творчий акт – це па-

сивність. Особистість є активність, опір, перемога над тяжкістю світу, тріумф свободи над рабством цього світу. Страх зусилля ворожий щодо реалізації особистості. Особистість є зусилля та боротьба, оволодіння собою та світом, перемога над рабством, визволення. Особистість[, безперечно,] істота розумна, але вона не виділяється розумом, та її не можна визначити як носія розуму. Розум сам собою не особистий, а універсальний, загальний, безособовий. Морально розумна природа людини Канта є безособова, загальна природа. Грецьке розуміння людини як розумної істоти не підходить для персоналістичної філософії. Особистість ще й не тільки істота розумна, вона – вільна. Особистість є моє цілісне мислення, моє ємне цілісне волевиявлення, моє стійке почуття, мої суцільні творчі акти. Розум чи то грецької філософії, чи то німецького ідеалізму є розум безособовий, загальний. Але є і мій особистий розум і передовсім моя особиста воля. Персоналізм не може бути заснований на ідеалізмі (платонівському чи німецькому), і не може бути узасаднений на натуралізмі, на еволюційній філософії чи філософії життя, яка розчиняє особистість у безособовому, космічному вітальному процесі. М. Шелер чітко встановлює відмінність між особистістю та організмом, між духовним створінням і життєвою істотою.

§ [1.2]

Особистість не становить біологічну чи психологічну категорію, проте це *категорія етична і духовна*. Вона не може бути ототожнювана з душею. Особистість має стихійно несвідомий засновок. Людина у підсвідомому занурена в бурхливий океан першожиття і раціоналізована лише частково. [Тому] потрібно розрізняти в людині глибинне та поверхнєве «я». Занадто часто особа звернена до інших людей, до суспільства та цивілізації своїм неглибоким «я», котре спроможне до повідомлень, але не здатне до спілкування. Це чудово розумів Л. Толстой, який завжди зображує подвійне життя людини: зовнішньо умовне, сповнене брехні, несправжнє життя, яким людина звернена до суспільства, держави, цивілізації, і внутрішнє, достеменне життя, де вона стоїть перед першореальностями, перед його глибиною. Коли князь Андрій дивиться на зоряне небо, це справжнісіньке життя, ніж коли він розмовляє в петербурзькому салоні.

Поверхнєве «я» індивіда, вкрай соціалізоване, раціоналізоване, цивілізоване, не становить особистість у людині, воно може бути навіть спотворенням її образу, закриттям її особистості. Особистість може бути розчавлена, людина здатна мати багато ликів, і її образ може бути невловимим. Особа часто грає роль у житті й часто не свою роль. Роздвоєння особистості найбільше вражає у первісній людині та у психічно хворій. У посередній цивілізованій людині воно набуває іншого характеру, двоїстість стає нормативною рисою пристосування до умов цивілізації та спонукається потребою в брехні як у самозахисті. Соціальне муштрування і цивілізування людини-варвара може мати позитивне значення, але не означає оформлення особистості. Цілком соціалізована і цивілізована людина може бути абсолютно безособовою, рабом, не помічаючи цього. Особистість не становить частину суспільства, як і не є частиною роду. *Проблема людини як особистості первинніша проблеми суспільства.* Помилковими видаються всі соціологічні вчення про людину, [адже] вони знають лише поверхнєве об'єктивоване на шарування в ній. Тільки ззовні, із соціологічного погляду, особистість уявляється підлеглою частиною суспільства, і до того ж дуже малою частиною порівняно із масивністю суспільства. Але справжнє вчення про людину-особистість може створити лише *екзистенційна філософія*, а не філософія соціологічна чи біологічна. Особистість – суб'єкт, а не об'єкт серед об'єктів, і вона вкорінена у внутрішньому плані існування, тобто у світі духовному, у світі свободи. [Натомість] суспільство – об'єкт. З екзистенційного погляду, суспільство є частина особистості, її соціальна сторона, як і космос – частина особистості, її космічна далечінь. Особистість не об'єкт серед об'єктів і не річ серед речей. Вона – суб'єкт серед суб'єктів, і перетворення їх в об'єкт і на річ означає смерть. Об'єкт завжди злий, добрим може бути лише суб'єкт. Слушно сказати, що суспільство та природа дають м а т е р і ю для активної форми особистості. Але *особистість – це незалежність від природи, незалежність від суспільства та держави.* Вона чинить опір будь-якій детермінації ззовні, вона становить спричинення зсередини. Особистість не може бути детермінована зсередини навіть Богом. Стосунки між особистістю і Богом не є каузальними, вони перебувають поза цариною детермінації, всередині світу свободи.

Бог не постає об'єктом для особистості, він – суб'єкт, з яким існують екзистенційні відносини. *Особистість є абсолютний екзистенційний центр.* Вона визначає себе зсередини, поза всякою об'єктивністю, і лише зумовленість зсередини, зі с в о б о д и і є особистість. Все, що визначене ззовні, все детерміноване, все засноване на владі об'єктивності – це не особисте, а безособове в людині. Все, що спричинене в людському «я», становить минуле, яке стало безособовим. Але особистість є становлення майбутнього, творчі акти. Об'єктивація – це безособовість, викинутість людини у передвизначений світ. *Існування особистості передбачає свободу. Таїна свободи є таємницею особистості.* І свобода ця не становить свободу волі у шкільному сенсі, [себто] свободу вибору, яка передбачає раціоналізацію. Гідність людини – це особистість у ній. Лише особистість має людську гідність, котра є визволення від рабства, від невірницького розуміння релігійного життя та стосунків між людиною і Богом. Бог і є гарантією свободи особистості від поневолення влади природи та суспільства, царства кесаря, світу об'єктності. Це відбувається у царині духу, а не у пануванні об'єктного світу. І жодні категорії об'єктного світу не переносяться на ці внутрішні екзистенційні відношення. Ніщо в об'єктному світі не становить справжнє екзистенційне осереддя.

Особистість як екзистенційне ядро передбачає почуттєву схильність до страждань і радощів. Ніщо в об'єктному світі – ні нація, ні держава, ні суспільство, ні соціальний інститут, ані церква – цією почуттєвістю не володіє. Про страждання народу говорять в алегоричному значенні. Жодні спільності в об'єктному світі не можуть бути визнані особистістю. Колективні реальності – це унаявлені цінності, а не дійсні особистості, їх екзистенційність належить до уреальнень особистостей. Можна припустити існування колективних душ, але не колективних особистостей. Поняття колективної чи «симфонічної» особистості є вкрай суперечливим. Ми до цього ще повернемося. Щоправда, ми гіпостазуємо все, що любимо, все, що шкодуємо, [скажімо,] неживі предмети та абстрактні ідеї. Це – міфотворчий процес, без якого немає звичного напруження життя, але він не означає реальну даність особистостей. Особистість не тільки здатна відчувати біль, а й у певному сенсі *особистість є біль. Боротьба за особистість,*

утвердження особистості болісні. С а м о з д і й с н е н н я особистості передбачає опір, вимагає боротьби проти поневолювальної влади світу, незгоди на конформізм із соціумом. Відмова від особистості, згода на розпросторення в навколишньому довкіллі може зменшити біль, і людина легко йде на це. Згода на рабство зменшує біль, незгода – збільшує його. Біль у людському світі є [процес] породження особистості, її боротьби за свій образ. Вже індивідуальність у тваринному ареалі болить. *Свобода породжує страждання*. Можна зменшити страждання, відмовившись від свободи. Гідність людини, тобто особистості, себто свободи, передбачає згоду на біль, здатність пережити біль. Припинення мого народу чи моєї віри викликає біль у мені, а не в народі і не в релігійному колективі, які не мають екзистенційного центру і, отже, чуттєвості до болю. Здатність випробувати біль властива кожній живій істоті, насамперед людині, також тварині, хоча й по-іншому, і рослині, але не колективним реальностям і не ідеальним цінностям. Це питання засадниче, ним визначається *персоналістична етика*. Людина, людська особистість є вершинна цінність, а не спільності, не колективні уреальнення, що належать світові об'єктному, як суспільство, нація, держава, цивілізація, церква. Це персоналістичне ціннісне настановлення. І це ще багато разів ми повторюватимемо. Особистість пов'язана із пам'яттю та вірністю, із єдністю долі та цілісністю біографії. І тому існування особистості болісне.

У християнстві завжди було подвійне ставлення до людини. З одного боку, християнство ніби принижувало людину, визнавало її істотою гріховною і занепакою, покликаною до смирення і послуху. І це є те, чого не можуть пробачити християнству. Але, з іншого боку, християнство надзвичайно підносить людину, визнає її образом і подобою Божою, визнає в ній духовне джерело, що підносить її над природним і соціальним світом, утверджує в ній духовну свободу, незалежно від царства кесаря, вірить, що сам Бог став людиною і цим підніс її до небес. І тільки на цих християнських засадах може бути вибудоване вчення про особистість і проведена персоналістична переоцінка цінностей. Персоналістична філософія має визнати, що дух не генералізує, а індивідуалізує, він створює не світ ідеальних цінностей, позалюдських і загальних, а *світ особистостей* з їх якісним змістом, формує

самі ці особистості. *Перемога духовного осереддя означає не підпорядкування людини універсуму, а розкриття універсуму в особистості*. Якщо уявити себе наділеним вищими всебічними рисами розуму, генія, краси, благодаті, святості, але при зміщенні екзистенційного ядра із перенесенням центру тяжіння «я» в універсальні якісні витoki, то це все одно немов би «я» надіяло цими рисами-якостями іншу істоту, іншого бачило саме таким. Єдність суб'єкта та біографії зникає, пам'ять не зберігає особистості. У цьому [полягає] неправда ідеалістичної філософії цінностей та ідеального буття.

§ [1.3]

Людина – це себе долаюча, трансцендувальна істота. Реалізація особистості в людині є постійне трансцендування. Людина хоче вийти із замкнутої суб'єктивності, і це відбувається завжди у двох різних, навіть протилежних, напрямках. Вихід із суб'єктивності стається шляхом об'єктивації, коли все зорієнтоване на суспільство з його загальнообов'язковими формами, на принципи і вимоги науки. На цьому шляху відбувається відчуження людської природи, викидання її в об'єктний світ, [тому] особистість не віднаходить себе. Інший шлях – це прорив із суб'єктивності через трансцендування, тобто перехід до *трансуб'єктивного*, а не до об'єктивного. Цей шлях перебуває у глибині існування, на ньому трапляються екзистенційні зустрічі з Богом, з іншою людиною, із внутрішнім уявленням світу, це дорога не об'єктивних повідомлень, а *екзистенційних спілкувань*. Особистість цілком реалізує себе лише на цьому, другому, шляху. Це надзвичайно важливо зрозуміти для осягання відношень між особистістю та надособистими цінностями, про що йдеться попереду. Ставлення особистості до надособистих цінностей може діятися або у володіннях об'єктивації – і тоді легко породжується рабство людини, – або у сфері екзистенційній, у трансцендуванні – і тоді пробуджується життя у свободі. Об'єктивація ніколи не становить трансцендування, й помилково думати, що тут воно відбувається. В об'єктивації людина перебуває у владі детермінації, у пануванні безособовості, [натомість] у трансцендуванні вона знаходиться у світі свободи, і зустріч людини із тим, що її перевершує, має особистий характер, надособисте

не пригнічує особистості. Це – головне розрізнення. Для особистості характерно, що вона не може бути самодовліючою і самодостатньою, для її існування потрібно інше, вище, рівне і нижче, без цього неможливе свідоме розрізнення. Але повторюю вже сказане: ставлення особистості до іншого, найвищого ніколи не означає відношення частини до цілого. Особистість залишається цілим, ні в що не входить і за [умови] її ставлення до найвищого іншого. Відношення частини до цілого є суто математичне, як і відношення органу до організму – суто біологічне. Це належить світові об'єктивації, у якому людина перетворюється на частину та орган. Але екзистенційне ставлення особистості до іншого, і найвищого, нічого спільного немає з таким відношенням. Трансцендування не означає, що особистість підпорядковується якомусь цілому, входить як складова у яку-небудь колективну реальність, відноситься до вищого іншого, до творіння як до володаря. Т р а н с ц е н д у в а н н я – активний, динамічний процес, той іманентний досвід людини, у якому вона переживає катастрофи, переноситься через бездоння, відчуває перервність свого існування, але не екстеріоризується, а інтеріоризується. Лише хибна об'єктивація трансцендування, викидання його зовні створює ілюзію трансцендентного, котре пригнічує особистість і панує над нею. *Трансцендування в екзистенційному сенсі є свобода і передбачає свободу, є звільнення людини від полону в самій собі.* Однак свобода тут не легкість, а тяжкість, вона проходить через трагічну суперечність.

Проблема особистості належить до винятково іншого порядку, ніж шкільна проблема відношення душі і тіла. Особистість зовсім є не душа на відміну від тіла, що пов'язує людину із життям природи. Особистість – цілісний образ людини, у якому духовне джерело омиває всі душевні та тілесні сили людини. *Єдність особистості створюється духом.* А от тіло належить образу людини. Старий дуалізм духу і тіла, що йде від Декарта, вповні неістинний і застарів. Такого дуалізму немає. Душевне прожиття просякає все життя тіла, як і останнє впливає на життєдайність душі. Є вітальна єдність душі та тіла в людині. Д у а л і з м існує не між душею і тілом, а між духом та природою, свободою та необхідністю. *Особистість – це перемога духу над природою, свободи над необхідністю.* Форма людського тіла є вже

перемога духу над природним хаосом. Психолог та антрополог романтичної епохи Карус мав неабияку рацію, ніж багато незрілих учень, пошановуваних за наукові. Він каже, що *душа* не в мозку, а *у формі*. За ним слідує Клагес. Форма тіла – це не матерія, аж ніяк не явище фізичного світу, форма тіла не тільки душевна, а й духовна. *О б л и ч ч я* людини – вершина космічного процесу, найвеличніше його творіння, і хоч воно може бути породженням лише космічних сил, усе ж передбачає дію духовної сили, що перевершує кругообіг природних сил. [Воднораз] *обличчя* людське – це найдивовижніше, що є у світовому житті, через нього світлоточить інший світ. Це є входження особистості у світовий процес з її єдиністю, одноразовістю, неповторністю. Через *обличчя* ми сприймаємо не тілесне, а душевне прожиття людини. І ми краще знаємо це прожиття, ніж життя тілесне. Форма тіла – духовно-душевна. У цьому й полягає цілісність особистості. У свідомості людей XIX століття форма тіла була в небалості. Була фізіологія тіла, але не форма тіла, яку хотіли залишати прихованою. У цьому все ще позначалося християнське аскетичне ставлення до тіла, але вкрай непослідовне, оскільки функції тіла не заперечувалися. Але тоді, коли функції тіла фізіологічні та пов'язані з людиною як із істотою, що належить до тваринного біологічного світу, то форма тіла пов'язана з естетикою. Форму тіла саме як естетичне знала Греція, і це входило у повний обшир її культури. Нині відбувається часткове повернення до грецького ставлення до тіла, й тому форма тіла набуває своєї повноправності. Це передбачає зміну християнської свідомості та подолання абстрактного спіритуалізму, який протиставляє дух тілу і вбачає у тілі ворожий духу першопочаток. Дух охоплює й тіло, він одухотворює тіло, адресує йому іншу якість. Тіло перестають розуміти як матеріальне, фізичне явище. Але це передбачає також подолання механістичного світогляду, що знедушє тіло та вороже його формі. Для матеріалізму форма тіла незрозуміла і непояснювана. Дух повідомляє форму душі та тілу і приводить їх до єдності, а не пригнічує та не знищує [їхню єдність]. Це означає, що *дух формує особистість, її цілісність, куди входить і тіло, й обличчя людини.* Особистість – це духовно-душевно-тілесна [неподільність], що височіє над детермінізмом природного світу. Вона не підпорядкована жодному механізму.

Форма людини, сприйнята чуттєвим поглядом, не залежить від матерії, вона означає перемогу над матерією, протидіє їй знеособлювальним спричиненням. Персоналізм покликаний визнати і гідність людського тіла, неприпустимість ганебного з ним поводження, права тіла на повно людське існування. Тому й проблема хліба стає духовною справою. Вольності людського тіла тому й пов'язані з гідністю особистості, що найбільші зазіхання тут насамперед стосуються на володіння тілом. Морять голодом, б'ють і вбивають передовсім людське тіло, і через тіло поширюється це і на всю особу. [Натомість] духа самого по собі не можна ні бити, ані вбивати.

§ [1.4]

У грецькій філософії не було скільки-небудь ясної ідеї особистості. Промінчики її з'являються у стоїків. Це створювало великі труднощі для отців Церкви у розкритті догматів. Вони мали робити конче субтильну відмінність між $\psi\lambda\ \acute{\omicron}\sigma\tau\ \alpha\sigma\iota\zeta$ і $\phi\upsilon\sigma\iota\zeta$ (грец. – іпостасю і природою). В Бозі одна природа та три іпостасі. У Христі одна особистість та дві природи. Мислення отців Церкви повністю функціонувало в категоріях та поняттях грецької думки. Тим часом, як доводилося висловити щось зовсім незбагненне, новий духовний досвід, невідомий Платону, Аристотелю, Плотіну. З погляду світової історії думки, зайнятої проблемою особистості, велике значення мало вчення про іпостасі Св. Трійці. Можна було б сказати, що свідомість Бога як особистості передувала свідомості людини як особистості. Тому зовсім незрозуміло, що, до прикладу, Карсавін заперечує існування людської особистості та визнає лише буттєвість Божественної особистості (іпостасі). Він створює вчення про симфонійну особистість, котра здійснює божественну триєдність. Учення про симфонійну особистість глибоко протилежне до персоналізму й означає метафізичне аргументування рабства людини. Питання це не може вирішуватися діалектикою понять, воно долається духовним і моральним досвідом. Карсавіну не вдалося примирити особистість із всеєдністю. Це лише свідчить про те, що персоналізм не може бути обґрунтований на моністичній метафізиці. Грецьке слово $\psi\lambda\acute{\omicron}\sigma\tau\alpha\sigma\iota\zeta$, означаючи підставу, та латинське слово *persona*, означаючи маску, пов'язану з театральною роллю, вкрай недос-

конало виражають особистість у сенсі, даному їй християнством і новою філософією. Слово *persona* істотно трансформувалося протягом століть і втратило театральне значення. Слово *persona* отримано через схоластику від Боєція, який уже визначав особистість як розумну, індивідуальну істоту. Проблема особистості була важка й для схоластичної філософії. Томізм пов'язував індивідуальність з матерією: матерія, а не форма індивідуалізує, форма універсальна. Але томістична філософія здійснює важливе розрізнення між особистістю та індивідумом. Для Ляйбніца *сутність особистості є свідомість себе*, тобто образ особистості пов'язаний зі свідомістю. Кант вносить важливу зміну в осягнення особистості – переходить від інтелектуалістичного розуміння особистості до етичного. Особистість поєднана зі свободою від детермінізму природи, вона незалежна від механізму природи. Тому особистість – це не феномен серед феноменів. *Особистість є мета у собі, а не засіб, вона існує через себе*. Але в Канта вчення про особистість усе ж не становить справжній персоналізм, тому що цінність особистості визначається морально розумною природою, яка універсально загальна. У Макса Штірнера, незважаючи на помилковість його філософії, наявна перевернена істина персоналізму. В ньому виявляється діалектика самоствердження «я». «Єдиний» [суб'єкт] – це ще не особистість, оскільки остання зникає у безмежності самоствердження, в небажанні знати іншого і йти шляхом трансцендування до вищого. Але в «Єдиному» є частка істини, бо особистість – універсум, мікрокосм, і в певному сенсі весь світ становить її власність, їй належить, особистість не часткове, не привласнене, не підпорядковане цілому та загальному. М. Шелер визначає особистість як єдність переживань і як буттєву ствердну неподільність різноманітних актів. Тут важливий зв'язок особистості з актом. Але, на противагу М. Шелеру, треба визнати, що особистість передбачає існування інших особистостей і виходу до них. У Несмєлова були чудові думки про людину. Для нього у світі є лише одна суперечність і [водночас] загадка – людська особистість. В особистості відображається образ безумовного буття, і разом особистість поставлена в умови обмеженого буття. Є суперечність між тим, чим має бути людська особистість, та умовами її існування на Землі. Несмєлов так висловлює цю контроверсію існування людини: вона є річ фізичного

світу, що містить образ Бога. Однак особистість у людині – це не річ фізичного світу. Віталістична філософія, яка відіграє чималу роль у сучасній думці і яка має своє вчення про людину, несприятлива для *принципу особистості*, [адже] вона антиперсоналістична. Як вже наголошувалося, філософія життя веде до розчинення людської особистості в космічному та соціальному процесах. Антиперсоналістичні діонісизм, натуралістична пантеїстична містика, теософія, антропософія, комунізм, фашизм, як і лібералізм, що пов'язаний з капіталістичним ладом.

§ [1.5]

Для розуміння того, що таке особистість, дуже важливо встановити відмінність між особистістю та індивідом. На цьому розрізненні справедливо наполягають французькі томісти, хоча вони стоять на іншому філософському ґрунті, ніж я. Індивідум є категорія натуралістична, біологічна, соціологічна. Він неподільний у відношенні до якогось цілого, [мов] атом. Він не тільки може бути частиною роду або суспільства, як і космосу в цілому, але неодмінно мислиться як частина цілого, і поза цим цілим не може бути названий індивідом. Проте індивідум характеризується і як підлегла частина цілого, і як егоїстично самостверджувальна одиниця. Тому індивідуалізм, будучи похідний від слова «індивідум», зовсім не означає незалежності відносно цілого, [себто] до процесу космічного, біологічного та соціального, а означає лише ізоляцію підлеглої частини та безсиле постання її проти цілого. Індивідум тісно пов'язаний із матеріальним світом, він породжується родовим процесом. Індивід народжується від батька та матері, має біологічне походження, детермінований родовою спадковістю, а також спадковістю соціальною. Немає індивіда без роду, і немає роду без індивіда. Індивідум повністю знаходиться в категорійних визначеннях, що розрізняють родові та індивідуальні, він веде боротьбу за існування в родовому біологічному і соціальному процесах. Людина – це, безперечно, індивід, але не тільки індивід. Індивід пов'язаний з матеріальним світом і харчується з нього, однак він не універсальний і, як такий, не має універсального змісту. Людина є мікрокосм, універсум не як індивід. Людина – це ще й особистість, і з якою пов'язана сама ідея людини, її покликання у

світі. І тут все змінюється. *Особистість є не натуралістична, а духовна категорія*. Особистість не постає неподільною чи атомом щодо будь-якого цілого – космічного, родового або соціального. Особистість – свобода і незалежність людини у ставленні до природи, до суспільства, до держави, але вона не тільки не становить егоїстичне самоствердження, а якраз навпаки. Персоналізм не означає, подібно до індивідуалізму, егоцентричної ізоляції. Особистість у людині полягає у її незалежності відносно матеріального світу, який є *м а т е р і а л о м* для роботи духу. Й одночасно *особистість – це універсум, котрий наповнюється всеосяжним змістом*. Особистість не породжується родовим космічним процесом, не народжується від батька і матері, вона походить від Бога, оприявнюється з іншого світу; вона свідчить про те, що *людина є точкою перетину двох світів, що в ній відбувається боротьба духу і природи, свободи та необхідності, незалежності та залежності*. Еспінас каже, що справжній індивідум є клітина. Але особистість – це зовсім не клітина, та й не входить вона в організм, як частина в ціле. Вона – відпочаткова цінність та єдність, котра характеризується ставленням до іншого та інших, до світу, соціуму, людей, [причому] як ставленням творчості, свободи та любові, а не детермінації. Особистість перебуває поза співвідношенням індивідуально окремишнього і загальнонародового, поза відповідністю частин і цілого, органів та організму. Особистість – це не тваринна особина. Вона у людині не спричинена спадковістю – біологічною та соціальною, є *с в о б о д а* в людині, можливість перемоги над детермінацією світу. Все особисте в людині протилежне до будь-якого автоматизму, який відіграє вагомий роль в олюдненому житті, [передусім] автоматизму психічному та соціальному. Не різні дві особи, а одна і та сама людина є індивідум та особистість. Це не дві різні істоти, а *дві якості*, дві різні сили в людині. Ш. Пегі каже, що індивід – це власний буржуа в кожній людині, якого він покликаний перемогти. Людина як індивід переживає ізоляцію, егоцентрично поглинена собою і покликана вести болісну боротьбу за життя, захищаючись від чатованих небезпек. Вона виходить із скрути через конформізм, через пристосування. Людина як особистість, та сама людина, долає свою егоцентричну замкнутість, розкриває у собі універсум, але відстоює свою

незалежність і свою гідність відносно навколишнього світу. Але завжди треба пам'ятати, що мова нас дуже заплутує, ми постійно вживаємо слова не в тому смислі, який вкладається в них. Індивідуальне, індивідуальність означає єдине у своєму роді, оригінальне, те, що відрізняється від іншого та інших. У цьому сенсі індивідуальне притаманне особистості. Особистість індивідуальніша, ніж індивід. Індивідуальне часто також означає ірраціональне, протилежне до загального, загальнообов'язкового, розумного, нормативного. У цьому розумінні особистість ірраціональна, тоді як індивід набагато більше підпорядкований загальноприйнятому закону, оскільки більш зумовлений. Цікаво для історії усвідомлення особистості відзначити, що індивідуальність у романтиків відрізняється від особистості в нашому значенні слова. У самих романтиків була яскрава індивідуальність, але вкрай слабо виражена особистість. Індивідуальність має швидше вітальний, аніж духовний, характер і не означає ще перемогу духу і свободи. Віддзеркалення глибокої дезінтеграції, дисоціації особистості ми бачимо в сучасному романі, до прикладу, в Пруста, у нас в Андрія Білого. Внутрішні єдність і цілісність властиві особистості, [тоді як] індивід може бути роздертий силами світу. Особистість не може бути цілком громадянином світу і держави, вона – громадянин Царства Божого. Тому особистість є революційний елемент у глибокому значенні слова. Це пов'язано з тим, що людина являє собою істоту, котра належить не до одного, а до двох світів. Персоналізм є філософія дуалістична, а не моністична.

§ [1.6]

Існування особистості передбачає уявлення надособистих цінностей. Особистості людини не існує, якщо немає буття, котре стоїть вище неї, якщо немає того гіристого світу, до якого вона має сходити. Особистості не існує, якщо немає надособистих цінностей, і її немає, якщо вона лише засіб надособистих цінностей. Відношення особистості до універсального зовсім не становить відношення до родового, загального. Тут ми підходимо до *найважчої проблеми* персоналістичної філософії, і важкість тут пов'язана з навичками думки, що породжені хибною постановкою проблеми номіналізму і реалізму. Яке ставлення особистості до спільнот та до об'єктного світу?

Вірно, що *universalia* знаходиться не *ante rem* (платонівський реалізм, він ідеалізм) і не *post rem* (емпіричний номіналізм), а *in rebus* (лат. – не до речей..., не після речей..., а у речах. – *Перекл.*). Для проблеми, яка нас цікавить, це означає, що універсальне знаходиться в індивідуальному, тобто в особистості, не як похідне від кількісного досвіду, а як відпочаткова якість. Універсальне перебуває не в ідеальній надособовій сфері, а в особистості, приналежній до екзистенційного плану. Універсальне і так звані надособові цінності належать не до світу об'єктивності, а до сфери суб'єктивності. Об'єктивація універсальних цінностей і породжує рабство людини. Тому, скажімо, варто підкреслити, що *космос, людство, суспільство перебувають в особистості, а не навпаки*. Людина, себто індивідуальне і, за іншою термінологією, сингулярне, екзистенційніше людства, останнє є лише цінністю вселюдської єдності в людському світі, якістю людського братства, котре не становить реальності, що перебуває над людиною. Універсальне – це не загальне, не абстрактне, а конкретне, й відтак воно є повнота. Універсальне і меншою мірою спільне не самостійна істота, воно знаходиться в поодиноких істотах, *in rebus* за старою термінологією. Індивідуальне також і не частина універсального. Безпідставно протиставлення універсального та сингулярного. Особистість зовсім не окремішне, не часткове, що протилежне універсальному. З великим правом є підстави сказати, що *особистість – це універсальне*. Самий сингуляризм індивідуального просякнутий внутрішньо не індивідуальним, не універсальним. Уся стара термінологія вкрай плутана і пов'язана з об'єктивованою філософією понять, а не з філософією екзистенційною. Ляйбніц вже намагався подолати суперечку реалістів та номіналістів. Універсальне, втілене в індивідуальному, долає протилежність між універсальним та індивідуальним. Універсальне – це досвід в суб'єкті, а не реальність в об'єкті. Не існує об'єктивного світу ідей. Однак це зовсім не означає, що універсальне, універсальні ідеї та цінності лише суб'єктивні у застарілому значенні слова. Об'єктивування і гіпостазування універсальних ідей становить хибним шляхом подолання суб'єктивності, не є трансцендування в справжньому сенсі слова. Непереборні протиріччя пов'язані з *п о н я т т я м* Бога, з *і д е є ю* Бога, утворених шляхом об'єктивації. Однаково неправильно було б сказати, що Бог

є універсальне і що Бог – сингулярне, індивідуальне. Відмінність між універсальним і сингулярним перебуває у плані об'єктивації, але Бог не знаходиться у цьому плані, він є в екзистенційному форматі, в досвіді трансцендування. Відношення між людиною і Богом – це відношення ні каузальне, ні окреме і загальне, ні засобів і мети, ані раба і пана, воно не схоже ні на що, що взяте з об'єктивного світу, природного і соціального, й нічому не аналогічне у цьому світі. Бог не існує як перебуваюча наді мною об'єктивна реальність, як об'єктивація універсальної ідеї, *Він існує як екзистенційна зустріч; як трансцендування, і в цій зустрічі Бог є особистість*. Тому зовсім інакше вирішується й питання відношення особистості і надособистих цінностей.

Не можна сказати, що надособисте вище, ніж людина, Бог є мета, особистість – засіб для цієї мети. Особистість-людина не може бути засобом для Особистості-Бога. Принижує людину і принижує Бога та теологічна доктрина, яка стверджує, що Бог створив людину для самопрославлення. Вражає, що всяке вчення, яке поневолює людину, принижує й Бога. Ставлення особистості до особистості, хоча б найвищої особистості Бога, може бути відношенням засобів і мети, *будь-яка особистість є самоціль*. Відношення між засобом і ціллю існує лише у світі об'єктивації, тобто у викинутості існування назовні. Особистість не може підніматися, реалізувати себе, здійснювати повноту свого життя, якщо немає надособистих цінностей, немає Бога та божественної висоти життя. Людська думка про те, що людська особистість – це найвище останнє, що Бога немає і що людина сама є богом, – думка банальна, принизлива, кошмарна, а не звеличувальна людину. Але людська особистість не становить засіб для будь-якої надособистої цінності, не постає знаряддям божественної сили. Коли надособисті цінності перетворюють людську особистість на засіб, то це означає, що людина впала в ідолопоклонство. *Особистість – парадокс для раціональної думки, вона парадоксально поєднує особисте і надособисте, кінцеве і нескінченне, існуюче і змінюване, свободу та долю*. Особистість не частина світу, вона співвідносна і до світу, і до Бога. Особистість допускає лишень співвідношення як зустріч і як спілкування. І Бог-особистість жадає не людину, над якою Він панує і яка має Його прославля-

ти, а людину-особистість, котра відповідає на Його заклик і з котрою можливе спілкування любові. Кожна особистість має власний світ. Людська особистість є потенційно все, вся світова історія. Все у світі зі мною відбулося. Але ця особистість тільки частково актуалізована, дуже багато чого в ній залишається у дрімотному, потайному стані. У глибині, прихованій од моєї свідомості, я занурений в океан світового життя. І, актуалізуючи, розкриваючи у собі універсальний зміст, через пізнання і через кохання, інтелектуально та емоційно, я ніколи не перетворююся на засіб цього універсального змісту. Й існує складне і суперечливе відношення між моєю свідомістю та моєю особистістю, моєю індивідуальністю. *Особистість з глибини творить свою свідомість як зміцнення, як кордон, що перешкоджає змішанню та розчиненню, але свідомість може перешкоджати наповненню моєї особистості універсальним змістом, заважати спілкуванню із космічним цілим*. Воднораз у свідомості є надіндивідуальне, вона ніколи не залишається замкнуто індивідуальною. Свідомість виникає у відносинах «я» і «не-я», вона означає вихід із «я», але одночасно може бути перешкодою для виходу «я» до «ти» як [каналу] внутрішнього спілкування. Останнє об'єктивує і може заважати трансцендуванню. Свідомість є «нешасна свідомість», адже підпорядкована закону, який знає загальне і не знає індивідуального. Тому легко впасти в ілюзію, неправильно розуміючи відношення між особистим та надособистим. Сама структура свідомості легко створює рабство. Але завжди треба мати на увазі подвійну роль свідомості, котра і замикає та розмикає.

Ієрархічний персоналізм, що захищається багатьма філософами (Ляйбніц, Штерн, Лоський, частково М. Шелер), містить у собі внутрішню суперечність, яка перетворює його на антиперсоналізм. Відповідно до цього вчення світове ціле, організоване ієрархічно, складається з особистостей різних ієрархічних щаблів, причому кожна особистість підпорядкована вищому щаблю, приналежна їй як підлегла частина чи орган. Людська особистість належить лише одному такому рангу, куди входять особистості нижчих ступенів. Але нація, людство, космос також можна розглядати як особистості вищого гатунку. Спільності, колективи, цілості визнаються особистостями, всяка реальна єдність може бути особистістю. Послідовний персоналізм повинен

визнати це таким, що суперечить самій суті особистості. Ієрархічна концепція змушена прийняти людську особистість частиною відносно ієрархічного цілого, де та виявляється цінністю лише стосовно цього цілого і від нього отримує свою вартісність. Ієрархічне ціле, якому особистість підпорядкована, вважається більшою цінністю, ніж особистість, саме у цьому цілому треба шукати універсальність, єдність, тоталітарність. Але справжній персоналізм не може цього визнати. Він не має підстав сповідувати особистістю цілість, колективну єдність, у якій немає екзистенційного центру, немає ємного чуття до радості і страждання, немає особистої долі. Поза особистістю не існує у світі абсолютної неподільності і тоталітарності, яким вона була б підпорядкована, поза нею все окремішньо, окремий і самий світ. Все об'єктивоване, все об'єктне може бути лише часткове. Таким є весь об'єктивований світ, усе об'єктивоване суспільство зі своїми об'єктивованими тілами. Цей об'єктивований світ вирізняється масивністю, яка може тиснути на особистість, хоча й не цілісністю і не тоталітарністю. Екзистенційне осереддя, страждальницька доля перебувають у суб'єктивності, а не в об'єктивності. Проте всі вищі ієрархічні шаблі, яким підпорядковують особистість, належать *світові об'єктивізації*, котра завжди антиперсоналістична, ворожа особистості, означає її відчуження. І все те, що екзистенційно в об'єктивованих сторонах світу, в нації, людстві, космосі і т. ін., належить *внутрішній суті особистості*, яка не підпорядкована жодному ієрархічному центру. Космос, людство, нація й усе інше перебувають у людській особистості як в індивідуалізованому універсумі чи мікрокосмі, і випадання, викидання їх у зовнішні реальності, в об'єкти, є результат поневіряння людини, підпорядкування її безособовій явності, екстеріоризації, відчуженню. *Сонце екзистенційно знаходиться не в центрі космосу, а у естві людської особистості*, і воно екстеріоризоване лише в занепалому стані людини. Реалізація особистості, концентрація та актуалізація її сили п р и й м а є сонце всередину, впускає всередину весь космос, всю історію, все людство. Особистості колективні, особистості надособисті у вимірі особистості людської – суть лише ілюзії, породження екстеріоризації та об'єктивізації. Об'єктивних особистостей не існує, всі вони винятково суб'єктивні. І в якомусь [обмеженому] сенсі собака і кішка

більше особистості, більше успадковують вічне життя, ніж нація, суспільство, держава, світова всеєдність. Такий [власне,] антиієрархічний персоналізм, який і є єдиним, послідовним. Жодної цілісності, тоталітарності, універсальності поза особистості немає, є лише в самій особистості, де поза нею перебуває унаявлений усього-на-всього частковий, об'єктивований світ. До цього ми постійно повертатимемося.

§ [1.7]

Персоналізм переносить центр тяжіння особистості із вартості об'єктивних спільнот – суспільства, нації, держави, колективу – на цінність особистості. Але особистість він розуміє у глибокій протилежності до егоцентризму. Егоцентризм руйнує особистість. Егоцентрична самозамкненість і зосередженість на собі, неможливість вийти із себе і є первородний гріх, що заважає реалізувати повноту життя особистості, актуалізувати її сили. Істерична жінка – яскравий зразок егоцентричності, божевілья на собі та віднесення всього до себе. Але ж вона й найбільш протилежна особистості, де та в ній розбита, хоча й може бути яскрава індивідуальність. Особистість передбачає вихід із себе до іншого та інших, вона не має повітря і задихається, залишаючись замкненою в собі. Персоналізм може бути лише ком'юнітарним. При цьому вихід особистості із себе до іншого означає обов'язково екстеріоризацію та об'єктивізацію. Особистість є «я» і «ти», інше «я». Але «ти», до якого виходить «я» і входить у спілкування, не становить об'єкт, є інше «я», особистість. З об'єктом неможливе спілкування, не може бути жодної спільності, можлива лише загальнообов'язковість. Особисте потребує іншого, але інше – це не зовнішнє, відчужене, ставлення до нього необов'язково екстеріоризація. Особистість перебуває у повідомленнях, комунікаціях з іншими людьми й у станах спілкування, комуніоні з нею. Повідомлення означають об'єктивізацію, [тоді як акти] спілкування екзистенційні. Повідомлення у світі об'єктивізації адресуються під знаком детермінації і тому не звільняють людину від рабства. Спілкування належить засвіту екзистенційному, який не знає об'єктів, стосується царства свободи, є [шлях] звільнення від рабства. Егоцентризм означає подвійне рабство людини – рабство у себе, у своєї затверділої самости і рабство у світу, перетвореного виключно в ззовні при-

неволюваний об'єкт. Егоцентрик – раб, його ставлення до всього, що «не-я», цілком рабське. Він знає лише «не-я», але не знає іншого «я», «ти», [врешті-решт] не знає свободи у виході із «я». Егоцентрик зазвичай не персоналістично визначає своє відношення до світу і людей, він вельми легко стає на думку об'єктного настановлення цінностей. Йому не вистачає людяності. Він любить абстракції, що живлять його егоцентризм, [проте] не любить конкретних живих людей. Будь-яка ідеологія, навіть християнська, може бути спрямовувана на службу егоцентризму. Персоналістична етика якраз й позначає той вихід із «загального», який Кіркегардт і Шестов вважають розривом з етикою, ототожнюючи її із загальнообов'язковими нормами. Персоналістична переоцінка цінностей визнає аморальним усе, що зумовлюється винятково ставленням до «спільного», до суспільства, нації, держави, умоглядної ідеї, абстрактного добра, морального та логічного закону, а не до конкретної людини та її існування. Ті, хто випав із закону «загального» і є насправді моральні вповні люди, [тоді як] підпорядковані закону «загального», детерміновані соціальною буденністю – сутнісно аморальні люди. Такі особи, як Кіркегардт, – це жертви старої антиперсоналістичної етики та релігії, обоження соціальної буденності. Однак пережита такими особами трагедія має виняткове значення для існуючої переоцінки цінностей. Вкрай важливо для *розуміння особистості* завжди пам'ятати, що вона перш за все визначається не відносно суспільства і космосу, не відносно світу, поневоленого об'єктивацією, а стосовно Бога, і саме в цьому сокровенному внутрішньому ставленні вона черпає сили для вільного відношення до світу і ставлення до людини. Егоцентричний індивід уявляє, що він вільний у своєму зверненні до світу, що для нього є «не-я». Але насправді він рабськи визначається світом «не-я», який й ув'язнює його у собі. Егоцентризм – вид [тотального] спричинення світом, егоцентрична воля – навіювання ззовні, бо світ знаходиться в егоцентричному стані. З егоцентризму «я» та з егоцентризму «не-я» завжди сильніше друге. Людська особистість є універсум лише за умови не егоцентричного відношення до світу. Універсальність особистості, котра поглинає у себе весь давячий об'єктний світ, являє собою не егоцентричне самоствердження, а розмикання в любові.

Гуманізм становить діалектичний момент у розкритті людської особистості. Помилка гуманізму була зовсім не в тому, що він надмірно утверджував людину, штовхав її на шлях людинобожества, як часто висвітлювалося у російській релігійній думці, а в тому, що він недостатньо, не до кінця стверджував [істинність] людини, що він не міг гарантувати незалежність особи від світу і містив у собі небезпеку її поневолення суспільством і природою. *Образ людської особистості є не тільки образом людським, а й образом Божим.* У цьому приховані всі загадки і таємниці людини. Це – таїна боголюдності як раціонально невимовний парадокс. Особистість тільки тоді є людська, коли вона – особистість боголюдська. Свобода і незалежність людської особистості від об'єктного світу й становить її боголюдність. Це означає, що особистість формується не об'єктивним світом, а суб'єктивністю, у якій прихована сила образу Божого. [Відтак] людська особистість – істота теоандрійна. Теологи будуть заперечувати із переляком, що, [мовляв,] тільки Ісус Христос був Боголюдиною, людина ж є тварною істотою і не може бути боголюдиною. Але ця аргументація залишається в межах теологічного раціоналізму. Нехай людина не є боголюдина в тому сенсі, у якому Христос – Боголюдина, Єдиний [Син Божий, Месія і Спаситель]. Проте в людині присутній божественний елемент, у ній унааявлені ніби дві природи, в ній пересікається два світи, вона містить у собі образ, який є і людським і Божим водночас, і в ній постає образ людський у міру того, як здійснюється образ Божий. Ця істина про людину перебуває по той бік догматичних формул і ними не досягається цілком. Це – істина екзистенційного духовного досвіду, що може бути виражена лише у символах, а не в поняттях. Що людина вміщує у собі образ Бога і через це стається людиною, це с и м в о л, і поняття про це не можна виробити, боголюдність є протиріччя для думки, яка схиляється до монізму чи до дуалізму. [Загалом] до розуміння *парадоксальної істини* про боголюдство ніколи не піднімалася гуманістична філософія. А філософія теологічна намагалася раціоналізувати цю істину. Всі теологічні доктрини про благодать означали лише формулювання істини про боголюдність людини, про внутрішню дію божественного на людське. Але зовсім неможливо зрозуміти цю таємницю боголюдності у світлі філософії

тотожності, монізму, іманентизму. Вираз цієї таємниці передбачає дуалістичний момент, досвід трансцендування, переживання прірви та її подолання. Божественне трансцендентне людині, і божественне таємниче пов'язане з людським у боголюдському образі. Тільки тому можливе у світі *явище особистості*, яка не рабує світу. Особистість людина, і вона перевершує людське, залежне від світу. Людина – багатоскладова істота, вона охоплює в собі образ світу, хоча й не тільки цей образ, а ще й також образ Божий. У ній відбувається боротьба світу і Бога, вона – особа залежна і вільна. Образ Божий є символічний вираз і, перетворюючись на поняття, зустрічає непереможні труднощі. *Людина – це символ, адже містить знак іншого і є символом іншого*. І саме з цим тільки й пов'язана можливість звільнення людини від рабства. Це – релігійна основа вчення про особистість, [причому] не теологічна, а релігійна, тобто духовно-досвідна, екзистенційна. Істина про боголюдність не становить догматичну формулу, це не теологічна доктрина, а істина досвідна як вираження духовного вміння.

Та ж істина про подвійну природу людини, подвійну і водночас цілісну, знаходить відображення й у ставленні людської особистості до суспільства та до історії, хоча тут вона ніби перевернута. Особистість незалежна від спричинень соціуму, вона має свій світ, є винятком, своєрідна і неповторна. І водночас особистість соціальна, в ній наявна спадщина колективного несвідомого, вона унаслідок виходу людини з ізоляції, вона історична, реалізує себе у суспільстві та історії. Особистість ком'юнітарна, передбачає спілкування і спільність з іншими. Глибокі суперечності та труднощі людського життя пов'язані саме із цією ком'юнітарністю. [До того ж] на шляхах своєї реалізації людину підстерігає рабство. І вона постійно має повертатися до свого боголюдського образу. Людина піддається насильницькій соціалізації, тоді як особистість людська має перебувати у вільному спілкуванні, у вільній спільності, в ком'юнітарності, заснованій на свободі та любові. І найбільша небезпека, на яку наражається людина на шляхах об'єктивації, є загроза механізації, небезпека автоматизму. Все механічне, автоматичне в людині – не особисте, безособове, протилежне образу особистості. Зіштовхуються образ Бога та образ механізму, автомата. Або боголюдство, або автоматолюдство, машинолюдство. Складність людини закорінена в тому, що немає відповідності й

тотожності між внутрішнім і зовнішнім, не існує прямого й адекватного виразу одного в іншому. Це є *проблема об'єктивації*. Цій об'єктивації піддане й релігійне життя людства. У даному разі можна сказати, що релігія взагалі соціальна, становить соціальний зв'язок. Але цей соціальний характер релігії спотворює дух, підкоряє нескінченне кінцевому, абсолютизує відносне, віддаляє від джерел одкровення, від живого духовного досвіду. У внутрішньому особистість знаходить свій образ через образ Божий, через збагачення людського божественним, у зовнішньому здійсненні правди означає підпорядкування світу, суспільству, історії образу особистості, просякання особистістю. Це і є персоналізм. Внутрішньо особистість отримує силу і звільняється через боголюдність, зовні весь світ, усе суспільство та історія перетворюються і звільняються через людяність, через *верховенство особистості*. Ком'юнітарність джерел зсередини назовні, і рух – це не об'єктивація, не підпорядкування особистості об'єктності. Особистість покликана бути боголюдською, суспільство має бути людським. Джерело брехні та рабства є об'єктивація боголюдства в суспільстві, у шляхах історії. Це й створило хибний об'єктивний ієрархізм, що суперечить гідності та свободі людської особистості. З цим пов'язана облудна сакралізація. Ми це побачимо в усіх формах людського рабства.

§ [1.8]

Особистість поєднана з характером. Сильна особистість – це виразний характер. *Характер є перемога духовної сили в людині*, хоча й перемога в конкретно-індивідуальній формі, пов'язаної з її душевно-тілесним складом. Характер – це оволодіння собою, тріумф над рабством у самому собі, що й уможливило звитягу над рабством навколишнього світу. Характер виявляється насамперед відносно докільця. Темперамент являє собою природну даність, характер – завоювання та досягнення, тому передбачає свободу. Вкрай приблизні та штучні всі класифікації характерів і темпераментів. *Таємниця особистості не піддається класифікації*. Характер особистості, який завжди вказує на незалежність, – це її зосередженість і набута форма свободи. Особистість, характер особистості означає, що людина здійснила вибір, вчинила розрізнення, що вона не байдужа, не змішує. Ця свобода

не становить свободи волі, як і свободи байдужості, це і не свобода волі у примітивному значенні, вона глибша, пов'язана із цілісним існуванням людини, є *свобода духу, творча духовна енергія*. Психічне життя людини містить у собі активне творче джерело, котре синтезує особистість, це є активність духу в людині, що пронизує не тільки душевне, а й тілесне життя. *Дух творить форму особистості, характер людини*. Без цієї синтезуювальної активності духу особистість дисоціюється, людина розпадається на частини, душа втрачає свою цілісність, свою здатність до активних реакцій. Свобода особистості – це не її право, що становить поверховий погляд. *Свобода особистості є обов'язок, виконання покликання, реалізація Божої ідеї про людину, відповідь на Божий поклик*. Людина має бути вільною, не сміє бути рабом, бо має бути людиною. Такою є воля Бога. Людина любить бути рабом й обстоює дозвіл на рабство, котре [лише] змінює свої форми. Саме рабство постає потрібним для людини привілеєм. Свобода не повинна бути декларацією прав людини, а має бути декларацією обов'язків, [передусім] її **обов'язку бути особистістю**, виявити силу власного характеру. Не можна відмовитися від особистості, відцуратися можна від життя й іноді треба відмовитися від нього, але не від особистості, не від гідності людини, не від свободи, з якою пов'язана ця гідність. *Особистість поєднана зі свідомістю покликання*. Кожна людина має усвідомити це покликання незалежно від масштабу обдарувань. [Квінтесенція] цього покликання – в індивідуально неповторній формі дати відповідь на Божий заклик і творчо використувати свої дари. Особистість, котра усвідомила себе, слухає *внутрішній голос* і кориться лише йому, не підвладна зовнішнім голосам. Найвеличніші люди завжди слухали виключно внутрішній голос, відмовляючись від конформізму відносно світу. Особистість сполучена з аскезою і передбачає аскезу, себто духовну вправність, зосередження внутрішніх сил, вибір, незгоду на змішання з безособовими енергіями і всередині людини, і в навколишньому світі. Це зовсім не має вказувати на прийняття всіх традиційних форм аскези історичного християнства, у якому було багато конче не християнського і навіть ворожого особистості. Аскеза сутнісно повинна означати активне виявлення та охорону форм особистості, її образу, активний опір владі світу, який бажає роздерти особистість, поне-

волити її. Аскеза є боротьба особистості проти рабства, і лише у цьому сенсі вона допустима. Коли аскеза перетворюється на рабство, що так часто бувало у її історичних формах, вона має бути відкинута і супроти неї повинна бути оголошена боротьба – *боротьба за істинну аскезу*. Аскеза – це зовсім не покірність і послух, а непокоря і непослух особистості, виконання свого покликання, відповідь на заклик Бога. *Особистість по суті своїй непокірна і неслухняна, вона уособлює опір, безперервний творчий акт*. Справжня аскеза, пов'язана з особистістю, становить героїчний осередок у людині. Рабська аскеза є мерзота. Характер передбачає аскезу, здатну до вибору та опору. Але характер означає незгоду на рабство, відмову від поневолених вимог світу.

Особистість є поєднання єдиного і багатоманітного. Платонівський «Парменід» містить у собі саму субтильну діалектику для вирішення проблеми єдиного та багатомножинного. Це водночас утверджує діалектику поняття б у т т я. Абсолютний монізм самого Парменіда не міг здолати проблеми плеромного. В ньому дано прототип хибного онтологізму, рабства в ідеї абсолютного буття, з якого немає виходу. Проблема єдиного і незліченного мучила грецьку думку, вона центральна у Плотіна. Як перейти від одного до безлічі, як для незлічення стає досяжним єдине? Чи є для єдиного інше? Єдине як абсолютне не допускає існування іншого. У цьому хибність самої ідеї абсолютного, що заперечує відношення, вихід до іншого, до множинного. Ця проблема раціонально нерозв'язна, адже пов'язана з парадоксом. І це найглибшим чином поєднане з проблемою особистості. Таїна Христа, що не піддається раціоналізації, є таємницею парадоксального суголосся єдиного та множинного. Христос оприявнює все людство, Він – універсальна людина у просторі та часі. Таїна Христа випромінює світло на таємницю людської особистості. Індивід всуціль партикулярний, він належить множинному світу. Особистість пов'язана з Єдиним, з образом єдиного, але в індивідуально-партикулярній формі. Саме тому особистість і не становить частину множинного світу, в якому все партикулярно. Людська думка та людська уява схильні до гіпостазування, до уособлення сил і рис-якостей. Із цим пов'язаний міфотворчий процес у житті народів. Міфотворче гіпостазування часто буває хибним, ілюзорним і таким, що закріплює рабство людини. *Єдине справжнє гіпостазування –*

це гіпостазування самої людської істоти, розуміння її як особистості. Гіпостазування людини, наділення її рисами особистості є істинним, реальним м і ф о м про людину. І він також потребує уяви. Згідно з цим міфом людина не являє собою частину, не партикулярна, тому що вона – образ Єдиного та універсум. Це – богоподібність людини, але зворотним боком цієї богоподібності є людиноподібність Бога. І це істинний, не хибний антропоморфізм. Тільки тому можлива зустріч людини і Бога, стосунки між людиною та Богом. *Богопізнання* – це гіпостазування, розуміння Бога як особистості, що потребує уяви. До того ж це ще й справжнє гіпостазування, інша його половина стосовно людини. Людина постає особистістю тому, що Бог є особистістю, і навпаки. Але особистість передбачає існування іншого, має відношення не тільки до Єдиного, а й до численного. Як бути з особистістю Бога? *Особистість – це екзистенційний центр, і в ній наявне почуття до страждань і радощів.* Особистості не існує, якщо немає здатності до страждання. Примітивна ортодоксальна теологія заперечує страждання Бога, їй видається це приниженням Його величчя, в Бозі немає руху, Бог є *actus purus* (лат. – чистий акт). Але таке розуміння Бога отримано не так від біблійного одкровення, як від філософії Аристотеля. Якщо Бог є Особистість, а не Абсолютне, якщо Він не тільки *essentia* (лат. – сутність), але й *exitentia* (лат. – існування), якщо в ньому розкривається особисте ставлення до іншого, до множинного, то Йому властиве страждання, то в Ньому живе трагічне джерело. Інакше Бог не являє собою особистість, а постає як абстрактна ідея чи сутність, буття елеатів. Син Божий страждає не лише як людина, а й як Бог. Існують божественні пристрасті, не тільки людські. Бог поділяє страждання людей. Він сумує за своїм іншим, за любов у відповідь. [Відтак] Бог – не далека від життя ідея, не абстрактне буття, вироблене категоріями теоретичної думки. *Бог є творіння, особистість.* Якщо Богу приписується здібність любові, то Йому має бути привласнена й здатність страждання. Атеїзм по суті був спрямований проти Бога як абстрактного буття, нежиттєвої ідеї, уявної сутності, і в ньому була своя правда. Теодицея неможлива щодо такого Бога. Бог осягнений [розумом] лише через Сина, який є Бог любові, жертви і страждання. Така особистість: вона пов'язана зі стражданнями і з трагічною суперечністю, тому що

становить поєднання Єдиного і численного, її мучить ставлення до іншого. І це інше ніколи не утворює ціле, не являє собою абстрактну єдність, до якої особистість має бути задіяна як частина, це – ставлення особистості до особистості і до особистостей. Якщо вірно моністичне розуміння буття, якщо такому буттю належить перевага, то особистості не існує і незрозуміло навіть виникнення свідомості про неї. Свідомий образ особистості повстає проти онтологічного тоталітаризму. Ми це побачимо у розділі про рабство людини у бутті. *Особистість – це не буття і не його частина, це дух, свобода, акт.* Бог також не становить буття, а є духом, свободою, актом. Буття – об'єктивація, а особистість дана в суб'єктивності. Абстрактна, раціональна, поняттєва філософія завжди погано розуміла особистість, і коли говорила про неї, то підпорядковувала її безособово спільному. Проблема особистості була поставлена з великою гостротою в ХІХ столітті такими людьми, як Достоєвський, Кіркегардт, Ніцше, Ібсен, персонами, котрі повстали проти влади «загального», проти засилля раціональної філософії. Втім, Ніцше, такий важливий для проблематики персоналізму, прийшов до філософії, яка руйнує особистість, але з іншого кінця. Ми побачимо, що неможливо виробити єдиного поняття про особистість, [тому що] вона характеризується протилежностями, є суперечністю у світі.

Особи не існує, якщо немає трансцендентного. *Особистість поставлена перед трансцендентним і, реалізуючи себе, здійснює трансцендування.* Саме особистості глибоко притаманний стан жаху і туги. Людина почувається створінням, завислим над безоднею, і саме в людині як особистості, котра відірвалася від первинної колективності, це почуття досягає особливої гостроти. Потрібно відрізнити жах (*Angst*) від страху (*Furcht*). Це здійснює Кіркегардт, хоча існує умовність термінології кожної мови. Страх має причини, він пов'язаний з небезпекою, зі звичайним емпіричним світом. Тоді як ж а х відчувається не перед емпіричною небезпекою, а перед таємницею буття та небуття, перед трансцендентною безоднею, перед невідомістю. Смерть викликає не лише страх перед подією, яка розігрується ще в емпіричному повсякденному світі, а й жахіття перед трансцендентним. Страх пов'язаний із турботою, з острахом страждань, ударів. Він не пам'ятає про найвищий світ, звернений донизу, прикутий до емпіричного. *Жах – це пограничний стан із трансцен-*

дентним, він переживається перед вічністю, перед долею. Людина – це особа, котра відчуває не тільки страх і жах, а й журбу. Журба ближче до жаху, ніж до страху, хоча й має свою якість. Журба зовсім не становить переживання небезпеки, не пов'язана з турботою і послаблює її. Вона спрямована вгору і викриває найвищу природу людини. Людина переживає покинутість, самотність і чужість світу. Немає нічого боліснішого за пережиття цієї чужодушності всього. Особистість на шляхах свого зростання переживає цей стан. У журбі-тузі є щось трансцендентне в подвійному сенсі. Особистість переживає себе як трансцендентне, чуже світові, і проживає безодню, що відокремлює її від вищого світу, від іншого всесвіту, який має бути їй рідним. Гостра туга можлива в найщасливіші хвилини життя. Людині закорінено властивий смуток за божественним життям, чистотою, раєм. І жодна щаслива мить цього життя не відповідає цьому смутку. Існування особистості не може не супроводжуватися *зажурою*, яка означає розрив зі світовою даністю, неможливість пристосування до неї. *Особистість здавлена у своїй нескінченній суб'єктивності між суб'єктивним і трансцендентним, між об'єктивізацією і трансцендуванням*. Вона неспроможна примиритися з буденністю об'єктивного світу, куди вона зіпхнута. [Врешті-решт] вона перебуває у розриві суб'єктивного та об'єктивного. Особистість здатна переживати екзальтацію своєї суб'єктивності й водночас не трансцендувати до іншого світу. Це – стадія романтична. Важкий настрій завжди означає меншовартість і прагнення повноти життя. Існує[, скажімо,] болісна ностальгія статі. Стать – це ностальгія. І вона не може бути остаточно подолана у повсякденному об'єктивному світі, адже недосяжна в ньому довершена цілісність, яку вимагає вихід із суб'єктивності статі. Вихід в об'єктивність означає ослаблення свідомості особистості та підпорядкування її безособовим витокам родового життя. Те, що ми називаємо гріхом, провинною, каяттям, [звісно,] не у повсякденному, а в екзистенційному сенсі, є лише породження трансцендентності, стояння перед трансцендентним за неможливості трансцендування. Найбільший жах людина відчуває перед смертю. Є туга смерті, смертна зажура. Людина – створіння, котре переживає *агонію*, агонію ще всередині самого життя. *Смерть трагічна саме для особистості, для всього безособового цієї трагедії не існує*. Все смертне, звісно, має померти. *Але особистість*

безсмертна, вона є єдине безсмертне, [тому що] твориться для вічності. І смерть особистості – це найвеличніший парадокс у її долі. Особистість не може бути перетворена на річ, і це перетворення людини на річ, яку ми називаємо *смертю*, не поширюється на особистість. Смерть є пережиття розриву в долі особистості, припинення повідомлень [у взаємодії] зі світом. Смерть – аж ніяк не призупинення внутрішнього існування особистості, а припинення існування світу, іншого для особистості, до якого вона виходила на своєму шляху. Немає відмінності у тому, що я зникаю для світу і що світ зникає для мене. Трагедія смерті є насамперед трагедія розлуки. Але ставлення до смерті двоєке, воно має і позитивний сенс для особистості. У цьому житті, в цьому об'єктивному світі повнота життя особистості не реалізується, її існування неповне й окремішне. *Вихід особистості до повноти вічності передбачає смерть, катастрофу, стрибок через безодню*. Тому журба неминуха в існуванні особистості й неунікний страх перед трансцендентною вічністю. Звичайні вчення про безсмертя душі, що захищаються спіритуалістичною метафізикою, зовсім не розуміють *трагедії смерті*, не бачать самої проблеми смерті. Безсмертя може бути лише цілісним, тільки безсмертям цілісної особистості, у якій дух опановує душевний і тілесний склад людини. Тіло належить вічному образу особистості, і відокремлення душі від тіла при розкладанні тілесного організму людини, при втраті форми тіла не може призвести до безсмертя особистості, тобто цілісної людини. Християнство [постає] проти спіритуалістичного вчення про безсмертя душі, адже вірить у воскресіння всієї людини, зокрема і тіла. Особистість переходить через розщеплення і розриви до цілоного відновлення. Немає природного безсмертя людини, є лише воскресіння та вічне життя особистості через Христа, через поєднання людини з Богом. Поза цим існує лишень розчинення людини в безособовій природі. Тому життя особистості завжди супроводжується страхом і смутком, але водночас і *надією*. Коли я пов'язую безсмертя людини з Христом, то зовсім не хочу сказати, що безсмертя існує тільки для тих, хто свідомо вірить у Христа. Проблема глибша. Христос існує і для тих, хто в нього не вірить.

§ [1.9]

Особистість пов'язана з любов'ю. Особистість – це створіння любляче і сповнене

ненависти, переживаюче ерос й антиерос, себто творіння антагоністичне. Особистості немає без пристрасті, як без пристрасті не існує г е н і я. *Любов – шлях реалізації особистості.* І є два типи любові – висхідна і низхідна, любов еротична і любов агапічна. Особистості властива любов і висхідна, і низхідна. У сходженні та низходженні здійснює себе особистість. Платон повчав лише про любов висхідну, яка і є е р о с. Платонівський ерос, народжений від багатства та бідності, характеризує сходження від багатоликого чуттєвого світу до єдиного світу ідей. Ерос – це не любов до конкретної живої істоти, створіння змішаного (суміш ідейного і чуттєвого світів), це любов до краси, до верховного добра, до божественної досконалості. Любов еротична є притягання висоти, рух нагору, захоплення, заповнення подоби меншовартісної, збагачення подоби бідної. Цей складник визначає любов чоловіка та жінки, але поєднується з іншими елементами. Стаття містить недосконалість, і вона породжує ностальгію за поповненням, поступ до повноти, яка ніколи не досягається. *Трагедія любові* пов'язана з конфліктом кохання до конкретної особи чуттєвого світу та любові до краси світу ідейного. Жодне конкретне творіння не відповідає к р а с і ідейного світу в платонівському сенсі. Тому любов-ерос, любов-сходження, любов-захоплення має поєднуватися із любов'ю-низходженням, з любов'ю-жалістю і співчуттям. Любов-ерос наявна в кожній любові, котра обирає: в любові-дружбі, в любові до батьківщини, навіть у любові до ідеальних цінностей філософії та мистецтва, вона є і в релігійному житті. Любов харитативна (тобто милосердна, добродійна; від лат. *caritas* – християнське милосердя та *carus* – добрий, щедрий. – *Перекл.*) – це завжди низходження, вона не шукає для себе, для свого збагачення, вона віддає, жертвує, занурена у багатостраждальний світ, буденність, що агонізує у пільмі. Любов-ерос вимагає взаємності, любов-жалість взаємності не потребує, у цьому її сила і багатство. Любов-ерос сприймає образ іншого, коханого в Бозі, ідею Бога про людину, бачить красу коханого. Любов-жалість бачить іншого в богопокинутості, у зануреності в темряву світу, в стражданні, знівеченні. У М. Шелера були цікаві думки про відмінність любові християнської і любові платоністичної, кохання, спрямованого на конкретну особистість, та любові, зорієнтованої на ідею. Проте платонізм глибоко увійшов

у християнство. Для платонізму і платонівського еросу не поставала проблема особистості. Християнство ставить цю проблему, але християнська думка і, тим більше, практика затемнила проблему особистості безособовим розумінням любові, [причому] і любові еротичної, і харитативної любові. Безособовість платонівського еросу хіба що перейшла у безособове осягнення розумом християнської *caritas* (себто любові-милосердя). Але розкриття *сутності кохання* має призвести до її розуміння як руху-поступу, спрямованого від особистості до особистості. Безособовий ерос скерований на красу і досконалість замість конкретної особи, неповторної особистості, безособова агапічна і харитативна любов націлена на безсуб'єктного ближнього, який страждає і потребує допомоги. Це є заломлення любові у безособовому вищому та нижчому світах, у безлюдному світі ідей й такому ж світі страждання і темряви. Але любов, що височіє над світом «загального», безособового, – це *к о х а н н я*, спрямоване на образ особистості, закорінення цього образу на вічність й узаконення вічності свого спілкування із цим образом. І це однаково й тоді, коли вказане ставлення до іншої особистості є захоплення і підйом нагору, і тоді, коли воно – жалість і спуск униз. Ставлення до іншої людини не може бути винятково еротично-висхідним і суто низхідним, потрібне поєднання одного й іншого. Винятково еротична любов-кохання містить у собі елемент демоніакальний і руйнівний, вона вповні харитативна, низхідна любов охоплює сегмент принизливий для гідності іншої людини. У цьому [полягає] складність проблеми любові у її відношенні до особистості. Християнська любов, яка так легко набуває форм риторичних і принижують людину, перетворюючись на аскетичну вправу для спасіння душі і на «добрі справи», на благодійність, у своїй висоті духовна, а не віталістична. Але вона не може бути абстрактно духовною, вона конкретно духовна, духовно-душевна, пов'язана із цілісною особистістю. Любов-ерос не може бути зорієнтована на всіх, до неї не можна себе примусити, вона є вибір, любов-жалість, любов низхідна може бути спрямована на весь страждений світ, і в цьому її перетворювальна сила. До проблеми любові і до спокуси еротичної ми ще повернемося. Але для проблеми особистості вкрай важливо, що вона є творінням, здатним любити, [кохати,] захоплюватися і шкодувати, співчувати.

Проблема особистості пов'язана із проблемою геніальності. Геніальність не слід ототожнювати з генієм. *Геніальність є цілісна природа людини, її інтуїтивно-творче ставлення до життя.* Генії – це поєднання цієї природи з особливим даром. Геніальність потенційно властива особистості, хоча вона й не була генієм, адже особистість виявляє цілісність і творче сповнення життя. Образ Божий у людині геніальний, але ця геніальність може бути закрита, задавлена, затемнена. Ні проблема геніальності, ані проблема генія немає жодного зв'язку із соціальним, об'єктивованим ієрархізмом. Істинний є не соціалізований ієрархізм, пов'язаний ні з соціальним становищем, ані із соціальним походженням чи багатством, а з відмінністю обдарувань чи покликань, з особистими рисами-якостями. Це питання про соціальну проєкцію персоналізму, котра може бути соціально ієрархічною. *Геній самотній, він не належить жодній соціальній групі, привілейованій еліті,* в ньому уприсутнений професійно-етичний компонент. С в і д о м і с т ь особистості перед обличчям світу глибоко пов'язана з існуванням зла. Особистість зміцнюється в опорі владарюванню світового зла, яке завжди має свою соціальну кристалізацію. Особистість – це вибір, і в цьому полягає її схожість із генієм, котрий уособлює цілісний характер і напруженість волі, яка здійснює вибір. Але вибір передбачає боротьбу, опір поневолювальної та змішувальної влади світу. *Особистість формується через зіткнення зі злом у собі та навколо себе.* Один із п а р а д о к с і в особистості зводиться до того, що її гостра свідомість визнає існування гріха та провини. Повне нечуття до гріха, до провини, до зла зазвичай є також нечуттєвість до особистості, розчинення її загалом у космічному та соціальному [вимірах]. Зв'язок з л а з особистістю, з гріхом і виною веде до персоніфікації зла, до створення образу особистості як універсального втілення зла. Але таке гіпостазування зла має зворотним боком послаблення особистої вини та відповідальності. У цьому [полягає] складність проблеми, яка існує й відносно зла в кожній окремій людині. Жодна особа не може бути втіленням і персоніфікацією зла, зло в ній завжди локальне. Тому ні про кого не може бути остаточний вирок. Це ставить межі [дії] самого *принципу покарання.* Людина може вчинити злочин, але вона як цілісна особистість не може бути злочинцем, з нею не

можна поводитися як з утіленням злочину, вона залишається особистістю, в ній унаявлений образ Божий. І особистість, яка вчинила злочин, не належить цілком і вповні державі та суспільству. Особа є громадянин царства Божого, а не володіння кесаря, і судження та засудження останніх стосовно неї окремішні й не останні. Тому персоналізм рішуче та радикально проти смертної кари. Особистість у людині не може бути соціалізована. Соціалізація людини завжди неповна й не поширюється на глибину особистості, на її с о в і с т ь, на ставлення до джерела життя. Соціалізація, будучи розпросторена на обшир існування, на духовне життя, є триумф *das Man* (нім. – «суб'єкта повсякдення, який спричиняє йому спосіб буття», усереднене, безособове існування (М. Гайдеггер). – *Перекл.*), соціальної буденності, тиранія середньозагального над особистісно-індивідуальним. Тому *канон особистості* має стати принципом соціальної організації, яка не допускати соціалізацію внутрішнього існування людини. Особистість не може бути поставлена і на служіння «спільному добру». Загальне благо прикривало багато тиранії та рабства. Служіння йому, тобто чомусь такому, що не має свого існування, є всього лиш безпорадне, мізерне, абстрактне служіння благу ближнього, кожної конкретної особини. Це означає одне: в об'єктивованому світі людина поставлена під знак математичного числа. Пріоритет особистості трагічний у людині, тому що вона обіймає у собі і не особисте і це не особисте повстає проти того, що здійснення особистості можливе лише через суперечність і розриви. *Джерело рабства – об'єктивність. Об'єктивація завжди є утвердження панування, яке протидіє гідності особистості.* Саме в об'єктивації, екстеріоризації, відчуженні людської природи особа потрапляє у владу волі до могутності, грошей, жадоби насолоди, слави та ін., що руйнують особистість. Особистість реалізує своє існування і свою долю у протиріччях та поєднаннях кінцевого з нескінченним, відносного та абсолютного, єдиного та багатоманітного, свободи і необхідності, внутрішнього і зовнішнього. Немає єдності і тотожності внутрішнього та зовнішнього, суб'єктивного та об'єктивного, а є трагічна невідповідність і конфлікти. Але досягається єдність та універсальність не в нескінченній об'єктивності, а в *безмежній суб'єктивності*, тій суб'єктивності, котра трансцендує себе.

2. ПАН, РАБ І ВІЛЬНИЙ

§ [2.1]

Доводиться постійно повторювати, що людина – істота суперечлива і перебуває в конфлікті із собою. Вона шукає свободи, в ній наявний величезний порив до свободи, і вона не тільки легко потрапляє в рабство, але й любить рабство. Людина є цар і раб. У Гегеля в «Phänomenologie des Geistes» висловлені чудові думки про хазяїна і раба, про Herrschaft і Knechtschaft. Тут мовиться не про соціальні категорії господаря і раба, а про щось глибше. Це – *проблема структури свідомості*. Я бачу три стани людини, три структурні рівні свідомості, які можна позначити як «пан», «раб» і «вільний». Пан і раб корелятивні, вони не можуть існувати один без одного. Натомість вільний існує сам собою, він має у собі свою рису-якість без корелятивності з протилежним йому. Господар – це живодайна свідомість, але та, яка через іншого, через раба існує для себе. Якщо свідомість його – це існування іншого для себе, то свідомість раба є уявлення себе для іншого. [Відтак] *свідомість вільного полягає в існуванні кожного для себе, але при вільному виході із себе до іншого і до всіх*. Межа рабства – це відсутність його свідомості. Світ рабства – повне відчуження від себе духа. Екстеріоризація – джерело рабства. Свобода – інтеріоризація. Р а б с т в о завжди означає відчуження, викидання назовні людської природи. Фойєрбах і потім Маркс пізнали це джерело рабства людини, але пов'язали його з матеріалістичною філософією, яка сама узаконює її рабство. Відчуження, екстеріоризація, викидання назовні духовної природи людини вказує на її рабство. Економічне рабство тут, безперечно, означає відчуження особистої природи та перетворення людини на річ. У цьому Маркс правий. Але для звільнення людини її *духовна дійсність* має бути повернена, вона покликана усвідомити себе вільним і духовним творінням. Якщо ж людина залишається персоною матеріальною та економічною, духовна її квінтесенція визнається ілюзією свідомості, обманною ідеологією, то вона застається рабом і невільником за своєю природою. Людина у світі об'єктивованому може бути лише відносно, а не абсолютно вільною, і свобода її передбачає боротьбу та опір необхідності, яку вона має долати. Однак свобода узасаднює духовне джерело в людині, що

чинить опір поневолювальній нужденності. Свобода, яка буде результатом обов'язковості, не становить справжню свободу, вона є лишень елемент у діалектиці необхідності. Гегель по суті не знає достеменної свободи.

Свідомість екстеріоризуюча, відчужуюча завжди є *свідомість раба*. Бог – Господар, людина – раб; церква – хазяїн, людина – слуга; держава – велитель, людина – невільник; суспільство – володар, людина – невільник; сім'я – владник, людина – підневільник; природа – повелитель, людина – раб; об'єкт – пан, людина-суб'єкт – під'яремний. Джерело рабства – це завжди об'єктивація, тобто екстеріоризація, відчуження. Це є рабство у всьому – в пізнанні, моралі, релігії, мистецтві, у житті політичному та соціальному. Облишання рабства означає припинення об'єктивації, хоча пристановлення рабства аж ніяк не становить виникнення панування, бо владарювання є зворотний бік поневолення. Людина має стати не паном, а вільною. Платон вірно говорив, що тиран сам є раб[невільник]. *Поневолення іншого – це також уярмлення себе*. Панування і поневолення спочатку пов'язані з магією, яка не знає свободи. Первісна магія була волею до могутності. Господар являє собою лише образ раба, котрий уводить світ в оману. Прометей – вільний і звільняючий, а диктатор – тиран і поневолюючий. Воля до могутності всеціло є воля раба. Христос – вільний, найвільніший із синів людських, Він вільний од світу, Він поєднує лише любов'ю. *Христос говорив як той, хто має владу, але не мав в о л і до влади і не був володарем*. Цезар, герой імперіалізму, – раб, слуга світу, підневільник волі до могутності, невільник людської маси, без якої не може здійснити волі до могутності. Пан знає тільки висоту, на яку його підносять раби, Цезар знає лише висоту, на яку його підносять маси. Але раби, маси також скидають усіх володарів і всіх цезарів. *Свобода – це свобода не лише від панів, а й від рабів*. Володар спричинений ззовні, не становить особистість, як і раб – не особистість, тільки вільний є особистість, хоча би весь світ хотів його поневолити.

Занепалість людини найбільше виявляється у тому, що вона – тиран. *Існує вічна тенденція до тиранства*. Особа діє як деспот, якщо не у великому, то в малому, якщо не в державі, не на шляхах світової історії, то у своїй сім'ї, у своїй крамниці, у своїй конторі чи в бюро-

кратичній установі, де вона займає найменше становище. Людина має непереборну схильність грати роль й у цій ролі надавати собі особливе значення, тиранити оточуючих. Вона – мучитель не лише в ненависті, а й у коханні. Закоханий буває страшним тираном. Ревнощі – це прояв деспотизму в стражденницькій формі. Ревнитель є поневолювач, який живе у світі фікцій і галюцинацій. [Більше того,] людина – тиран і самої себе і, можливо, найбільше самої себе. Вона тиранить себе як істота роздвоєна, що втратила цілісність. Вона вимучує себе *хибною свідомістю провини*. Істинне усвідомлення провини вивільнила б людину, котра тиранить себе облудними віруваннями, забобонами, міфами. Вимучує себе всілякими страхами, хворобливими комплексами, а також заздрістю, самолюбством, *ressentiment* (фр. – злобою, заздрістю, злопам'ятством. – *Перекл.*). Хворе самолюбство – це найстрашніша тиранія. Людина тиранить себе свідомістю своєї слабкості та своєї нікчемності й жагою могутності та величі. Своєю поневолювальною волею вона уярмлює не тільки іншого, а й себе. Існує одвічна тенденція до деспотизму, жадова влади і панування. Відпочаткове зло – влада людини над людиною, приниження гідності людини, насилля і владарювання. Експлуатація людини людиною, яку Маркс вважає первинним злом, є похідне лихо, адже це явище можливе як панування людини над людиною. Проте людина стає володарем іншого тому, що за структурою своєї свідомості стала рабом волі до панування. Та ж сила, якою вона поневолює іншого, закабальє і її саму. Вільний ні над ким не хоче панувати. Несчасна свідомість у Гегеля – це свідомість протилежного, [а саме] як сутності і як своєї нікчемності. Коли власне суть переживається людиною як протилежна їй, то вона спроможна зазнати придушення рабського усвідомлення залежності. Але тоді вона часто відіграється, компенсуючи себе поневоленням інших. *Найстрашніше – це раб, котрий став паном*. У ролі володаря все-таки найменш страшним є аристократ, який усвідомлює свою родову шляхетність і гідність, вільний од *ressentiment*. Таким аристократом ніколи не буває диктатор, людина волі до могутності. Психологія диктатора, котрий сутнісно є *parvenu* (фр. – вискочка), становить збочення людини. Вона – невірник своїх поневолень, тому докорінно протилежна Прометею-визволителю. Керманіч натовпу перебуває в такому ж рабстві, як і

натовп, він не існує поза натовпом, поза рабством, над яким панує, він весь винесений назовні. *Тиран – це створіння мас, які відчують перед ним страх*. Воля до могутності, до переважання і панування є *о д е р ж и м і с т ь*, це не воля вільна і не воля до свободи. Одержимий волею до могутності охоплений владою фатуму і стає фатальною людиною. Цезар-диктатор, герой імперіалістичної волі, ставить себе під знаком фатуму. Він не може зупинитися, не може себе обмежити, він іде далі й далі до загибелі. Це – людина приречена. *Воля до могутності ненаситна*. Вона не свідчить про надлишок сили, що віддає себе людям. Імперіалістична воля створює примарне, ефемерне царство, вона породжує катастрофи і *в і й н и*. Вона є демоніакальне збочення істинного покликання людини. В ній існує звироднілість універсалізму, до якого покликана особа. Цей універсалізм намагаються здійснити через хибну об'єктивацію, через викидання людського існування зовні, через екстеріоризацію, котра поневолює суб'єкта життєдіяння. Людина призначена бути царем землі та світу, ідеї людини властива царственість. Вона має пристрасть до експансії та оволодіння просторами, тому долучена до великої авантюри. Але занеपालість людини надає цій універсальній волі хибний поневолювальний напрямок. Самотній і нещасний Ніцше був філософом волі до могутності. І як потворно скористалися Ніцше, вульгаризували його, як перетворили його думки на знаряддя цілей, котрі йому самому були б огидні. Ніцше був звернений до небагатьох, він був аристократичним мислителем, зневажав людську масу, без якої не можна реалізувати імперіалістичної волі. Він називав *д е р ж а в у* найхолоднішою із чудовиськ і говорив, що людина починається лише там, де закінчується держава. Як при цьому організувати імперію, котра завжди є організацією мас, посередньої людини? Ніцше був слабкою, позбавленою всякої могутності особою, найслабшою з людей цього світу. І мав він не волю до могутності, а *ідею волі до могутності*. Він закликав людей бути твердими. Але навряд чи розумів під твердістю насильство держав і революцій, жорсткість імперіалістичної волі. Образ Цезаря Борджія був йому символом пережитої ним внутрішньої трагедії духу. Але екзальтація імперіалістичної волі, волі до могутності і до поневолення принаймні означає розрив з євангельською мораллю. І цей

розрив відбувається у світі, його ще не було у старому гуманізмі, не було у французькій революції. Поневолювальний жест насилля хоче бути жестом сили, але він по суті завжди є жестом слабкості. Цезар найбезсильніший з людей. Кожен, хто страчує, – людина, яка втратила силу духу, розвіяла свідомість про неї. Ми приходимо до надскладної *проблеми насильства*.

§ [2.2]

Те, що воля до могутності, імперіалістична воля супротивна гідності та свободі людини, цілком ясно. Та й імперіалістична філософія ніколи не говорила, що захищає свободу та гідність особистості. Вона екзальтує насильство над людиною як найвищий стан. Але сама проблема насилля і ставлення до неї вкрай складна. Коли обурюються проти насильства, то зазвичай мають на увазі грубі й западаючі в очі форми насилля. Людину б'ють, саджають до в'язниці, вбивають. Але людське життя сповнене непомітними, більш витонченими, формами насилля. *Психологічне насилля* відіграє ще більшу роль у житті, ніж знущання фізичне. Людина позбавляється волі і стає рабом не тільки від фізичного насильства. Соціальне нав'ювання, яке відчуває людина з дитинства, здатне її поневолити. Система виховання може зовсім позбавляти людину свободи, робити її нездатною до свободи судження. *Тяжкість, масивність історії гвалтують людину*. Гвалтувати її можна шляхом загрози, шляхом зарази, яка перетворилася на колективну дію. Поневолення являє собою в б и в с т в о. Людина завжди посилає людині струмені життя чи струмені смерті. Й повсюдно *ненависть є енергія смерті*, що послана іншій особі й насилує її. Ненависть постійно прагне позбавити волі. Але вражає те, що й любов може стати смертельною й адресувати потік смерті. *Кохання поневолює не менше, ніж ненависть*. Людське життя пронизане підпілними енергопотоками, і людина потрапляє незримо в атмосферу, яка її гвалтує і поневолює. Існує психологія насилля індивідуального, і є психологія насильства колективного, соціального. Кристалізована, затверділа громадська думка чиниться насиллям над людиною. Тому людина може бути невірником громадської думки, рабом звичаїв, стереотипів, соціально нав'язаних суджень і думок. Важко переоцінити здійснюване в наш

час *насильство пресою*. Посередня людина нашої епохи має думки та судження тієї газети, яку вона читає щоранку і яка піддає її психічному примусу. А при брехливості та підкупності преси результати виходять найжахливіші у сенсі поневолення людини, позбавлення її свободи совісті та судження. Тим часом, як це насильство порівняно мало помітне. Воно наявне лише в країнах диктатури, де фальсифікація думок і суджень людей є державною дією. Однак *існує ще глибше насильство – силоміття влади грошей*. Це – прихована диктатура капіталістичного суспільства. Людину не гвалтують безпосередньо, помітним чином. [Проте] життя її цілком залежить від грошей – найбезособовішої, найбез'якіснішої, на все однаково мінливої сили світу. Людина не позбавляється прямо, шляхом фізичного насильства, свободи совісті, думки чи судження, але вона поставлена в матеріально залежне становище, перебуває під загрозою голодної смерті і цим позбавлена свободи. Гроші дають незалежність, їх відсутність узалежнює. Але й той, хто має гроші, перебуває у рабстві, зазнає непомітного насилля. У царстві мамони людина змушена продавати свою працю і ця праця її не вільна. [Загалом] людина не знала справжньої свободи у праці. Відносно вільнішою була праця ремісника і праця інтелектуальна, яка, втім, теж зазнавала непомітного насилля. Але маса людська пройшла через працю рабську, через працю кріпацьку, через нову гнобительську працю в капіталістичному світі і через кріпосну працю в лоні комуністичного суспільства. Людина все ще залишається рабом. Найцікавіше те, що психологічно легше завжди сприймається як свобода відсутність руху, звичний стан. Адже рух – це вже деяке насилля над навколишнім світом, над матеріальним довкіллям і над іншими людьми. Рух-поступ є зміна, і вона не вимагає у світу згоди на ті перестановки, які постають результатом цього породженого рухом змінювання. Таке сприйняття спокою як відсутність насильства, а рухи, зміни як насильство мають консервативні наслідки у соціальному житті. Звичне, давно усталене рабство може не здаватися силованим, а рух, спрямований до знищення рабства, інколи уявлятиметься насильством. Соціальне реформування суспільства сприймається як насилля тими, для кого відомий звичний соціальний устрій є свободою, хоча б він був страшенно несправедливий. Усі реформи у становищі робітничих класів вик-

ликають зі сторони буржуазних верств крики про порушення свободи, про насильство. Такі парадокси свободи у соціальному житті. Рабство чатує на людину з усіх боків. Боротьба за свободу передбачає опір, і без опору її пафос слабшає. Свобода, що набула характеру буденного життя, перетворюється на непомітне поневолення людини, це свобода об'єктивована, тоді як [істинна] свобода є царство суб'єкта. *Людина – раб тому, що свобода важка, а рабство легке.*

У рабському світі об'єктності насилля вважають силою, виявленою потугою. Екзальтація насилля завжди означає схилення перед силою. Але насильство не тільки не тотожне із силою, воно ніколи не повинно бути пов'язане із силою. С и л а в більш глибокому осмисленні означає оволодіння тим, на що вона спрямована, не панування, при якому завше зберігається нездатність, а переконливе, внутрішньо підкорювальне, поєднання. Христос говорить із силою. Тиран ніколи не веде розмову із силою. Гвалтівник абсолютно безсилий над тим, над ким чинить насилля. *До насильства вдаються через безсилля, через те, що не мають жодної сили над тим, над ким здійснюють примус.* Пан не має жодної сили над своїм рабом. Він може його катувати, але це катування означає лише зустріч із непереборною перешкодою. І коли пан мав силу, він переставав бути господарем. *Граничне безсилля стосовно іншої людини знаходить собі вираз у її вбивстві.* Безмірна сила виявилася б тоді, коли можна було б воскресити людину. С и л а є перетворення, просвітлення, воскресіння іншого. *Насилля ж, катування, вбивство – це слабкість.* У світі об'єктивованому, буденному, знеособленому, екстеріоризованому не те називають силою, що насправді становить силу в екзистенційному сенсі слова. Це оприявнюється у зіткненні сили і цінності. *Вищі цінності у світі виявляються слабшими, ніж нижчі, і коли перші розпинаються, то другі тріумфують.* Поліцейський і фельдфебель, банкір і ділок сильніший, ніж поет і філософ, ніж пророк і святий. У світі об'єктивованому матерія сильніша за Бога. Син Божий був розіп'ятий. Сократ був отруєний. Пророки були побиті камінням. Завжди ініціатори і творці нової думки і нового життя були переслідувані, пригнічені і нерідко страчені. Посередня людина соціальної буденності тріумфувала. Святкували тільки пан і раб, вільних не терпіли. Найвищу цінність – *людську особис-*

тість – не хотіли визнавати, а цінність нижчу – держава з її насильством і брехнею, зі шпигунством і холодним вбивством вважали надцінністю, й раби поклонялися їй. У світі об'єктивованому люблять лише остаточне, не виносять нескінченного. І ця влада завершеного завжди виявляється рабством людини, а закривана нескінченність була б звільненням. Силу пов'язували з поганими засобами, прийнятими за необхідні для цілей, які вважалися хорошими. Але все життя наповнювалося цими засобами, а до мети ніколи [справи] не доходили. І людина стає рабом засобів, які нібито дають їй могутність. Вона шукала силу на хибних шляхах, на дорогах безсилля, виявленого в актах насильства. Вона здійснювала акти волі поневолювальні і не вчиняла вольових актів звільнювальних. У так званих великих діячів історії, героїв імперіалістичної волі незмінно колосальну роль відігравало в б и в с т в о. І це завжди свідчило про метафізичну слабкість цих «сильних» людей, про патологічну волю до могутності і панування, що супроводжується манією переслідування. Духовна слабкість, безсилля над внутрішнім життям людини, відсутність сили, яка воскресає до нового життя, призводило до того, що легко допускалися пекельні муки в іншому житті та катування, тортури і жорстокі покарання у цьому повсякденні. *Правда розпинається у світі, але справжня сила [перебуває] у правді, у Божій правді.*

§ [2.3]

Монізм – філософське джерело рабства людини. Практика монізму є тиранічне практикування. Персоналізм глибоко протилежний монізму. Монізм – це панування «загального», абстрактно універсального і заперечення особистості та свободи. Особистість, свобода пов'язані з плюралізмом, вірніше, назовні набувають форми плюралізму, всередині ж можуть означати конкретний універсалізм. Совість не може мати свого центру в будь-якій універсальній єдності, вона не підлягає відчуженню, тому що залишається у засвіті особистості. *Совість у глибині особистості* зовсім не вказує на її замкнутість у собі та на егоцентричність, навпаки, вона передбачає розмикання всередині, а не поза, наповнення всередині конкретним універсальним змістом. Але цей певний універсальний зміст особистості ніколи не означає, що вона вкладає

своє сумління і свою свідомість у суспільство, державу, народ, клас, партію, церкву як соціальний інститут. Єдино прийнятний, не рабський сенс слова «соборність» – це її розуміння як внутрішнього конкретного універсалізму особистості, а не як відчуження совісті у якийсь зовнішній колектив. Вільний лише той, хто не допускає відчуження, викидання зовні своєї совісті та свого судження, а той, хто допускає це, є раб. Це дозволяє також пан, але він становить усього-на-всього лишень іншу форму раба. Термінологічно неточно говорити про автономію особистості, про автономію свідомості і совісті. У Канта це означає підпорядкування особистості морально-розумному закону. Автономна при цьому не людина, а морально-розумний закон. Автономію людини як особистості слід називати с в о б о д о ю. Авторитарному та ієрархічному ладу в європейській історії зазвичай протиставляли або розум, або природу. Проти авторитету повставав розум чи природа. Але цим не досягається свобода людини, котра залишається підлеглою безособовому розуму, суверенному суспільству, або просто природній необхідності. Авторитарній свідомості чи авторитарному ладу життя треба протиставляти не розум, не природу і не суверенне суспільство, а д у х, тобто свободу, духовний першопочаток у людині, що утворює її особистість і що є незалежним від об'єктивованої природи і від об'єктивованого логічного світу. Це передбачає зміну напряму боротьби проти рабства людини, себто персоналістичну переоцінку цінностей, якій і присвячується ця праця. Внутрішній екзистенційний універсалізм особистості треба протиставляти зовнішньому об'єктивованому універсалізму, який створював все нові і нові форми рабства. Все не особисте, все відчужене у сферу спільного становить спокусу і рабство людини. Вільний – це творіння самоврядне, а не кероване, не самоуправління суспільства і народу, а самокерування людини, яка стала особистістю. Самоуправління суспільства та народу є ще адміністрування підневільними.

Зміна напряму боротьби за свободу людини, за появу вільної [особистості] є насамперед зміна структури свідомості, системного настановлення цінностей. Це процес глибокий, і результати його можуть лише повільно позначатися. Це *внутрішня глибинна революція*, що відбувається в екзистенційному, а не в

історичному часі. *Ця зміна структури свідомості є також зміна розуміння відношення між іманентністю і трансцендентністю.* Іманентна безперервність, що вкидає людину в безперервний еволюційний процес, становить заперечення особистості, котра передбачає перервність і трансцензус. Людина тут підкоряється універсальній єдності, якій Бог цілком іманентний. Але Бог уповні трансцендентний цій універсальній єдності і тому процесу, що відбувається в ньому. І ця трансцендентність Бога, Його свобода від світової необхідності, від будь-якої об'єктності є джерело свободи людини, можливість існування особистості. Однак трансцендентність теж може бути по-рабськи зрозуміла та означати приниження людини. Трансцендентність може бути осягнута як об'єктивація та екстеріоризація, і ставлення до неї не як до внутрішнього трансцендування у свободі, а як відношення раба до пана. Шлях звільнення тут пролягає по той бік традиційної іманентності та трансцендентності. Трансцендування у свободі ніколи не означає підпорядкування чужій волі, що і є рабство, а підпорядкування і с т и н і, яка водночас являє собою шлях і життя. Істина завжди пов'язана зі свободою і піддається лише свободі. Рабство – це завжди заперечення істини, страх істини. Любов до істини є перемога над поневолювальним страхом. Примітивна людина, яка все ще живе в сучасній особі, перебуває у владарюванні страху, вона – раб минулого, звичайного, духу предків. Міфи здатні поневолювати. Вільний не перебуває під владою міфів, він звільнений від їхнього тиску. Але люди сучасної цивілізації, її вершинні надбання все ще знаходяться під владою міфів і, між іншим, під владарюванням міфу про універсальні реальності, про царство «загального», якому людина має бути підпорядкована. Однак універсальних спільних реальностей не існує, це привиди та ілюзії, створені об'єктивацією. *Існують універсальні цінності*, до прикладу, істини, але завжди унааявлені в конкретній та індивідуальній формі. Гіпостазування універсальних цінностей становить хибний напрям [прожиття] свідомості. Це стара метафізика, яка може бути виправдана. Поза особистістю ніякої універсальності не існує. У н і в е р с у м перебуває в особистості людини, особистості Бога. Персоніфікація витоків і є об'єктивація, де особистість зникає.

§ [2.4]

Рабство – це пасивність. Перемога над рабством є творча активність. Тільки в екзистенційному часі виявляється творча активність. Історична активність – об’єктивація, проєкція здійснюваного у глибині. І навіть історичний час хоче зробити людину своїм рабом. Вільний не повинен згинатися ні перед історією, ні перед родом, ні перед революцією, ані перед якоюсь об’єктивною спільністю, яка претендує на універсальне значення. Пан також згинається перед історією, перед спільнотами, перед лжеуніверсалізмом, як і раб. Пан і раб мають між собою більше схожості, аніж думають. Вільний не може навіть захотіти бути паном, це означало б втрату волі. Для підготовки структури свідомості, котра долає рабство і панування, потрібно створити апофатичну соціологію за аналогією з апофатичною теологією. Катафатична соціологія перебуває в категоріях рабства і панування, не виходить до свободи. До мислення про суспільство, вільне від категорій панування і рабства, непридатні звичайні соціологічні поняття, воно передбачає відчуженість, негативність стосовно всього, на чому спочиває соціум у царстві кесаря, тобто у світі об’єктивованому, де людина стає теж об’єктом. Суспільство вільних, спільнота особистостей не становить ні монархії, ні теократії, ні аристократії, ні демократії, ані суспільство авторитарне, ні ліберальне, ні буржуазне, ні соціалістичне, ані фашизм, ні комунізм, навіть ні анархізм, оскільки в анархізмі є об’єктивація. Це – чиста апофатика, як чиста апофатика є пізнання Бога, вільне від понять, від будь-якої раціоналізації. І це щонайперше означає таку зміну структури свідомості, при якій зникає об’єктивація, немає протилежності суб’єкта та об’єкта, не існує пана та раба, є нескінченність, виконана універсальним змістом суб’єктивність, є *царство чистої екзистенційності*. Цілком помилково було б віднести апофатичну соціологію до потойбічного, небесного, трансцендентного засвіту, до «загробного» життя і заспокоїтися на тому, що у посеїбічному, земному, іманентному світі, у житті до смерті все має залишитися по-старому. Ми побачимо, що це становить абсолютно хибне розуміння есхатології, розуміння завершення, що не має ніякого екзистенційного значення. Насправді зміна структури свідомості, припипнення об’єктивації, створення суспільства

вільних, яке мислимо лише для апофатичної соціології, має відбуватися ще й по цю сторону.

Людина живе не тільки в космічному часі природного кругообігу і в розірваному історичному часі, спрямованому до майбутнього, вона проживає також в *екзистенційному часі*, існує і поза об’єктивацією, яка цим вимірам і належить. Ми побачимо в останній частині книги, що «кінець світу», який філософською мовою означає завершення об’єктивації, передбачає творчу активність людини і відбувається не тільки «з іншого боку», а й «із цього боку». *Це – парадокс людської долі та планида світу, і його мислити потрібно парадоксально*, [тоді як] раціональними категоріями про це мислити не можна. Пан і раб про це взагалі мислити не спроможні, про це здатний розмірковувати лише вільний. Пан і раб робитимуть нелюдські зусилля, щоб перешкодити кінцю об’єктивації, «кінцю світу», наступу царства Божого – царства свободи і вільних [людей], вони створюватимуть нові форми панування і рабства, здійснюватимуть неймовірні переодягання, все нові форми об’єктивації, у яких творчі акти людини будуть зазнавати великих невдач, продовжуватимуть злочини історії. Але вільні повинні готувати своє царство не тільки «там», а й «тут», і передусім готувати себе, себе творити вільними, особистостями. *Вільні беруть на себе відповідальність*. Раби неспроможні готувати нового царства, до якого, власне, і слово «царство» незастосовне, тому що повстання рабів завжди створює нові форми рабства. Тільки вільні можуть зростати для цього. Пан же має одну долю з рабами. І варто простежити, скільки різноманітних і витончених форм рабства чатує на людину та спокушає її.

АНОТАЦІЯ

БЕРДЯЄВ Микола Олександрович.
Особистість як творчий акт.

У контексті світоглядного розуміння філософії як безупинної духовної боротьби, розвою персонально закоріненого екзистенційного філософування та обстоювання надцінності культур духовної свободи автор пропонує оригінальну, універсально центровану, *довершену філософську теорію особистості*, згідно з якою «людина є особистість не за природою, а за духом», котра тільки «ї може вмщувати універсальний зміст, бути потенційним усесвітом в індивідуально неповторній формі», становить «екзистенційний центр світу» та охоплює універсум як власну рису-якість. Водночас особистість – це не готова даність, а завдання, ідеал розвитку, шлях самоконструювання людини, тобто виняток, а не правило, не субстанція, а творчий акт, й тому активність, живе екзистенціювання,

«зусилля та боротьба, оволодіння собою і світом, перемога над рабством, визволення». Відтак вона плаче себе і «здійснює свою долю, знаходячи джерело сил у бутті, що її перевищує», та утверджуючи через самобутні креативні вчинки себе як суб'єкта серед суб'єктів на ґрунті наявного від природи та довілля родового і спадкового матеріалу. Звідси, власне, постає м а к с и м а мислителя: «особистість – це незалежність від природи, незалежність від суспільства та держави», вона – «абсолютний екзистенційний центр», що закорінений у внутрішньому (позадетермінаційному) плані існування – у бездоганній сфері свободи й потаємному та безмежному засвіті духовного – і що містить «почуттєву схильність до страждань і радощів». У будь-якому разі «людська особистість є вершинна цінність», тому «перемога духовного осереддя означає не підпорядкування людини універсуму, а розкриття універсуму в особистості», її постійне, вільне від будь-якого спричинення і джерельно чисте, *трансцендування*, вихід із замкнутої суб'єктивності у незвідані буттєві виміри транссуб'єктивності й рух-поступ стежинами *екзистенційних спілкувань* і врешті-решт вольове крокування дорогою *істинного самоздійснення*. Загалом «єдність особистості створюється духом», її посилення і саморозпросторення знаменують «перемогу духу над природою, свободи над необхідністю», і тоді «д у х формує особистість, її цілісність, куди входить і тіло, й обличчя людини». Отож «особистість є не натуралістична, а етична та духовна к а т е г о р і я». А це означає, що вона «незалежна від матеріального світу, який є матеріалом для роботи духу», і становить «універсум, котрий наповнюється всеосяжним змістом і головне – живочотить вузловою точкою перетину двох світів, де відбувається боротьба духу і природи, свободи та необхідності, незалежності й залежності». По-іншому, особистість – це універсальне й водночас конкретне: «космос, людство, суспільство перебувають у ній, а не навпаки». І Бог, як переконує талановитий мислитель, є *особистість*, коли існує як екзистенційна зустріч з людиною, як трансцендування, себто як її вихід за межі, здавалося б, парадоксального поєднання особистого і надособистого, кінцевого і нескінченного, існуючого і змінювального, свободи і фатуму. Примітно, що «особистість із власної глибини творить свою с в і д о м і с т ь як зміцнення, як кордон, що перешкоджає змішанню та розчиненню “я” і “не я”, природи і духу, земного і Божественного, індивіда та особистості». Крім того, «свобода особистості є обов'язок, виконання покликання, реалізація Божої ідеї про людину, відповідь на Божий поклик». Ось чому квінтесенція особистості полягає у *свободі духу*, екзистенційному розпросторенні творчої духовної енергії у поєднанні зі свідомим покликанням, істинною аскезою як духовною вправністю і як героїчним внутрішнім учиненням, та активним опором владі світу, об'єктивності. І тут вирішальне значення має уявлення про богоподібність людини і людиноподібність Бога, котрий сам є творіння, особистість. Тоді як на рівні людини особистість у ній пробуджується як екзистенційне осереддя-вогнище, що переповнене різними афектами та почуттями – любові і ненависти, страждання і радості, жажіття, туги і захоплення, екстазу. До того ж вона, стоячи перед безоднею небуття і реалізуючи себе діяльнісно та вчинково саме як здушевлена особистість, *здійснює трансцендування*, переживаючи жах як пограничний стан стояння

перед вічністю. Більше того, «вихід особистості до повноти вічності передбачає смерть, катастрофу, стрибок через безодню», тому закономірно, що вона «формується через зіткнення зі злом у собі та навколо себе», постає в екзистенційному оформленні трьох актуалізаційних *ритмів свідомості – пана, раба і вільного*, де останній, функціонуючи в собі і для себе, має вільний вихід із себе до іншого і до всіх. Водночас об'єктивність становить джерело рабства, а «об'єктивація завжди є утвердження панування, яке протидіє гідності особистості», та й «поневолення іншого – це також уярмлення себе». До того ж «існує вічна тенденція до тиранства» – або великого (на шляхах історії), або малого (у сім'ї, установі тощо); і ревності – це «прояв деспотизму в стражденницькій формі». Людина тиранить себе і хибною свідомістю провини, страхами, комплексами, заздрістю, самолюбством. «Тиран – це створіння мас, які відчувають перед ним страх», а його «воля до могутності ненаситна» При тому «*психологічне насилля* часто більш руйнівне, ніж фізичне знущання, де ненависть становить енергію смерті», а к о х а н н я, як не сумно, «поневолене не менше, ніж ненависть»; існує ще насилля пресою й найбільше *силоміття влади грошей*. До насилля вдаються через *безсилля*, де його граничний прояв «стосовно іншої особи знаходить собі вираз у її вбивстві». Натомість с и л а, звісно, не в буденному розумінні, а в екзистенційному сенсі, «є перетворення, просвітлення, воскресіння іншого». Примітно, що «рабство чатує на людину з усіх боків», і правдиве пояснення цьому таке: «людина – раб тому, що свобода важка, а рабство легке»; опріч того, «вищі цінності у світі виявляються слабшими, ніж нижчі, і коли перші розпинаються, то другі тріумфують». На жаль, правда нівечиться у світі, хоча справжня сила перебуває в ній як у Божій правді життєздійснення *найвищої цінності – людської особистості*, котра, виявляючи творчу активність і силу вільного духу, проживає в екзистенційному часі, щомиттєво наповнює універсумним змістом суб'єктивність, свідомісно чинить самісне «царство чистої екзистенції» і бере на себе повну відповідальність за особисте буття.

Ключові слова: *філософія персоналізму, духовна боротьба, світогляд, людина, особистість, філософська думка, свобода, об'єктивація, категорія духу, істина, природа, світ, творчий акт, екзистенційний центр, Бог, трансцендування, свідомість, універсум, аскеза, Богопізнання, життя, страх, смерть, вічність, любов, кохання, геніальність, зло, рабство, суб'єктивність, свідомість раба, вільний, тиран, психологічне насилля, безсилля, вищі цінності, правда, есхатологія, відповідальність.*

ANNOTATION

Mykola BERDIAYEV.

Personality as a creative act.

In the context of the worldview understanding of philosophy as a non-stop spiritual struggle, the development of personality rooted existential philosophizing and defending the superiority of cultures of spiritual freedom, the author offers an original, a universally centered, *complete philosophical theory of personality*, according to which «human is a personality not by nature, but by spirit», which only «but can contain universal content, be a potential universe in an individually unique form, constitutes «the existential center of the world» and embraces the universum as its own trait-quality. At the same time,

personality is not a givenness, but a task, an ideal of development, a way of a person's self-construction, that is, an exception, not a rule, not a substance, but a creative act, and therefore activity, living existentialization, «effort and struggle, mastering oneself and the world, victory over slavery, liberation.» Therefore, the person cherishes themselves and «carries out their destiny, finding a source of strength in a being that exceeds them,» and affirming through original creative actions themselves as a subject among subjects on the basis of ancestral and hereditary material available from nature and the environment. Hence, in fact, the thinker's *m a x i m* appears: «*personality* is independence from nature, independence from society and the state,» it is an «*absolute existential center*» rooted in the internal (extra-deterministic) plan of existence – in the impeccable sphere of freedom and the secret and unlimited spiritual light – and containing a «sensual predisposition to suffering and joy.» In any case, «the human personality is the apex value,» therefore «the victory of the spiritual center means not the subordination of human to the universum, but the disclosure of the universum in the personality,» its constant, free from any causation and source-pure, *transcendence*, a way out of closed subjectivity into unexplored existential dimensions of transsubjectivity and movement-progress along the paths of *existential communications* and, finally, volitional walking on the road of *true self-fulfillment*. In general, «the unity of personality is created by the spirit,» its strengthening and self-expansion marks «the victory of the spirit over nature, freedom over necessity,» and then «the s p i r i t forms the personality, its integrity, which includes both the body and the face of human.» So «personality is not a naturalistic, but an ethical and spiritual c a t e g o r y.» This means that it is «independent of the material world, which is the material for the work of the spirit,» and is «a universum that is filled with an all-encompassing content and, most importantly, is the nodal point of intersection of the two worlds, where there is a struggle between spirit and nature, freedom and necessity, independence and dependence.» In other words, personality is universal and at the same time specific: «space, humanity, society are in it, and not vice versa.» And *God*, as the talented thinker convinces, is a *personality* when exists as an existential encounter with human, as *transcendence*, that is, as its going beyond the limits, seemingly paradoxical combination of the personal and the superpersonal, the finite and the infinite, the existing and the changing, freedom and fate. It is noteworthy that «a personality from their own depth creates their c o n s c i o u s n e s s as a strengthening, as a boundary that prevents the mixing and dissolution of «I» and «not I,» nature and spirit, earthly and Divine, individual and personality.» In addition, «the freedom of personality is the obligation to fulfill the vocation, the realization of God's idea of a person, the answer to God's call.» That is why the quintessence of the personality lies in *the freedom of the spirit*, the existential expansion of creative spiritual energy combined with conscious vocation, true austerity as a spiritual skill and as a heroic inner deed, and active resistance to the power of the world, objectivity. And here the idea of the god-like nature of human and the humanoid nature of God, who himself is a creation, a person, is crucial. Whereas at the level of a person, the personality in it awakens as an existential center-fire, overflowing with various affects and feelings – love and hatred, suffering and joy, horror, longing and delight, ecstasy. In addition, the person, standing in front of the abyss of nothingness and

realizing itself activistically and actionably precisely as a soulful personality, *performs transcendence*, experiencing horror as a borderline state of standing before eternity. Moreover, the way out of the personality to the fullness of eternity implies death, catastrophe, a leap through the abyss,» therefore it is natural that it «is formed through a collision with evil inside and around itself,» appears in the existential design of the three actualization *rhythms of consciousness – master, slave and free*, where the latter, functioning in itself and for itself, has a free way out from itself to the other and to all. At the same time objectivity is the source of slavery, and «objectification is always a statement of domination that counteracts the dignity of personality» and «the enslavement of another is also a yoking of oneself.» Besides «there is an eternal tendency to tyranny» – either large (on the paths of history) or small (in the family, institution, etc.); and jealousy is «a manifestation of despotism in a suffering form.» Man tyrannizes himself by false consciousness of guilt, fears, complexes, envy, selfishness. «A tyrant is the creation of the masses who fear him,» and his «will for power is insatiable.» Moreover, «*psychological violence* is often more destructive than physical abuse, where hatred is the energy of death,» and l o v e, sadly, «enslaves no less than hatred»; there is still violence by the press and most of all by *the power of money*. Violence is resorted to through *powerlessness*, where its ultimate manifestation «in relation to another person finds expression in his murder.» In return, f o r c e, of course, not in the ordinary sense, but in the existential sense, «is the transformation, enlightenment, resurrection of another.» It is noteworthy that «slavery is waiting for man from all sides,» and the true explanation for this is: «man is a slave because freedom is heavy, and slavery is light»; in addition, «the highest values in the world are weaker than the lowest, and when the former crucify, the latter triumph.» Unfortunately, the truth is perished in the world, although the true power is inside as in God's truth of life realization of *the highest value – the human personality*, who, showing creative activity and the power of a free spirit, lives in existential time, at every moment fills subjectivity with universal content, consciously commits the most essential «kingdom of pure existence» and assumes full responsibility for personal existence.

Key words: *philosophy of personalism, spiritual struggle, worldview, human, personality, philosophical thought, freedom, objectification, category of spirit, truth, nature, world, creative act, existential center, God, transcendence, consciousness, universum, asceticism, God-cognition, life, fear, death, eternity, love, genius, evil, slavery, subjectivity, slave consciousness, free, tyrant, psychological violence, powerlessness, higher values, truth, eschatology, responsibility.*

Переклад та анотація
проф. **Анатолія В. ФУРМАНА** за виданням:
Бердяев Н.А. Творчество и объективация.
Минск: Экономпресс, 2000. С. 9-59.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. **Зіновія КАРПЕНКО,**
д. філол. н., акад. **Юрій КУЗНЕЦОВ.**

Надійшла до редакції 03.01.2024.
Підписана до друку 09.02.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Бердяев М.О. Особистість як творчий акт. Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 49-80. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.049>

Іван ТІТОВ

ЖИТТЄСВІТ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ СВІТОГЛЯД: ОНТОЛОГО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ

Ivan TITOV

HUMAN'S LIFE-WORLD AND THEIR WORLDVIEW: ONTOLOGICAL-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF INTERACTION

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.081>

УДК: 159.923 : 159.9.072

Постановка проблеми. Останнім часом в умовах усе більшої онтологізації психологічної науки до складу її термінологічного апарату із суміжних дисциплін (філософії екзистенціалізму, культурної та філософської антропології, когнітивної лінгвістики тощо) активно проникають та наповнюються психологічним змістом поняття «буття», «світ», «життєвий світ», «світогляд», «культура», «смысл» та ін. Найбільший пояснювальний потенціал з-поміж них мають, як нам видається, ті, котрі дозволяють розкрити атрибутивні психологічні характеристики життєдіяльності людини у світі, її фундаментальні ставлення до нього, способи його осмислення, концептуалізації та дієво-вчинкового перетворення. Саме такими є поняття світогляду та життєвого світу особистості.

Метою статті є експлікація онтолого-психологічних механізмів, які реалізують світоглядне опосередкування процесів взаємодії у системі «Людина – Світ».

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнюючи наявні у філософській та психологічній літературі [17] дефініції поняття «світогляд» (*англ.* – Worldview, *нім.* – Weltanschauung), будемо виходити із розуміння останнього як системи генералізованих та суб'єктивно ціннісних уявлень людини про

найзагальніші властивості та закономірності, притаманні об'єктам і явищам дійсності, їх взаємовідношення, а також про діяльність і взаємостосунки людей. У світогляді унааявнюються сповідувані людиною смисложиттєві переконання та ідеали, життєві позиції і настанови, погляди і ціннісні орієнтації, котрі являють собою квінтесенцію її соціокультурного досвіду та є наслідком теоретичного й духовно-практичного освоєння дійсності [6; 11]. Як ядерні компоненти образу світу [5] світоглядні уявлення, утворюючи нормативно-рефлексивний вимір свідомості людини, не лише визначають «загальну мотиваційну основу поведінкової спрямованості, а й детермінують процес формування типу мислення, тобто стають провідною інтенцією мислення індивіда» [3, с. 33], визначаючи його здатність ставити собі «великі питання» онтології, епістемології, аксіології, праксеології тощо та розмірковувати над ними [12; 14; 21]. Відповіді на ці питання оформляються у більш-менш структуровану сукупність узагальнених ідей про світ, за допомогою яких особистість інтегрується в нього.

Наведені характеристики світогляду обмежуються його розглядом здебільшого у гносеологічному аспекті, тоді як для цілісного осягнення світогляду необхідним є його аналіз також і в онтологічному аспекті – у площині об'єк-

тивних відношень людини зі світом. З огляду на це, доречно опертися на сформульовані у філософських працях С. Рубінштейна, передусім у роботі «Людина і світ», концептуальні ідеї, з-поміж яких виокремимо для подальшого аналізу дві ключові.

Перша з них полягає у тому, що людина у своєму способі існування не перебуває за межами буття, не протистоїть йому, а від початку знаходиться всередині нього, задіяна до його складу та одночасно взаємодіє з ним. При цьому та якість буття, що безпосередньо співвідноситься з людиною, постає як світ, себто як сукупність речей і людей, до якої долучається те, що її стосується і до чого вона ставиться з огляду на свою сутність, що може бути для неї значущим, на що вона спрямована.

Друга основоположна ідея С. Рубінштейна полягає у визначенні двох пов'язаних між собою модальностей взаємодії особи зі світом, а саме спроможності зазнавати впливу світу та здатності активно впливати на нього, і, відповідно, двох основних ставлень до світу – свідомості та дії, почуттєвості та діяльності, пізнання, споглядання і перетворення як таких, що характеризують специфічний спосіб існування людини.

Розкриття першої з указаних ідей виводить на категорію **світ**. Узагальнення існуючих у філософсько-психологічній літературі трактувань дає змогу виокремити декілька її онтологічних інтерпретацій:

1) «світ» використовується як загальне поняття, що позначає перетворений діяльністю людини окремий фрагмент предметної дійсності;

2) світ розуміється як духовно-практичний простір людського спілкування, яке тлумачиться не у вузькому, інформаційно-комунікативному, значенні, а як складова свідомо здійснюваних людиною відповідно до власних знань, ідеалів, цінностей та переконань учинків (В.А. Роменець [2]);

3) «світ» функціонує як термін філософського дискурсу, що фіксує зміслове полотно існуючих предметів і явищ, що задає для окремої особи всеможливі способи освоєння суцього, забезпечуючи її самоздійснення, пошук і творення себе як людини.

Отож, світ існує для людини у трьох взаємопов'язаних вимірах – як світ предметної діяльності, як світ духовної практики міжособистісного спілкування та як світ людських зміслів і сенсів. Тому людина, як слушно зауважує Л. Бінсвангер, теж одночасно існує

у трьох «світосферах»: у зовнішньому світі (Umwelt) – оточуючому природному середовищі у його фізичному та біологічному вимірах; у спільному світі (Mitwelt) – просторі соціальних і міжособистісних відносин – та у внутрішньому світі (Eigenwelt) – світі відносин із власним Я, тобто засвітом особистого та особистісного досвіду [9].

Водночас очевидно, що обмеження лише вказуванням на атрибутивні характеристики, притаманні людському світові через його якісно своєрідну «природу», та проста констатація самого факту буття людини в ньому є недостатніми для розкриття глибинних засад виникнення системи «Людина – Світ». Адже поза розглядом тоді залишається принциповий момент – **взаємодія**, що конститує цю надскладну систему та забезпечує якісну визначеність її твірних, – людини і світу. Тож перейдемо до її розгляду, відштовхуючись од другої виокремленої С. Рубінштейном основоположної ідеї.

Оскільки нас цікавить момент взаємодії людини та світу, то доцільно розглянути особливості їхнього взаємозв'язку, взаємного впливу та обопільної зумовленості як двох відкритих саморозвиткових систем, які є одночасно і незалежні, і підпорядковані одна одній. Як зазначає Л. Дорфман, відносно світу людина діє у двох іпостасях: перша, як підсистема, котра у своєму функціонуванні слідує природним законам, відтворюючи або створюючи власною діяльністю способи його існування, та друга – як відносно автономна система, яка взаємодіє з ним відповідно до власної логіки й іманентних законів. Така подвійна якісна визначеність людини стосовно світу зумовлює набування останнім також подвійної якісної визначеності: світ виявляє різні властивості та по-різному взаємодіє з людиною залежно від того, чи існує він як деяка зовнішня відносно неї система, чи він є її підсистемою. У першому випадку об'єктивний світ начебто вбирає в себе людину, робить її частиною себе, змушує її підкорятись нормам та закономірностям свого функціонування, натомість у другому світ, постаючи підсистемою людини, зазнає з її боку різноманітних персоніфікованих впливів: особистість існує у світі, проникає в нього, визначає себе в ньому, здійснює вибори людей та об'єктів, або впливає на них, спричинює зміни в них, втілюючи себе у світі та надаючи йому власне людської подоби.

Зазначені особливості міжсистемної взаємодії можуть бути загалом схарактеризовані за співвідношенням дихотомій «детермінованість – самодетермінація», «відкритість – закритість» і «долученість – дистантність» у відносинах людини зі світом.

Параметр *детермінованість* – *самодетермінація* розкриває те, наскільки людина визначається світом та настільки вона здатна виходити за рамки цієї детермінації. Людина як частина матеріального світу зазнає з його боку найрізноманітніших спричинювальних впливів, проте як надскладна система, що характеризується саморозвитком, не є тотально детермінованою ним. Передусім завжди наявні моменти самодетермінації у процесах їхньої взаємодії, коли можлива певна автономізація особи від зовнішніх впливів завдяки довільному переходу на вищі регуляторні рівні та здійсненню на цій основі самостійного вибору способів свого існування у світі [19]. Таким чином екстернальна детермінованість та інтернальна каузальність задають два полюси континууму взаємодії людини і світу: перший із них виражає абсолютну зумовленість життя впливом конкретних ситуацій та обставин, які транслює світ, другий – ґрунтоване на вільній спричиненості дій активне та усвідомлене керування нею перебігом власної життєдіяльності.

Відкритість – *закритість* є якісно різнорідними, але водночас однаково важливими фазами єдиного циклу екзистенційної взаємодії суб'єкта зі світом. Фаза відкритості виявляється у вільному обміні інформацією та розширенні на цьому підґрунті спектру потенційно можливих варіантів дій; фаза закритості – у селективному обмеженні інформаційної взаємодії зі світом, подоланні невизначеності та звуженні діапазону можливостей через зосередження на одній із них та її реалізації. Ці дві фази взаємодоповнюють і поперемінно змінюють одна одну, й максимізація однієї з них призводить до ригідного та спрощеного існування у світі: відірвана від вибору та реалізації абсолютна відкритість до будь-якої нової інформації, нескінченна і безвідповідальна гра вилученими із контексту власного буття у світі смислами, є так само неповноцінними, як і абсолютна цілеспрямованість та реалізація, відмежовані від розуміння та осмислення можливостей.

Насамкінець *залученість* – *дистантність* характеризує спрямованість взаємодії людини

зі світом та виявляється, з одного боку, або в зорієнтованості на активне перетворення предметного довкілля відповідно до власних цілей та бажань, з іншого – або у заглибленні у споглядальність, прагненні максимально повно осмислити всі аспекти проблемної ситуації та утриманні, наскільки це можливо, від активного втручання в реальність [15].

Отже, взаємодія у системі «Людина – Світ» відбувається у формі *життєвих відношень* – динамічних, вибіркових та свідомих зв'язків суб'єкта з певними об'єктами або явищами дійсності [11]. Виникаючи внаслідок його прагнення до перетворення навколишнього світу, самого себе та власного життя, ковітальні відношення виявляються у чотирьох основних *модусах*, а саме як *с т а в л е н н я* до: а) предметного світу, б) іншої людини (суспільного, колективного), в) Абсолюту (божественного, космічного, трансцендентного), г) самого себе, власного *Я*.

Кожний із цих модусів задається певним якісно визначеним *способом* взаємодії суб'єкта з об'єктом: предметною діяльністю у першому випадку, діалогічними відносинами між «Я – Ти» у другому, самовизначенням стосовно екзистенційних смислів та вищих буттєвих цінностей у третьому, переживанням, пізнанням і вираженням власного *Я* у четвертому. Встановлюючи в певний спосіб у деякому модусі життєві відношення, людина тим самим вибудовує свій *життєвий світ* – світ, співвіднесений із її провідними мотивами, актуальними цінностями та смислами (*рис. 1*).

Відтак, позначивши процес вибудовування людиною *ж и т т є с в і т у* як ключовий *онтологічний механізм* її взаємодії зі світом, перейдемо до розгляду його психологічних характеристик.

Почнемо із визначення. Синтезуючи конструктивні складові концепції, що відповідають різним варіантам тлумачення життєвого світу у філософії та психологічній науці (Е. Гусерль, В. Иванов, Т. Титаренко, Ю. Габермас, В. Черноволенко, А. Шюц та ін.), будемо виходити з такого його загального розуміння: *життєвий світ* – це особливо організована реальність, утворена динамічною системною єдністю внутрішнього світу людини і тієї частини об'єктивно існуючого зовнішнього світу, з якою вона пов'язана ковітальними відношеннями.

Далі конкретизуємо це визначення. Насамперед пояснимо, що розуміється під «динамічною системною єдністю». Згідно із загаль-

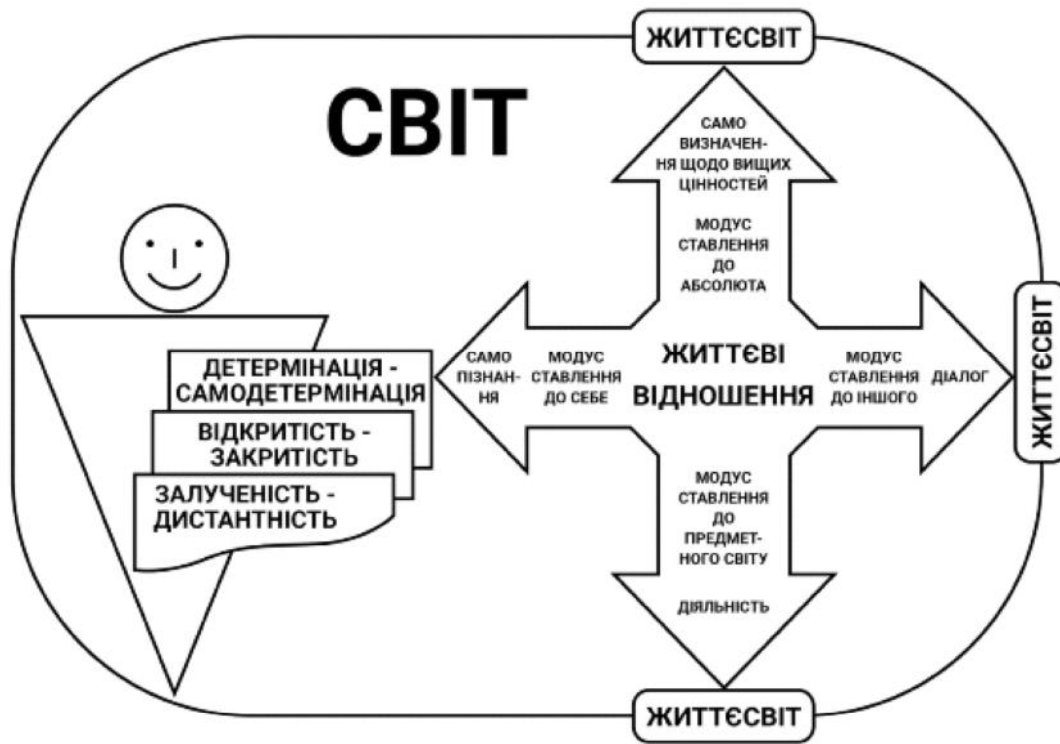

Рис. 1.
Система «Людина – Світ»

ними настановами системного підходу, маємо на увазі, по-перше, динамічний взаємозв'язок і взаємовідношення сукупності різнорідних компонентів, котрі утворюють цілісну систему взаємодії двох видів: взаємозалежності та взаємодоповнення; по-друге, відносну внутрішню стійкість такої цілісної системи; по-третє, наявність системотвірного фактору, котрий забезпечує впорядкування множини компонентів у структуровану цілісність. Відповідно, життєвий світ є цілісністю, у якій внутрішнє (суб'єктивне) та зовнішнє (об'єктивне) – як його компоненти – *взаємно зумовлюють і взаємно впливають* одне на одного: суб'єктивне, об'єктивуючись у зовнішньому, здійснює його смислове конструювання та освоєння, а осмислене й освоєне людиною зовнішнє зворотно впливає на її суб'єктивне, визначаючи нові взаємозв'язки та конфігурації смислів, нові виміри її ідентичності та власного Я. Реальність, породжувана таким взаємним переходом суб'єктивного та об'єктивного, характеризується *відносною стійкістю* – оптимальним співвідношенням і рухливою рівновагою її складників, що виявляється, з одного боку, у протидії дестабілізуючим впливам, а з іншого – у потенційній відкритості до

інформаційного та інших видів обміну із довкіллям, котра уможливорює розвиток системної єдності, її перехід до нових якісних станів. Упорядкування вказаних процесів взаємодії внутрішнього та зовнішнього, забезпечення їхньої якісної визначеності та стійкої єдності, а відтак конституювання життєвого світу особи в цілому, реалізується *системотвірним фактором* – певним життєвим відношенням, заданим онтологічним зв'язком суб'єкта та об'єкта у формі теоретичного або практичного освоєння.

З урахуванням сказаного видається доцільним трактувати схарактеризовану вище конституювану життєвими відношеннями динамічну системну єдність внутрішнього та зовнішнього світів як існуючу в психіці людини *ідеальну модель*. Це виправдано хоча б тому, що саме модельне трактування життєвого світу знаходимо й у працях інших психологів. До прикладу, Т. Титаренко пише: «Життєвий світ визначається як цілісна концептуальна модель універсуму, в якій особистісна реальність створюється та артикулюється за допомогою різних мов, серед яких слід назвати перцептивні, вербальні, міфологічні, символічні та ін. Отож у життєвому світі співіснують не ре-

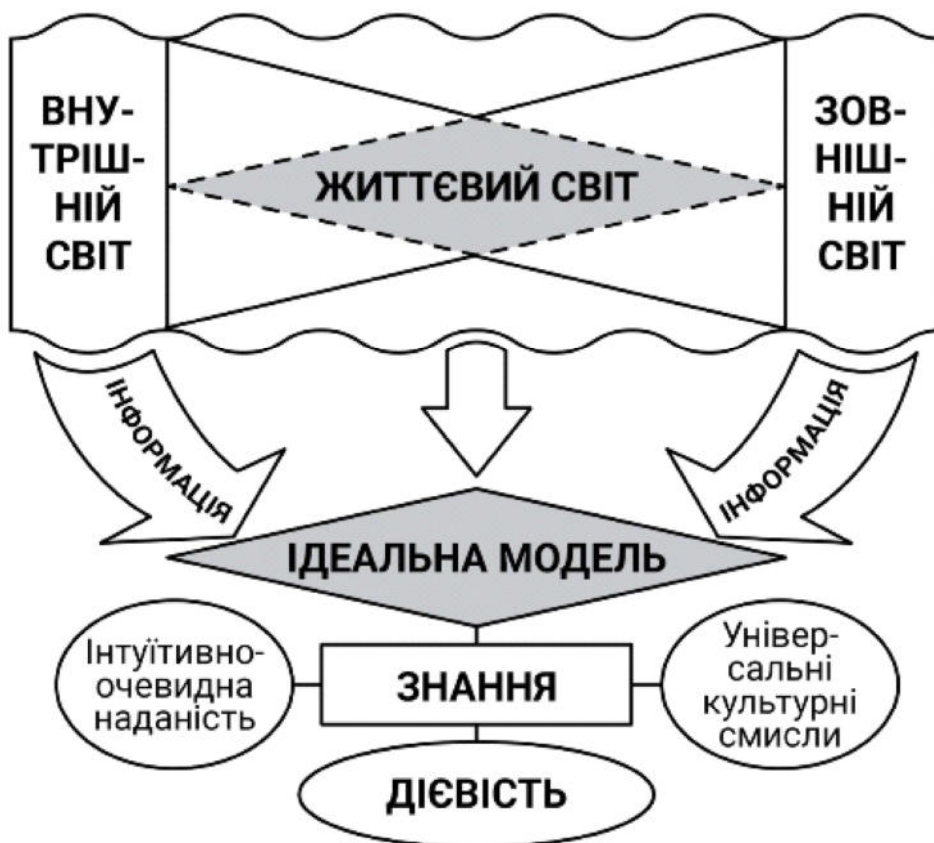

Рис. 2.
Життєвий світ як ідеальна модель

альні фізичні об'єкти, а їхні постійно змінювані інтерпретації, які структурують зовнішню дійсність відповідно до внутрішньої, а внутрішню – відповідно до зовнішньої шляхом нескінченних взаємопроекцій [4, с. 86]. У нашому випадку ідеальна модель несе зафіксовану у значеннях і просякнуту смислом ієрархічно структуровану інформацію – знання – про утилітарно-прагматичні та символічні характеристики соціальних і природних об'єктів, а також про відповідні ментальні стани самого суб'єкта-носія цієї моделі (див. [1; 16; 21]). Специфічними особливостями такого з н а н н я є:

1) інтуїтивно очевидні форми його наданості в буденному досвіді людини, що зумовлює впевненість в існуванні «самої по собі зрозумілої», достовірної реальності та самої себе (власного Я) як частини цієї реальності;

2) його здатність репрезентувати внутрішньо притаманні предметам і способам діяльності універсальні культурні смисли, їхні сполучання, зв'язки та конфігурації [20];

3) їх дієвість, здатність визначати модальність пізнавальної, інструментальної та

соціально-комунікативної активності суб'єкта (рис. 2).

Ідеальні моделі в обговорюваній інтерпретації – результат конструктивістської активності суб'єкта, тобто ті мислесхеми, що свідомо чи підсвідомо вибудовуються ним, фіксуючи різну за обсягом, повнотою й адекватністю знанневу інформацію про істотні властивості реальності. Міра такої референтності ідеальних конструкцій дійсності сукупно визначається когнітивними, ціннісно-смысловими та іншими особливостями суб'єкта, цілями і завданнями його діяльності, її предметним змістом, а також можливостями та обмеженнями – т. зв. природними та конвенційними (соціокультурними) ефордансами [13; 18], – існуючими у світах, з якими він взаємодіє [22]. Змінюючи власні життєві відношення, способи взаємодії зі світом, людина продукує і відповідні, переважно оновлені, його модельні репрезентації, що дозволяє говорити про множинність співіснуючих або вкладених один в один життєвих світів (скажімо, світів минулого, теперішнього, майбутнього), котрі здебільшого мають різну просторово-часову

структуру (Т. Титаренко, Д. Леонтьєв) та феноменологічно переживаються як прості або складні всередині та легкі або важкі зовні (Ф. Василюк). Звідси очевидно, що наявність у психіці особи численних ідеальних моделей реальності, уможлиблює поділ нею власного життя на осмислені етапи, самовизначення відносно них і вибір на цих засадах найбільш прийняттого способу життєздійснення, відповідаючи на запитання: як, за якими законами та за якою логікою жити?

Конструюючи ідеальні моделі, які фіксують онтологічні відношення «Я-і-Світ», усупільнений індивід не лише переживає, осмислює та концептуалізує зовнішній і внутрішній пояси буттєвості, вписує себе та своє життя в утворену картину світу, а й намагається пояснити, як загалом улаштований світ, які закономірності діють у ньому тощо з позицій власного світогляду. Йдеться про *проблематизацію* індивідом власних життєвих світів шляхом постановки та пошуку відповідей на «великі питання», що стосуються онтології (що реально існує у світі, хто я та де моє місце в ньому?), гносеології (яке знання про світ є достовірним, правдивим, істинним?), аксіології (чому дещо має для мене цінність і сенс, а інше – ні?), праксеології (як я повинен діяти/вчиняти в тих чи інших ситуаціях?) та ін. [21]. Відповіді на ці питання не обов'язково формулюються у вигляді чітких наукових понять. Вони можуть бути виражені в образно-символічній або метафоричній формі, в життєвих описах, наративах тощо, являючи собою глибинні найзагальніші уявлення (які, за Е. ван Дорцен [10], утворюють духовний вимір ідеального світу (Überwelt) – вимір цілісного бачення життя та ідеологічної позиції, котрий визначає, як особа діє і як осмислює світ), викладені суб'єктом самому собі простою та зрозумілою йому мовою. Їхнє проектування на інформаційну структуру життєсвіту багато в чому визначає граничні змістові фрейми його онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, праксеологічних та інших вимірів, забезпечуючи його відносну впорядкованість і стійкість.

Разом із вказуванням на здатність світоглядних структур задавати деяку граничність життєвому світові, слушно розглянути й ті психологічні механізми, котрі забезпечують їхнє утворення. Вихідною умовою тут є виникнення в суб'єкта *пізнавально-ціннісного ставлення* до «заломлених» у життєвому світі змістових компонентів культурного досвіду.

Формою реалізації такого ставлення постає зовнішньо спрямована *діалогічна активність* і внутрішньоособистісні її прояви, пов'язані із взаємодією у свідомості людини позицій, точок зору, «голосів», що репрезентують різні аспекти, сторони чи сферні сегменти культурного буття людини [1]. У таких діалогах суб'єкт (за обов'язкового збереження ним рефлексивної метапозиції, котра дозволяє пов'язати, впорядкувати та структурувати альтернативні погляди, суперечливі цінності та варіативні смисли) здійснює особливу внутрішню роботу, ключовими етапами якої є процеси оцінювання, ідеалізації та генералізації.

Оцінювання полягає у формуванні уявлень про життєву цінність моральних, естетичних, соціальних, політичних, наукових та інших компонентів загальнокультурного досвіду. Як момент усвідомлення людиною онтологічного відношення їхньої якісної специфіки до власних істотних потреб та провідних інтересів, оцінковий акт полягає у виробленні певного емоційного ставлення, позитивний або негативний характер якого визначається усвідомленням суб'єктом (1) міри узгодженості між наявними в нього моделями світорозуміння та закріпленими у значеннєвих змістах культурного досвіду іншими, альтернативними способами та перспективами світобачення, а також (2) ступенем ціннісної близькості останніх до його власного Я, до тих смислів, стосовно яких він уже самовизначився. При цьому інтелектуалізація позитивного чи негативного емоційного ставлення, його логічне обґрунтування можуть супроводжуватись *ідеалізацією* суб'єктом певних, абстрактно виокремлених властивостей оцінюваних змістів, їх мисленнєвим уподібненням деякому досконалому взірцеві та піднесенням до рангу належних.

Тут яскраво виявляється генетичний зв'язок ідеалізації із процесами *змістового узагальнення* – виокремленням у системі ідеалізованих уявлень певного інваріантного відношення, всезагальної основи (універсального правила, абсолютного еталону-норми), з якої виводяться й пояснюються особливі та одиничні явища у певній сфері дійсності (науці, мистецтві, моралі, політиці тощо).

Вихід у площину вказаного узагальнення дозволяє суб'єктові вибудувати особисті *ідеали* – генералізовані образи того, якими світ і людина як його складова мають бути або повинні стати внаслідок природної еволюції, або керованого розвитку – та одночасно верб-

алізувати їх у плані внутрішнього, або ще й зовнішнього мовлення у вигляді відповідних *життєвих принципів*, котрі відображають можливі способи реалізації втілених в ідеалі бажаних цілей повсякденної діяльності та окреслюють тим самим межі його застосовності до певного класу життєвих ситуацій.

Внаслідок осмислення суб'єктом абстрактних уявлень про належне та співвіднесення їх з конкретним життєвим досвідом виникає *переконання* як повна впевненість у правильності своїх принципів та ідеалів, непохитна віра в них, що спонукає суб'єкта реалізувати своє ставлення до світу в буденній мислєдїяльності [7] (рис. 3).

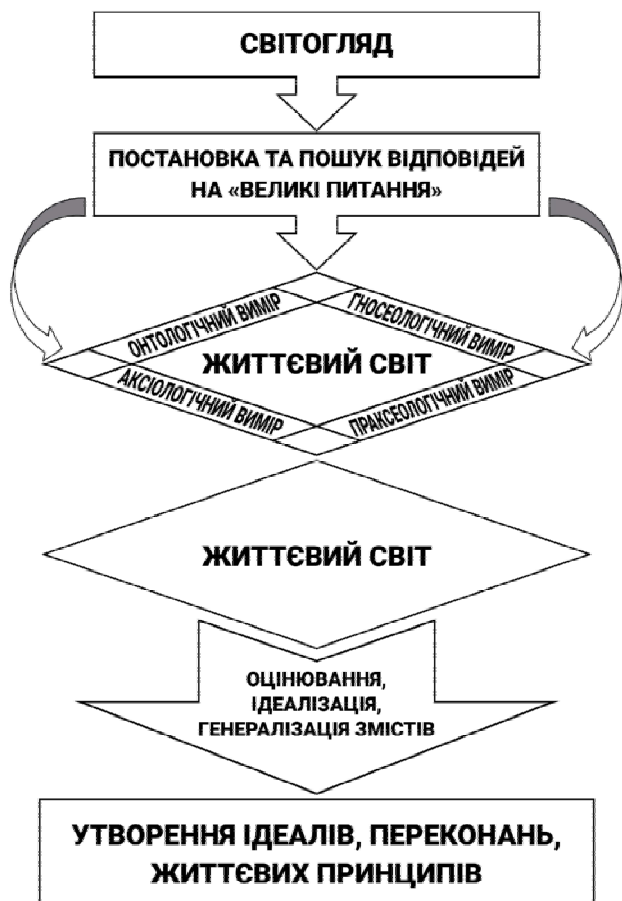

Рис. 3.
Механізми взаємодії світогляду та життєвого світу індивіда

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Обґрунтування онтологічних характеристик світогляду уможлиблюється в межах підходу, який наголошує на вихідній зв'язаності людини та світу, їхньому взаємному впливі та взаємній зумовленості (С. Рубінштейн). Формою взаємодії у системі «Людина – Світ» є *життєві відношення*, а саме ставлення до предметного світу, до іншої людини, до Абсолюту та до самого себе, власного Я.

2. Встановлюючи ці відношення-ставлення, людина вибудовує свій життєвий світ – особливу, «*третю*» *реальність*, де існує системна єдність зовнішнього та внутрішнього світів, об'єктивного і суб'єктивного. Така подвійно системна єдність може бути трактована як існуюча в психіці особи ідеальна модель (Г. Балл, Т. Титаренко) об'єктивних явищ дійсності та пов'язаних із ними його суб'єктивних станів.

3. Світогляд, з одного боку, опосередковує (через постановку та пошук відповідей на «великі питання») процеси конструювання людиною власного життєвого світу, визначаючи його онтологічні, гносеологічні, аксіологічні та праксеологічні межі й тим самим упорядковуючи його, а з іншого – під час вибудовування людиною життєвого світу сам змістовно збагачується та ускладнюється завдяки утворенню (через ґрунтовані на діалозі процеси оцінювання, ідеалізації та генералізації) нових ідеалів, переконань, життєвих принципів.

Подальший розвиток висловлених міркувань передбачає переведення аналізу в площину конкретних досліджень, що й визначає перспективи здійснення розвідок у цьому напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.О. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять. *Психологія і суспільство*. 2009. №4. С. 25-53.
2. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії* / за ред. В.О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 11-36.
3. Соціально-психологічні засади становлення екологічно зорієнтованого способу життя особистості: монографія / Ю.М. Швалб, О.Л. Вернік, О.О. Вовчик-Блакитна, О.В. Рудоміно-Дусятська [та ін.]; за ред. Ю.М.

Швалба. Київ: Педагогічна думка, 2015. 216 с.

4. Титаренко Т.М. Життєконструювання особистості у власному життєвому світі. *Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін* / М.М. Слюсаревський, Л.А. Найдьонова, Т.М. Титаренко, В.О. Татенко, П.П. Горностай, О.М. Кочубейник, Б.П. Лазоренко. Київ: Талком, 2020. С. 85-101.

5. Тітов І.Г. Місце та роль світогляду в структурі свідомості. *Психологія і особистість*. 2015. №2 (8). Частина 1. С. 45-57.

6. Тітов І.Г. Психологічні аспекти світогляду особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. №11. С. 2-5.

7. Тітов І.Г. Психологічні механізми утворення світоглядних структур особистості *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень*: тези II міжнар. наук.-практ. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 21 березня 2018р. / відп. ред. О.В. Дробот; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Київ: Талком, 2018. С. 107-110.

8. Тітов І.Г. Співвідношення світогляду із структурними компонентами особистості. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 60-66. DOI:<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.060>

9. Binswanger L. The Existential Analysis School of Thought. In R. May, E. Angel, & H.F. Ellenberger (Eds.), *Existence: A new dimension in psychiatry and psychology*. 1958. 191-213. Basic Books/Hachette Book Group. <https://doi.org/10.1037/11321-007>

10. Deurzen E. van. *Existential Counseling and Psychotherapy in Practice*. 2nd Edition. London: Sage Publications, 2002.

11. Dilthey W. *Wilhelm Dilthey: Selected Works, Volume VI: Ethical and World-View Philosophy* (R.A. Makkreel & F. Rodi, Eds.). Princeton University Press, 2019.

12. Droogers A.F. The world of worldviews. In A.F. Droogers & A. van Harskamp (Eds.), *Methods for the study of religious change* (pp. 1742). London, England: Equinox, 2014.

13. Gibson J.J. *The ecological approach to visual perception*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1986.

14. Koltko-Rivera M.E. The psychology of worldviews. *Review of General Psychology*. 2004. 8. 3-58. <http://dx.doi.org/10.1037/1089-2680.8.1.3>

15. Maslow A.H. *The Farther Reaches of Human Nature*. NY: Arkana, 1993.

16. Metzinger T. Self models. *Scholarpedia*. 1993. 2. 41-74. <http://dx.doi.org/10.4249/scholarpedia.41>

17. Naugle D.K. *Worldviews: The history of a concept*. Grand Rapids, MI Eerdmans, 2002.

18. Ramstead M.J., Veissière S.P., & Kirmayer L.J. Cultural affordances: Scaffolding local worlds through shared intentionality and regimes of attention. *Frontiers in Psychology*. 2016. 7. 10-90. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2016.010>

19. Ryan R.M. Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. *American Psychologist*. 2000. 1(55). 68-78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>

20. Strauss C., & Quinn N. *A cognitive theory of cultural meaning*. New York, NY: Cambridge University Press, 1997.

21. Taves A., Asprem E., & Ihm E. Psychology, meaning making, and the study of worldviews: Beyond religion and non-religion. *Psychology of Religion and Spirituality*. 2018. 10(3). 207-217. <https://doi.org/10.1037/rel0000207>

22. Titov I. The Principle of Ontological Constructivism in Postnonclassical Psychology. *Internationale Zeitschrift für Philosophie und Psychosomatik*. 2015 №2. Режим доступу: http://www.izpp.de/fileadmin/user_upload/Ausgabe_2_2015/Titov_I_ZPP_2_2015.pdf

REFERENCES

1. Ball, H.A. Intehratyvno-osobystisnyi pidkhid u psykholohii: vporiadkuvannya holovnykh poniat [Integrative-personality approach in psychology: ordering of main concepts]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 25-53 [In Ukrainian].

2. Romenets, V.A. Vchynok i postannia kanonichnoi psykholohii [Act and canonic psychology rising]. *Liudyna. Subiekt. Vchynok. Filosofska-psykholohichni studii* / za red. V.O. Tatenka. Kyiv: Lybid. S. 11-36 [In Ukrainian].

3. Shvalb, Yu.M. (Red). (2015). Sotsialno-psykholohichni zasady stanovlennia ekolohichno orioentovanoho sposobu zhyttia osobystosti: monohrafiia [Socio-psychological foundations of the formation of an ecologically oriented way of life of an individual: monograph]. Kyiv: Pedahohichna dumka [In Ukrainian].

4. Tytarenko, T.M. (2020). Zhyttiekonstruiuvannya osobystosti u vlasnomu zhyttievomu sviti [Life construction of an individual in his/her own life world]. *Zhyttievyi svit i psykholohichna bezpeka liudyny v umovakh suspilnykh zmin*. Kyiv: Talkom. S. 85-101 [In Ukrainian].

5. Titov, I.H. (2015). Mistse ta rol svitohliadu v strukturi svidomosti [The place and role of worldview in the structure of consciousness]. *Psykholohiia i osobystist – Personality and psychology*. №2(8), chastyna 1, 45-57 [In Ukrainian].

6. Titov, I.H. (2011) Psykholohichni aspekty svitohliadu osobystosti [Psychological aspects of a personality's worldview]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota – Practical psychology and csocial work*, 11, 2-5 [In Ukrainian].

7. Titov, I.H. (2018). Psykholohichni mekhanizmy utvorennia svitohliadnykh struktur osobystosti [Psychological mechanisms of the formation of personal worldview structures]. *Psykholohiia svidomosti: teoriiia i praktyka naukovykh doslidzhen: tezy II mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Pereiaslav-Khmelnitskyi, 21 bereznia 2018 r. / vidp. red. O.V. Drobot; DVNZ «Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Hryhoriiia Skovorody»*. Kyiv: Talkom.S. 107-110 [In Ukrainian].

8. Titov, I.H. (2019). Spivvidnoschennia svitogliadu iz strukturynyimi komponentamy osobystosti [A worldview ratio with the structural components of a personality]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 60-66 [In Ukrainian].

9. Binswanger, L. (1958). The Existential Analysis School of Thought. In R. May, E. Angel, & H. F. Ellenberger (Eds.), *Existence: A new dimension in psychiatry and psychology* (pp. 191213). Basic Books/Hachette Book Group. <https://doi.org/10.1037/11321-007> [In English].

10. Deurzen, E. van. (2002). *Existential Counseling and Psychotherapy in Practice*. 2nd Edition. London: Sage Publications [In English].

11. Dilthey, W. (2019). *Wilhelm Dilthey: Selected Works, Volume VI: Ethical and World-View Philosophy* (R.A. Makkreel & F. Rodi, Eds.). Princeton University Press [In English].

12. Droogers, A.F. (2014). The world of worldviews. In A.F. Droogers & A. van Harskamp (Eds.), *Methods for the study of religious change* (pp. 1742). London, England: Equinox [In English].

13. Gibson, J.J. (1986). *The ecological approach to visual perception*. Hillsdale, NJ: Erlbaum [In English].

14. Koltko-Rivera, M.E. (2004). The psychology of worldviews. *Review of General Psychology*, 8, 358. <http://dx.doi.org/10.1037/1089-2680.8.1.3> [In English]

15. Maslow, A.H. (1993). *The Farther Reaches of Human Nature*. NY: Arkana [In English].

16. Metzinger, T. (2007). Self models. *Scholarpedia*, 2, 4174. <http://dx.doi.org/10.4249/scholarpedia.4174> [In English]

17. Naugle, D.K. (2002). *Worldviews: The history of a concept*. Grand Rapids, MI Eerdmans [In English].

18. Ramstead, M.J., Veissiere, S.P., & Kirmayer, L.J. (2016). Cultural affordances: Scaffolding local worlds through shared intentionality and regimes of attention. *Frontiers in Psychology*, 7, 1090. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2016.010> [In English].

19. Ryan, R.M. Deci, E.L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. *American Psychologist*, 1(55), 68-78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68> [In English].

20. Strauss, C., & Quinn, N. (1997). *A cognitive theory of cultural meaning*. New York, NY: Cambridge University Press [In English].

21. Taves, A., Asprem, E., & Ihm, E. (2018). Psychology, meaning making, and the study of worldviews: Beyond religion and non-religion. *Psychology of Religion and Spirituality*, 10(3), 207-217. <https://doi.org/10.1037/rel0000201> [In English].

22. Titov, I. (2015). The Principle of Ontological Constructivism in Postnonclassical Psychology. *Internationale Zeitschrift fur Philosophie und Psychosomatik*. #2. Режим доступу: http://www.izpp.de/fileadmin/user_upload/Ausgabe_2_2015/Titov_IZPP_2_2015.pdf [In English].

АНОТАЦІЯ

ТІТОВ Іван Геннадійович.

Життєсвіт людини та її світогляд: онтолого-психологічні механізми взаємодії.

Спіраючись на положення про вихідну зв'язаність людини і світу, їхню системну взаємодію, визначальну роль життєвих відношень у становленні життєвого світу, окреслюються онтологічні характеристики світогляду. Розглянуто особливості взаємодії цих двох відкритих надскладних систем, котрі одночасно є незалежні системи і підпорядковані одна одній за критеріями дихотомності: детермінованість / самодетермінація, відкритість / закритість, залученість / дистантність. Причому їх взаємодія відбувається у формі життєвих відношень, що виявляються в чотирьох основних модусах, а саме як ставлення людини до предметного світу, до іншої людини, до Абсолюту, до самої себе і до власного Я, та відповідних способах урєальнення конкретної взаємодії: предметна діяльність, діалогічні відносини, самовизначення стосовно екзистенційних смислів і вищих буттєвих цінностей, пізнання та вираження власного Я. Встановлюючи в певний спосіб у деякому модусі ковітальні відношення, особа тим самим вибудовує свій життєвий світ як особливим чином організовану реальність, утворену динамічною системною єдністю внутрішнього світу людини і тієї частини об'єктивно існуючого зовнішнього світу, з якою вона пов'язана цими множинними відношеннями. Водночас аргументовано, що додаткові можливості для аналізу життєсвіту надає розгляд його як *ідеальної моделі*, котра містить знання про утилітарно-прагматичні та символічні характеристики соціальних і природних об'єктів, а також про відповідні ментальні стани самого суб'єкта-носія цієї моделі. Специфічними особливостями такого знання є інтуїтивно очевидні форми його наданості в буденному досвіді людини, здатність репрезентувати універсальні культурні смисли та фіксувати подієвість. У цій епістемологічній мозаїці світогляд виявляється особливим способом долучення людини у світ: з одного боку, опосередковує (через постановку та пошук відповідей на «великі питання») процеси конструювання нею власного життєвого світу, визначаючи його онтологічні, гносеологічні, аксіологічні та прагматологічні межі, а з іншого

створює контексти, у яких зовнішній світ перетворюється у внутрішній, трансформуючись (через ґрунтовані на діалозі процеси оцінювання, ідеалізації та генералізації) в образи, смисли і цінності (ідеали, переконання та життєві принципи), екзистенційно значущі для людини.

Ключові слова: система «Людина – Світ», життєві відношення, життєвий світ, ідеальна модель, світогляд, оцінювання, ідеалізація, генералізація, ідеали, переконання, життєві принципи.

ANNOTATION

Ivan TITOV.

Human's life-world and their worldview: ontological-psychological mechanisms of interaction.

The ontological characteristics of the worldview are outlined based on the propositions about the connection between man and the world, their systemic interaction, the determining role of life relationships in the formation of the life world. The features of human interaction with the world as two open systems, which simultaneously act as independent systems and as subsystems of each other, are considered: determinism/self-determination, openness/closedness, involvement/distance. It is emphasized that the interaction within the "Man-World" system takes place in the form of life relations, which are manifested in four main modes (as a relation to the objective world, to another person, to the Absolute, to ones own self) and corresponding means of subjects interaction with an object (activity, dialogic relations, self-determination in relation to existential meanings and higher values, cognition and expression of ones own self). Establishing life relations in a certain way and in a certain mode, person thereby builds his/her life world – a specially organized reality formed by the dynamic systemic unity of the inner world of a person and that part of the objectively existing external world with which he/she is connected by life relations. Additional possibilities for the analysis of the life world are provided by considering it as an ideal model, which carries knowledge about the utilitarian-pragmatic and symbolic characteristics of social and natural objects, as well as about the corresponding mental states of the subject-carrier of this model. The specific features of such knowledge are the intuitively obvious forms of its provision in everyday human experience, the ability to represent universal cultural meanings and effectiveness. In the plane of objective human relations with the world worldview turns out to be a special way of including a person into the world: on the one hand, it mediates (by posing and searching for answers to "big questions") the processes of constructing a persons own life world, determining its ontological, epistemological, axiological and praxeological boundaries; on the other hand, it creates contexts in which the external world is transformed (through dialogue-based processes of evaluation, idealization, and generalization) into images, meanings, and values (ideals, beliefs, and life principles) that are existentially significant for a person.

Key words: "Man-world" system, life relations, life world, ideal model, worldview, evaluation, idealization, generalization, ideals, beliefs, life principles.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Мирослав САВЧИН,
д. психол. н., проф. Анатолій А. ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 04.03.2024.

Підписана до друку 18.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Тітов І.Г. Життєсвіт людини та її світогляд: онтолого-психологічні механізми взаємодії.

Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 81-89. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.081>

Історична психологія

Широкому загалу вітчизняних інтелектуалів, зокнайперше професійним психологам, пропонується вперше перекладений на українську мову найважливіший розділ розлогої праці британського психоаналітика, учня і першого біографа *Зигмунда Фрейда* (1856 – 1939) Ернеста Джонса (1879 – 1958) про взаємопроникнення життєвого і творчого шляхів цього талановитого австрійського науковця-мислителя, фундатора психоаналізу як однієї з найвпливовіших течій сучасної психології. Примітною особливістю змістової мозаїки рекомендованого для опрацювання тексту є винятково вдале поєднання подієво-фактологічних даних із довготривалого соціального повсякдення цього генія психологічного дискурсу та скрупульозно вивічених психологічних подробиць і деталей його характерологічних властивостей та особистісних рис. Окрім того, все це майстерно виконане зміслове полотно психодуховного засвіту визнаного достойника людства створено світоглядними фарбами, поняттєво-категорійними засобами та у природниче центрованому концептуальному обрамленні еталонного культурного творіння всього його життя – системи тепер уже класичного психоаналізу, що вельми вдало взаємодоповнює теорію і практику, аналізування та експериментування, наукове мислення і психотерапевтичні техніки. У цьому канонічному сенсі наукова система Фрейда є глибинною (вивчає безмір несвідомого) і водночас вершинною (пропонує взірці свідомої діяльності психоаналітика) психологією, а він, її автор – теоретиком і практиком, методологом і неврологічно компетентним психологом в одній непересічній особі. І найголовніше тут те, що, на численних удетальнених переходах од фактичної соціальної подієвості до внутрішніх екзистенційних порухів чи й спалахів ось-буттєвості та навпаки, пропонований переклад, хоча й не завжди явно, становить сутнісний портрет особистості З. Фрейда, що виконаний одним із його учнів у створеному ним авторському психоаналітичному стилі, який інтенційно та жанрово суголосний експресіонізму в художній творчості. Врешті-решт, кожен сам може переконатися у цьому, прочитавши надрукований оригінальний матеріал.

Головний редактор

Ернест ДЖОНС
**ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ
ОСОБИСТОСТІ ЗИГМУНДА ФРОЙДА**

Ernest JONES
A PSYCHOANALYTIC PORTRAIT OF SIGMUND FREUD'S PERSONALITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.090>

УДК: 159.924 : 964

Я сподівався, що з безлічі деталей, описаних у першому томі цієї біографії вимальовується певна постать, хоча не всі рецензенти книги так думали, тому вважаю за обов'язок спробувати здійснити повноцінний нарис Зигмунда Фрейда як людини, його особистості, характеру та способу життя, останнє з переліченого

було описане в попередньому розділі. Здійснюючи цю роботу, відразу натрапляєш на характерну для біографа дилему портретування видатної особистості. З одного боку, можна поставити на передній план велич і неперевершеність чеснот Зигмунда Фрейда, що робить його невпізнаваним як людину, в

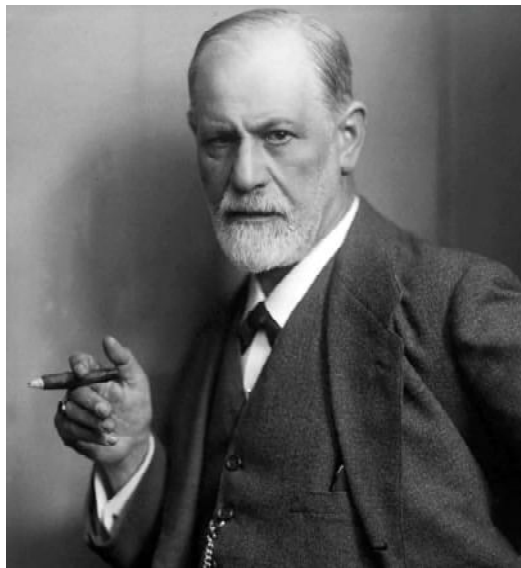
Copyright © ДЖОНС Ернест (Ernest Jones), 1955; 2024.

Copyright © ФУРМАН Анатолій Васильович, ДИКИЙ Ярослав Олегович (переклад, анотації), 2024.

такому разі існує ризик, що читач з нудьгою відвернеться від ось такого справедливого Арістіда. З іншого боку, якщо передній план займають риси, які свідчать про неповну гармонію характеру, недоліки та слабкості, притаманні всім людям, результатом може бути проста карикатура на персонаж, яка здатна викликати зневагу, антипатію читачів, чи, щонайгірше, глузування. Але ніхто краще за Фрейда не знав, що те, що робить одну людину відмінною від інших, це не перелік її неперевершених чеснот,

який може створити безбарвну картину, а *особливості*, котрі утворюють відмінний характер, включаючи навіть такі дивацтва, що межують з невротичною вдачею. Говорячи про те, як схильність багатьох біографів ідеалізувати свій предмет розмиває контури особистості та створює холодний ефект, він писав: «Це прикро, оскільки, роблячи це, вони приносять правду в жертву ілюзії та позбавляються можливості проникнення в найчарівніші таємниці людської природи». Іншими словами, індивідуальність міститься в гармонійній комбінації елементів особистості з тими рисами, які означають менш досконале поєднання.

Випадок 3. Фрейда добре ілюструє цю тезу. Він був честолобивим до глибини душі (*душею честі – оригінал*) і ніколи не відступав од найвищих еталонів етичної поведінки в особистому житті або від стандартів професійної чесності у своїй роботі. Він завжди був добрим, уважним і щедрим, хоча більшість його добрих учинків були невідомі навколишньому світу. Він був цілком цивілізованою людиною, для якої ідеї насильства та жорстокості були огидними; потрібно було докласти багато зусиль, щоб змусити його боротися, оскільки він завжди намагався уникати особистих конфліктів і сварок. Фрейд був одним із небагатьох постатей, про яких можна було широко сказати, що йому ніколи не приписували побутової дріб'язковості чи підлих учинків, що, мабуть, і є суттю шляхетності. Протягом усього життя дрібничковість у будь-якій формі була абсо-

Зигмунд ФРОЙД (1856 – 1939)

лютно не притаманна для нього. Він був однією із тих рідкісних натур, котрі виходять за межі дрібниць життя й таким чином показують нам картину справжньої величі. Сказавши ці цілком правдиві слова про Фрейда, я можу сподіватися, що враження, яке вони справляють, не зовсім безбарвне, але очевидно, що вони насправді не відрізняють його особистість від низки інших хороших людей, про яких слушно сказати подібне. Тому варто шукати більш відмінні риси, які за своєю приро-

дою не можуть створити такі ж ідеально округлі контури. Я читав дуже багато оцінок особистості Фрейда, деякі написані до його смерті, а деякі після, і з них я пропоную уривок з описів Джоан Рів'єр, які вважаю справедливими та яскравими. Це із спогадів, опублікованих нею одразу після його смерті. «Я познайомилася із професором Фрейдом у Гаазі в 1920 році на першому Міжнародному конгресі психоаналізу, що відбувся після війни. Він справляв враження *непересічної особистості*. Його зовнішність була нетиповою для медика, а особливо єврейського. Довге бліде обличчя із сивою бородою й сутулими плечима були властиві інтелектуалу й могли б навести на думку про вченого професора, якби не дві інші суттєві характеристики: його худа, але широка й міцна фігура, досить суворий вираз обличчя й могутня щелепа, що свідчили про великий запас гідності та приховану силу – *незламну завзятість*. Він виглядав дещо відстороненим, насправді йому швидко набридали натовп і зібрання».

Найяскравішою рисою Фрейда були висунута вперед голова та критичний, досліджуючий погляд пронизливих очей. Нарешті, цей досить страхітливий вигляд був *освітлений сяйвом чарівного гумору*, який завжди був прихованим і постійно підсвічував усю його особистість, коли він говорив, запевняючи, що олімпійці також смертні. З його творів я вже знав про його дивовижні знання літератури, здатність запам'ятовувати, особливо Шекспіра,

й про інші його смаки, зокрема любов до всіх старожитностей, до Греції та Риму, до мистецтва ранніх культур. Але саме тоді я вперше дізнався про його феєричне володіння англійською мовою. Ці враження підтвердилися в 1922 році, коли я вчився в нього і мав змогу познайомитися особисто. Подібно до його психології, його особистість справді була спрямованою на допомогу окремим людям. Відчуженість, яка ніколи не була холодною чи зарозумілою, а скоріше байдужістю до надлишкових зручностей, зникла, і залишився *живий, нетерплячий розум*, який охоплював кожну деталь з дивовижним інтересом та увагою. Можна було відчутити життєву силу, потік його величезної енергії. Як він не любив преамбул і ввічливих розмов ні про що! Розпочинаючи мою першу аналітичну годину з ним, усупереч правилам і дещо недоречно, він сказав: «Ну, я вже дещо знаю про вас, у вас були тато й мати!», що, звичайно, означає: «Швидше, я не можу дочекатися вас і ваших інгібіторів (*заборон, обмежень, рамок*), я хочу з чогось почати; дай мені підґрунтя, за яке можна було б зачепитися!» Він міг дозволити собі вольності зі своїм оточенням, як будь-який майстер, доки не знаходив нову проблему і не приступав до неї як студент.

В аналізі чи ні його зацікавленість, імперативи були дивно безособовими й характеризувалися непереносимістю до приготування. За запалом завжди було враження певної стриманості, невгамовне прагнення розібратися в деталях, але з якоюсь віддаленістю. У цій безособовій жадібності була **п р о с т о т а**, яка була чи не найважливішою його рисою. Він був настільки зосереджений на дослідженні, яке проводив, що *функціонував лише як інструмент*. Його проникливі очі мали не лише простоту й невинну проникливість дитини, для якої немає нічого надто малого, нічого звичайного чи нечистого, але в них тим не менш було зріле терпіння й обережність, а також відсторонена допитливість. Пильний і пронизливий погляд під густими бровами демонстрував спроможність бачити під поверхнею і за межами звичайного сприйняття. Фройд виявляв здатність до терплячого, ретельного дослідження і неочевидних припущень, настільки унікальних, що багато хто їх не визнає; його холодний скептицизм навіть неправильно витлумачили як цинізм чи песимізм. Було в ньому поєднання мисливця на нескінченній стежці і наполегливого, неухильного спостерігача, перевіряючого і перегля-

даючого; саме з цього поєднання виникла його здатність відкривати й розуміти джерела почуттів і поведінки чоловіків і жінок. *Незламна мужність і наполегливість у поєднанні з непохитною чесністю* були характеристиками, які підтверджували його спостережливість, його безстрашну уяву та проникливість, які привели до його великих досягнень. Поруч із цими рисами-якостями, яким ми, по суті, завдячуємо його великій праці, у його особистості було вельми багато людських рис, які привернули до нього увагу друзів. Унікальний сухий гумор творів перетворювався у звичайному спілкуванні на чарівну веселість і здатність знаходити розваги у більшості ситуацій. Хоча він міг бути толерантним і філософським, усе ж був схильний бути нетерплячим і нетерпимим водночас. Його гумор часто був дотепним і колючим, він міг бути **х о л е р и к о м**, образливим і непримиреним. Я також не можу сказати, що він радо терпів дурнів. Він був змушений долею бути великою людиною у своїй роботі, але жив своїм особистим життям як звичайна людина і вірив у таке життя. Він не любив патологічних типів і будь-яких крайнощів. Його нетерпимість до релігії, на мій погляд, значною мірою є похідною, бо релігія схильна бачити життя чорно-білим і не може прийняти компроміси та складності, які є предметом наукової психології. Одного разу, коли виникла гаряча дискусія на політичні теми, він був звинувачений у тому, що не чорний і не червоний чи фашист, а й не соціаліст. Тоді його відповідь була іронічною: «Ні, треба бути тілесного кольору кольору – звичайної людини». І знову, стосовно одного молодого вченого, який цікавився психоаналізом і міг довести свою цінність для нової науки, Фройд сумно сказав мені: «Але я не можу вважати нормальним те, що він одружився із жінкою досить дорослою, щоб бути його матір'ю!» Я посміявся над першовідкривачем Едипового комплексу: він зустрів сміх щирим поглядом, але був серйозно розчарований. У подальшому житті йому була властива деяка стриманість, нелюбов до публічності і зосередження інтересу на своїй роботі; можна припустити, що ця риса розвинулася у результаті ворожого сприйняття його відкриттів протягом такого тривалого часу. Фройд не був каверзним самітником, його численні видатні сучасники, особливо в літературному світі, прагнули знайомства, зустрічей чи листування з ним, серед них, зокрема, Ромен Роллан, Томас

Манн, Арнольд і Стефан Цвейги. Але будь-який справді допитливий гість завжди міг його побачити і він зустрічав гостей відкрито й доброзичливо. Яким би не був результат співбесіди, ті, хто віддав перевагу чесним стосункам, а не шукали вигоди, не знайшли в ньому нічого, що б їх відлякувало. Передусім Фройд абсолютно не був позером, не хизувався. Він міг помилятися, хоча обман чи нещирість були не в його натурі, а *принципова чесність* становила примітну рису його інтелекту. Він написав: «Можу сказати, що я зробив багато спроб і відхилив багато пропозицій. Деякі з них вийдуть у майбутньому, хоча я сам не можу сказати, багато чи мало». Ці слова підсумовують і виражають *безстрашність, прийняття та любов до істини*, які характеризували його й надихали на працю. Коли родич чи друг пише біографію, він іноді намагається запобігти нав'язуванню свого надто особистого погляду на цю тему за допомогою сухої об'єктивності. Не думаю, що будь-хто із читачів першого тому дорікне мені за надто нудну картину. Це, безумовно, створить хибне враження про Фройда, котрий був передусім *людиною сильних почуттів*. Задля застороги я вирішив проконсультуватися з різними друзями, які добре його знали, запитуючи їх, скажімо, що вони вважають найбільш характерними рисами Фройда, і я належним чином візьму до уваги їхні коментарі. Природно, що такі відповіді були різними. Характеристика, обрана одним другом, може сприйматися іншими як належне, проте наголос ставитися в іншому місці. Крім того, це не обов'язково означає, що те, що запам'ятовується особою як характерна риса, має будь-яке фундаментальне значення. Коміри містера Гладстона, що так полюбили карикатуристи, точно не були найвидатнішою деталлю його зовнішності. Намагаючись повною мірою оцінити людину, я усвідомлюю підводні камені з усіх боків. Якось я поставив це запитання Анні Фройд, людині, яка найкраще знала його протягом останніх двадцяти чи тридцяти років життя. Вона без вагань відповіла: «*його простота*». Це була риса, яку місіс Рів'єр також вважала «найзначнішою в ньому». Ми повинні віддати цій відповіді належне. Звісно, Фройд не подобалося нічого, що ускладнювало життя, як його власне, так і інших. Це була особливість, котра поширювалася на найдрібніші повсякденні речі, найперсональніші справи. Таким чином, у нього буде не більше трьох костюмів, трьох пар взуття і трьох комп-

лектів натільної білизни. Збирати речі навіть для тривалої відпустки було дуже простою справою. Характеристики, які дочка інтуїтивно вибрала, були не лише вражаючі, але мали фундаментальне значення, є показовими у випадку, з допомогою якого можна було б розвинути цю тему, й підтвердити багатьма іншими атрибутами, що висвітлені нею. По-перше, це було видно у самій його поведінці. Фройд мав *спокійну манеру і просту гідність*, далеку від будь-якої надмірності, позерства чи претензійності. Він відчував яскраво виражену огиду до всього, що пахло фальшивістю, лицемірством чи заплутаною інтригою. Епітети «пихатий» і «помпезний», які, як я бачив, застосовували до нього, є винятково невдалими. Його мова була прямою й сутнісною, не було ні фраз, ні обмов. Навряд чи його можна було назвати витонченим, і він також не надавав великої цінності тактовності, за винятком тих ситуацій, коли це означало *справжню повагу до почуттів інших*. Навіть моя скромна репутація тактовного під час вирішення суперечок була настільки чужою прямої Фройда, що могла викликати коментарі. Одного разу він зі сміхом сказав: «Якщо Джонс поводитиметься такою дипломатичною манерою ще довго, ми втратимо його у Лізі Націй». Мене не здивує, якщо почую, що незнайомиць іноді може вважати його манери дещо грубими. І все ж він був вельми доступною людиною, і рідко коли відмовляв будь-кому, хто бажав завітати до нього, навіть якщо мотив дзвінка був із пустої цікавості.

Зі своїми близькими Фройд, природно, розслаблявся і спілкувався в дуже легкій манері. Пишучи про ті часи, я згадую переважно його постійну веселість, *толерантність і загальну легкість у спілкуванні*, а також не забуваю його напричуд характерний гумор. Фройд не був надто дотепною людиною, але він мав гостре відчуття гумористичних аспектів життя, і його коментарі до будь-якої новини були доволі влучними, зазвичай у формі цитування якогось кумедного мудрого вислову, прислів'я або, найчастіше, єврейського анекдоту. Але завжди відчувалося, що стосунки під його контролем. Його привітність і доступність у взаєминах були присутні тому, що він цього хотів. Відчувався невидимий резерв, за який було б нахабно вторгтися, тому ніхто ніколи не робив цього. Тут ми торкнемося спірного питання. Фройд завжди твердо дотримувався того, що тільки він має право вирішувати, яку частину своєї особистості він

розкриватиме іншим, а яку ні: загалом цілком зрозуміла позиція. Але були особливості його ставлення, які, здавалося б, виходили за рамки цього й виправдовували заміну слова *приватність* на таємницю. Було б добре, коли б не існувало особливих причин для конфіденційності чи приховування, а потім, знову ж таки, його сила була справді надзвичайною. Фройд узагалі не був стриманою людиною; він висловлювався дуже вільно на всілякі теми і ніколи не приховував своєї думки. Але якось чином йому вдалося створити враження, що дозволеною темою є лише те, за що він ручається, про свою особистість, і що він би обурювався будь-якими інтимними розпитуваннями. Він ніколи не говорив своїм дітям про свою молодість і ранні роки, більшість знань, які вони мають про це, отримані з цього твору. Ця тема, хоч і не була прямо забороненою, тим не менш здавалась табуованою, і вони її ніколи не піднімали. В середньому віці він завжди розповідав нам, чим займався, але в останні двадцять років свого життя став утаємниченим і з цього приводу навіть для своїх близьких; він тільки сказав би, що саме вони повинні знати вчасно. Перш за все, як ми помітили раніше, існував різкий контраст між досить невтішною картиною, яку він відкрив світові щодо свого внутрішнього життя, особливо в аналізі своїх снів, і цілковитим замовчуванням у питанні його любовного життя. Таємничість, безсумнівно, була зосереджена там, і ми згадали про досить надзвичайні запобіжні заходи, яких він вживав, щоб приховати найневинніше й миттєве почуття кохання у своєму підлітковому віці. Його дружина була єдиною людиною на Землі, яка щось знала про цю сторону його життя, і вона була єдиною, якій він розповів про випадок з Гізелою, про який мовиться. Ось майже кумедний приклад цього почуття «приватності». У 1911 році Юнг запропонував провести конгрес у Веймарі в середині вересня. У листах до Абрахама та Ференці Фройд сказав їм, що в нього були «вкрай особисті причини» прагнути перенести дату на тиждень. Потім через кілька днів, у пориві експансії, він відкрив Ференці страшну таємницю, що річниця його весілля 14 вересня, але благав його зберігати цю інформацію в цілковитій таємності. Це було надто близько до забороненої теми. Треба припустити, що в ранні роки життя Фройда були надзвичайно сильні мотиви приховувати деякі важливі етапи його розвитку, можливо, навіть від нього самого.

Я б ризикнув припустити, що це була його *глибока любов до матері*. З іншого боку, як не дивно, Фройд не був людиною, котрій легко було зберігати чужі таємниці. Він справді мав таку репутацію. Можна пригадати, що остаточний розрив з його другом Флісом стався через подібну справу. В мене було багато особистих прикладів цієї досить несподіваної риси Фройда. Він кілька разів розповідав мені про особисте життя колег те, чого йому не слід було робити. У той час я вибачив його, подумавши, що, можливо, йому було важко і боляче зберігати таку інформацію й що це було полегшенням розповісти щось виняткове сторонньому, чий вихованості він справді міг довіряти. Імовірно, мій здогад тут був не далеким від істини. Цілковито можливо, що збереження його власних таємниць також супроводжувалося певним напруженням, яке він знімав таким непрямим способом.

Коли Джеймс Стрейчі пішов навчатися у Фройда, я написав рекомендаційний лист, не зовсім компліментарний, розповівши Фройдю те небагато, що я знав про нього на той момент. Під час розмови Фройд пішов у сусідню кімнату, приніс листа й прочитав його йому вголос. Іншого разу я надіслав Фройдю деяку приватну інформацію про мого пацієнта, якого він лікував, і сказав йому, що важливо, щоб пацієнт не знав про нашу бесіду. Він відповів мені, запевняючи, що залишить цю інформацію при собі, але незабаром я отримав гнівного листа від пацієнта, який скаржився на мій учинок.

Тяжіння Фройда до простоти перед складністю була тісно пов'язана з двома іншими рисами його особистості: його неприязню до формальності та його нетерпінням стосовно обмежень. Залишки колишнього ставлення можна пояснити тим, що він виховувався у бідному оточенні з обмеженими можливостями для спілкування та здобуття досвіду. В перших листах до своєї майбутньої дружини він кілька разів зізнавався, що відчуває неповноцінність через те, що не здобув суспільних привілеїв і не почувався компетентним у мистецтві галантності. Однак у пізніші роки він, очевидно, подолав такі труднощі, і, хоча навряд чи хтось міг би подумати про нього як про людину шляхетну, він був здатним на витончені вчинки, до прикладу, здійснити подарунок зі своєї дорогоцінної колекції, його соціальні манери були бездоганними. (Можливо, тут слід зробити виняток для його звички розмовляти та плюватися, спричиненої його хронічною нежиттю та надмірним курінням. Західні

пацієнти, які не звикли до такої поведінки, могли бути стурбовані цим, після чого Фройд докоряв їм за їхню гидливість.)

Ні, причина значно глибше, і можна легко виявити два джерела його неприязні. Однією з них була його *пристрассть до простої і прямої правдивості* без будь-яких компромісів. Зрештою, існує деяка атмосфера фальші чи навіть лицемірства, яка нерідко присутня під час офіційних подій, таких як весілля, де можна висловити тільки найсвітліші побажання, або бенкети на честь шановних колег, де розпорядком дня є лише щедра похвала. Можливо, ще сильнішою була огида Фройда щодо певних очікувань до людини, де спонтанність акту обов'язково порушується. Він любив робити приємні речі цілком за власним бажанням і, якщо була змога, несподівано. Тоді, зі своєю абсолютно спонтанною та ввічливою манерою, він був найкращим, а тепло дружельності, яке він висловлював, було незабутнім. Це ставлення узгоджується з його глибокою любов'ю до незалежності, з його неприязню до певних очікувань чи наказів щось зробити, коли його свобода дій будь-яким чином обмежується.

Неприязнь до складності та штучних обмежень мала розгалужений вплив на характер Фройда. Йому бракувало терпіння до складних гарантій, особливо юридичних, якими люди часто унормовують стосунки. Якщо вони довіряли одне одному, такі гарантії були зайвими; якщо ні, то жодні запобіжні заходи не відвернуть біди: він був справді обурений, коли почув, що американські психоаналітичні товариства мають звичку наймати юристів для формулювання правил, які мали регулювати стосунки між їхніми членами. Це ставлення було настільки фундаментальним, що створювало досить складні проблеми, коли виникали складніші питання адміністрування. Фройд бачив мало причин для правил у суспільстві, хоча був змушений прийняти короткий перелік норм у статуті для Міжнародної психоаналітичної асоціації. Часом траплялося, що він пропонував якусь дію, котра суперечила певному правилу чи статуту. «Тоді дозвольте нам змінити його; ви можете легко переглянути його знову, якщо хочете». Він часто вважав за краще розрубати гордіїв вузол, ніж розв'язувати його. І все ж мені спадає на думку випадок, який показує, що опис, який я щойно дав, лише напівправа. Наприкінці 1910 року Юнг зробив конче розумну пропозицію об'єднати *Correspondenz-*

Blatt (кореспонденційний лист) у новий *Zentralblatt* (центральну газету) і щоб це також звільнило *Jahrbuch* (щорічник) від завдання перегляду літератури, пропозиція, яка невдовзі була реалізована. Фройд, однак, заперечив, зауваживши, що такі дії суперечили б статуту Міжнародної асоціації і що вони повинні чекати до наступного Конгресу, щоб отримати дозвіл на зміни.

Більш законослухняні люди могли б витлумачити таку позицію Фройда як чисте свавілля, що було б несправедливим епітетом. Вона була зумовлена благими намірами. Його хвилювало те, що ми повинні зберегти свободу приймати будь-яке рішення в будь-який момент, який вважаємо найкращим, і це не повинно регулюватися фіксованим правилом. Проте були й інші випадки, як, скажімо, посилання на інших аналітиків у його працях, де це не могло бути поясненням. У той час як у своїй неврологічній роботі бібліографічні посилання Фройда були скрупульозно точними та вичерпними, коли справа дійшла до його аналітичних робіт, це більше не було так. Ранк якось жартома зауважив, що Фройд роздавав посилання на праці інших аналітиків за тим же принципом, що імператор роздавав нагороди відповідно до настрою та фантазії моменту. Більше того, він би їх перерозподіляв. Я пам'ятаю, як він зіслався на мій важливий висновок у книзі, яку прочитав як рецензент, але в той момент я був у немилості.

Джерело цього очевидного свавілля походило з украй несподіваного аспекту в особистості Фройда, його *чорно-білого судження про людей*. Це неочікувано, тому що ніхто не знав краще, ніж Фройд, з чого саме постає суміш хороших і поганих характеристик. У його свідомому житті і, безсумнівно, ще більшою мірою в несвідомому, вони для нього здебільшого поділялися на хороших і поганих, або, можливо, точніше – на улюблених і нелюбимих, причому з дуже незначною відмінністю. Одна й та сама людина час від часу могла переходити з однієї категорії в іншу. Ще дивнішим для такого видатного психолога був факт, з яким ми всі погоджувалися, що він також був убогим *Menschenkenner*, тобто поганим суддею людей. Вірогідно, не варто називати це дивним, оскільки дві характеристики йдуть разом. Це була повага, і ще одна не менш важлива риса, коли емоції Фройда могли вплинути на його інтелект. Це тема, до якої ми повернемося пізніше.

Тепер я хотів би розглянути, який аспект правди може бути в деяких негативних

коментарях, здійснених стосовно особистості Фройда. Я кілька разів читав, що він був песимістом, зарозумілим і таким неприязним, що завжди мусив сваритися з друзями. Про ці звинувачення можна багато сказати, і я розберу їх почергово. Питання, яке мені найчастіше ставили про Фройда, це те, *як працювати з такою людиною*. Це питання, на яке вельми просто відповісти. Мені завжди видавалося, що з ним легко і приємно працювати, і я впевнений, що будь-хто інший у подібному становищі сказав би те саме. Він був надзвичайно життєрадісним, приємним і кумедним компаньйоном, і рідко критикував плани, які ми перед ним ставили. Час від часу, і це правда, можна було зіткнутися з одним із його упереджень, і вони могли бути настільки непохитними, що нічого не можна було вдіяти, крім як іти іншим курсом. І він явно був схильний до розважальних, подекуди смішних, упереджень. У першому листі до Абрахама він зізнався: «Ви повинні знати, що я маю схильність вигадувати забобони і дотримуватися їх, але це ніяк не вплине на наші особисті стосунки».

Тепер щодо його передбачуваного песимізму. Він, зазвичай, був життєрадісною людиною, тож найгірше, що можна було припустити, це те, що, можливо, він був одним із тих «веселих песимістів», з якими ми знайомі в житті; це справді була фраза, яку він неодноразово використовував, щоб описати себе. Але на ділі це не було правдою. Правильне слово, звичайно, «реаліст», людина, вільна від ілюзій. Звісно, можна песимістично ставитися до самого життя або до людей. Перше означає, що людина не насолоджується життям і воно становить мало цінності для неї. Це, вочевидь, не вірно стосовно Фройда, оскільки він мав величезну здатність до насолоди. Правдою є те, що він вважав життя за своєю суттю складним, а не легким, як навчив його власний досвід – перш за все треба було *витерпіти*. Якщо хтось досяг успіху в терпіннях, він отримував багато задоволення, і життя було вповні варте того, щоб його прожити. Можемо звернутися до його невеликого есе на тему «Минучість», де він описав як безглузду ідею про те, що добрі речі життя втрачають свою цінність через непостійність, з цього приводу він зауважив таке: «якщо вони тривали хоча б хвилину, то точно були хорошими».

Коли мовиться про людське буття, відповідь на це питання не така проста. Люди схильні називати песимістом кожного, хто не має

ілюзій. Фройд міг би претендувати на епітет під цим визначенням, оскільки небагато людей були настільки позбавлені ілюзій, як він. На його думку, у світі були справді благородні творіння зі «щирого золота», але вони були в меншості. Інші були не такими хорошими, якими здавалися, хоча тиск оточення міг змусити їх поводитися досить добре: щойно зміняться обставини, зміниться також їхня поведінка. Фройд міг бути терпимим до цієї більшості з їхніми слабкостями, але не міг захоплюватися ними.

А як відносно майбутнього людства? Тут ми торкаємося характерного ставлення Фройда до часу. *Він жив сьогоднішнім*. Незважаючи на його захоплення минулим як окремих людей, так і людської раси, і віру в те, що, лише вивчаючи його, можна дізнатися щось цінне й корисне, він, здавалося, більше не цікавився власним минулим і ніколи не говорив про це. Особисто для нього сьогоднішнього мало значення, включаючи, звичайно, будь-які плани на найближче майбутнє. Щодо майбутнього загалом, я не думаю, що він надто цим переймався. Він настільки усвідомлював його непередбачуваність, величезну складність як матеріальних обставин, так і психологічних мотивів, що спекулятивні міркування про таке було, в його розумінні, марною тратою часу. Однак у нього не було причин для песимізму відносно цього. В листі до Рейка він писав: «Хоча я погоджуюся з вашим судженням про світ і нинішню расу людей, я не можу, як вам відомо, вважати ваше песимістичне неприйняття кращого майбутнього виправданим».

3. Фройд був за будь-які очевидні соціальні реформи, але в довгостроковій перспективі він не був упевнений, що вони створять справді успішну цивілізацію. Треба було щось більш радикальне, а він належав радше до революціонерів, ніж до реформаторів. Почасти він задавався питанням: чи зможе інший вид істот замінити людство і створити кращу форму соціального життя? В інший час він вважав, що селекційне розведення – це найкраща надія. Але факт залишається фактом: він радше сподівався, ніж впадав у розпач. Бо така була його особистісна природа.

Зарозумілий – справді абсурдне слово для Фройда. Якби хтось бажав, можна було б використати слово *самовпевнений*, щоб описати наполегливість, з якою він тримався своїх важко завойованих переконань, але було б неправдою сказати, що вони були непорушними і не підлягали перегляду. Поступовий

шлях, яким Фройд пробувався в невідоме, і зміни, викликані його висновками, чисельність яких збільшувалася з досвідом, стали фактами історії. Для будь-якої великої людини науки не потрібно було б просто бути іншим, аніж скромним. Фройд колись писав: «Той, хто починає досліджувати чудове сплетіння всесвіту та його незмінні закони, незабаром забуває про себе». Перед лицем величезної невідомості ставлення Фрейда не могло бути іншим, ніж ставлення Ньютона з його камінчиками на березі знання. Він знав, що зробив кілька «починань» і відкрив кілька шляхів, але куди вони могли привести, він не міг висновувати і не намагався. Це знову означало б марне завдання – пророкувати майбутнє. Він не був настільки філософом, щоб уявити, що здатний побудувати будь-яку завершену систему мислення, адже його «починання» далекі від чогось подібного. Звісно, це не заважало йому відчувати особисту прихильність до того, що він створив, так, ніби це було його дитиною. Віра у всемогутність істини в довгостроковій перспективі дала йому відчуття життєздатності своїх висновків. Неосвічена критика ззовні його не турбувала, він визнавав її швидкоплинність. Тільки коли він відчув зсередини, що існує небезпека знищення його творіння, він лише раз у своєму житті кинувся на його захист. Однак наприкінці першої війни, дізнавшись про прогрес, досягнутий його ідеями в далеких країнах, він відчув певність щодо їхнього майбутнього. Тоді він писав Ференці: «Психоаналіз зараз рівний усім небезпекам».

Я дуже сумніваюся, що Фройд коли-небудь вважав себе великою людиною, або що йому коли-небудь спадало на думку порівняти себе з людьми, яких він вважав великими: Гете, Кантом, Вольтером, Дарвіном, Шопенгауером, Ніцше. Марі Бонапарт якось сказала йому, що вважає його сумішшю Пастера і Канта. Він відповів: «Це дуже приємно, але я не можу погодитися з вашою думкою. Не тому, що я скромний, зовсім ні. Я маю високу думку про те, що я відкрив, але не про себе. Великі відкривачі не обов'язково є великі люди. Хто змінив світ більше, ніж Колумб? Ким він був? Авантюрист. У нього був характер, це правда, але він не був великою людиною. Отже, ви бачите, що можна відкрити великі речі без ідеї про велич відкривача чи винахідника, що справді чудово». Іншого разу вона назвала його г е н і є м. Фройд відповів: «Генії нестерпні люди. Варто лише запитати мою сім'ю про те,

як легко зі мною жити, тому я точно не можу бути генієм». В одному він завжди був упевнений: у нього слабкі інтелектуальні здібності. Було так багато речей, до прикладу, в математиці чи фізиці, хоча він знав, що ніколи не зможе зрозуміти те, що так багато інших могли зробити з легкістю.

Чи був Фройд амбітною людиною? В буденному розумінні ні. Соціальний престиж і титули за своєю суттю не були важливими, хоча академічні досягнення могли допомогти у професії та популяризації психоаналізу. Сама по собі слава не становила великої цінності, а її значення для нього полягало у стрімкішому поширенні ідей. Його *амбітність*, якою б вона не була, зосереджувалася на бажанні, щоб ті ідеї, яким він надавав велике значення, були прийняті.

Йому хотілося бути достатньо заможним, щоб віддаватися своїй пристрасті до подорожей і вивчення античності, але, очевидно, про це не могло бути й мови і це не можна було назвати амбіцією. Він знав, що мусить важко працювати до кінця, щоб просто заробити на життя, тому ніколи не прагнув грошей як таких. Думка про Нобелівську премію стала бажанням, але ніколи не надією лише з матеріальної причини, що це врятувало б його від примари банкрутства, яку він бачив попереду під час війни і яка ближче до її завершення була занадто близько.

Термін «неприємний» ні на мить не міг застосовуватися для опису Фрейда будь-ким, хто знав його чи навіть мав досвід його ввічливого прийому. Лише на кількох фотографіях він усміхається. Чомусь він дуже не любив, коли його фотографували, можливо це було занадто «формально», і завжди хмурився, коли бачив спрямовану на нього камеру; іншою причиною була його неприязнь до своєї старіючої зовнішності, мотив, який діяв навіть тоді, коли йому було лише п'ятдесят два. Тому найкращі його фотографії – це моментальні знімки, зроблені, коли він не знав; його син Олівер був експертом у цій грі.

Стосунки людини з друзями – це сфера, де обов'язково розкриваються важливі сторони її особистості. Фройд мав *багату та складну особистість*, що, до речі, могло бути однією з причин його прихильності до простоти. Його стосунки з друзями не завжди були простими. Якби їх можна було охопити словом «сварливий», яке іноді застосовували до нього опоненти, завдання біографа було б набагато легшим. І те, що він не міг підтримувати

дружні стосунки, заперечується тим простим фактом, що, окрім мене, ще живе багато людей, щоб заперечити це. Фройд усе своє життя мав кількох близьких особистих друзів із свого соціального кола, Оскар Пі та Кенігштайн були хорошими прикладами. Вони були зовсім не пов'язані з його роботою, і, мабуть, з цієї причини дружба, здається, завжди йшла гладко. Я не знаю ні про якісь сварки між ними, ні про розриви такої дружби. Фройд було легко підтримувати ці стосунки, оскільки він ніколи не спокушався зробити щось, що викликає ворожість. Тут цілком можна сказати дещо про його *моральну природу*. Яким би не було джерело цього, сам Фройд постійно був спантеличений цією значущою проблемою, а саме тим, що надлишково моральне ставлення було настільки глибоко вкорінене, що здавалося частиною його початкової природи. Він ніколи не сумнівався в правильності поведінки. Це було настільки очевидно, що його улюбленою цитатою був вислів Ф.Т. Вішера: «Моральність є самоочевидною». Лише наприкінці життя Фройд зміг пролити світло на походження моральних почуттів.

Листування з Патнемом було дуже показовим щодо його ставлення до моралі. У 1915 році Фройд прочитав нещодавно опубліковану книгу Патнема під назвою «Людські мотиви». Він одразу писав про це Ференці: «Це хороша і правильна книга, але сповнена релігійного почуття, яке я непереможно мотивований відкинути. З психічної реальності наших ідей він безпосередньо висновує про їх матеріальну реальність, а отже, про Бога».

Це був його лист до Патнема в книзі від 8 липня 1915 року.

«Шановний докторе Патнем,

Ваша книга нарешті прибула, задовго після того, як її аносували. Я ще не дочитав її до кінця, але я прочитав найважливіші для мене розділи про релігію та психоаналіз і піддався пориву написати вам про це.

Ви точно не вимагатимете від мене похвали та визнання. Приємно думати, що це справить враження на ваших співвітчизників і водночас зламає їхній глибоко вкорінений опір. На 20-й сторінці я знайшов уривок, який маю вважати найбільш застосовним до себе: «Привчати себе до вивчення незрілості та дитинства перед тим, як приступити до вивчення зрілості та дорослості, часто означає звикнути до небажаного обмеження нашого бачення з огляду на масштаб справи, за яку беремося».

Я визнаю, що це мій випадок і що я вповні некомпетентний оцінювати інший бік справи. Мабуть, я використовував цю однобічність, щоб побачити те, що приховано, від чого інші люди знали, як триматися подалі. Це лише виправдання моєї захисної реакції. Зрештою, однобічність мала свою користь.

З іншого боку, те, що аргументи на користь реальності наших ідеалів не справляють на мене ніякого глибокого враження, ні про що не свідчить. Я не можу знайти жодного переходу від факту, що наші ідеї досконалості мають психічну реальність, до віри в їх об'єктивне існування. Ви, звісно, знаєте, як мало можна очікувати від суперечок. Додам, що я зовсім не боюся Всевишнього. Якби ми колись зустрілися, я мав би більше дорікань до Нього, ніж Він до мене. Я б запитав Його, чому Він не дав мені кращого інтелектуального інструментарію, і Він не міг покаржитися, що я не найкращим чином використав свою передбачувану свободу. (До речі, я знаю, що кожен з нас є фрагментом життєвої енергії, але я не розумію, яке відношення енергія має до свободи, тобто до відсутності спричинювальних чинників.)

Я повинен сказати вам, що завжди був незадоволений рівнем своєї обдарованості і точно знаю, яких талантів мені бракує, але я вважаю себе дуже моральною людиною, котра може підписатися під чудовою сентенцією Т. Вішера: «Те, що є моральним, є самоочевидним». Я вважаю, що за почуттям справедливості та поваги до інших, а також тим, що мені не подобається змушувати інших страждати чи використовувати їх, я можу порівняти себе з найкращими людьми, яких я знав. Я ніколи не робив нічого поганого або зловмисного і не можу знайти жодної спокуси зробити це. Я сприймаю ідею моралі, про яку ми говоримо, у її соціальному значенні, а не в сексуальному. Сексуальна мораль у суспільстві, у своїй найрадикальній формі, американській, видається вкрай презирливою. Я виступаю за незрівнянно вільніше статеве життя, хоча сам дуже мало користувався такою свободою: лише настільки, наскільки вважав це допустимим.

Публічність і галасливість, з якою висуваються моральні вимоги, часто справляє на мене неприємне враження. Те, що я бачив стосовно релігійно-етичних розмов, не було аж ніяк принадним. [Тут нявне відверте посилення на Юнга.]

Однак я бачу один пункт, у якому можу з вами погодитися. Коли я запитую себе, чому

я завжди поведився чесно, готовий жаліти інших і бути добрим, де це було можливо, і чому я не відмовився від цього, коли помітив, що таким чином людина завдає шкоди собі і стає ковадлом, адже інші навколишні жорстокі та не заслуговують на довіру, тоді я не маю відповіді. Розумним це, звичайно, не було. У юності я ніколи не відчував жодних особливих етичних прагнень чи будь-якого задоволення від висновку, що я кращий за більшість інших людей. Ви, мабуть, перша людина, якій я про це зізнався. Тож можна навести лише мій випадок, щоб ви переконалися, що прагнення до ідеалу є невід'ємною складовою нашої конституції. Якби тільки більше цієї цінної конституції спостерігалось в інших! Я маю потаємне переконання, що якби хтось володів засобами вивчення сублімації інстинктів так само старанно, як і їх придушенням, можна було б знайти цілком природні психологічні пояснення, що зробило б Ваше філантропічне припущення безкорисним. Але, як уже сказано, я нічого про це не знаю. Чому я і, до речі, мої шестеро дорослих дітей також повинні бути абсолютно порядними людьми, для мене зовсім незрозуміло. Є ще одна рефлексія: коли знання людської душі настільки недосконале, що навіть мої убогі здібності спромоглися зробити такі багаті відкриття, очевидно, передчасно приймати рішення «за» чи «проти» таких припущень, як ваше.

На даній момент психоаналіз сумісний з різними світоглядами. Але чи він сказав своє останнє слово? Зі свого боку, я ніколи не був стурбований будь-яким всебічним синтезом, але завжди лише з певною точністю. Це заслуговує на те, щоб усе інше було принесено в жертву до нього.

З повагою, Фройд»

Але Фройд добре знав, що впевненість, яку пропонує наука, далека від абсолюту, і він різко відрізняв її від упевненості, котрої так багато людей жадає. Одного разу Марі Бонапарт дала йому почитати твір Пуанкаре «Центр науки» і зауважила: «Ті, хто перед усім прагне впевненості, насправді не люблять істини». На що Фройд відповів: «Так, це вірно. Я теж десь говорив про це, хоча й в інший спосіб. Посередні уми вимагають від науки певності, якої вона не може дати, своєрідного релігійного задоволення. Тільки справжні, рідкісні, доконче наукові інтелектуали, можуть терпіти сумніви, які супроводжують усі наші знання. Я завжди заздрю фізикам і математикам, які можуть «стояти на твердій землі». Я ж ширяю,

так би мовити, у повітрі. *Психічні події здаються незмірними і*, ймовірно, завжди будуть такими». Що стосується моралі, Фройд вважав би деонтологічний факультет університету, який існує сьогодні, зовсім зайвим.

Труднощі у стосунках із Фройдом могли виникати лише тоді, коли друзі були водночас і співавторами його наукової **р о б о т и**. Сама спільна робота викликала такі глибокі емоції, що складнощі могли поставати з обох сторін. Інший аналітик може зіткнутися із власними емоційними перепонами, які спотворять його уявлення про проблеми, властиві суб'єкту. Для Фройда його відкриття означали щось таке *невимовно дорогоцінне*, що він неминуче був чутливим до будь-якого викривлення через невміле поводження з ним. Імовірно, він міг би впоратися з цим об'єктивно, якби подальші ускладнення не зростали через його емоційне ставлення до помічників загалом. З одного боку, він приймав їх тепло, і вони мали для нього важливе значення, поза межами їх практичної цінності, але з іншого – це актуалізувало його чутливість до ризику їх втрати. Незабаром після того, як навколо нього почали збиратися такі друзі, він написав Ейтінгтону: «Прихильність групи сміливих і розуміючих молодих людей є найціннішим подарунком, який приніс мені психоаналіз». А до Абрахама він апелював: «Я завжди шукав друзів, які б не хотіли спочатку експлуатувати, а потім зраджувати мене». Листи Фройда сповнені таких зауважень. Після заснування Комітету стало очевидно, що до природного задоволення від дружби додається елемент заспокоєння. Будь-які сумніви, які були у Фройда відносно його роботи, або страхи про його подальшу долю тепер, можна було вгамувати. Він мав подібне ставлення до Юнга раніше, але з сумними результатами. Ця потреба заспокоєння, хоча вона зовсім не була вираженою у Фройда в той період його життя, мабуть, викликала давніші й набагато серйозніші емоції подібного гатунку. В той час у Брейера й особливо у Флісса потреба супроводжувалася ще двома тривожними наставленнями: залежністю та відповідною переоцінкою іншої людини. Як він сам кілька разів зауважив, вони виходили із жіночої сторони його природи. Тенденція до переоцінки певною мірою зберігалася, однак і частково пояснила його недоліки як Menschenkenner (убогого судді людини). Це було проявлено в Адлера та Юнга, а також певною мірою у Ференці, Зільберера і Тауска. Ризик наступного розчарування був неминучим. Віро-

гідно таке ставлення фундатора психоаналізу виникло через деяке зниження впевненості у собі; вочевидь, ці дві тенденції розвивалися пліч-о-пліч. Одного разу він зауважив Френці, що подолання своєї «гомосексуальності» принесло йому більшу самозалежність. Така позиція мала відображення в *коливаннях внутрішнього маятника* між надмірною довірливістю та недовірою до інших.

Нелюбов Фрейда до залежності та обмеження його свободи дій, навіть правилами, які він, можливо, встановив сам, усе ж була набагато сильнішою, ніж щойно згадана протилежна тенденція. *Свобода і незалежність були для нього джерелом життя.* У своєму попередньому житті він ненавидів залежність своїх доходів у практикуванні від доброї волі інших лікарів, яких частіше за все він мало поважав. Його завжди сповнювало сильне бажання бути економічно незалежним. Він не хотів нікому нічого бути винен. Цілком можливо, що його неспроможність протягом багатьох років повернути Брейеру те, що він позичив у нього у свої двадцять років, була настільки ж важливою, як і будь-який інший фактор для розриву між ними. Коли я одного разу запитав його, чому він так *переймається старістю*, він сказав, що це тому, що вона узалежнює його від інших; і, як приклад, навів те, що він більше не міг самостійно підняти чи опустити вікно залізничного вагона і мусив попросити когось іншого зробити це за нього. Треба припустити, що ця риса наполягати на тому, щоб усе робити самому і керувати своїми справами без будь-якої допомоги чи втручання, була розвинена вельми рано у житті, мабуть, у дитинстві. Можливо, *у його ставленні до допомоги була певна недовіра.* Він часто висловлював думку, що життя, по суті, було важким, що потрібно було заробити собі кожну отримувану насолоду, маючи на увазі, що, якщо хтось прийме щось хороше як послугу з рук іншого, то, імовірно, пізніше пошкодує про це чи, принаймні, платитиме за це значну ціну; так що краще було не узалежнюватися. Ми знаємо, що його ранній життєвий шлях був надзвичайно важким; він точно не був розпеченим улюбленцем долі.

Фрейд казав, що чергування любові і ненависти могло впливати на його взаємини із чоловіками і, безсумнівно, іноді мало **вплив**. Однак така тривожна амбівалентність ніколи не хвилювала його у стосунках із жінками, де його ставлення було набагато послідовнішим. Висновувати про це доволі складно. Статус

жінки у суспільстві зазнав таких надзвичайних змін в історії людства, що становище, яке панує за останні п'ятдесят років, можливо, не є таким постійним, як нині припускається. Ставлення Фрейда до **жінок** слушно було б назвати досить старомодним. І було б простіше пояснити це його соціальним оточенням і періодом повсякдення, у якому він зростав, а не будь-якими особистими чинниками. Якою б не була його інтелектуальна думка з цього приводу, в його творах і листуванні існує багато індикаторів, що вказують на його емоційне ставлення. Сказати, що він вважав чоловічу стать «володарями творіння» (творцями всього), було б сильним перебільшенням, оскільки у його натурі не було відтінку зарозумілості чи зверхності. Справедливим буде зауваження, що *він вважав головною функцією жінок бути ангелами-служителями для потреб і комфорту чоловіків.* Його листи і любовний вибір ясно вказують, що у його свідомості був лише один тип сексуального об'єкта – ніжний, жіночий. Незважаючи на те, що жінки належали до слабкої статі, він зазначав, що вони кращі й етично благородніші за чоловіків; є свідчення про те, що він хотів перейняти від них деякі з цих якостей. Немає сумніву, що Фрейд бачив психологію жінок більш загадковою, ніж психологію чоловіків. Одного разу він сказав Марі Бонапарт: «Велике питання, на яке ніколи не було відповіді і на яке я досі не зміг відповісти, незважаючи на мої тридцятирічні дослідження жіночої душі, таке: *«Чого хоче жінка?»*».

Фрейд також цікавився іншим типом жінок, себто більш інтелектуальними і, можливо, маскулітними, які кілька разів відігравали важливу роль у його житті. Супутниці його друзів-чоловіків були хоч і кращого калібру, але вони не приваблювали його еротично. Найважливішими з них були насамперед його невістка Мінна Бернайс, потім у хронологічному порядку: Емма Екштайн, Ло Канн, Лу Андреас-Саломе, Жоан Рів'єр, Марі Бонапарт. Фрейд особливо захоплювався видатною особистістю та етичними ідеалами Лу Андреас-Саломе, які, на його думку, були набагато вищими за його власні.

Фрейд був досить дивним моногамом. Про небагатьох чоловіків можна сказати, що вони проходять усе життя, не будучи серйозно еротично зворушеними жодною жінкою, окрім однієї-єдиної. Проте, здається, це було правдою стосовно Фрейда, оскільки треба врахувати, що миттєве хвилювання через Гізелу

Флусс у шістнадцять років було радше інтенсивною фантазією, ніж свідомим потягом. Таким чоловікам справді пощастило, якщо все йде добре з «великим» вибором, як це сталося із Фройдом; однак чи можна вважати їх представниками справжньої нормальності чоловіків? – це питання, на яке може відповісти лише соціальна чи психологічна антропологія. Відмінність Фрейда від середньостатистичного чоловіка в цьому відношенні, а також його *яскраво виражена психічна бісексуальність*, цілком могли певною мірою вплинути на його еротичні погляди, про що слід пам'ятати, оцінюючи їх.

Фройд, безсумнівно, був надзвичайно привабливим для представників обох статей, і це, звичайно, не можна віднести лише до чарівності чи галантності. Жінки, навіть ті, хто знали його ледь-ледь, часто не могли встояти перед його особливим поєднанням впевненої сили з незмінною уважністю й ніжністю; *то був чоловік, якому можна довіряти*. Вони були вражені його явним інтересом до їхньої особистості. Чоловіки здебільшого також були вражені його рішучістю, справжнім образом батька, його трансцендентним знанням і доброю толерантністю; він був просто людиною, на яку можна було рівнятися і навіть узяти за взірць.

Більшість учнів Фрейда називали його впертим дуалістом; якби він був філософом, він точно не був би моністом і не почувався б комфортно у плюралістичному всесвіті Вільяма Джеймса. Всю його роботу пронизує те, що Гайнц Гартманн назвав «дуже характерним типом *діалектичного мислення*, яке має тенденцію створювати теорії на взаємодії двох протилежних сил». Звичайно, це було найбільш виражено у його основних класифікаціях: любовний голод, Его-сексуальність, аутоеротизм – гетероеротизм, Ерос – Танатос, життя – смерть тощо. Я пам'ятаю, яким чужим це здавалося мені, оскільки я виховувався в біологічній школі, де інстинкти розглядалися множинно. Але ту саму прихильність до протилежностей можна віднайти знову і знову: любов – ненависть, ексгібіціонізм – скопофілізм і т. ін. Здавалося, ніби Фройд було важко обдумувати будь-яку тему, якщо він не міг розмежувати її на дві протилежності, і ніколи більше, аніж на дві. Те, що між двома протилежними силами у свідомості існував фундаментальний **к о н ф л і к т**, було для нього очевидним фактом.

Природно виникає спокуса співвіднести цю тенденцію з її проявами в особистості Фрейда.

Відбулася боротьба між науковою дисципліною та філософськими спекуляціями; його пристрасний любовний порив і його надзвичайно сильне сексуальне придушення; його енергійна мужність, яка просвічує всі твори, і його жіночі потреби; його бажання створювати все самому та прагнення отримувати стимули від інших; його любов до незалежності та його потреби в залежності. Але такі думки, безумовно, несуть ризик фальсифікації через спокусу спрощених рішень. Проте у зв'язку з цим я не можу не згадати, що Фройд якось сказав Юнгу, що якби він колись страждав від неврозу, то був би невроз нав'язливого типу. Це означає, як учив нас сам Фройд, *глибоку амбівалентність між почуттями любові та ненависті*, і багато чого у його самоописах, безсумнівно, узгоджується з цим.

Я візьму на себе сміливість відтворити деякі уривки з оцінки особистості Фрейда, яку я написав незабаром після його смерті. Вони містять погляди, які вкрай потрібно опублікувати, і я вважаю, що просте перефразування їх нині може лише зашкодити якості викладу.

«Майбутні покоління психологів вочевидь захочуть знати, яка це була людина, котра після двох тисяч років марних зусиль зуміла виконати Дельфійський наказ (*стадородавню грецьку заповідь, що викарбувана на стіні біля входу до храму Аполло у місті Делфі*): «Пізнай самого себе». Їхнє бажання не буде простою цікавістю; вони зрозуміють, що знання особистості Фрейда наблизить їх до джерела натхнення його досягнень. Крім того, вони матимуть справедливий науковий інтерес у спробі *осягнути точний баланс психічних енергій*, які дозволили йому здійснити його геркулесову мрію. У Геркулеса справді був цей баланс. Небагато з людей, якщо такі взагалі були, змогли зайти так далеко, як він, на шляху самопізнання і самовладання, навіть за допомогою піонерського факела, який він забезпечив своїми методами та попередніми дослідженнями й навіть за неоціненної допомоги років щоденної особистої роботи з досвідченими наставниками. Як одна людина змогла прокласти весь цей новий шлях і подолати всі труднощі без сторонньої допомоги, повинно завжди залишатися приводом для подиву. Це було найближче до чуда, яке може досягти людський потенціал і це безумовно, перевершує навіть найвидатніші інтелектуальні досягнення в математиці та чистій науці. Коперник і Дарвін наважувалися дивитися в очі небажаним істинам зовнішньої реальності, але зіткнулися з

правдою внутрішньої реальності вартує стількох зусиль, що лише рідкісні смертні могли б актуалізувати їх без сторонньої допомоги.

Безперечно, багато якостей сформулювали такий оригінальний розум, як у Фройда. Проте він володів окремими помітними рисами настільки майстерно, що вони, звичайно, зіграли визначальну роль у здійсненні його творчої праці. Таким чином, вони заслуговують на те, щоб їх висвітлили в особливий спосіб, хоча тут було б недоречно висловлювати здогади про їх походження чи внутрішнє значення. Ми знаємо, що лише інтелектуального таланту недостатньо для ендопсихічного дослідження. Зрозуміло, що Фройд володів ним неперевершено, хоча сам не дуже його поцінував. Ми радше шукаємо те, що можна назвати рисами характеру, і тут Фройд також був видатним. Якби комусь довелося поставити одну із цих рис вище всіх інших, імовірно, це була б *дивовижна інтелектуальна мужність*, яку виявив Фройд, тобто найрідкісніша та найбільш трансцендентна форма мужності. Коли він знову і знову стикався з *темним невідомим* й, очевидно, непізнаваним, то завжди прагнув рухатися вперед, не лякаючись того, з чим він міг зіткнутися, і сам перебував на незвіданій території без попередника чи супутника, з яким можна було б поділитися своїми сумнівами. Він володів рисою-якістю інтелектуальної сміливості у найвищому сенсі. Жах, страх, огида до одкровень, осмислених у глибинах його власного розуму чи його пацієнтів: ніщо не стримувало його, а найменше – це розуміння того, що саме колеги подумують про відкриття. Мабуть, найважчою перешкодою для подолання був не сам зміст несвідомого матеріалу, а незвичайна форма, якої він набув. Ніколи раніше ніхто не наважувався прочитати розуміння і сенс у ментальних процесах, які так відверто ігнорували всі розумові закони логічного викладу. Уявіть собі, що ви зустрічаєтеся з расою істот, чий розум був позачасовим, не мав концепції негативу, був досить нечутливим до суперечливих зіставлень і які виражали себе за допомогою дивних засобів переміщення, згущення, примітивного символізму та всіх інших механізмів, з якими Фройд нас познайомив. Скільки дослідників у цій ситуації ризикнули б подумати, що можна виявити зміст у такій беззмістовній плутанині? Більше того, стосовно матеріалу, про який мовиться, себто снів, невротичних і психотичних фантазій тощо, він був заздалегідь запевнений усіма авторитетними фахівцями,

що така праця – безглузда, будучи змішаним продуктом безладу в сам орган чуття – мозок; зрештою, Фройд отримав освіту не як психолог чи міфолог, а на принципах ортодоксальної неврології, однак, не злякавшись цієї упередженості, він вирішив дослідити самі факти і не дозволити нічому, крім їхніх доказів, впливати на його висновки.

Те мало, що ми знаємо про *інтелектуальну сміливість*, рису-якість, яку так рідко можна зустріти навіть серед видатних людей, указує на те, що вона дуже споріднена зі скептицизмом. Ті, хто нею володіє, не сприймають речі як належне, і на них не впливає думка інших. Вони воліють притримати своє судження, доки не зможуть особисто дослідити справу та сформулювати власну думку. Байдужість Фройда до поглядів інших людей була однією з його найрозвиненіших рис, настільки вражаючою, що її спостерігали у звичайному житті ті, хто зустрічав його навіть випадково. Певні аспекти його особистості розкриваються у тому, як він наполягав на ухваленні незалежного рішення навіть у дрібницях, причому вони були настільки яскраво виражені, що викликали епітети «метеорологічний», «підозрілий» або навіть «упертий» у тих, хто його недолюбував. Водночас його друзі радше говоримуть про його рішучість, визначеність чи незалежність духу. Як би там не було, цікаво, що в рідкісних випадках слабкі натяки виявлялися якраз на протилежні якості, а саме на довірливість чи навіюваність, так що можна було б задатися питанням: чи не була його яскраво виражена незалежність частково розвинутою як реакція до деяких ранніх схильностей такого характеру? Проте не може бути жодних сумнівів щодо великої цінності цих двох властивостей – незалежності та скептицизму, – таких потрібних для його наукових пошуків і для життя першопрохідця.

Проста схильність сумніватися та ігнорувати загальноприйняті думки сама по собі не може призвести до оригінальності у будь-якому сутнісному вимірі, а здатна завершитися лише соціальною ексцентричністю. Вона стосується *справжньої оригінальності* лише тоді, коли поінформована, тобто у випадку, коли скептицизм ґрунтується на деяких об'єктивних знаннях, а не якихось особистих «пунктиках». Для цього потрібні невловимі властивості судження, критичного мислення й особливо самокритики, всіма ними Фройд володів великою мірою. Він мав *розсудливий стиль мислення*, який неупереджено врівноважував

різні міркування і міг за допомогою інтуїтивного відчуття перспективи відрізнити важливе від другорядного, суттєве від неістотного. Під значною оригінальністю мається на увазі щось більше, ніж спалахи інсайтів, якими б блискучими і точними вони не були. У більшості відкриттів Фрейда існують попередники, адже він сам звернув на них увагу – на тих, хто здійснив ту чи іншу вдалу здогадку. Заслуга Фрейда полягала в тому, що він серйозно ставився до своїх нових ідей, докладно їх досліджував, не шкодуючи праці, і не зупинявся, доки не встановив їх на широких засадах співвіднесення з іншими відомими ідеями. Одного разу він порівняв відмінність у цих двох ставленнях до несхожості між випадковим фліртом і відповідальним шлюбом.

Для того, щоб сміливий скептицизм призвів до цінної оригінальності, йому потрібна ще одна примітна якість, окрім судження, а саме *чесність розуму*. У Фрейда ця чеснота була настільки безпосередньою і вродженою, що пронизувала всю його особистість. І він був таким же чесним із собою, як і з іншими. Завжди першим указував на недоліки і помилки у своїй роботі та виправляв їх в інтересах більшої точності, був байдужим до висунутих проти нього звинувачень у самосуперечливості, непостійності чи мінливості. Його чутливість до внутрішнього голосу критики супроводжувалася дивовижною стійкістю до будь-якого зовнішнього впливу чи тиску; тут він виявив моральну мужність перед лицем запеклої опозиції та стійкість у вірності своїм важко здобутим переконанням, що саме собою підносить його набагато вище за більшість сучасників. Чесність у Фрейда була не простою природною звичкою, а активною **любов'ю** до правди та справедливості – Богині Маат, про яку він так тепло писав у своїй останній книзі. Це прагнення зумовило сильну неприязнь до будь-якого обману, двозначності чи лукавства. Навіть найпростіша форма компромісу, риса, яка, безумовно, полегшила б йому життя, була для нього анафемою. Тут він зайшов настільки далеко, що розвинув неприязнь до звичайних формальностей суспільних стосунків.

Хоча Фрейд за своєю природою не був позбавлений здатності до жорстокості та настирливості, мабуть, рано в житті вирішив, що це ті риси-якості, які не можна культивувати. Він, безсумнівно, надавав набагато більше значення мирним заняттям, ніж войовничим. Лише одного разу, на початку своєї кар'єри, він справді

сперечався із опонентом. На всі інші нападки на його роботу – ніхто не мав їх більше за нього – він відповідав так само, як і великий Дарвін, якого він нагадував у багатьох інших аспектах: (мовчки) просто здійснюючи ще одне дослідження. Цю позицію він прийняв як з переконань, так і з темпераменту. Він мало вірив у цінність суперечок у наукових питаннях, помітивши, скільки інших факторів відіграло у цьому роль, окрім удаваного пошуку істини, а саме такі чинники, як бажання особисто довести свою правоту, вибити опонента з дискусії тощо, тому він утримувався від полеміки як від того, що забирає час та емоційну енергію і не наближає до мети. Отож, велич його характеру проявилася як у самій його науковій діяльності, так і в його ставленні до неї. Щодо одного Фрейд був серйозним понад усе, і це стало рушійною силою його життя. Це був *пошук знань*. Його розум був допитливим, а не філософським чи споглядальним. Він вірив, що знання є не просто змертвою думкою, а реальною річчю, і що в межах наших обмежених можливостей багато чого можна досягти. Але він також знав, що для цього необхідна найсуворіша чесність і що для досягнення найвищої мети потрібно бути готовим пожертвувати багатьма іншими речами, не лише часом і нескінченною працею, а й *amour propre* (з фр. – *самоповага, любов до себе*), будь-якою репутацією задля послідовності в розумінні постійності, де будь-яке особисте почуття може стати перешкодою єдиноістинній меті.

У дискусії про *психічну цілісність особистості* завжди варто думати про Фрейда як про її найкращий приклад. Існує загальна згода щодо важливості, яку відіграє «сильне Его» для досягнення психічної цілісності і, без сумніву, Фрейд був ним наділений. Ми знаємо, що це поняття не дуже легко визначити, але воно пов'язане із двома рисами, які знаходимо у постаті Фрейда: толерантність до тривоги, тобто таке володіння нею, що воно мало впливає на когось, й упевнене розуміння реальності.

Понад усе Фрейд був **реалістом**. Плч-о-плч зі здатністю визнавати та протистояти злу життя, чи не найважливішою здатністю його як реаліста виявлялися настільки ж яскраво виражені здібності насолоджуватися його добром. Він був людиною, яка чітко усвідомлювала піднесеність людського існування і розуміла як оцінка дрібних повсякденних речей сприяє гарному життю. Він був навченим стримувати емоції, але його фунда-

ментальна доброзичливість була безпомилковою й постійно оприявнювалася в ненав'язливому стилі. Його великий особистий шарм і легковажна чарівність так часто помічалися навколишніми. Посмішка, ще більш приваблива своєю ширістю, ніколи не віддалялася від його вуст, а прихильність до гумору й дотепність (особливо з іронічним відтінком) були загальноприйнятими серед його друзів. Хоча й не демонстративно, від природи він був наділений глибоким запасом ніжності та доброти. Не дивно, що *він надихав на відданість*.

Неможливо описати особистість Фройда повно, не наголошуючи на тому факті, що він був **є в р е м**. Хоча він ніколи не був ортодоксальним або будь-яким іншим чином релігійним, усе ж тримався разом зі своїм народом, був директором Єврейського університету в Єрусалимі і проявляв інтерес у всьому, що стосувалося долі євреїв. Нацистська нетерпимість до цього позиціювання не пощадила його як і Ейнштейна. Цей факт є більш ніж особистим інтересом, оскільки сумнівно, що без певних рис, успадкованих від його єврейського походження, Фройд міг би виконати роботу, яку він сподіював. Я думаю тут про особливу вроджену проникливість, скептичне ставлення до ілюзій та обману підпінних і рішучу мужність, яка зробила його несприйнятливим до ворожої громадської думки та зневаги його колегами.

Після цієї довгої описової прелюдії я тепер пропоную здійснити відважну спробу наблизитися якомога ближче до *секрету геніальності* Фройда. Вочевидь це сміливе прагнення, яке, однак, може зазнати невдачі.

Повертаючись до нашого початкового запитання про найвидатніші характеристики Фройда, я схилиюся до думки запропонувати на нього власну відповідь. Коли я вперше познайомився з ним, то не міг не помітити таких явних рис-якостей, як його *прямота, абсолютна чесність, толерантність, самобутнє світобачення і принципова доброзичливість*. Але незабаром я також помітив іншу рису, яка була більш властива йому. Це було **с т а в л е н н я** до того, як думки інших людей могли впливати на нього. Він чемно їх слухав, виявляв до них інтерес і часто робив про них проникливі коментарі, але чомусь здавалося, що вони не мали значення для нього. Пересічний критик міг би назвати це ставлення *самовпевненістю*, або навіть зверхнім, але очевидно, що воно означало щось набагато цікавіше.

Ця недоторканість у питаннях думок набагато менше стосувалась питань поведінки. Незважаючи на те, що Фройд мав сильну волю і завжди знав, чого хоче, він був цілком податливий на пропозиції ззовні. Можливо, він не захоче читати доповідь на Конгресі, але його можна перекопати це зробити. Таким чином він завжди підпорядковувався своїм бажанням. Проте поступка з повагою до чужих бажань не завжди була широю; почасти він залишався «все ще при своїй думці». Джеймс Стрейчі розповів мені про досить кумедний приклад цього. Він перекладав уривок про письменника на нещасливе ім'я Луні, який, як казав Фройд, повернув його до думки, що п'єси Шекспіра були написані графом Оксфордським. Стрейчі знав, що вчені вважали це припущення безглуздом і він терпляче пояснив Фройді конотацію імені автора англійською мовою, яка могла лише додати сміхотливості чи глузування і благав Фройда опустити це. Через деякий час Фройд погодився, але, здається, лише для того, щоб пом'якшити те, що він вважав абсурдним упередженням з боку Стрейчі, оскільки в американському виданні він знову вставив це компрометуюче ім'я.

Слово «свавілля» також не є доречним, оскільки це здебільшого стосується активного, наполегливого бажання щось зробити чи отримати. Це навряд чи можна сказати про Фройда. Характерно, що в негативному опорі його воля виявила незвичайну силу. Як тільки його воля була справді визначена, він не рухався чи навіть спрямовувався в якомусь іншому напрямку. «Ні» могло бути для нього сильним словом. У старості він повторював слова «nein, nein, nein» під акомпанемент енергійного похитування головою, що змусило мене подумати, як наполегливо він, мабуть, чинив опір послуху, коли був немовлям.

Фройд мав за своєю природою пластичний розум, який був схильний до найвільніших спекуляцій і відкритий до нових, навіть у край неймовірних, ідей. Але це працювало так лише *за умови, що ідеї надходили від нього самого*, стосовно тих, що пропонувалися ззовні, він часто був непохитним, і вони мали мало сили, щоб змусити його змінити свою думку. Я можу навести приклад з особистого досвіду. Незабаром після війни я вів постійне листування з Ранком і його помічником у питаннях, що стосувалися публікацій. Фройд написав листа, у якому дорікав мені за моє нібито дилетанство і нехтування відповідями на їхні листи та запитання. Я сказав йому, що правда зовсім

інша. Це мене так турбували віденці, що я був змушений запровадити систему не просто датування і нумерації моїх листів, але й нумерації кожного абзацу в надії отримати на нього відповідь, тому я звернувся до його власного досвіду за багато років моєї акуратності у швидкому веденні листування. Все марно. Час від часу він продовжував висловлювати надію, що я стану кращим.

Спочатку я був спантеличений цією несприйнятливостю до зовнішньої думки, поки не натрапив на те, що вважав поясненням цього, яке справді ілюструє наведений вище приклад. Інтуїція, невдовзі підтверджена доказами, підказала мені, що, поряд із великою незалежністю розуму Фрейда та скептичною критикою ідей, існувала також прихована жилка прямо протилежного: *його спротив був захистом від небезпеки надто легко потрапляти під вплив інших*. З пацієнтом, котрого він лікував перед війною, історію життя якого я знав близько, я натрапив на один із випадків, коли він вірив у твердження, які, як на мене, були точно неправдивими, а також, до слова, відмовлявся вірити тому, що було так само правдивим. Джоан Рів'єр розповіла надзвичайний приклад цього поєднання довірливості та наполегливості. Під час її аналізу Фрейд дуже гнівно говорив одного ранку про англійську пацієнтку, яку він щойно бачив, і яка скаржилася на жахливе й насправді фантастично жорстоке поводження, котрого вона зазнала від одного англійського психоаналітика в Іпсвічі. Холодний розум місіс Рів'єр відразу зрозумів, що це була балаганна історія, але вона обмежилася зауваженням, що жодного англійського аналітика з таким іменем не було, що подібних фахівців ніколи не було ні в Іпсвічі, ані в будь-якому місці в Англії за межами Лондона. Це не справило враження на Фрейда, він продовжив свою тираду проти такої скандальної поведінки. Однак невдовзі після цього він отримав листа від Абрахама, у якому мовилося, що він рекомендував проконсультуватися у Фрейда одній англійській леді, котра була диким параноїком і любила вигадувати неймовірні історії про лікарів. Виявилося, що цим злим аналітиком в Іпсвічі був бідний Абрахам!

Існують незаперечні докази цієї легкоковірності, з якою Фрейд доводилося так завзято боротися. Дивно читати, як у дев'яності роки він довго сприймав дивовижні нумерологічні фантазії свого друга Флісса, і я навіть не впевнений, що він коли-небудь повністю звільнився від тривалої віри в них. Тож на гіркому досвіді

він знав, якою мірою на його мислення може вплинути той, хто пробуджує його емоції.

Можливо, менш дивовижним і, звісно, більш доленосним, було легковірне прийняття історій його пацієнтів про спокушання батька, які він розповідав у своїх попередніх публікаціях з психопатології. Коли я коментував своєму другу Джеймсу Стрейчі про довірливість Фрейда, він дуже мудро зауважив: «Нам пощастило, що вона у нього була». Більшість дослідників просто не повірили б розповідям пацієнтів на підставі притаманної їм малоймовірності, принаймні у такому великому масштабі, і відкинули б цю справу як ще один приклад істерії, що не викликає довіри. Фрейд сприйняв їх серйозно, спочатку повірив у їхню буквальну істинність і лише після кількох років роздумів зробив відкриття, що вони являють собою надзвичайно важливі фантазії. Це був початок його усвідомлення важливості *життя фантазії в несвідомому* та відкриття існування пригніченого інфантильного еротизму.

Отже, висновуємо, що ця дивна риса характеру Фрейда, а не прикра слабкість чи недолік, становила істотну грань його генія. *Він був готовий вірити в неймовірне і неочікуване*, а це – єдиний спосіб, як вказував Геракліт багато століть тому, відкрити нові істини. Безперечно, це палиця з двома кінцями. Це змушувало Фрейда іноді серйозно помилятися, можливо, навіть за смішних обставин, але також дозволяло йому безстрашно дивитися в темні очі невідомому і в такий спосіб відкривати царини знання, які залишалися закритими для більш розсудливих, прозаїчних дослідників.

Цікавою є думка, що ця риса може бути простою для наукового генія. Можна згадати багатьох великих людей науки, чия простодушна довірливість в інших сферах (знання), крім їхньої, змушує іноді червоніти, читаючи про них, ніби ви ненавмисно натрапили на прикру слабкість героя. Захоплення великого Ньютона незвичайними теологічними міркуваннями та його пошуки міфічного філософського каменю можуть слугувати тут за приклад. Проте я припускаю, що у цьому випадку ми маємо на увазі не слабкість, а *незамінний інструмент геніальності*. Картина Фрейда як нудного, терплячого, раціонального і фактологічного дослідника, як бачили, вкрай недосконала. Безперечно, він був терплячим і раціональним, хоча й був набагато глибшим. Демон творчих спекуляцій (те, що він називав

«Мое фантастичне Я»), якого він так безжалебно стримував у перші роки наукової роботи, коли цілий день прив'язував себе до мікроскопу, насправді ніколи не заспокоювався надовго. Його розумний раціоналізм тих днів був зламаний бурхливим потягом його любовного досвіду. Пізніше, у вирі емоційного епізоду, Флісс допоміг вивільнити його уяву, навіть якщо він також спрямував її на деякий час у безплідні напрямки пошуку. Після с а м о а н а л і з у він досяг балансу, який дозволив йому впевнено ступати крізь лабіринти нової провінції та протягом сорока років творити безцінні звіти про те, що саме він винайшов. Як ми дізнаємося пізніше, в останні двадцять років свого життя, він дав своєму спекулятивному демоні більшу свободу, ніж будь-коли раніше, з приголомшливими результатами, які ще далекі від належної оцінки.

Крім самодисципліни, якої Фройд набув у своїх ранніх роботах, він також володів уродженою здатністю до *самокритики*. Це було безмежно ціннішим і набагато проникливішим, ніж неосвічені виливи того, що у зовнішньому світі видавалося за «еротицизм» його творчості. Він сам добре усвідомлював і її суворість, і цінність. Це сутнісно унезалежило його від похвали і звинувачень з боку інших, що ніколи не могло виходити з розуміння його власної совісті. Одного разу він писав Ференці: «Ти завжди був готовий захоплюватися мною. Оскільки я дуже заздрю своїй здатності до самокритики, зокрема в наукових питаннях, то природно не міг дати приводу для захоплення. Самоеретицизм це не приємний подарунок, але, окрім моєї сміливості, це найкраще, що я маю, і він суворо відбирав те, що я публікував. Без нього я міг би дати світу втричі більше. Я ціную все це ще більше, тому що навряд чи хтось мене належно оцінить».

Незважаючи на свою цінність, *самокритичність* є швидше негативною рисою, яка може вирішити, що неправильно, але не обов'язково, що правильно. Для цього потрібна ще якась позитивна риса, але така, яку важко визначити і ще важче пояснити. Це чуття вибирати суттєве в колекції матеріалу, правильно і впевнено висловлювати припущення, навіть в обмеженій кількості спостережень знаходити певні зв'язки, які будуть підтвержені подальшими дослідженнями. Можна навіть назвати це здатністю інстинктивно знати, *що є правдою*. Фройд володів цим найталановитіше, настільки близький він був до психічної реальності і так легко пробирався крізь лабіринт

психологічних даних. Він був природженим психологом, і це означає, що він *винятково серйозно поважав дійсність психологічних фактів*. Вони були для нього реальними й конкретними як, скажімо, метали для металурга.

Ця сила вгадувати правдиві постулати породжує *надзвичайну інтенцію вчиняти саме так*. Фройд володів не лише нею, але я ризикну припустити, що це було найглибшою та найсильнішою рушійною силою у його житті. До такого висновку мене привело відчуття, що багато з того, що сказав Фройд, коли він проникав у особистість Леонардо да Вінчі, було водночас *самоописом*; між ним і Леонардо, безсумнівно, існувало глибоке ототожнення. Там ми дізналися, що Леонардо роздирали два пориви: пристрасть до наукових знань і до створення творів мистецтва. За Фройдом, наукове прагнення врешті-решт виявилось сильнішим за мистецьке, і мистецький доробок Леонардо неминуче постраждав од цього. Фройд ніколи не міг би стати художником, це правда, але я вважаю недоречним питання: ким би він ще міг стати, окрім великого психолога, іншими словами, які нерозвинені таланти він також мав? Я можу придумати два. Він міг би стати творчим письменником, можливо, не поетом, а прозаїком, новелістом, власне, він сам це неодноразово казав. Мабуть, не випадково, ще до особистої зустрічі, він одного разу написав Артуру Шніцлеру, відомому австрійському прозаїку та драматургу, що відчуває, що його розум більше схожий на його власний, ніж будь-який інший, з-поміж тих, які він коли-небудь зустрічав. Для творчості він мав добре розвинені технічні літературні обдарування, уяву, за допомогою якої, безумовно, проник би у саме серце своїх героїв. Або, з іншого боку, він міг розвинути філософію, у якій висвітлювалося б відношення людини до природи й усесвіту. Основні питання філософії були йому дуже близькі, незважаючи на те, що він намагався тримати їх на відстані та не вірив у свою здатність їх розв'язувати.

Неважко зрозуміти, що завадило Фройді рухатися в будь-якому з цих напрямів, і відповідь веде нас далеко до розуміння його найпотаємнішої сутності. Якою б гарною картиною людських істин воно не могло бути, творче письмо врешті-решт залишилося б лише зображенням правди, а не буквальною правдою, *а метою Фройда була гола*, якщо потрібно, *сувора правда*. Філософія могла або не могла дати остаточну істину – ніхто не міг сказати, але їй, очевидно, бракувало певності.

І в п е в н е н і с т ь, знову ж таки, була метою Фройда. Останнє речення в цитованому вище листі до Патнема доводить, наскільки важливою була ця мета.

Пристрасть Фройда докопатися до істини з максимальною впевненістю була, як я знову кажу, найглибшим і найсильнішим **МОТИВОМ** у його натурі й тим важелем, що спонукав його до його піонерських досягнень. Яка правда? І чому бажання було таким непереборним? У своєму дослідженні Леонардо Фройд стверджував, що бажання дитини пізнавати живиться потужними мотивами, які виникають у її інфантильній цікавості до первинних фактів життя, сенсу народження і того, що його спричинило». («Жага знань, здається, невіддільна від сексуальної цікавості».) Поява дитини-суперника витісняє його з материнського центру уваги і, до певної міри, з її любові. Ми знаємо, що маленький Юліус відігравав цю роль у дитячому житті Фройда, і що він ніколи не переставав докоряти собі за те, що через ворожі бажання, сам відповідальний за ранню смерть «порушника». Ми також знаємо про величезну здатність до ревнощів, які він виявляв під час заручин із Мартою Бернейз, і про його надмірну вимогу виключного володіння коханою людиною. Отже, в нього були конче вагомі причини бажати знати те, як подібні речі трапляються, як могли з'явитися «порушники» та хто за це відповідав. Зрештою, не може бути випадковістю, що після багатьох років відволікання в інших сферах, цнотливий і пуританський Фройд усе ж таки здійснив свої відкриття у сфері сексуального життя.

Тільки у пізнанні правди можна було віднайти ту безпеку, яку дало б володіння його матір'ю. Але щоб подолати заборонні бар'єри між ним і його метою, потрібна була не лише рішучість, але й надзвичайна мужність, щоб протистояти фантомам невідомого. Ця *безстрашна мужність* була найвищою рисою Фройда і його найціннішим даром. Звідки він міг це взяти, як не з найвищої впевненості в любові своєї матері?

Чи можемо ми тепер підійти із цього погляду до детального розуміння інших визначних рис характеру Фройда? Щоб досягти успіху у великих пошуках істини, повна цілісність і цілковита чесність були необхідні, й це очевидно. Але чому він мав бути цілком незалежним у пошуках? Йому доводилося не тільки ви-

конувати це самотужки, але й відбиватися від будь-яких впливів іззовні з такою силою, ніби вони могли відволікати його чи навіть мали на меті збити зі шляху, хоча й могли бути корисними. Це узгоджується з *недовірою*, яка була в його натурі; *в останній інстанції він міг довіряти лише собі*. Але якщо це так, то як ми можемо пояснити протилежне ставлення, яке він часом також виявляв? Була схильність вірити історіям, розказаним йому кимось іншим, тим, хто, здавалося, мав більше можливостей розкривати таємниці, ніж він. Був Фліс, до прикладу, з його висновком про двостатеву природу всього живого та його періодичним законом Всесвіту. Що відбувалося з недовірою Фройда у такі моменти? Напевно, існувала віра, що хтось інший справді знає відповідь на загадки, які несвідомо бентежили його. Але чи скажуть вони йому правду? Як часто в наступні роки Фройд скаржився на проминулі часи, коли його «зрадили», за його висловом, друзі; своєю чергою, Брейер, Флісс, Адлер, Юнг обіцяли допомогти, або навіть надихнути в його великих пошуках, а потім покинули його. Я вважаю, що в нинішньому контексті ми вимушені замінити слово «зражений» на «ошуканий». Отож, зрештою, йому доводилося з'ясовувати це самому.

Наші думки повертаються до того, що ми знаємо про раннє дитинство Фройда. Була стара няня, яка розповідала йому історії про рай і пекло, у яких він незабаром почав сумніватися, можливо, він ніколи не сприймав їх справді серйозно з огляду на очевидну зневіру його сім'ї в її католицьке богослов'я. Крім того, зауважимо, що ніколи в житті Фройд не звинувачував жодну жінку в його зраді чи обмані. Отже, певно, це був чоловік, який знав секрети і лише вдавав, що передає їх зведеному брату Філіпу, котрий так любив жартувати. І як помічав сам Фройд, що він підозрював у надто товариських стосунках брата з його матір'ю й тому слізно благав його не змушувати матір знову вагітніти. Чи можна було довіряти такій людині? Було б дивним підступом долі, якби ця нікчемна маленька людина (кажуть, що він закінчив життя будучи рознощиком) завдяки своєму простому існуванню випадково запалила **і с к р у**, що породила рішучість майбутнього генія *довіряти лише собі*, протистояти імпульсу вірити в інших більше, ніж у себе, і таким чином зробити ім'я Фройда нетлінним.

АНОТАЦІЯ

*ДЖОНС Ернест.***Психоаналітичний портрет особистості Зигмунда Фрейда.**

Пропонований широкому загалу українських інтелектуалів переклад одного з найбільш змістовно ємних розділів фундаментальної праці британського біографа Ернеста Джонса «*Життя і творчість Зигмунда Фрейда*» (1955) становить полізмислово розлоге, багатобарвне за подієвою мозаїкою, деталізоване в нюансах і подробицях, психоаналітичне зображення, безперечно геніальної та непересічної, **особистості творця класичного психоаналізу** і як самобутнього напрямку психологічного пізнання несвідомого та внутрішньої реальності людини, і як психодинамічного підходу до розуміння та опису розвиткової циркуляції психічної енергії (головно лібідо) в мозку особи, і як терапевтичної техніки системного психологічного аналізу та інтеграції складників, механізмів дії, символічних та мовленнєвих оприявнень психічного несвідомого клієнта задля їх усвідомлення й відтак його душевного оздоровлення, і навіть як окремого світогляду, що в оригінальний психософійний спосіб пояснює особистісні, культурні та соціальні феномени людського, власне психічного, життя. Отримана автором психологічна картина знаменитої постаті панорамно і багатогранно відтворює *психодуховний образ* цього велета творчої думки в гармонійному мереживі особистісних рис, характерологічних властивостей, мисленнєвих тенденцій і самосвідомісних екзистенціалів. *Атрибутивними ознаками* цього візерункового мережива є «*ж и в и й, нетерплячий розум*», простота і доступність, принципова чесність й активна любов до справедливості, спокійна манера контактування й усталена гідність, «толерантність і загальна легкість у спілкуванні», пристрась до зрозумілої і прямої правдивості, невимовна дорожочність для себе власних відкриттів, «коливання внутрішнього маятника між надмірною довірливістю та недовірою до інших», свобода і незалежність як джерело достойного прожиття актуального повсякдення, певна недовіра до сторонньої допомоги, глибока любов до матері, «яскраво виражена бісексуальність», старомодність у ставленні до жінок, навіювання довіри до себе навколишніх, наснаження інших на відданість і «в останній інстанції довіра лише собі» та постійно здійснюваний самоаналіз і поступ шляхом позитивного самозреалізування. Окреслена мозаїка рис-якостей, властивостей і психічних тенденцій вказують на Фрейда як на багату і складну, певною мірою суперечливу, проте *психічно цілісну особистість*, котра вирізняється з-поміж інших дослідників винятковою «пристрасністю докопатися до істини з максимальною впевненістю», незламною мужністю і наполегливістю у поєднанні з непохитною чесністю, дивовижною інтелектуальною безстрашністю при зіткненні з темним невідомим, самісним «прийняттям неймовірного та неочікуваного» і

любов'ю до суворої правди й підтвердженої фактами дійсності психологічного знання, реалістичністю, розсудливим стилем мислення, самобутнім світобаченням, принциповою доброзичливістю, самоповагою і самокритичністю, прямою та абсолютною чесністю, тонким почуттям гумору, хоча й із незначною імовірністю бути образливим і нетерпимим холериком. Вочевидь поданий детальний *психоекзистенційний портрет З. Фрейда* проливає додаткове світло істини не тільки на його *унікальну креативну особистість*, а й на приховані суб'єктивні джерела, персональні тематизми-пріоритети і на чисельні усвідомлено нововведені поняттєво-категорійні засоби самого психологічного аналізу як однієї із найпотужніших течій сучасної психологічної науки.

Ключові слова: *Зигмунд Фрейд, особистість, психіка, психоаналіз, психологічна деталь, несвідоме, світогляд, любов до істини, об'єктивне знання, простота і правдивість, самовпевненість, діалектичне мислення, амбівалентність, психічна реальність, інтелектуальна сміливість, геніальність, самоаналіз, самокритика, дійсність психологічних фактів, самозалежність.*

ANNOTATION

*JONES Ernest.***A psychoanalytic portrait of Sigmund Freud's personality.**

The translation of one of the most content-rich chapters of the fundamental work of the British biographer Ernest Jones "The Life and Work of Sigmund Freud" (1955) offered to the general public of Ukrainian intellectuals is a multi-colored, multi-colored mosaic of events, detailed in nuances and details, a psychoanalytic portrayal of the undoubtedly brilliant and outstanding personality of the creator of classical psychoanalysis as an original direction of psychological cognition of the unconscious and inner reality of man, and as a psychodynamic approach to understanding and describing the developmental circulation of psychic energy (mainly libido) in the human brain, and as a therapeutic technique of systemic psychological analysis and integration of components and mechanisms of action, symbolic and linguistic manifestations of the client's psychic unconscious for the sake of their realization and, consequently, their mental recovery, and even as a separate worldview that explains personal, cultural, and social phenomena of human, psychic, life in an original psychosophical way. The author's psychological picture of the famous figure panoramically and multifacetedly reproduces the psychospiritual image of this giant of creative thought in a harmonious network of personal traits, characteristic properties, thought-intentional tendencies, and self-conscious existentials. The attributive features of this patterned lace are "a lively, non-repetitive mind," simplicity and accessibility, fundamental honesty and active love of justice, a calm manner of contact and established dignity, "tolerance and general ease of communication", passion for clear and direct truthfulness, indescribable value of one's own discoveries, "oscillation of

the internal pendulum between excessive trust and distrust of others”, freedom and independence as a source of decent living in everyday life, a certain distrust of outside help, deep love to his mother, “pronounced bisexuality,” old-fashioned attitudes towards women, inspiring others to trust in themselves, inspiring others to devotion and “in the last resort trust only in oneself,” and constant self-analysis and progress through positive self-realization. The outlined mosaic of traits, qualities, properties, and psychic tendencies indicate Freud as a rich and complex, somewhat contradictory, but mentally complete personality who stands out among other researchers for his exceptional “passion to get to the truth with the utmost certainty,” unbreakable courage and perseverance combined with unwavering honesty, amazing intellectual fearlessness when faced with the dark unknown, his own “acceptance of the unbelievable and unexpected” and love for the harsh truth and factual reality of psychological knowledge, realism, a rational style of thinking, an original worldview, fundamental benevolence, self-respect and self-criticism, directness and absolute honesty, a subtle sense of humor, although with a slight probability of being an offensive and intolerant choleric. The detailed psycho-existential portrait of Sigmund Freud sheds additional light of truth not only on his unique creative

personality, but also on hidden subjective sources, personal themes-priorities, and numerous consciously innovated conceptual and categorical means of psychoanalysis itself as one of the most powerful trends in modern psychological science.

Key words: *Sigmund Freud, personality, psychics, psychoanalysis, psychological detail, unconscious, worldview, love of truth, objective knowledge, simplicity and truthfulness, self-confidence, dialectical thinking, ambivalence, psychic reality, intellectual courage, genius, self-analysis, self-criticism, validity of psychological facts, self-dependence.*

Переклад та анотація
проф. Анатолія В. ФУРМАНА
та асп. Ярослава ДИКОГО
за виданням: Ernest Jones.
The life and work of Sigmund Freud.
New York: Basic books, 1955.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ,
д. філол. н., акад. Юрій КУЗНЕЦОВ.

Надійшла до редакції 02.03.2024.
Підписана до друку 21.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Джонс Е. Психоаналітичний портрет особистості Зигмунда Фрейда. Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 90-109. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.090>

Анатолій В. ФУРМАН

ОАЗИ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ ТА ОСОБИСТІТЬ ЗІГМУНДА ФРОЙДА

Anantoliy V. FURMAN

OASES OF PSYCHOANALYTIC DISCOURSE IN UKRAINE AND SIGMUND FREUD'S PERSONALITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.110>

УДК: 159.964

ВСТУП

Актуальність проблемної теми дослідження. Постать Зигмунда Фрейда є однією із найбільш знакових і доленосних для культурного поступу людства не тільки для першої половини ХХ століття, а й ще більшою мірою для його новітньої історії й особливо для глобалізованого цивілізаційного повсякдення. Річ у тім, що створена цим достойником світового духу *онтологічна картина психічної реальності людини*, поєднуючи сфери свідомого і несвідомого, прояви феноменального та ноуменального, джерела інстинктивного і культурного, потяги життєствердного та смертоносного, випередила свій історичний час і нині, як не парадоксально, має ще більшу психосоціальну вагомість, ніж століття тому, коли **психоналіз** був екстраординарною, теоретично промисленою і досвідно підтверженою, терапевтичною практикою лікування неврозів. І це спричинено, з одного боку, невгамовною і часто фатальною силою *біопсихічної* (інстинктивної, підсвідомої) *енергії* у внутрішньому світі особи, що породжує агресію, жорстокість, некрофілію, війни і злочини проти людяності (що, до слова, сьогодні яскраво демонструє варварська війна московії в Україні), з іншого – тотальним упробленням людського життя із приходом епохи глобалізації (головно із процесом формування єдиного планетарного мегасуспільства) та при-

марою світової ядерної катастрофи, що виснажують *конструктивні психодуховні ресурси* як окремої особистості, так і цілі соціальні прошарки населення й аж усунує економічно відсталі народи.

Отож, за 128 років розвитку тепер уже *класичного психоаналізу* (нагадаємо, що Фрейд уперше вжив термін «психоаналіз» у статті 1896 року) з аргументованою повнотою можна сказати, що сподівання фундатора цієї й донині чи найвпливовішої для світорозуміння течії розвитку соціогуманітарних наук справдилося: і справді, він «відкрив дорогу важливому прогресу нашого пізнання», тобто своїм екзистенційно відданим дослідницькій справі **способом** життя виразно продемонстрував науково викінчене добування істини про *психічний світ* людини у її кватерному поняттєво-категорійному оприявленні: **свідоме – підсвідоме – несвідоме – надсвідоме**. Причому Фрейд, оригінально і водночас скрупульозно у змістовивши ці терміни, окреслив **топіку** цього, вповні незглибимого і вершинно неосяжного, світу та визначив координати і вектори його розсекречувального (символіко-комунікаційного, мовленнєво-сміслового, наративно-подієвого, інтерпретаційно-досвідного) пізнання. Про непересічну світоглядну та культурну значущість продуктів наукової творчості цього велета канонічної думки переконливо засвідчує бодай такий факт: якщо, скажімо, здійснити хвилиний поклик кирилицею в Google на прізвище

Фройд, то отримаємо більше 40 тисяч послань на його праці. Тому ця – самобутня, креативна, суперечлива, відповідально правдива – **особистість** була, є й очевидно залишиться великим дослідницьким полігоном як унікальний психодуховний феномен у тому розумінні, що чомусь саме вона, а не будь-хто інший, зуміла, будучи відпочатково лікарем-психіатром і своїми ідеями й твердженнями мужньо опонуючи фактично всьому олюдненому світу, створити на віки не лише досі невідому теоретико-прикладну систему небувалою людинознавчого гатунку, а й *витоки нової філософії* і світоглядного осягнення людини, передусім її еволюційної природи, земного призначення, принципів психічного оздоровлення.

Стан україномовних видань із класичного психоаналізу. Оскільки психологи, гуманітарії, освітяни і соціальні працівники із отриманням державної незалежності України (1991) не одержали належної, передовсім просвітницької, практично дієвої і соціально корисної, допомоги від академічної психології, то закономірно, що із відлигою лібералізації і демократизації суспільного життя стали все більше цікавитися психоаналізом Фройда, який наснажував на глибоке й достеменне розуміння людини у єдності її біологічних джерел, несвідомих психічних енергій, свідомісних поведінкових регуляторів та соціокультурних важелів. І це модерне замовлення на оновлену, більш реалістичну та життєво продуктивну, психологію було прийняте новітньою генерацією науковців. Так, у 1990 році в журналі «Радянська школа» побачили світ уперше перекладені на українську мову засадничі наукові праці Зигмунда Фройда «Три нариси з теорії сексуальності» (№2, с. 37-41; №3, с. 49-57; №4, с. 53-62; №5, с. 50-59; №6, с. 42-52; №7, с. 39-46), «Про особливий тип «вибору об'єкта» в чоловіків» (№9, с.38-41) і «Про пониження сексуального об'єкта чоловіками» (№10, с. 46-51), а в 1991 – 1992 – відомі лекції Анни Фройд (1895-1982) «Вступ до техніки дитячого психоаналізу» (№6, с. 43-47; №7, с. 42-46; №11, с. 22-26; №1, с. 90-95). Всі ці праці перекладені з німецької мови та супроводжені детальними коментарями Юрієм Кузнецовим, Анатолієм В. Фурманом, Олександром Івановим. Крім того, через 17 років журнал «Психологія і суспільство» в новій редакції акад. Ю. Кузнецова і проф. А.В. Фурмана надрукував ці два про-

грамних твори Анни Фройд [22] і Зигмунда Фройда [23], які є у вільному доступі для широкого кола читачів.

Відродно констатувати, що за останню чверть століття побачили світ україномовні переклади основних праць З. Фройда: «Поет і фантазування» (1996), «Вступ до психоаналізу» (1998, 2015), «По той бік принципу задоволення» (2019), Невдоволення культурою. Про психоаналіз. Психоаналітичні етюди. Психологія мас та аналіз людського «Я»» (2022), «Глумачення снів» (2023), «Тотем і табу» (2023), «Історія хвороб: Дора. Шребер. Чоловік-щур» (2023) та ін. Вочевидь твори фундатора психоаналізу з істотним історичним запізненням повертаються як до українських інтелектуалів, так і до широкої вітчизняної аудиторії небайдужих читачів.

Ідея, мета, об'єкт і предмет історико-психологічного дослідження. Більш-менш адекватне, себто істинне, пізнання феноменологічно не проявлених тенденцій та змістовлень психічного життя людини, як сьогодні очевидно для професійних дослідників, головним чином залежить від правильно підбраного *методологічного інструментарію* (принципи, підходи, парадигматика, планкарти тощо). Причому тут існує пряма залежність між об'єктом вивчення і дослідницькою методологією за **критерієм** обопільної складності: важкий для пізнання й непіддатливий для розуміння об'єкт може бути розкритий у своїх суті, структурі, змістовому наповненні, деталях та ознаках тільки відповідними його природі чи буттєвості, надскладними та системно організованими, *методологічними засобами*.

Сказане повною мірою стосується *психодуховного світу особи* як безмірно надскладного – людиновимірного, свідомісного, саморозвиткового – об'єкта вивчення, відповідне пізнання якого можливе тільки за однієї фундаментальної умови, а саме коли дослідник виходить на вчинково-канонічні вершини *методології постнекласичної науки*, тобто коли він не редукує використовуваний інструментарій власного рефлексивного методологування ні до інтелектуальних засобів уніфікованого дослідження простих ізольованих об'єктів (за класичного ідеалу раціональності), ані до стратегій та ресурсів системного і діяльнісного підходів до пізнання складних самоорганізованих об'єктів (за некласичного типу раціональності). Іншими словами, мовиться про

новітню методологічну оптику в нашій творчості як надрефлексивне і метасистемне конструювання точного та найдієвішого інструменту мислевчинення, що являє собою складний багатомодульний комплекс лінз-засобів програмування, організації, проведення та рефлексування мультидисциплінарного дослідження постнекласичних стилю, способу і рівня компетентного здійснення (див. [26]). До того ж тут примітно те, що **о с о б и с т і с т ь** дослідника і його мислєдіяльність входять до метасистеми надскладного об'єкта пізнання/творення як окремих саморозвитковий (мультисистемний) блок-чинник, що конструє із себе і через себе складномодульні (структурно-функціональні) самопланні процеси, котрими переповнені і цей людиновимірний об'єкт, і сама натхненна творча особистість. Звідси, по суті, й мисленнево викристалізовується основний **з а д у м** цього дослідження.

Авторська ідея пошуку полягає в упорозоренні взаємозалежностей, з одного боку, між змінною ситуаційною екзистенцією переживань, роздумів та інсайтів Зигмунда Фрейда і психозмістовим наповненням учинків пізнання в органічному переплетенні його життєвого і творчого шляхів як непересічної особистості, з іншого – між його багатим ментально-свідомісним досвідом професійно здійснюваного пошуку в царині психіатрії, психології, соціології, культурології і численними, глибоко персоніфікованими й навіть самісно інтимними, відкриттями у створенні свого дітища – **п с и х о а н а л і з у**, причому спочатку як *методу лікування* неврозів та психічних розладів, потім як *оригінальної теорії* структури особи та її характеру, далі як критичного *методологічного підходу* до стану і здобутків європейської цивілізації й, нарешті, як окремішньої *філософії* і своєрідного *світогляду*. І саме ця, вищою мірою особистісного рівня, *суб'єктивність*, як не парадоксально, дала змогу отримати *раціональне знання* щодо достеменності різноінстанційного психічного життя людини цілком надійне й еталонне за критеріями його науково-природничої об'єктивності.

Мета історико-психологічного пошуку: обґрунтування діалектичного взаємодоповнення суб'єктно-особистісного чинника як рушія творчої вчинкової активності дослідника і науково-предметного змісту вивчення ним надскладного (людиновимірного) об'єкта піз-

нання/конструювання, що становить інтегральну системотвірну умову добування найбільш достовірного на сьогодні *раціогуманітарного знання*, а саме того, котре відкрите з допомогою принципів, канонів і нормативів постнекласичної наукової раціональності.

Об'єктом вивчення є особистісно центрований *психоаналітичний дискурс* у його класичному варіанті (за дослідницькою парадигмою Зигмунда Фрейда) в сучасних українських оазах-локальностях чистого теоретизування й відповідального мислевчинення вітчизняних науковців і мислителів.

Предмет дослідження становить *особистісний чинник-рушій* у його аналітичній розгортці подій, ситуацій, деталей і подробиць та у сув'язі взаємоспричинювальних переплетень мислевчинкових актів-подій життєвого і творчого шляхів першовідкривачів фундаментальної наукової істини й, зокрема, Зигмунда Фрейда як засновника й донині однієї з найвпливовіших філософсько-психологічних систем ХХ століття – *психоаналізу*, і застосування ним створеного **методу** до рефлексивної реконструкції його натхненної самобутньої особистості.

Методологічна оптика дослідження. Відповідно до ідеї, мети, об'єкта і предмета дослідження на мислєінструментальних засадах нещодавніх авторських студій (див. детально [24; 25]) створена адаптована до нових епістемологічних реалій *конструкція методологічної оптики*, що реалізує вимоги принципів і чітко унормовані правила канону постнекласичного типу раціональності та охоплює у вигляді п'ятимодульного набору лінз-засобів рефлексивного мислевчинення від найскладніших до найпростіших такі **рівні** або **пояси:**

універсальний – *вітакультурна методологія* як канонічна форма методології загалом, філософської методології особливо і наукової методології зокрема та її новітні інтелектуальні ресурси і засоби спроможності (головно форми, методи, знаряддя та інструменти рефлексивної мислєдіяльності) [2; 17; 25], що уможливають глибинно-вершинне пізнання найдріб'язковіших ознак та особливостей індивідуального світу **Я** людини як особистості;

загальний – *сфера професійного методологування*, ідея, зміст, форми, засоби та інструменти якої дають змогу організувати і безпосередньо здійснити практику-свободу світу методології в будь-якому напрямку творення культурно значущого епістемологічного

продукту, в тому числі й у зіставленні психоаналітичних дискурсів класично вособистісного (першоджерельного) інваріанту і сучасного (переважно чвертьстолітнього), українотворчого за ментальним і психокультурним наповненням та постнекласично зорієнтованого за типом наукової раціональності;

особливий – предмет і принципи історико-психологічного дослідження, що узасаднені на вчинковому і канонічному підходах та обґрунтовані у творчому доробку видатного українського мислителя-психолога В.А. Роменця під час логіко-методологічної реконструкції ним історії всесвітньої психології як узаємодоповнювального перебігу еволюції, розвитку, формування та ущільнення суперечливої системи психологічних знань від найдавніших часів до кінця ХХ століття, а також прийняті як керівництво до мислення в осягненні психічного життя людини як суб'єктивної, свідомо-несвідомої, дійсності від його базових психоаналітичних інтерпретацій до новітніх, постнекласичних і метамодерністських, визначень;

одиничний – методологічна процедура деталювання як рефлексивно досконала мислевчинкова дія, що спрямована на докладне, в усіх характеристиках, ознаках, подробицях і нюансах, з'ясування того, що реально відбувається як мікросоціальна чи суто особистісна подія життєвого шляху людини (А.В. Фурман, Я.О. Дикий [6]), а коли мовиться про талановитого вченого, то ще й екзистенційна мозаїка його психодуховного образу істотно ускладнюється тим, що плин повсякденної події іманентно переповнюють численні переливи, риси та відтінки персонально значущого і самісно унікального творчого шляху;

конкретний – квінтетна і кватерна мислєсхеми, а саме п'яти оаз-локальностей сучасного психоаналітичного дискурсу в Україні, кожна з яких характеризується як певною фундаментальністю, так і більшою чи меншою евристичністю у проєкції на світові тенденції розвитку сучасних психології, психософії, методології і чотирьох епістемологічних вимірів існування психоаналізу З. Фрейда (як методу лікування неврозів, теорії характеру і структури особи, методологічної критики західної цивілізації, філософського вчення і самобутнього світогляду), що утверджують наявність відповідних напрямів його буттєвого уреальнення у сфері інтелектуальної соціогуманітаристики.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. ОАЗИ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХНЬОГО МАЙБУТНЬОГО

Оаза в нашому розумінні – це місце або локалізований часопростір (локальність) напружено вчинкового і самісно відповідального **екзистенціовання** натхненних на ковітально організовану творчість і рефлексивну мислєдіяльність особистостей, причому не тільки окремого об'єктно-предметного спрямування і парадигмально-дослідницького узмістовлення, а й застосування певної методологічної оптики (переважно некласичної або постнекласичної) й авторської системи поняттєво-категорійних засобів.

Оглядовий аналіз реальних здобутків у царині розвиткового наступництва в справі утвердження психоаналізу показав, що серед когорти українських достойників, котрі суттєво збагатили чи продовжують змістовно розширювати й постмодерно оновлювати багатовекторний психоаналітичний дискурс, сьогодні існує щонайменше **п'ять інтелектоємних оаз**, у яких джерелить свіжа психософійна думка творчого вчинення.

Перша джерельна оаза – це українська школа клінічної психотерапії і гіпнотерапії в Австралії, засновником та очільником якої упродовж півстоліття був українець за походженням і за духом, як пише І.Д. Пасічник [3, с. 11], виходець із Тернопілля, **Євген Глива** (1925 – 2017), а нині його наступники (до прикладу, Лінда Долан [34]). Цей український патріот-велет, маючи не менш складну і драматичну долю й усесвітньо визнані наукові звершення, ніж відомий австрійський психіатр і лікар-психотерапевт Віктор Франкл (1905 – 1997), створив уповні ментально оригінальний, особистісно зорієнтований і гіпнотично підсилений напрям психотерапії, яка не тільки системно надає допомогу клієнту в розв'язанні власних емоційних проблем і життєвих колізій, а й стимулює розвиток його здатності самопізнання і самореалізації, підвищує компетентність у міжособистісних стосунках, інтенсифікує психодуховне зростання, спираючись на українську традицію сприймання, поцінування і вибору людських вартостей, висвітлену у творчості національного генія Григорія Сковороди (1722 – 1794). І це повновагомо унаоч-

нують дві фундаментальні праці Є. Гливи, перекладені українською мовою: монографія «Принципи психотерапії та гіпнотерапії» (1998 [5]) і навчальний посібник еталонного академічного змісту «Вступ до психотерапії» (2004 [3]), а також кілька статей, надрукованих у ж. «Психологія і суспільство» [1; 4].

Щонайперше заслуговує на увагу вітчизняних теоретиків і практиків психології *самобутній методологічний підхід* Євгена Леонідовича, за якого долається позиція атомізму, тобто уможливується вихід психотерапевта за аналітичні межі одиничної життєвої події клієнта, й натомість пропонується не схожий на інші двоаспектний погляд на душевно травмовану особистість, коли та розкривається як надскладна, полідинамічна саморозвиткова система у взаємопроникненні, з одного боку, її фізичних і психічних властивостей, моральних на самісно-екзистенційних рис, з іншого – наявного природного середовища та соціального докільля. При цьому автор детально і скрупульозно висвітлює психологічний зміст та особливості впливів зовнішніх і внутрішніх травм на людину, де останні живляться душевно-духовною енергетикою життєвих ідеалів і високих цінностей у прагненнях-намаганнях їх досягнути чи обстояти. У цьому разі мовиться про духовне порушення людської цілісності, спричинене або зовні (зі сторони оточення), або внутрішньо (із підвалин індивідуального світу Я). Звідси, власне, постають *дві різні психотерапевтичні стратегії* із їх відмінними наборами інваріантних технік: зовнішньо викликані духовні травми можуть бути зліквідовані шляхом обставин стресогенного докільля, себто усуненням надмірного тиску фізичних, матеріальних, соціальних, оргдіяльнісних чи інших факторів, тоді як будь-яка, підсвідомісно закорінена, внутрішня травма, будучи набагато складніша длявилікування, вимагає тривалих компетентнісних зусиль для з'ясування істинної генези цієї затаємненої для свідомості травми, виявлення її причин і чинників утворення й у підсумку для застосування найбільш адекватної психоаналітичної техніки роботи із пацієнтом. У ситуації неуспішних дій психотерапевта духовне порушення особи залишається як внутрішня травма, що здебільшого узасаднена в несвідомому й неабияк загрожує її психічному здоров'ю. Водночас руйнівна дія цієї травми послаблюється, коли вона усвідомлюється самозраненою особистістю, стає добре знаною у своєму під-

ступно дестабілізуючому впливі на її актуальний психодуховний стан. Окрім того, за умов доповнення психоаналітичного методу гіпноаналітичною технікою, як переконливо доводить авторський досвід проф. Гливи, їх поєднання дає більш ефективні результати лікування, передусім завдяки кращому психотерапевтичному керуванню аналітиком самим процесом самоздолання пацієнтом власної внутрішньої травми.

Д р у г а прозора оаза – наукова школа академіка НАПН України, проф. **Тамари Яценко** (нар. 1944), що упродовж 35 років освоює оновлений підхід як відносно філософсько-психологічних засад пізнання людської психіки у її цілісності та єдності сфер свідомого і несвідомого й розробки адекватних способів і технік інтерпретації органічного взаємозв'язку цих сфер, так і стосовно форм і методик пралогічного практикування в напрямку системного здійснення глибинно-корекційних і суто терапевтичних впливів на психодушевний стан особи, насамперед шляхом організованого процесу діалогу-психоаналітичної взаємодії психолога з респондентом у групах *активного соціально-психологічного пізнання* (АСПП) і під час її стенографування. При цьому загальною передумовою успішної реалізації вказаної групової роботи є перебіг активів упредметнення учасниками власної психіки із наступним її аналізом у ході міжособистісного діалогу із періодичними зупинками, проміжками та інтерпретаційними узагальненнями. Так, психолог, пізнаючи різними свідомісними каналами внутрішні детермінанти поведінки суб'єкта (скажімо, через об'єктивування процесу малюнкової самопрезентації, індивідуальну неповторність архетипної символіки, розпізнання неявного функціонального поля пралогічного мислення й відтак пралогічних параметрів психіки особи в опосередкованому поєднанні з логічним мисленням та ін.), виявляє неконтрольовані психікою відступи від реальності Я суб'єкта, що достовірно сигналізують про його задоволені особистісні проблеми (див. [30-33]).

Показово, що у групах АСПП створюється *особлива мислекомунікаційна аура* виняткового психозмістового наповнення: для кожного учасника стає доступною і паритетною можливість брати участь в опрацюванні результатів власних самопрезентацій, що сприяє об'єктивуванню деструкцій психіки, які сигналізують про його задоволені персональні проблеми (головно віддалення від реальності заради інтересів і забаганок ідеалізованого Я).

У підсумку оргдіяльнісного забезпечення всіх цих умов і засобів ковітальної психоаналітики досягається розширення і поглиблення самоусвідомлювального потенціалу конкретних самобутніх учасників, яке більшою чи меншою мірою знівельовує деструкції їхньої психіки, що породжені внутрішньо викоріненою персональною суперечністю або проблемою, яка із плином часу піддається глибинному упредметненому пізнанню (до прикладу, на доступному спостереженню малюнковому матеріалі), що врешті-решт й зумовлює особистісне розгортання *самокорекції*. Тривала психоекзистенція останньої активізує в особи респондента задіяння інстинктивного механізму самозбереження завдяки посиленню раціональності логічного мислення, що вкрай важливо для становлення професійної компетентності майбутнього психолога. Фактично школа акад. Т.С. Яценко відкриває і впроваджує у життя інваріантну, досить системну і продуктивну, психоаналітичну технологію корекції та лікування психодуховного стану внутрішньо травмованої особи. Тим більше, що серед її різноякісних теоретичних і прикладних здобутків по-новому висвітлено низку феноменів і фактів: психічного в закономірній єдності статичності й динаміки; перспектив пізнання психічного з опорою на спонтанну активність респондента (не покладаючись на «техніки»); презентації нового підходу до розуміння єдності теорії та практики у розв'язанні проблем латентного перекодування психіки в процесі візуалізованої самопрезентації суб'єкта та передумов ефективності її процесно-діалогічної експлікації; психічного захисту як дисфункціонального і водночас як системного утворення, що підлягає психокорекції, а також щодо осмислення біполярних феноменів – інтеграційних і дезінтеграційних ефектів, котрі є наслідком вактуальнення суб'єктивних процесів розвивального функціонування психіки на хибних засадах, спричинених системною дією психічних захистів суб'єкта життєреалізування.

Окрім того, лідером та учнями першого кола наукової школи акад. Тамари Яценко нещодавно проблема прагматичності глибинно-корекційного пізнання розглянута в контексті холистичного підходу до розуміння людської психіки. Однозначно доведено, що функціональне поле прагматичності мислення окремого суб'єкта істотно впливає на організацію роботи груп АСПП, де, поза тим, серед ключових принципів спільної діяльності є низка перед-

умов безконфліктних стосунків між її учасниками, плетиво їх індивідуальних візуалізованих самопрезентацій, безперервна діалогічна взаємодія всіх присутніх, обопільне проникнення, з одного боку, позитивної дезінтеграції психіки суб'єкта, з іншого – вторинної інтеграції на більш високому рівні її розвивального функціонування [30]. У такий спосіб доведено, що робота зазначених груп аргументує можливість опосередкованого неявного поєднання логічного мислення з прагматичним, де характеристики останнього нейтральні до суперечностей і сутнісно визначають імпліцитний порядок. Причому органічний зв'язок прагматичного мислення та архаїчної заданості імпліцитного порядку психіки висвітлено у суперечливій сутності його складових, що підвладні відомому закону співпричетності. У будь-якому разі чітко аргументовано, що засадничі проблеми глибинного пізнання психіки передбачають урахування мотиваційного потенціалу архаїзмів, передусім позадосвідних утворень у їхній інтегрованості з індивідуалізованими характеристиками окремої особи, котра стала на шлях глибинного самопізнання, усвідомлено використовуючи при цьому допоміжні упредметнені засоби власного поступу до неявної істини та посилюючи його об'єктивність і вичерпність.

Все зазначене розлого й аргументовано підтверджують не лише численні монографії і посібники названої очільниці української психоаналітичної школи, а й великий масив публікацій представників школи в журналі «Психологія і суспільство»: починаючи із 2001 року й донині, надруковано 27 ґрунтовних статей і брошур (2001. №1. С. 164-173; 2004. №4. С. 37-59; 2005. №3. С. 53-58, №4. С. 131-135; 2008. №1. С. 88-92, №2. С. 139-188; 2009. №2. С. 165-170; 2012. №3. С. 63-77; 2013. №1. С. 75-85; 2014. №2. С. 6-22; 2017. №4. С. 109-126; 2019. №3-4. С. 106-117; 2020. №4. С. 54-69; 2022. №2. С. 113-134). Отож у вітчизняних гуманітаріїв і психологів-практиків існує реальна можливість дієво опанувати цими вагомими здобутками.

Т р е т ь я конст р у к т и в н а о а з а, що як ідея у другій половині ХХ століття обґрунтована відомим німецьким психологом Філіпом Лершем (1898 – 1972, див. [13; 14]) й концептуально збагачена його учнем, північноамериканським психологом українського походження Романом Трачем (1927 – 2024 [18-20]). Методологічним засновком фундаментального теоретизування обох дослідників є філософ-

сько-феноменологічне тлумачення психологічного знання не з огляду на певну, заздалегідь прийнятну чи вироблену, ідею людини й відповідно базову категорію побудови психології (до прикладу, «свідомість», «рефлекс», «несвідоме», «поведінка», «психіка», «переживання», «діяльність»), а з допомогою найбільш ретельного аналізу і ґрунтовного осмислення фактів-подій душевного життя створити цілісну картину сутності людини, щонайперше те в ній, що внутрішньо відбувається у глибинах душевного переживання і що стимулюється та оприявнюється виходами назовні через ситуаційний плин її актуальних зустрічей із зовнішнім світом. Так, власне, у філо- та онтогенезі не тільки еволюціонує й утверджується окремишня душевна дійсність особи (почуття і настрої, хвилювання і пристрасті, імпульси і прагнення, уявлення і думка, рішення і вчинкові дії), що безперервно пронизує ко-вітальність з іншими людьми, котра не менш реальна, ніж навколишній фізичний світ, а й постає психологія як людинознавча наука у її надзавданні достеменно пізнати різноманітні форми душевної ось-буттєвості людини та інтуїтивно осягнути й описати їх у кожного із нас самих і в інших через самісні і спільні емоції, висловлювання, поведінку, діяння, вчинки. В одній із нещодавніх публікацій Р. Трач висвітлює історичний шлях становлення психоаналізу Зигмунда Фрейда як окремої, біологічно зумовленої, природничо цетрованої та культурно впливової, течії психологічної науки ХХ століття і вказує на спонукальний вплив концептів і тематизмів Б. Паскаля, Ф. Ніцше й особливо Ж. Шарко на це становлення спочатку як ідеї і дослідницької програми, далі як теорії й оригінального способу психотерапевтичного практикування. Воднораз він підкреслює виняткове значення творчої співпраці Фрейда із старшим за віком колегою Йозефом Броєром (1842 – 1925), плідність якої підтверджує спільно видана у 1895 році книга «Дослідження істерії». Саме вона започатковує розлогий психоаналітичний дискурс. Дослідник цілком слушно зауважує, що ідея та концепція витіснення стали центральним ядром фрейдистської психології та уможливили розуміння як окремих витворів белетристики, так і класичних художніх творів [20].

Ч е т в е р т а ментально чиста оаза становить евристичний проєкт психоаналітичної інтерпретації текстів літератури

із задіянням досліджень з когнітивної поетики у досвіді надзвичайно ґрунтовної і плідної рефлексивної мислєдіяльності доктора філол. наук, акад. НАПН України **Юрія Кузнецова** (нар. 1947) у єдності з його авторською методологічною концепцією органічного взаємозв'язку психоаналізу і лінгвістики, осереддя якої становить *концепт людської душі*, що уможливлює поглиблене і смислорозлоге розуміння внутрішнього світу як творців художнього слова, так і героїв їхніх літературних творів (див. [8-12]). Стосовно першого – проєктно-герменевтичного – аспекту творчого шляху Юрія Борисовича як універсально яскравого мислителя, то він узадає на фундаментально сконструйованій ним **теорії** художньої деталі як системоутворювального явища будь-якої мислительної творчості, починаючи від наукової, раціонально зорієнтованої й завершуючи поетичною, спонтанно екзистенційною. Знаково те, що він, надрефлексивно вивчаючи траєкторію дослідницького шляху пізнання художньої деталі, повно задіює пояснювальний потенціал таких тематизмів, як: а) місце і роль аналітичного деталювання у розвитку літератури, б) деталь художнього твору як предмет вивчення, в) типологія художніх деталей, г) рівні та особливості їх функціонування у сприйнятті твору читачем, д) художня деталь як засіб образного освоєння дійсності у творчості Михайла Коцюбинського, е) значення деталі у розкритті психологічних особливостей характеру героїв; є) композиційна функція художніх деталей та ін. Є підстави аргументувати виправданість виокремлення епічного осереддя авторського методологування – ментально канонічної новелістики талановитого майстра українського слова *Михайла Михайловича Коцюбинського* (1864 – 1913) й у її контексті висвітлити еволюцію деталі у його творчості як засобу художнього узагальнення. І цьому, як слушно й переконливо стверджує автор, є кілька причин: по-перше, особливою увагою письменника до внутрішнього світу людини, до найтонших порухів її душі; по-друге, постійним пошуком адекватних художніх форм (образів, метафор, деталей, подробиць) і, по-третє, особливістю його творчої манери, котра домагається особливого стильового згармонювання ідеї і змістового ландшафту твору, наступності його художніх форм і засобів оприявнення життєвих переживань і душевних станів літературних героїв. Саме ретельне вивчення новел М. Коцюбинського дає цілісне

уявлення як про сутнісну мозаїку художнього деталювання, так і про своєрідність майстерності зображення мистецького консонансу деталей у його самобутній творчості в цілому.

У цьому тематичному контексті, що вповні інтерференційний психоаналітичний проблематиці психічного життя людини, вкажемо на два новаційних прориви щодо раціогуманістичного розуміння деталювання і виняткової вагомості як художньої деталі в поезії та прозі, так і *психологічної деталі* в сучасному соціогуманітарному дискурсі. Передовсім це **теорія** художньої деталі акад. Юрія Кузнецова, яка логічно закріплює за деталлю роль особливо значущого художнього мікрообразу як самодостатнього структурного компоненту твору, що доносить безпосередні і приховані ідеї та зміслові згустки й зорганізовує його значеннево-смісловий простір як більшу чи меншу за предметним полем мистецько-естетичну цілісність. Яскравим підтвердженням істинності цієї теорії є щонайменше дві розвідки, здійснені за нашої участі: перша (спільно з А.А. Фурманом) обґрунтовує історичний факт, що творчість національного генія Тараса Шевченка (1814 – 1861) зреалізовує в окультурене життя *«художнє деталювання як універсальний методичний прийом творення віршованих текстів»* (до прикладу, відомий вірш «Садок вишневий коло хати...»), де провідник української нації «не просто вдається до деталей-подробниць, а, утверджуючи в новочасній вітчизняній літературі теперішній мистецький тип, домагається того, що художня деталь як витончений пристрасною думкою мікрообраз функціонує на рівні з інакомовленням...» [28, с. 125]; друга (у співавторстві з О.Є. Фурман) проливає світло істини на Т.Г. Шевченка не тільки як на сильну особистість, талановитого художника, народного поета, мислителя і провидця нації, а й як на виразника психокультурного коду незалежності українського духу й еталонного символу України; при цьому його драматичний життєвий шлях, охоплюючи суперечливе «внутрішнє суголосся мистецької творчості та поетичної екзистенції, переповнених художніми образами і деталями, смисловими подробницями і штрихами», уможливив почуттєво-концептне виплекання синтетичного образу музи-долі як живого осереддя автопоезису, навколо якого енергетично вібрують усі інші думки, мрії, переживання, смислообрази і сенсотворіння [29].

Воднораз, відштовхуючись від вище вказаного, неочіненно і те, що Ю.Б. Кузнецов ар-

гументує своїми дослідженнями *методологічну продуктивність психоаналізу* в літературознавстві. Зокрема, він висновує, що завдяки психологічному підходу вдалося дослідити такі явища внутрішнього життя, про які раніше не було мови, скажімо, при вивченні М. Коцюбинського (ескапізм, «помилка за Фройдом», перенесення, соціофобія, катарсис і таке інше)» [11, с. 111]. Відтак саме цей складний інструмент, а саме компетентне застосування психоаналізу як гносеологічного методу до вивчення ментально рідної літератури, в майбутньому дасть змогу відкривати чи перевідкривати в ній усе нові і нові смисли та удетальнення, попри те, що ця наскрізна повчальна література була неодноразово промислена й проінтерпретована багатьма дослідниками, і ще більше перечитана масовим читачем. До слова, Юрій Борисович на прикладі головної героїні етюду «Лялечка» М.М. Коцюбинського детально охарактеризував ситуаційну динаміку тривожно-психічних розладів учительки Раїси Левицької у стосунках з о. Василем. Встановлено, що текст цього твору має багато смислових нашарувань, які приховані за майже кожним словом, словосполученням, реченням, де героїня підсвідомо рухається від ескапізму, соціофобії до витіснення, перенесення і катарсису. В такий спосіб інструментально налаштованої дослідницької свідомості виявляються як раніше не проявлені художні деталі і подробности визнаних літературних творів, так і нові сенсосміслові горизонти їх суб'єктно-розвиткового функціонування у психодуховному світі того, хто вдумливо читає, вивчає, інтерпретує, рефлексує.

Окрім того, цим талановитим автором нещодавно (2018, 2020) реалізований пілотний проект психоаналітичної інтерпретації текстів української літератури із задіянням поняттєво-пояснювальних засобів *когнітивної поетики* [10]. Яскравим підтвердженням є введене ним у сучасний інтелектуальний дискурс поняття *«художній психоаналіз»*, зміст якого корелює із логіко-значенневим наповненням усталеного терміна «класичний психоаналіз». При цьому достеменно доведено збагачувальний взаємовплив психоаналітичних епістемологічних ресурсів і когнітивних інструментів (психологічних, лінгвістичних, культурологічних) в осмисленій єдності з іншими традиційними та інноваційними способами розуміння чи/і рефлексивного опрацювання художніх творів. Ось чому закономірно, що недавня монографія цього українського достойника побачила світ

під назвою «Від художнього психологізму до художнього психоаналізу» (див. [8]), проливаючи сяйво істини на психодуховні закутки людського, феноменально непрявленого, проактивно дійсного, життя-екзистенціювання у його розлогих, але тонких пограничних регістрах, тональностях, відтінках завжди напружено розв'язкового співвідношення свідомого і несвідомого, соціального й архетипного, логічного й пралогічного, рефлексивного і підсвідомого.

П'ят а евристична оаза – науково сконструйований і цілеспрямовано створений в останню чверть століття групою висококомпетентних фахівців Львівського обласного клінічного психоневрологічного диспансеру (проф. О. Фільц, доц. Ю. Мединська, Ю. Прохасько, О. Березюк та ін.), мистецьки наповнений і соціально комфортний, чітко структурований і процесно деталізований, *психотерапевтичний простір*, у якому «особи з досвідом переживання важкої психічної травми мають змогу опрацювати власні травматичні пережиття та зцілити душевні рани» [21]. Сьогодні ця група реалізує авторський психотерапевтично-реабілітаційний **проект** під назвою «Львівський психоаналітичний інститут ментального здоров'я» (див. проміжний звіт його виконання учасниками у цьому номері журналу).

Неформальний лідером психоаналітичного крила зазначеної творчої команди фахівців є к. психол. н., доцент **Юлія Ярославівна Мединська**, що наочно підтверджують не тільки кількісно значні наукові праці та її систематичні виступи на фахових конференціях і семінарах, а й фундаментальні монографічні твори 2006 і 2012 років (із якими радимо читачам детально ознайомитися) та лекції і майстер-класи, рясно унааявлені в україномовному контенті соцмереж. Зі стороннього погляду, маю підстави констатувати, що ця тендітна жінка за чверть століття шляхетно вимайструвала свій *самобутній творчий шлях*: від навчання в аспірантурі Тернопільського національного економічного університету (2001 – 2004), успішного захисту кандидатської дисертації (2005) до вельми тривалої і винятково продуктивної роботи психологом у відомому психоневрологічному диспансері (з 2004), викладача і доцента Українського католицького університету (з 2010), засновниці та директора ГО «Львівський психоаналітичний інститут ментального здоров'я» (з 2019). Не випадково, що колеги, вітаючи Юлію Яросла-

вівну із Днем народження, називають її чудовою натхненною особистістю і пишуть: Ви – «наша Голова і Руки, наш вічний Двигун!». Від себе як наукового керівника дисертаційної роботи та автора передмови до першої монографії додамо, що Юлія Мединська, маючи винятково високий інтелектуальний потенціал і значні самоактуалізаційні ресурси, поєднує в одній непересічній особі не тільки теоретика і практика, а ще й компетентного методолога і відмінного, різностороннього психотехніка.

2. ЕВРИСТИЧНІ ВИМІРИ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ ЮЛІЇ МЕДИНСЬКОЇ

Наукова новизна монографії Ю.Я. Мединської «Фемінні архетипи українського етносу» [16] і сьогодні, через вісімнадцять років після її виходу у світ, головним чином полягає в істотному збагаченні, здавалося б, доведеного теоретичного світу класичного психоаналізу й особливо аналітичної психології. Зокрема, мовиться про такі **епістемологічні прориви**:

1) про засадничу **і д е ю** стосовно здолаття низки більш-менш очевидних вад українського етносу (заздрість, неконструктивний індивідуалізм, пасивність, невинуватана жертвовність, меншовартісна провінційність й навіть ексекутивна колоніальність [27]) через канали ґрунтовної діагностики, критичної рефлексії та глибинно-вершинного розуміння істинних причин недорозвитку поведінкових і пізнавальних патернів (головно схем-образів) життєреалізування ментально рідної національної спільноти;

2) про вповні евристичний варіант *теоретичної концептуалізації* об'єктно-предметного **поля** дослідження, яке охоплює архетипно-змістову мозаїку колективного несвідомого як глибинно-психологічного чинника атрибутивних рис-ознак етнічного менталітету та його структурно-каузальну архітектоніку, що спричинило як уведення авторкою нових, чітко у змістовлених й логічно означених, понять, так і з їх допомогою виявлення певних, ще не розпізнаних, психічних явищ із інтуїтивно-чуттєвого стану в сучасний мовний простір, надавши їм виразних упредметнених контурів;

3) про *інтелектуальне конструювання* оригінального авторського **підходу** у форматі юнґіанської глибинної психології, згідно з яким колективне несвідоме аргументовано розмежовується на два, відмінних за

критерійним змістовим сповненням, **р і в н і:** *універсальний*, базово архетипний, де панують найзагальніші, позбавлені етнічної специфіки переживання-праобрази, та *етнічно своєрідний*, або глибинно похідний од засадничого, що створює асоціативне тло-середовище, де архетипні переживання наповнюються самобутніми для окремого етносу конотаціями-означеннями, набувають певного своєрідного оприявлення і врешті-решт перетворюються на етнічно неповторні патерни;

4) про чітку й логічно аргументовану *вербалізацію плідної гіпотези* про можливість рефлексивного структурування колективного несвідомого на певну кількість рівнів буттєвості, щонайперше на два пласти, якщо брати до уваги його різноякісний вплив на творення етнічних культурних матриць; при цьому слушно стверджується, що не існує чітко проявленої межі між вказаними (звісно, умовними) пластами спільнолюдського несвідомого, натомість між ними животочить певний *інтерференційний пояс* різноархетипного матеріалу, в якому універсальні психоенергетичні спонукання поступово набувають усе більш виразного етнічного забарвлення;

5) про помітний поступ персоніфікованої психологічної думки вперед у професійному оперуванні базовими кодами-засобами досконального мислення – поняттями-термінами і категоріями, ідеями і концептами, теоретичними конструктами і концепціями, методологічними принципами і підходами постнекласично зорієнтованого пізнання-творення латентно *проявлюваних горизонтів психічної реальності*, що, безсумнівно, значуще збагачує українську культуру не лише епістемологічно, а й знаково-символічно й головне – свідомісно-інструментально, уможливаючи висококомпетентісне застосування понятійних уявлень сучасних аналітичної і психоаналітичної теорій, фахової психотерапевтичної лексики, пояснювальних ресурсів прикладного психоаналізу;

6) про винятково перспективний підхід до розгляду та конструювання м і ф о л о г і ї в лоні порівняльного дослідження базових комплексів міфосистем кількох віддалених етнотипів не лише до неї як до об'єкта вивчення, а й як до інструмента пізнання; тому логічно, що міфологія витлумачується як колективна проєкція глибинних умістовлень психе у сфері архаїчного світогляду і далі у засвіт символізації етнічно особливого світовідчуття, ковітально своєрідного переживання,

оскільки вказаними умістовленнями просякнуті ритуали, традиції, обряди, фольклор, образності народного мистецтва;

7) про психологічне осмислення *особливостей менталітету українського етносу*, які заковдані у його автентичних, себто цілком достовірних, заснованих на першоджерелах, *фемінних міфологемах*, а саме жіночих архетипах розвою українства як квінтесенції нашої етнічної унікальності; зокрема, доведено, що одним із базових психічних структурних утворень української ментальності є архетип Матері-й-Дитини, котрий рідко розвивається в інші, не симбіотичні за формою, архетипічні організованості.

«Психоаналітичні сесії» Юлії Мединської 2021 року – це повновагомий психологічний твір не тільки оригінальної композиційної побудови і вишуканого оформлення розлого структурованого змісту, а й мережива новітніх ідей і концептів, теоретичних моделей і досвідних психотехнік, скрупульозно вивірених аргументацій та узагальнень, і ще деталей, особливостей та нюансів живого психоаналітичного практикування. Сутнісно цей твір, тематично охоплюючи п'ять розділів, становить панорамну картину сучасного реального стану і креативних перспектив розвитку глибинно-психологічного пізнання й відтак психодинамічного розуміння внутрішнього світу людини в неозоро розмаїтій єдності свідомого і несвідомого, феноменального і ноуменального, явного і латентного, артикульованого й безмовного.

Перший розділ «Психоаналітична психотерапія у стаціонарі» [15, с. 18-89] розглядуваних есеїв покровоко та різнобічно висвітлює головне упредметнення дослідницьких зусиль авторки – *психологічного простору психотерапевтичної клініки*, що ґрунтовно осмислюється у кількох **р а к у р с а х**:

а) *міфологізованого середовища плекання символічної комунікації*, яка, занурюючи пацієнта у певну, спеціально створювану і динамічно лабільну, діагностично-корекційну ситуацію, викликає до життя потік психічних феноменів (почуття, спогади, стосунки, сновидіння, відреагування тощо), котрі мають тенденцію до перетворення на певний **к о д**, що «підлягає інтерпретації на засадах глибинно-психологічного розуміння з наступним поверненням» його значення пацієнту в доступній формі [Там само, с. 30]; і саме це врешті-решт уможливує більшу чи меншу реміфологізацію його свідомості шляхом ви-

роблення ним навичок символічного бачення життєвих ситуацій, інтеріоризованих од лікарів і психотерапевтів;

б) *віртуального поля безперервного зіткнення автентичних мовленнєво-зміслових конструктів, схематизмів, мислесхем* пацієнтів і професійних, здебільшого інокультурних та альтернативних, обстоюваних колективом лікарів, психотерапевтів, психологів; важливо, що це екзистенційне протистояння є динамічною системою взаємовпливу, яка «постійно потребує емоційних та інтелектуальних інвестицій, стикається з немалим опором учасників, вимагає регулярного осмислення через процедуру супервізії; результатом такої енергетично затратної роботи є творення нових наративів – історій, що допомагають осягнути досвід... , дають змогу пацієнтам взяти на себе більше відповідальності за власне життя, почувитися більш автентичним, позбавитися безпідставного страху, сорому чи провини, відтак – мати вищий рівень якості емоційного прожиття, краще адаптуватися до реальності» [Там само, с. 24-25];

в) *специфічного осередку*, в якому акумулюються психокультурні матриці персоналу клініки, які виходять за загальноприйняті рамки соціалізуючого впливу на особу пацієнта існуючої культури, тому що розхитуються його автентичні психічні моделі світобачення, поведінки, спілкування, вчинення, по-новому структурують і концентрують його персональний досвід буттєвості, формуючи при цьому не лише альтернативне повсякденному соціуму комунікативне поле, а й психотерапевтичну оазу душевного оздоровлення;

г) *психотерапевтичної рамки*, або метафоричною мовою «своєрідної реторти психічних процесів» [Там само, с. 33], що розвитково, розширюючи чи звужуючи, функціонує із чітким дотриманням умов відкритості та конфіденційності з утвердженням високого іміджу закладу, в якому надається компетентна допомога у лікуванні пацієнта в нові для нього змістові поля й у раніше неусвідомлювані дослідницькі контексти власної ось-буттєвості, передусім у горизонт ознак, історій, переживань, поведінкових актів, конфліктів і колізій свого життєвого шляху; при цьому і для терапевтів, і для пацієнтів «матеріалом для осмислення може стати все, навіть розчарування та відчуття беззмістовності пройденого шляху, бо немає нічого випадкового, неважливого та забороненого для осмислення» [Там само, с. 47];

д) *повного циклу психоаналітично зорієнтованої короткотривалої* (два тижні) *гру-*

пової психотерапії в умовах стаціонарного лікування, що тенденційно, етапно і сутнісно суголосні згорнутим у часі онтогенетичним періодам психосоціального розвитку людини (за відомою періодизацією Е. Еріксона), пропонуючи пацієнтові нові ціннісні орієнтації і сенси для дослідження рис та удетальностей його власних бажань, переживань, думок, страхів, комплексів й у такий спосіб збагачуючи особистий досвід самоподолання більшого чи меншого спектру власних важких пограничних і психотичних дефіцитів через спричинювально-функціональне задіяння «апарату з думанням думок» (за В. Біоном, див. [Там само, с. 52-57]);

е) *своєрідної*, розлого персоніфікованої персоналом і комунікативно насиченої, *колб-локації*, у яку поміщається і в якій безперервно перебуває пацієнт і під час психотерапії, і поза її межами, де в центрі уваги присутніх фахівців є його багатовимірне внутрішнє життя, з котрого цілеспрямовано виносяться на горизонт свідомості його латентні психічні змісти та екзистенційні моменти ось-буттєвості, що врешті-решт й дає змогу достеменно висвітлити інтенційними ліхтарями її процеси і механізми випитування, прояснення, переосмислення, інтерпретації, саморефлексії;

є) метафоричною мовою, *комунікативного контейнера* і заодно стаціонарного психоаналітичного комплексу як палітрою нормативних рамок поведінки і діяльності, що штучно створює навмисно завеликий психосоціальний одяг для пацієнта особистими історіями та стосунками у повсякденні; причому душевно хворі клієнти різною мірою готові, здатні й самісно дозволяють оголити свій внутрішній світ з потаємного боку і по-різному можуть скористатися унікальними (щонайперше психоінструментальними) послугами контейнера, що передусім спричинено **д о в і р о ю** кожного хворого до актуального психоаналітичного довілля; у будь-якому разі «така інверсія внутрішнього і зовнішнього з наступною інтернаціоналізацією інвертованого всередину є лікувальною» [Там само, с. 53];

ж) *сферної мережі психотерапевтичних контактів* й, отже, потенційного ковітального поля для формування перенесень у часопросторі стаціонарної терапії, що уможливають більше шансів досягнення ризомної цілісності, каскадної повноти, довершеного сплетіння персональних перенесень, розщеплень, ідентифікацій, розігрувань та відреагувань; це досвідно підтвердила психоаналітична

робота авторки із такою складною (у сенсі психопатології і прогнозу й особливо у вимірі контрперенесення) когортою душевно хворих, як іпохондричні пацієнти, котрі уособлюють іншу очевидність постійно атакованого ними своїм маячливим дискурсом психотерапевта; і в цьому аналітичному розрізі отримано концептуальне і прикладне аргументування евристичності Селф-психології Г. Когута як одного з важливих напрямів розвитку психоаналізу, де вся увага фахівця зосереджується на особливостях перенесення іпохондрика в ході терапії і де немає ні стосунку між ними, ані двох суб'єктів, натомість «є щось, що діється в рамках Самості та Самісно-об'єктного перенесення» – дзеркального та/або ідеалізуючого (див.: [Там само, с. 60-69]); відтак крихкість Самості цього пацієнта вимагає від психотерапевта «здатності одночасно доторкнутися до різних точок його внутрішнього світу і «продовжувати тримати його за руку» – бути в контакт з його іпохондричним симптомом...» од відчуття нужденності в такому контактуванні до максимально можливої видозміни його Самості [Там само, с. 67];

з) *обширу обставин та умов плекання у пацієнтів антикрихкості* через їхнє долучення до процесів менталізації, селф-перенесення, ситуаційної стресостійкості, розширення набору психологічних інструментів для опрацювання різних досвідів, зростання психічної гнучкості, зміцнення структурної організованості психіки, врешті-решт скрупульозного створення дієвої подушки безпеки на всеможливі випадки життя того, хто пройшов психотерапію; до слова, антикрихкість (за концепцією Н.Н. Табела) любить випадковість і невизначеність, виявляється у здатності ризикувати, помилятися, працювати з невідомістю і, попри це, досягати успіху (див. дет.: [Там само, с. 72-79]);

и) *великої психоаналітичної групи вільних асоціацій, проєкцій і взаємодій* [Там само, с. 82-89], у лоні якої, на засадах всеохватної креативної інтегральності поглядів і підходів, сценічно розгортаються різні життєві історії, котрі потім осмислюються, аналізуються та рефлексуються всіма фахівцями і повертаються пацієнтам в доступній для їхнього сприймання і внутрішнього прийняття формі; оскільки всі учасники лікувального процесу в умовах стаціонару втягнуті у групову регресію, то надзавдання психоаналітика полягає в тому, щоб уможливити сценічне розгортання в пацієнта перенесення і власного контрперене-

сення; тому їх нормативний цикл контактування в ідеалі охоплює стосункові коливання від регресивного прожиття досвідів до його осмислення командою професіоналів і донесення до конкретного пацієнта в режимі *включеного спостереження*, коли групово виявляються імпліцитні схеми, потім вони доносяться до нього та осмислюються ним, далі вони дезавтоматизуються і переходять на функціональний рівень усвідомлення і саморегулювання.

Д р у г и й великий розділ «Психоаналітичних есеїв» Юлії Мединської присвячений висвітленню низки найактуальніших на сьогодні питань, заморочок і проблемних зон, що виникають на шляху ефективного **здійснення психоаналітичної психотерапії поза стаціонарною рамкою** [15, с. 92-174]. Структурно він охоплює десять нарисів, які об'єднує рідкісне для інтелектуалів – кватерне, проте вкрай важливе для наукової об'єктивності і психологічної достеменності, *методологічне настановлення* на конструктивне взаємодоповнення теорії, методу, свободи практикування і саморефлексії власного досвіду роботи авторки психоаналітиком. Ось чому закономірно, що в кожній розвідці *людська психіка* упрозорюється світлом спраглої до істини, мислєдіяльнісно компетентнісної та інструментально озброєної, **д у м к и** у чотирьох взаємоузгоджених аспектах-ракурсах розвитку *сучасного психоаналізу*, а саме як:

а) *фундаментальної теоретичної системи* розсекречення внутрішнього світу людини в єдності свідомого і несвідомого, під- і надсвідомого, архаїчного і новітнього, пралогічного і логічного, безмовного і мовленнєвого (омовленого) й т.ін.;

б) *продуктивного, технологізованого та інструментально забезпеченого, методу дослідження і лікування*, що узаasadнюється на висвітленні (передусім з допомогою точних і дієвих поняттєво-категорійних засобів) утаємничених горизонтів і закутків психічної реальності на рівні особи, групи, етносу, людства;

в) *самобутньої професійної царини ковітального практикування*, що не тільки розглядає неординарні клінічні випадки у терапевтичній роботі та міжособистих стосунках із різнодефективними типами пацієнтів/клієнтів, а й опрацьовує оптимальні, зважаючи на складність випадку та його життєво-історичну розгортку, стратегіями, моделі-інваріанти і техніки оздоровлення, психокорекції, самопомогі;

г) досвіду самопізнання, саморозвитку, саморефлексії і самотворення аналітика-психолога, що становить найцінніший ресурс фахової психоаналітичної діяльності у діловому повсякденні як сесійної роботи із психічно травмованими чи хворими, так і в супервізійній співпраці з колегами.

На підтвердження сказаного, зважаючи на великий обсяг наукового тексту, обмежимося окресленням десяти *новаційних тематизмів*, котрі становлять своєрідні сходинки у дорозі психоаналітика до філігранної майстерності глибоко осмисленого психотерапевтичного процесу:

– аргументована доречність звернення не до об'єктивної істини чи до етики взаємостосунків, а до естетики пошуку ідентичності як пацієнта, так і терапевта, у їх актуалізованій системі перенесень-контрперенесень в напрямку уможливлення сценічної естетичності порядку здійснення їхніх сесійних стосунків, розігрування драматичних, комічних, трагічних, сентиментальних сценок, пошуку обома співдіячами метапозиції стосовно всього, що оживає у їх контактуванні;

– доведена конструктивна роль здатності залежати як окремої особи від близьких навколишніх, так і узалежнювати інших, котра за умов психічної норми є передумовою особистісного виживання та розвитку; натомість за патологічного становлення ранніх об'єктних стосунків створюється широке підґрунтя для формування деструктивної залежності з низкою похідних оприявнень: голодом за об'єктами і ненавистю до недосконалого об'єктного світу, страхом близькості, або самотності, жахом перед можливістю зруйнувати об'єкти та себе самого нездійсненою любов'ю чи жагучою ненавистю до недоступних об'єктів тощо;

– яскраво проілюстрована ситуація «охищення» клієнтки, себто детально описані її спроби «зліпити себе» із частин власної ідентичності та інкорпоративних часточок особистості психотерапевта, що ніяк не поєднуються між собою, а становлять дивацьке розігрування як серію відреагувань, котрі тематизують певний витіснений зміст (скажімо, розігрування дзеркального перенесення) і є, з її боку, своєрідною, складною й продуктивною, виставою – бенефісом нарцистично ураженої Самости;

– обґрунтована *протоментальність* не лише як відправна точка психічного розвитку особистості, її метафоричні джерела осмислення та утвердження у формі психічного,

закоріненого в тілесному (що виразно ілюструють полярні образи Єви Едемської та Єви Інстаграмської), а й висвітлена палітра патологічних розривів між тілесним і психічним, феноменологія десоматизації афекту та регресивний і дефіцитарний стани соматизації, котрі по-різному характеризують викривлений стосунок пацієнтів із власним тілом, плакаючи особисту ідентичність на існуючих трендах, моді, нав'язливих мріях і намагаючись відкоригувати те (біологічно дане), що не підлягає корекції (див.: [Там само, с. 116-121]);

– розкрита система роботи аналітика із власним *контрперенесенням*, тобто із почуттями та емоціями, котрі закономірно виникають у нього як відгук на комплекс свідомих і позасвідомих досвідів пацієнта і котрі він покликаний відрефлексувати як важливий діагностичний інструмент у терапевтичній роботі та продуктивно, диференційовано і мобільно, задіявши ресурси самоаналізу, домогтися, щоб власне несвідоме сприйняття (головно передчуття та емоції) було суголосним несвідомому конкретному потерпілого, а головне була продемонстрована заплутана й туманна сфера аналізу почуттів аналітика, у якій тяжко розрізнити, що є контрперенесення, а що становить здорову раціональність;

– проаналізована, відштовхуючись од чотирьох джерел помилок у людському пізнанні, за класифікацією Ф. Бекона («привиди» або «ідоли» роду, печери, площі, театру), прагматика помилок у трьох зрізах: а) помилки у практиці психоаналізу, б) помилки як невідповідність техніки до теорії, в) помилки як помилковість самої теорії, та аргументована невизначеність помилок як у теоретичній системі, так і у відповідних техніках лікування, зважаючи, з одного боку, на дуже відносну об'єктивність вірного/хибного у сфері суб'єктного, з іншого – на ноуменальне вкорінення такого виду екзистенційних помилок, що вказує на повну умовність (надуманість) параметрів їх феноменального оприявнення;

– подана розгортка (у вигляді таблиці авторки [Там само, с. 148].) вірогідної плутанини між типом сиблінгових стосунків (підтримуючий, потребуєчий, байдужий, ворожий, конкуруючий) у сімейній системі, які по-іншому сприймаються в перенесенні, та іншими феноменами, котрі розвитково функціонують у психоаналітичному просторі, що водночас стимулює перефокусування терапевтичних ліній і відкриває нові площини роботи з клієнтом;

– упрозорена одна із стрижневих ліній формування жіночої ідентичності – *досвід психологів* та його фізичну (летальні випадки анорексії) і символічну (вбита жіночість) близькість до переживання смерті; причому «парадоксальним чином ця подія у фемінному мікрокосмі розташовується на межі життя і смерті, буття та небуття, страждання і щастя» [Там само, с. 150], а тому детально розглянута патологічна стратегія уникання такого досвіду, котра призводить до серйозного психічного розладу в жінок – до *нервової анорексії* (*Психологія і суспільство*. 2009. № 2. С. 99) як аномальної гри зі смертю, як спроби втекти від неї, уникнути ініціації й назавжди залишитися в ролі доньки;

– змальована психоаналітична картина *нарцистичної особистості*, у якої головним патогенним чинником цієї чітко вираженої патології є нездатність катектувати об'єктний світ і спонтанувати ментальну гру з ним, що позбавляє її внутрішню дійсність специфічного розвиткового матеріалу та досвіду, тому нею опановує ілюзія впевненості і зацікавленості, але за відсутності прив'язаності до висловлених ідей та оприявнених відчуттів; і це переконливо ілюструє давньогрецький міф про кохання німфи Ехо до сина річкового бога Кефіса Нарциса, котрий «убогий усередині, на рівні інтерналізованого об'єктного світу, що непомітно під зовнішньою оболонкою, а Ехо убога проявлено, видимо, вона дефіцитарна в комунікації...», через те «екстерналізує нікчемну, збіджену частину Нарциса, вона – це він усередині і, відображаючи його поверхню, насправді віддзеркалює його глибину, показуючи, що в глибині пуста, але обоє учасників цього «так ніби стосунку» можуть принаймні триматися за це зображення», вони – ідеальна пара в тому переносному значенні, що їх союз ґрунтується «на взаємній пустоті, віддаленості та симуляції прекрасного» [Там само, с. 165];

– висвітлена *проблематика часу* в психоаналізі як лабіринтне, багатоплощинне хитро-сплетіння його вимірів і траєкторій як у клієнта, так і в аналітика, причому як у лоні 50-хвилинної сесії, так і за її межами, коли різні темпоральні лінії подій перетинаються або накладаються чи почасти віддаляються; у будь-якому разі вони або утворюють один бінарний плин часу на обох учасників психоаналітичного процесу, або кожен з них занурюється у свій потаємний світ подій – у той чи інший час (головно свідомого, передсвідомого, позасвідомого); важливо, що психоаналіз

використовує час інструментально: аналітик, сетингово організуючи ланцюг психотерапевтичних ситуацій, упередметнено осмислює часову рамку, яку більшою чи меншою мірою розхитує клієнт, виявляючи при цьому радикально стабільну присутність і терплячість у витримуванні екзистенційного ходу часової спіралі – в зануренні у його прачасовий досвід творення суб'єктивного психічного світу, та вихоплюючи зі скарбниці його пам'яті позачасові артефакти; відтак, узагальнює авторка, «психоаналітики – корсарі часу», котрі мандрують різноподієвими просторами часового життєпотуку клієнта і, зберігаючи свою нейтральність, довільно плавають «водами його позасвідомого», захоплюють ворожі змісти й у такий спосіб «витягують щось із небуття, перетворюють не-події на події, влітають їх у тканину часу», то приєднуючись до його переживання, то віддаляючись од нього [Там само, с. 168-174].

Третій розділ наукового твору Юлії Мединської, хоч і не великий за обсягом, проте не менш значущий за теоретичним змістом, адже присвячений упрозоренню дещо нетипової для психоаналітичного контексту теми – *оптимізації психічної хвороби як регулятора «колективного щастя»*. В ньому подана аналітична довідка зміни ставлення загалом до душевно хворих в історії людства від прадавніх віків до наших днів. Зокрема, доведено, що «суспільства рівного ступеня зрілості утримують стан «щасливої нарцистичної рівноваги» – задоволення собою – за допомогою різних проєктивних механізмів, таких як архаїчна проєкція, проєктивна ідентифікація, зріла проєкція, втілених через стигматизацію психічно хворих осіб» [Там само, с. 179]. На підґрунті об'єктивного огляду, з одного боку, стигматизації людей з із психічними розладами, з іншого – засобів психоаналітичної інтерпретації через змістовий формат групи проєктивних механізмів психічного захисту, авторка пропонує порівняльну таблицю співвідношення рівнів зрілості суспільства (умовно зріле, пограничне, незріле) і типу ставлення соціуму до психічно хворих (толерантне, нетолерантно негуманне, нетолерантно нищівне), а також визначає ступені тестування кожним із цих соціумів реальності (адекватне, збережене, порушене) і здатності його до рефлексії та контейнерування переживань (достатня, недостатня, мінімальна) [Там само, с. 186-187]. Насамкінець висновується, що сучасне українське суспільство, зважаючи перш за все

на трьохсотлітню історію бездержавності, перебуває на пограничному рівні зрілості у соціальному захисті людей з інвалідністю (в тому числі й уражених різними психічними захворюваннями), який спричинений домінуванням проєктивної ідентифікації, що вказує на майже повну соціальну незахищеність простих українців.

Четвертий розділ фундаментальної праці Юлії Мединської становить розлогіий екскурс у «Давнє – юнгіанське», що в три дослідницькі кроки ґрунтовно висвітлює «ґарачі точки» розвитку сучасної аналітичної психології:

а) обґрунтування колективного несвідомого як глибинної детермінанти етнічного, зокрема українського, менталітету, котрий, як справедливо стверджується, «є формою маніфестації глибинних рівнів психіки» і котрий постає внаслідок дії механізмів трансформації універсальних архетипів у поле енергетичного функціонування етнічно специфічного горизонту несвідомого, що унаочнено підтверджують чотири рисунки авторки (раціонального та ірраціонального параметрів психічного матеріалу, що існує на свідомому і несвідомому рівнях; локалізації типів мислення у психоаналітичній та аналітичній глибинно-психологічних парадигмах; патологічних станів, спричинених дисбалансом первинного і вторинного процесів; структурування психічного простору в соціальному вимірі життєдіяльності етносу), а також одна таблиця, що відображає засадниче поняттєво-категорійне порівняння класичної, архетипічної і розвиткової шкіл аналітичної (юнгіанської) психології (див.: [Там само, с. 193-243]);

б) аргументування важливої ролі в квітальному повсякденні українського соціуму фемінних архетипів (передусім бінарного – «Матері-й-Дитини», що диференціюється на підпорядковані форми – архетипи «Вічного сина» («Вічної дитини») та «Великої Матері»), що отримане на матеріалі дослідження фемінної складової української міфології як інструменту пізнання порівняно з аналогічними міфологемами єгипетського, австралійського та китайського етнотипів і на ґрунті скрупульозного аналізу як драматичного твору на три життя Марії Матіос «Солодка Даруся», так і феномену українських віщунів і віщенок, цілителів, чаклунів;

в) виявлення несвідомих глибин та особливостей існування міфологічного дискурсу як синтетичного – мовленнєво-афективного, мовно-чуттєвого, достеменно-екзистенційного

– феномену, що уможливорює розвій смислів, фантазії, мислення, вербалізацію та екстерналізацію архаїчних (колективних, індивідуальних) переживань, котрі притаманні людським спільнотам незалежно від ступеня їх культурного розвитку.

Винятково оригінальним є **п'ятий розділ** розглядуваних есеїв, оскільки він, як зазначає авторка, написаний не нею, а її Воно, котре у психодуховному вимірі екзистенціювання відображає альтернативну подобу Юлії Мединської: це – *Єва Не-Мединська*, яка абсолютно вільна, некеровано примхлива, непередбачувана і ненадійна: Вона – це протилежне відлуння самісного образу, стихійна у своїх примхах та витівках тінь самої Юлії-Творця як психолога і психоаналітика, відповідальної особистості, законотворчої громадянки своєї країни, надзвичайно надійної особи. Тому Єва або має настрій повідомляти якийсь зміст своїй нестерпно вірцевій опонентці, або почасти не має ні наміру, ані натхнення. І ніколи не відомо, чи будуть сигнали-посилання від цього внутрішнього співрозмовника. Наразі авторка подає 43 прожитих і пережитих повідомлення цього *інобуттєвого персонажу у собі*, що розкидані сторінками книги мов змислові перлини джерельно чистої психоаналітичної думки. «Всі мої історії, каже Єва, подібні до слідів на піску, до тимчасових нейрональних мереж, до опалого листа на вітрі; зараз є, а за хвилину вже й немає. Тож тішимся, поки вона ще є» [15, с. 17].

3. ОСОБИСТІСТЬ ЗІГМУНДА ФРОЙДА: ВІД САМОБУТНЬОЇ СУБ'ЕКТИВНОСТІ ДО ОБ'ЄКТИВНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Вочевидь вищевикладене в попередніх підрозділах вкотре переконує, що суб'єктно-особистісний чинник (переживання і роздуми, наміри та інсайти, мрії і вчинкові дії, вольові акти і саморефлексивні прозріння), як не парадоксально, становить найважливішу рушійну силу не лише глибоко персоніфікованої пізнавальної творчості вченого-мислителя, а й у підсумку його вчинкових зусиль створення ним головного продукту – об'єктивно нового раціонального знання. І це канонічно виразно й багатопанорамно підтверджує **о с о б и с т ь Зигмунда Фрейда** як фундатора психоаналізу: здобує ним засадниче психологічне знання є вкрай особистісним, суб'єктивно історичним, проте водночас онтологічно

вкоріненим, раціогуманістичним, людиновимірним і в багатьох епістемологічних координатах достовірним.

Щоб знову і знову підтвердити ґрунтовно відрефлексований факт задіяння персональної історії, переживань, ментального і суто особистісного досвіду дослідника у процес пізнання психодуховного світу людини як один із найскладніших об'єктів вивчення/конструювання, нами спільно з аспірантом Я.О. Диким перекладений розділ «Особистість і характер» всесвітньовідомої праці британського бібліографа Ернеста Джонса «Життя і творчість Зигмунда Фрейда» (див. [7]). Межове узагальнення автора відносно постаті Фрейда стосується повного підпорядкування його способу буденного і творчого життя головній меті – *пошуку нового об'єктивного знання* про психічний світ людини у його складнодинамічній двосферній буттєвості свідомого і несвідомого, проявляючи при цьому «незламну мужність і наполегливість у поєднанні з непохитною чесністю». І справді, «він був настільки зосереджений на дослідженні, яке проводив, що функціонував лише як інструмент» – випробувальний, правдивий, майстерний. Причому ця інструментальність сягала унікальних вершин *самісного трансцендування мислителя*, тобто його постійно відновлювального виходу за межі власних свідомісних і суто мисленнєвих спроможностей, котрі, як він сам наполягав, не дають підстав уважати себе вповні «великою людиною» через «слабкі інтелектуальні здібності», хоча здійснені ним відкриття приймав як культурно значущі для людства. Показово, що здобутий за кілька десятиліть натхненої дослідницької праці активний *досвід трансцендування* пронизаний і навіть переповнений взаємодією численних – основоположних, похідних, локальних – **суперечностей**: свободи та обмеження, свідомого і несвідомого, життя і смерті, Еросу і Танатосу, любові й ненависти, простоти і складності, постійності у наслідуванні канонів принципової чесності і змінності у ставленні до колег та наступників, реалістичності як в оцінюванні всеможливих труднощів життя, так і в прийнятті його добрих дарів, і водночас нестримного потягу до природничо-наукового ідеалу психологічного пізнання і до метафізичного прагнення здобути істинне знання про психічну реальність та ін.

Таким чином у всезростаючих актах такого суперечливого згармонізованого трансцендування-творення фундатор психоаналізу був

покликаний, з одного боку, постійно піддавати критиці і самокритиці своє попереднє розуміння неосягнення психіки чоловіків і жінок, відмовляючись од обмежувальних стереотипів та упереджень наукового співтовариства, з іншого – турбуватися про збереження сталості своєї тяжко виплеканої творчої майстерні (фактично повноцінної наукової школи), яку оберігав і «пристрастю до простої й прямої правдивості» всіх так чи інакше до неї причетних, і своїм «розсудливим стилем мислення» та незворушною самовпевненістю у важливості обраної ним справи життя, а ще з іншого – піклуватися про збереження цілісності своєї неординарної **особистості**, котра, вирізняючись з-поміж інших такими рисами, як «прямота, абсолютна чесність, толерантність, самобутнє світобачення і принципова доброзичливість», задавалася головним питанням: «*що є правдою?*» і при цьому вміла вибирати найсуттєвіше із завжди обмеженого дослідницького матеріалу та поцінювала тільки ті *неймовірні ідеї*, що надходили від неї самої, а не зовні. У будь-якому разі безперечно одне: *Зигмунд Фрейд мав багату, складну і вкрай суперечливу особистість*, проте внутрішньо чітко самоорганізовану в збалансованому потоці психічних енергій. Таке сповна креативне і винятково продуктивне *самовладання* було досягнуте цим достойником завдяки постійно здійснюваному *самоаналізу* (прикладом тут є щоранкові записи власних сновидінь упродовж шістдесяти років) і не в останню чергу завдячуючи створеному ним *психоаналітичному методу*, а спосіб життя в істині і для істини, із правдою і заради правди на тлі нарощування вагомих наукових досягнень засвідчують, що він йшов творчим шляхом у напрямку *особистісної самоактуалізації*. До того ж його фантастичне Я, цей «демон творчих спекуляцій», у середній і особливо пізній зрілості отримало широкий простір внутрішньої свободи, у якому панували «честолюбність до глибини душі», надзвичайна сила самоповаги і вільнодумства, «дивовижне почуття гумору», «феєричне володіння англійською мовою», «живий, нетерплячий розум», «справжня оригінальність», «огида до всього фальшивого, лицемірного», готовність «вірити в неймовірне і неочікуване». Й очевидно те, що на цьому шляху він сам на сам зіткнувся з оголеною, тоді ще соціально непринятною, **правдою внутрішньої (біопсихічної) реальності людини** і, виявивши чудернацьку

інтелектуальну сміливість та особисту безстрашність, залишився непохитно вірним істині, максимально дистанціювавшись од ворожих поглядів і немилих нарікань інших науковців.

Прискіплива рефлексивна інтроспекція засновника нового психологічного напрямку в кінцевому підсумку дала свої позитивні результати: *психоаналітичний портрет Фройда*, фіксуючи набір особистісних рис, деталей та особливостей, більшою чи меншою мірою професійно усвідомлених ним як бінарні конфлікти власного психічного життя, багато в чому суголосні *психоаналітичному методу*, який і розроблений для опосередкованого вивчення перебігу несвідомих процесів і психічних механізмів, які так чи інакше впливають на повсякденну поведінку, емоції і психодушевний стан окремої людини.

Отож, **Зигмунд Фройд – це особистість:**

а) *проста* у житті та стосунках з навколишніми і *надскладна* у майстерних пошуках наукової істини та нового психологічного знання;

б) *зрозуміла* у шляхетності та уважному ставленні до суб'єктивного довкілля і *конче суперечлива* у своїх потягах, думках, самоеротизмі, амбівалентності;

в) *звичайна* у родинному колі, побуті, буденних справах і *геніальна* в наукових досягненнях;

г) *раціональна* у своєму слідуванні принципам і канонам природничо-наукового методу в пізнанні несвідомого горизонту психічної буттєвості людини і водночас *почуттєва*, котра натхненно «виявляла безстрашність, прийняття та любов до істини»;

д) *пластична розумом* у сенсі розвиненого обдарування «до найвільніших спекуляцій» і до нових, навіть украй неймовірних, ідей і вповні *стабільна* у своєму психологічному функціонуванні та усталеному побутуванні;

е) *принципово чесна* у своїх інтелектуальних розмислах і наукових візіях і *самовпевнена* у наполегливості незворушно триматися «своїх важко завойованих переконань»;

є) *правдива*, у власному самоаналізі (сновидінь, обмовок, забувань тощо) та висвітленні емпіричних фактів із несвідомого впливу психіки на переживання й поведінку людини і *закрита* в оприявненні виявлених глибин інтимного перебігу своїх несвідомих душевних процесів;

ж) *зовні легка, доступна і цікава* для навколишніх, особливо у спілкуванні з рідними

та близькими, і *внутрішньо dokonче оригінальна*, важка в осягненні сторонніми її справжнього ества, зокрема й для фахових біографів цього генія наукової думки;

з) *непересічна* у своїй натхненній запозятості в екзистенції пошуку об'єктивної істини про інстанції психіки і суто про несвідому сферу психічної реальності та *посередня* у задоволенні власних життєвих потреб й у вимогах до соціального довкілля;

и) *шляхетна й толерантна* «із добрим серцем та уважним ставленням до навколишніх» і негідна того і тих, що і хто не заслуговує на повагу й наслідування, передовсім та, яка виявляє «огиду до всього фальшивого, лицемірного»;

і) *свободолюбива і незалежна* в думках і переконаннях із скептичною критикою чужих ідей та *узалежнена* «від небезпеки надто легко потрапляти під вплив інших», чому сам мислитель чинив спротив у формі задіяння психологічного захисту;

й) *урівноважена* у словах, діях і вчинках, що унаочнювала спокійна манера спілкування, і *холерійна* в доленосних для справи розвитку й утвердження психоаналізу питаннях, коли могла бути непримиренною і вдаватися до гострого сарказму;

к) *вольова* у прийнятті життєвих і наукових рішень із сильним Его, що надихало учнів і наступників на відданість, і *поблажлива* у ставленні до навколишніх, усіх тих, хто намагався досягнути його ідей;

л) *надвідповідальна* за процес і результати власного психологічного пізнання несвідомого, тобто всього того, що здобує самостійно (ідей, концепти, моделі, факти тощо), і *спокуслива* вірити не дійсному, а бажаному, не уреальненим свідченням із життя клієнтів, а їхнім фантазіям;

м) *самовпевнена, і навіть самовладна*, особливо в обстоюванні об'єктивності та достовірності своїх відкриттів у царині психології, і доволі *поступлива* в усіх інших, позанаукових, буденних і суто родинних, питаннях;

н) *мужня і наполеглива* у поєднанні «з непохитною чесністю в інтелектуальних облаштуваннях» та *закрита* у питаннях співвідношення у власному внутрішньому світі маскулінних і фемінних рис, відкрито чоловічого стилю поведінки й придушення у собі жіночої манери реагування на плін життєвих ситуацій;

о) *пристрасна* «до простої і прямої правдивості» в душевній аурі «глибокої любові до незалежності» і *байдужа* до критичних

думок і поглядів інших щодо його надзвичайних авторських відкриттів у сфері несвідомої психіки;

п) *самодисциплінована* у своїй безперервній дослідницькій праці та психотерапевтичному практикуванні і досить *самокритична* у досягненнях, для котрої винятково серйозною є дійсність психологічних фактів на шляху більш істинного наближення до неспроявленої психічної реальності;

р) із *«дивовижним почуттям гумору»* і в той же час із режимом особистого функціонування як *дослідницький інструмент*, як інтелектуальне знаряддя для добування нового психологічного знання;

с) вкрай *амбівалентна*, що передусім підтверджує співіснування у його душевному складі таких протилежних почуттів, як любов і ненависть, ревність і довіра, та вповні *цілісна і збалансована* в суперечливій картині внутрішнього світу, щонайперше в гармонії різнополюсних психічних енергій і насажень;

т) *легковірна* в емоційно насичених стосунках із друзями та колегами, коли він як «геній був готовий вірити в неймовірне й неочевидне», і *недовірлива у ставленні* до будь-якої допомоги сторонніх;

у) *свободолюбива* в думках, переживаннях і вчинкових діях, що становило цілюще джерело його творчості, і *самозалежна* від власних теоретичних побудов та емпіричних фактів, що, зокрема, «знайшло відображення в коливаннях внутрішнього маятника між надмірною довірливістю і недовірою до інших»;

ф) яскраво вираженої психічної *бісексуальності* й одночасно *непорушно моногамна*, котра пододала свою «гомосексуальність», була у певному сенсі ошукана друзями-однодумцями і могла «довіряти лише собі».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Болтівець С.І. Українська школа клінічної психотерапії і гіпнотерапії в Австралії. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 127-130. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2018.01.127>.
2. Вітакультура методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ. 2019. 980 с.
3. Глива Є. Вступ до психотерапії : навч. посіб. Острог-Київ: вид-во «Острозька академія», вид-во «Кондор», 2004. 530 с.
4. Глива Є. Гіпнотерапевтична інтервенція у глибини людської психіки: джерело внутрішньої травми та її вплив на людину. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 131-142. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2018.01.131>.
5. Глива Є. Принципи психотерапії і гіпнотерапії. Сідней: «Лев», 1998. 282 с.
6. Дикий Я.О. Психосоціальне деталювання як методологічна процедура. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 75-83. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.075>.
7. Джонс Е. Психоаналітичний портрет особистості Зигмунда Фрейда. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 89-108. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2024.01.089>.
8. Кузнецов Ю. Б. Від художнього психологізму до художнього психоаналізу. Київ: УОВЦ «Оріон», 2020. 544 с.
9. Кузнецов Ю. Зигмунд Фрейд: народження нової філософії. *Психологія і суспільство*. 2016. №4. С. 6-16.
10. Кузнецов Ю.Б. Михайло Коцюбинський і класичний психоаналіз : монографія. Київ: вид-во «Либідь», 2018. 160 с.
11. Кузнецов Ю. Психоаналіз як метод дослідження літератури (прикладний аспект). *Психологія і суспільство*. 2014. №4. С. 104-113.
12. Кузнецов Ю.Б. Феномен художньої деталі: методологічні виміри пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. №3. С. 7-29. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2017.03.007>.
13. Лерш Ф. Пролегомени до психології як людинознавчої науки : пер. з нім. Київ: вид-во «Пульсари», 2008. 120 с.
14. Лерш Ф. Структура особи : пер. з нім. Київ: вид-во «Пульсари», 2014. 560 с.
15. Мединська Ю.Я. Психоаналітичні есеї. Львів: вид-во «Бона», 2021. 284 с.
16. Мединська Ю.Я. Фемінні архетипи українського етносу : монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2006. 202 с.
17. Методологія і психологія гуманітарного пізнання : колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
18. Трач Р. Людинознавча психологія : зб. ст. Київ: Унів. вид. «Пульсари», 2019. 188 с.
19. Трач Р. Про психологію Філіпа Лерша. *Психологія і суспільство*. 2015. №3. С. 80-85.
20. Трач Р. Психоаналіз Зигмунда Фрейда як основа людинознавства. *Психологія і суспільство*. 2021. №1. С. 150-159. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2021.01.150>.
21. Фільц О., Мединська Ю., Якушик С. Комплексний підхід до подолання наслідків важкої психологічної травматизації дорослих. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 177-187. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2024.01.177>.
22. Фрейд А. Техніка дитячого психоаналізу. *Психологія і суспільство*. 2008. №3. С. 93-115.
23. Фрейд З. Три нариси з теорії сексуальності. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 45-91.
24. Фурман А.В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 7-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2022.01.007>.
25. Фурман А.В. Категорійна матриця вітакультурної методології: від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.006>.
26. Фурман А.В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 6-48. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2022.02.006>.
27. Фурман А.В. Психокультура української ментальності : 2-е наук. вид. Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. 168 с.
28. Фурман А.В., Фурман А.А. Художня деталь у творчій екзистенції Тараса Шевченка. *Тарас Шевченко і сучасна*

національна освіта. *Психологія і суспільство : спецвипуск*. 2014. С. 124-126.

29. Фурман А.В., Фурман О.Є. Образ долі в поетичному світі Тараса Шевченка. *Психологія і суспільство*. 2014. №1. С. 16-25.

30. Яценко Т., Галушко Л., Євтушенко І., Манжара С. Пралогічність мислення психолога в контексті глибинно-корекційного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2020. №4. С. 54-69. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2020.04.054>.

31. Яценко Т., Митник О., Галушко Л., Ткаченко К., Бульченко Д. Особливості пізнання пралогічного мислення у процесі психоаналізу візуальних презентантів психіки суб'єкта. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 113-134. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2022.02.113>.

32. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання. Київ, 2004. 679 с.

33. Яценко Т.С. Феномен імпліцитного порядку в глибинному пізнанні психіки. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 109-126. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2017.04.109>.

34. Dolan L. Hryhorii Skovoroda's theory on the inner voice and its application in hypnotherapeutic rest: an exploratory case study approach. *Психологія і суспільство*. 2017. №3. С. 59-85. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2017.03.059>.

REFERENCES

- Boltivets, S. (2018). Ukrainians'ka shkola klinichnoyi psykhoterapiyi i hipnoterapiyi v Avstraliyi [Ukrainian school of clinical psychotherapy and hypnotherapy in Australia]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 127-130 [in Ukrainian].
- Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S. K. & Co (Eds.). (2019). Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovi shkoly profesora A.V. Furmana [Viticaltural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Hlywa, E. (2004). Vstup do psykhoterapiyi [Introduction to psychotherapy]. Ostroh-Kyiv: Ostrozka akademiya, Kondor. 560 p. [in Ukrainian].
- Hlywa, E. (2018). Hipnoterapevtychna interventsia u hlybyny liudskoyi psyhiky: dzherelo vnutrishnyoyi travmy ta yiyi vplyv na ludynu [Hypnotherapeutic intervention in the depths of the human psyche: the source of internal trauma and its impact on a person]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 131-142 [in Ukrainian].
- Hlywa, E. (1998). Pryntsypy psyhoterapiyi i hipnoterapiyi [Principles of psychotherapy and hypnotherapy]. Sydney: Lev. 282 c. [in Ukrainian].
- Dykyu, Ya. (2023). Psyhosocialne detaluvannya yak metodolohichna procedura [Psychosocial detailing as a methodological procedure]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 75-83 [in Ukrainian].
- Jones, E. (2024). Psychoanalytichnyi portret osobystosti Zygmunda Froyda [Psychoanalytic portrait of Sigmund Freud personality]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 89-108 [in Ukrainian].
- Kuznetsov, Yu. (2020). Vid hudozhnyoho psyholohizmu do hudozhnyoho psyhoanalizu [From artistic psychologism to artistic psychoanalysis]. Kyiv: UOVC Orion, 544 p. [in Ukrainian].
- Kuznetsov, Yu. (2016). Zygmond Froyd: narodzhennya novoyi filosofiyi [Sigmund Freud: the birth of a new philosophy]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 6-16 [in Ukrainian].
- Kuznetsov, Yu. (2018). Myhaylo Kotsubynskyy i klasychnyi psyhoanaliz [Mykhaylo Kotsubynskyy and classical psychoanalysis]. Kyiv: Lybid. 160 p.
- Kuznetsov, Yu. (2014). Psyhoanaliz yak metod doslidzhenia literatury (prykladnyi aspekt) [Psychoanalysis as a method researches of literature (the applied aspect)] . *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 104-113 [in Ukrainian].
- Kuznetsov, Yu. (2017). Fenomen hudozhniyoi detali: metodolohichni vymiry piznannia [The phenomenon of artistic detail: the methodological dimensions of cognition]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 7-29 [in Ukrainian].
- Lersch, Ph. (2008). Prolohemeny do psykhologhoyi yak lyudynoznavchaya nauka [Prolegomena to psychology as a humanistic science]. Kyiv: Pulsary. 120 p. [in Ukrainian].
- Lersch, Ph. (2014). Struktura osoby [The structure of the person] . Kyiv: Pulsary. 560 p. [in Ukrainian].
- Medynska, Yu. (2021). Psyhoanalytichni eseyi [Psychoanalytic essays]. Lviv: Bona. 284 p. [in Ukrainian].
- Medynska, Yu. (2006). Feminni arhetypy ukraiyinskoho etnosu [Feminine archetypes of the Ukrainian ethnos]. Ternopil, TNEU. 202 p. [in Ukrainian].
- Furman, A.V. & Furman, O.I. & Shandruk, S. K. & Co (Eds.). (2019). Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovi shkoly profesora A.V. Furmana [Viticaltural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A.V. Furman's Scientific School]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
- Tratch, R. (2019). Ludynoznavcha psykhologhiia [Humanistic psychology]. Kyiv: Pulsary. 188 p. [in Ukrainian].
- Tratch, R. (2015). Pro psyholohiyu Filipa Lersha [About the psychology of Philipp Lersch]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 80-85 [in Ukrainian].
- Tratch, R. (2021). Psyhoanaliz Zygmunda Froyda yak osnova lyudynoznavstva [Psychoanalysis Sigmund Freud as the basis of anthropology]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 150-159 [in Ukrainian].
- Filts, O., Medynska, Yu., Yakushyk S. (2024). Kompleksnyi pidkhid do podolannya naslaidkiv vazhkoyi psykhologhichnoyi travmatyzatsiyi doroslykh [Comprehensive approach to coping with the consequences of severe mental trauma in adults]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 177-187 [in Ukrainian].
- Freud, A. (2008). Tekhnika dytiachoho psyhoanalizu [Technique of child psychoanalysis]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 93-105 [in Ukrainian].
- Freud, S. (2008). Try narysy z teorii seksual'nosti [Three essays from theories of sexuality]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 45-91 [in Ukrainian].
- Furman, A.V. (2022). Arhitektonika teorii diyal'nosti: reflexyvno-vchunkovyi scenariy metametodolohuvannya [Architectonics of activity theory: reflexive-deed scenario of metamethodologization]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94 [in Ukrainian].
- Furman, A.V. (2023). Katehoriyna matrytsia vitakulturnoyi metodolohiyi: vid myslevchynennia do kanonu [Categorical matrix of vitacultural methodology: from trught-

activity to canon]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50 [in Ukrainian].

26. Furman, A.V. (2022). Metodolohichna optyka yak instrymnt myslevchynenyi [Methodological optics as a thought-activitu tool]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48 [in Ukrainian].

27. Furman, A.V. (2011). Psykhokul'tura ukrains'koyi mental'nosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

28. Furman, A.V., Furman, A.A. (2014). Hudozhnya detal' u tvorchiy ekzystentsiyi Tarasa Shevchenka [The artistic detail in creative existence Taras Shevchenko]. Taras Shevchenko i suchasna natsionalna osvita [Taras Shevchenko and modern national education]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society: special edition*, 124-126 [in Ukrainian].

29. Furman, A.V., Furman, O.Ye. (2014). Obraz doli v poetychnomu sviti Tarasa Shevchenka [Traine of fate in the poetic word Taras Shevchenko]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 16-25 [in Ukrainian].

30. Yatsenko, T., Halushko, L., Yevtushenko, j., Manzhara, S. (2020). Pralohichnist' myslennia psykhologa v konteksti hlybynno-korekciynoho piznannia [Pralohicity of the psychologist's thinking in the conrtxt of deep-correctional cognition]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 54-69 [in Ukrainian].

31. Yatsenko, T., Mytnyk, O., Halushko, L., Tkachenko, K., Bulchenko, D (2022). Osoblyvosti piznannia pralohichnoho myslennia u protsesi psykhoanalizu vizual'nykh prezentantiv psykhiky sub'yekta [Peculiarities of cognition the prelogical thinking in the process of psychoanalysis of visual presenters of the subject's psyche]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 113-134 [in Ukrainian].

32. Yatsenko, T.S. (2004). Teoriia i praktyka hrupovoyi psykhokorektsiyi: Aktyvne sotsial'no-psykhologichne navchennia [Theory and practice group psychocorrection: Active social and psychological training]. Kyiv. 679 p. [in Ukrainian].

33. Yatsenko, T.S. (2017). Fenomen implitsynnoho poriadku v hlybynnomu piznanni psyhiky [The phenomenon of the implicit order in the deep cognition of the psyche]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 109-126 [in Ukrainian].

34. Dolan, L. (2017). Teoriia vnutrishnyoho holosu Hryhoriiia Skovorody ta yiyi zastosuvannia v hipnoterapevtychnomu vidpochynku: klinichniy pidhid [Hryhorii Skovoroda's theory on the inner voice and its application in hypnotherapeutic rest: an exploratory case study approach]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 59-85 [in English].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН *Анатолій Васильович*.

Оази психоаналітичного дискурсу в Україні та особистість Зигмунда Фрейда.

Історико-психологічне дослідження реалізує авторську ідею *взаємозалежностей між*: а) ситуаційно змінною екзистенцією переживань, роздумів, інсайтів та персональних уподобань *Зигмунда Фрейда* і психозмістовим наповненням учинків пізнання в органічному переплетенні його життєвого і творчого шляхів як непересічної *особистості*; б) його багатим ментально-свідомісним досвідом компетентно здійснюваного пошуку в царині психіатрії, психології, соціології, культурології і численни-

ми, глибоко персоніфікованими й навіть самісно інтимними, в і д к р и т т я м и у створенні свого дітища – **психоаналізу**, причому спочатку як *методу лікування* неврозів та інших психічних розладів, потім як *оригінальної теорії* структури особи та її характеру, далі як критичного *методологічного підходу* до стану і здобутків європейської цивілізації й, нарешті, як окремишньої *філософії* і *своєрідного світогляду*, а також між: в) *самобутньою суб'єктивністю* будь-якого серйозного дослідника, котрий прагне виявити достеменно онтологічну картину психічної реальності людини, і науково-предметним змістом вивчення ним цього надскладного (людиновимірного) об'єкта пізнання/конструювання, що становить інтегральну системотвірну умову добування найбільш достовірного раціогуманітарного знання і що виразно унаочнюють на сьогодні *п'ять* аргументовано висвітлених *оаз психоаналітичного дискурсу в Україні*. Переконаливо доведено, що *особистість інтелектуала*, тобто теоретика, методолога, емпірика і практика в одній особі, та його мислєдіяльність входять до метасистеми буттєвості цього надскладного об'єкта як окремий – саморозвитковий, мультисистемний – блок-чинник, що творить із себе і через себе модульно самоплинні процеси, котрими переповнений і сам об'єкт, і натхненна творча особистість. *Об'єктно-предметне поле* чинного пошуку охоплює, з одного боку, особисто центрований психоаналітичний дискурс у його класичному варіанті та в новітніх (переважно постнекласичних) українських реаліях (головним чином стану і перспектив розвитку), з іншого – *особистісний чинник-рушій* у його аналітичній розгортці подій, ситуацій, деталей і подробиць у сув'язі взаємспричинювальних переплетень мислєвчинкових актів-подій ковітального творчого шляху як фундатора психоаналізу, так і його наступників. При цьому *методологічна оптика дослідження* сконструйована на засадах принципів і канонів постнекласичного типу наукової раціональності та містить *п'яти*модульний набір лінз-засобів рефлексивного методологування на рівнях універсального (вітакультурна методологія), загального (сфера професійного методологування), особливого (предмет і принципи історико-психологічного вивчення), одиничного (методологічна процедура деталювання), конкретного (квінтетна і кватерна мислєсхеми). При цьому аргументована наявність *п'яти оаз-локацій психоаналітичного теоретизування* в лоні етнонаціонального повсякдення українства, засновниками яких за критеріями історичності були і/або є Євген Глива, Роман Трач, Тамара Яценко, Юрій Кузнецов, Юлія Мединська. Насамкінець із психоаналітичних позицій сутнісно окреслений особистісно-характерологічний портрет Зигмунда Фрейда як фундатора одного з найважливіших напрямів розвитку психології упродовж щонайменше останніх 120 років і вкотре засвідчено, що здобуте ним засадниче психологічне знання є *вкрай особистісним, суб'єктивно історичним, проте водночас онтологічно вкоріненим, раціогуманістичним, людиновимірним і в багатьох епістемологічних вимірах незмінно достовірним*.

Ключові слова: *психічна реальність, психоаналіз, свідоме, несвідоме, особистість, психодуховний світ, раціогуманістичне знання, методологічна оптика, психоаналітичний дискурс, інтелектуальна оаза, клінічна психотерапія, гіпнотерапія, глибинно-психологічне*

пізнання, пралогічне мислення, душевне життя, людинознавство, художній психоаналіз, теорія художньої деталі, психотерапевтичний простір, епістемологічний прорив, психоаналітичний твір, психотерапевтична рамка, протоментальність, контрперенесення, нарцистична особистість, творчий шлях, Зигмунд Фройд, Євген Глива, Філіп Лерш, Роман Трач, Тамара Яценко, Юрій Кузнецов, Юлія Мединська.

ANNOTATION

Anatoliy V. FURMAN.

Oases of psychoanalytic discourse in Ukraine and personality of Sigmund Freud.

Historic-psychological research realizes the author's idea of *interdependencies between*: a) the situationally variable existence of *Sigmund Freud's* experiences, thoughts, insights, and personal preferences and the psycho-content filling of acts of cognition in the organic interweaving of his life and creative paths as a non-intersecting personality; b) his rich mental-conscious experience of competently conducted research in the field of psychiatry, psychology, sociology, cultural studies and numerous, deeply personified and even very intimate, manifestations in the creation of his brainchild – **psychoanalysis**, and initially as *a method of treating* neuroses and other mental disorders, then as *an original theory* of the structure of the person and their character, then as a critical *methodological approach* to the state and achievements of European civilization, and finally as a separate *philosophy* and a peculiar *worldview*, as well as between: c) an original *subjectivity* of any serious researcher who seeks to reveal a verifiable ontological picture of the mental reality of a person, and the scientific-subject content of his study of this super-complex (human-dimensional) object of cognition/construction, which constitutes an integral system-forming condition for obtaining the most reliable rational-humanitarian knowledge and which clearly visualize for today the five reasonably highlighted *oases of psychoanalytic discourse in Ukraine*. It has been convincingly proven that *the personality of an intellectual*, that is, a theorist, methodologist, empiricist and practitioner in one person, and his thinking activity are part of the metasystem of the essentiality of this extremely complex object, as a separate – self-developing, multisystem – block-factor that creates from itself and through itself modular, self-flowing processes, with which both the object itself and the inspired creative personality are overflowing. *The object-subject field* of the current research covers, on the one hand, the personally centered psychoanalytic discourse in its classical version and

in the latest (mainly post-non-classical) Ukrainian realities (mainly the state and prospects of development), on the other – the personal driving factor in its analytical unfolding of events, situations, details in the connection of inter-causative interweaving of thought-action acts-events of the covital creative path of both the founder of psychoanalysis and his successors. At the same time, *the methodological optics of the research* is constructed on the basis of the principles and canons of the post-non-classical type of scientific rationality and contains a five-module set of lenses-means of reflective methodologization at the levels of universal (vitacultural methodology), general (the sphere of professional methodologization), special (subject and principles of historical-psychological study), single (methodological procedure of detailing), specific (quintet and quaternary thought-schemes). In addition, it has been argued the presence of five oasis-locations of psychoanalytic theorizing in the bosom of ethno-national everyday of Ukrainianness, whose founders according to the criteria of historicity were and/or are Yevhen Hlyva, Roman Trach, Tamara Yatsenko, Yuriy Kuznetsov, Yuliia Medynska. Finally, from the psychoanalytical standpoint, the personal and characteristic portrait of Sigmund Freud as the founder of one of the most important directions of the development of psychology during at least the last 120 years is essentially outlined, and it is once again proven that the basic psychological knowledge he acquired is extremely personal, subjectively historical, but at the same time ontologically rooted, rational-humanistic, human-dimensional and in many epistemological dimensions invariably reliable.

Key words: *psychic reality, psychoanalysis, conscious, unconscious, personality, psychospiritual world, rational-humanistic knowledge, methodological optics, psychoanalytic discourse, intellectual oasis, clinical psychotherapy, hypnotherapy, deep psychological cognition, prological thinking, spiritual life, humanities, artistic psychoanalysis, theory of artistic detail, psychotherapeutic space, epistemological breakthrough, psychoanalytic work, psychotherapeutic framework, proto-mentality, countertransference, narcissistic personality, creative path, Sigmund Freud, Yevhen Hlyva, Philipp Lersch, Roman Trach, Tamara Yatsenko, Yuriy Kuznetsov, Yuliia Medynska.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ.**

Надійшла до редакції 28.02.2024.

Підписана до друку 18.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Оази психоаналітичного дискурсу в Україні та особистість Зигмунда Фрейда. Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 110-130. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.110>

Андрій ЛАЗАРУК

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИ: БАЗОВІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ У ПСИХОЛОГІЇ

Andrii LAZARUK

PHENOMENOLOGY OF PERSON'S SELF-DETERMINATION: BASIC THEORETICAL APPROACHES IN PSYCHOLOGY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.131>

УДК: 159.923.3-057.875

Постановка проблеми. Сучасні тенденції соціокультурного розвитку суспільства свідчать про посилення уваги до *самовизначення* людини. Останнє, як важливий аспект особистісного розвитку, передбачає здатність і бажання особи самостійно визначати свої цілі, цінності, потреби та проектувати власний життєвий шлях. Окрім того, самовизначення відіграє критичну роль у психічному та емоційному благополуччі суб'єкта, знижує тривожність, підвищує самооцінку, рівень домагань і збільшує соціально-психологічну стійкість. Важливо, що здійснене самовизначення охоплює не лише активний та свідомий пошук свого місця у світі та результативний життєвий вибір, а й спричинює вироблення індивідуально-ціннісного ставлення до обраного напрямку життєреалізування і забезпечує рефлексію відповідності його власній ціннісно-смісловій сфері. Природно, що проблемність, складність, полідетермінованість аналізованого психологічного конструкта актуалізує його подальший розгляд і наукове обґрунтування. Зважаючи на те, що в ч и н о к, об'єднуючи ситуацію, мотиви, дії, психіку, діяльність, особистість, культуру в єдину систему, постає найбільш яскравим *способом самовизначення* як вираження власне людського в людині, вважаємо, що вказану проблему слід розглядати в рамках вчинкового підходу. Відтак вивчення сутності та концептуального змісту вчинку самовизначення особи є актуальним і значущим.

Стан наукової розробки теми. Проблеми самовизначення людини є достатньо досліджені в науково-психологічній літературі. Так,

О. Арцишевська проводила сутнісний аналіз самовизначення людини [3]. Дослідники А. Боднар і К. Рибалочка вивчали особливості професійного самовизначення сучасних студентів [5]. А. В. Фурман, А. Гірняк і С. Шандрук розглядали зміст політичного самовизначення мешканців сіл і міст України [64], М. Корольчук, Ю. Дроздова, В. Корольчук, В. Осьодло, А. Сипливий висвітлювали психологічну сутність професійного самовизначення особистості [41], а Є. Кучеренко пояснював розвиток професійного самовизначення майбутніх психологів [27]. Важливі для нашого дослідження екзистенційні й гуманістичні аспекти самореалізації, самоактуалізації і самовизначення розглядали А. Маслов, К. Роджерс, В. Франкл [54; 69; 70; 71]. Обґрунтованим є трактування самовизначення особистості у системі взаємовідносин «людина – світ» у рамках філософії вітакультури, здійснене О. Морщаквою [34]. Серед праць, у яких потрактовано ціннісні, аксіопсихологічні виміри самовизначення, виділимо аксіологічну психологію особистості З. Карпенко [23]), аксіопсихологію вищої школи Г. Радчук [42], психологію смислового розвитку особистості А.А. Фурмана [57; 58], а також особливості становлення ціннісно-сміислової сфери особистості майбутнього фахівця, аргументовані Т. Антоненко [2], й динаміку ціннісно-сміислової сфери особистості у процесі професійного становлення майбутніх психологів, виявлену Т. Вілюжаніною [12]. А. В. Фурман узагальнив основи циклічно-вчинкового підходу до методологічного осмислення психокультурної реальності [19;

95; 97], деталізували їх О. Фурман (Гуменюк) [17; 56; 66], Я. Бугерко [6-9], А. Лазарук [28], а також О. Морщакова [34] й А.А. Фурман [57; 58].

Проте, незважаючи на наукову продуктивність різних аспектів зазначеної проблеми, спеціальних досліджень самовизначення як актуального філософсько-психологічного феномену не виявлено. При цьому обґрунтування сутності самовизначення людини дає змогу розглядати її як суб'єкта, автора, творця власної когнітивності й особистісного життєзреалізування. Тому нагальність глибокого осмислення вчинку самовизначення особи зумовила вибір теми дослідження.

Мета системного міждисциплінарного пошуку: концептуальне обґрунтування сутності, причин, чинників та умов самовизначення людини у циклічно-розвитковому взаємодоповненні його базових складових.

Завдання дослідження:

а) теоретично висвітлити категорійну сутність проблеми самовизначення людини у суб'єктному вимірі;

б) обґрунтувати базові теоретичні підходи до самовизначення людини у психології;

в) розкрити й детально схарактеризувати етапи самовизначення людини на підґрунті вчинково-циклічного підходу.

Об'єктом вивчення є самовизначення людини як відпочаткова ланка (осереддя) сфери самосвідомості та характеристика (показник) її ціннісно-сміслової організованості.

Предмет дослідження становить самовизначення людини у циклічно-розвитковому взаємодоповненні прагматично-ситуаційного, соціально-мотиваційного, екзистенційно-діяльного й духовно-післядіяльного компонентів.

Гіпотеза дослідження містить твердження, що вимагають перевірки:

1) у системі раціогуманістичного наукового пізнання проблема самовизначення людини може бути адекватно пояснена та описана за допомогою логіко-канонічної структури вчинку за теорією В.А. Роменця;

2) у сфері особистісного розвитку та життєздійснення людини визначальну роль має *вчинок самовизначення*, що спричиняє її власну активність та свідому діяльність у напрямку реалізації обраних цінностей;

3) у філософсько-психологічному осмисленні самовизначення доцільно застосувати *циклічно-вчинковий підхід* А. В. Фурмана, який дає змогу обґрунтувати цей феномен як усві-

домлений, самостійний та ціннісно зумовлений вибір людиною життєвого шляху й реалізації власних сенсожиттєвих вартостей.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше вчинок самовизначення проаналізовано як: а) осереддя сфери самосвідомості та показник її ціннісно-сміслової організованості; б) структурне утворення, що здійснюється у взаємодоповненні ситуаційного, мотиваційного, діяльного і рефлексивного компонентів; в) тривалий процес життєздійснення людини, що має відбуватися в оптиці вітакультурної методології і центруватися «на цінностях, цілях, формах, способах і засобах здійснення конкретної психологічної роботи будь-якого спрямування, узмістовлення, якості та ефективності» [60, с. 9].

Виклад основного наукового матеріалу дослідження

У сучасних умовах суспільствотворення значно актуалізується проблема самовизначення, самоактуалізації й самореалізації людини. При цьому вказані психологічні конструкції наповнюються різними змістами і сенсами залежно від спрямування уваги дослідника на той чи інший аспект самовизначення – від розгляду цих понять крізь призму індивідуального життєвого шляху й досвіду особи до результатів її ціннісно-сміслового, або й екзистенційного, вибору.

Вивчення наукової літератури показує, що серед представників різних напрямків існує неоднотайність у тлумаченні сутності поняття «самовизначення». Зокрема, великий тлумачний словник сучасної української мови характеризує цей феномен як дію за значенням терміна «самовизначатися» – знаходити, визначати своє місце в житті, в суспільстві, а також усвідомлювати свої класові, політичні, національні та інші інтереси [10, с. 1287]. До того ж аналізоване поняття осмислюється з погляду різних наукових підходів. Зокрема, у філософії самовизначення розглядається в руслі традиційних питань про сенс життя, свободу волі, сутність свідомості, про взаємовідносини людини та суспільства [34]. Логічно припустити, що в етиці самовизначення передбачає здійснений вибір між добром і злом, в естетиці – між красивим і потворним [3]. Із предметної позиції соціології, актуальним є самовизначення особи в межах певної соціальної групи чи соціуму загалом; це водночас

становить основний самісний засновок соціалізації особистості, знаходження нею свого місця в соціумі, що передбачає входження у соціальні структури й визначення себе щодо загальнокультурних цінностей задля формування й обґрунтування власної життєвої позиції [33]. В політології самовизначення передбачає здійснений вибір серед різноманіття політичних ідеологій, поглядів, партій і структур [64]. У педагогічному аспекті самовизначення оприявнюється накопиченими знаннями й уявленнями про професії й види професійної діяльності [5; 13; 20; 21; 35]. У психології ж самовизначення розглядається як здатність суб'єкта самостійно осмислювати, усвідомлювати й регулювати власне життя відповідно до власних ціннісних орієнтацій, себто як визначальний, усвідомлений і самостійний життєвий вибір особи [2; 9; 12; 25; 27; 38; 41; 44].

В науковій літературі, залежно від специфіки постановки суб'єктом життєвої мети та визначення цілей, значень і смислів, виокремлюють життєве, соціальне, особистісне, професійне, ціннісне, моральне, сімейне та інші види самовизначення. Проте, незважаючи на певний різновид, самовизначення завжди розуміється як передумова самореалізування і життєздійснення людини завдяки осягненню нею буття й оволодіння особистісним сенсом як найвищою метою. Хоча на самовизначення в соціокультурному просторі впливають різні соціально- й індивідуально-психологічні чинники, головну роль серед них відіграють цінності і смисли, відповідно до яких особа визначає цілі та пріоритети власного життя. Окрім того, цей процес передбачає наявність не лише активного пошуку варіантів дій і вибору з існуючих альтернатив, але й певних кордонів, ліній, рамок, щодо яких або в яких власне й відбувається акт самовизначення. Саме під час перебігу цього діяння конститується здатність людини вибудовувати себе саму, виявляється можливість «писати» свою індивідуальну життєву історію, перевіряється спроможність її вийти з «прокрустового ложа» заданих меж, а також сформованість уміння переосмислювати власну самісну сутність.

У ході наукового осмислення проблеми самовизначення вчені (Д. Закатнов [21], В. Корольчук [41], Є. Кучеренко [27], А. Маслов [69; 70], О. Морщакова [34], І. Нікітіна [35], В. Осьодло [41], В. Рибалка [44], К. Роджерс [71], В. Франкл [54], Е. Фромм [55], А.В. Фурман [64] та ін.), розглядаючи вказану категорію з різних позицій, намагаються створити

цілісну наукову систему, яка б охоплювала її сутнісні, категорійні, соціально- й індивідуально-психологічні аспекти та чинники формування. Всебічне вивчення нами даної проблеми дає змогу аргументувати чотири засадничих теоретичних підходи: культурно-історичний, аксіопсихологічний, гуманістично-екзистенційний та вчинково-циклічний (рис. 1).

У рамках культурно-історичного підходу (Л. Виготський, С. Рубінштейн, В. Роменець та ін.) встановлено взаємозв'язки між культурно-історичним розвитком соціуму та самовизначенням окремого індивіда на певному етапі життєвого шляху. При цьому самовизначення трактується в контексті оволодіння суб'єктом соціально-культурним досвідом людства, а суб'єктний принцип вимагає активності окремої особи у власному самовизначенні. Зазначені узагальнення джерелять від ідеї Л. Виготського [11; 40; 43] про розвиток як безперервний процес саморуху, в ході якого утворюються нові властивості і якості, котрих не було на попередніх рівнях, і соціальне довкілля як джерело розвитку психіки і свідомості людини. При цьому, відповідно до закону розвитку вищих психічних функцій, останні виникають спочатку як зовнішні (інтерпсихічні), а далі переходять у внутрішні (інтрапсихічні). Важливим у контексті чинного дослідження є й виокремлення як найважливішого механізму перебудови її психічної діяльності – інтеріоризації, а також розуміння цієї діяльності як процесу переходу від спільної формоорганізованості до індивідуальної. Важливе досягнення на шляху пізнання особистості тут полягає у переосмисленні дослідником підходу до неї як до суспільної істоти, котра своєю діяльністю і власними вчинками творить свою людську сутність. Ці принципові моменти, а також спрямованість на самозміну, дають змогу суб'єкту опанувати якісно нові методи орієнтації у світі, розвинути нові здібності й у підсумку сформувані власні інтелект і особистість. Отож у контексті поглядів Л. Виготського самовизначення слід розглядати як теоретичний конструкт, тобто як зміслове утворення психосоціального характеру, спричинене суспільними правилами і нормативами, яке внаслідок інтеріоризації переходить у структуру особистості на правах її життєдіяльних орієнтирів.

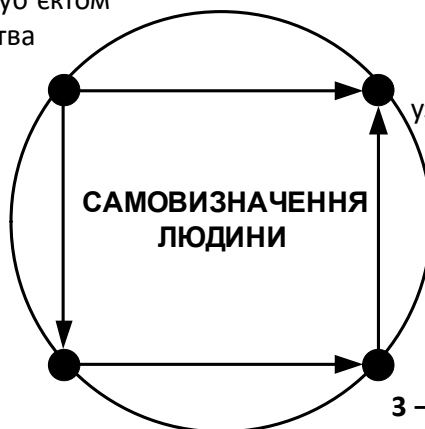
С. Рубінштейн [4; 30; 51], беручи за основу активну перетворювальну функцію суб'єкта, у тому числі трансформацію свідомості й мислення, розглянув проблему самовизначення на

1 – культурно-історичний:

самовизначення відбувається під час активного оволодіння суб'єктом культурним досвідом людства

4 – вчинково-циклічний:

самовизначення людини відбувається через зайняття активної позиції стосовно вітакультурних цінностей і усмістовлення свого соціального життя як шеругу (наступності) відповідальних учинків

2 – аксіопсихологічний

самовизначення відбувається у процесі аксіогенезу особистості у форматі відповіді на запитання "Для чого?"

3 – гуманістично-екзистенційний:

самовизначення відбувається у процесі розгортання сутнісних сил людини, яка є суб'єктом, автором і виконавцем свого життєвого проекту й сама обирає своє буття

Рис. 1

Базові теоретичні підходи до трактування самовизначення людини у психології

засадах принципу детермінізму, стверджуючи, що «зовнішні причини діють, переломлюючись через внутрішні умови» [51, с. 98]. Він показав, що ключовим моментом у розумінні феномену самовизначення є активна (суб'єктна) взаємодія особи з довкіллям; при цьому ставлення до себе значною мірою залежить від взаємин з оточуючими. Мислитель-психолог обґрунтовує два способи існування людини: перший спосіб – це «життя всередині життя і заради життя», без виходу за межі безпосередніх соціальних зв'язків, і другий – пов'язаний із ціннісно-смісловим визначенням повсякдення, що ґрунтується на суб'єктності індивіда, його здатності творити і перетворювати свою ось-буттєвість і власне ставлення до неї. У цьому контексті самовизначення особи постає як *самодетермінація*, абсолютно відмінна від зовнішнього спричинення. На його думку, гідне існування людини безпосередньо пов'язане із здатністю змінювати свою особистість, ставати суб'єктом власного життєвого шляху й активним творцем своєї суб'єктивної реальності.

Канонем культурно-історичного підходу є праці українського достойника В. Роменця – оригінального і самобутнього мислителя, у творчості якого яскраво проявилися такі особливості української психологічної думки, як

гуманізм та антропологізм (інтерес до проблеми людини у всій повноті її буття). Останні, будучи методологічним орієнтиром дослідницьких звершень, дали змогу трактувати різноманітні психологічні ідеї на ґрунті синтезування знань зі сфери релігії, філософії, літератури, мистецтвознавства, живопису, історії мистецтва та ін. Як переконливо доводить М. Гусельцева, синтез соціогуманітарних знань слугував Володимирі Андрійовичу основою для побудови концептуальних уявлень про духовну і творчу активність людини, з'ясування складних питань самопізнання, зумовленості розвитку особистості контекстами її культури, гармонійним поєднанням аспектів національної (історичні традиції) і вселюдської (універсальні цінності) ідентичностей [18; 19]. Окрім того, як стверджує А. В. Фурман, В. Роменцю, на відміну від інших учених, вдалося реалізувати культурно-історичний підхід на рівні феноменології, а не лише методологічних устремлень. Предметом психології, у його розумінні, стали не психіка, діяльність чи особистість, а б у т т я людини в культурі. А використання вчинку як категорії, що поєднала в єдину систему психіку, ситуацію, дію, діяльність, особистість, переживання і культуру, дозволило синтезувати різноманітні підходи до трак-

тування психології як реальної науки про людину та її буття у світі [59; 65; 67]. У цьому аналітичному ракурсі самовизначення – це вчинок, який розпочинається у певній ситуації, визначається просоціальною мотивацією, реалізується в розгорнутій у просторі та часі дії і завершується процесом рефлексії. Самовизначаючись у вчинку, людина не тільки пізнає, але й конструює і створює саму себе як натхненну особистість.

До прибічників культурно-історичного підходу віднесемо дослідницю О. Арцишевську, котра трактує самовизначення людини як процес і результат визначення себе через усвідомлення своїх рис-якостей і можливостей, а також власної неповторності, відмінності й схожості з іншими людьми, свого місця у світі, своїх становища й ролі в соціумі, свого призначення в житті. Це також процес і результат свідомого вибору особою певних відносин, поведінки, способу дій, шляхів і напрямів розвитку серед низки всеможливих альтернатив [3, с. 10].

Д. Закатнов, традиційно розглядаючи самовизначення як засадничу проблему взаємодії особи і соціуму, доводить, що «в ній, як у фокусі, висвітлюються основні моменти цієї взаємодії: соціальна детермінація індивідуальної свідомості і роль власної активності суб'єкта у цій детермінації» [21, с. 20]. Вчений наголошує на залежності самовизначення особистості від її Я-концепції, зумовленої характером і змістом професійної діяльності людини й цілісним ставленням її до світу, в тому числі й до себе, та важливості цілеспрямованого сприяння такому самовизначенню.

В дослідженні Н. Нікітіної [35] самовизначення постає одночасно як процес, діяльнісний акт і механізм становлення особистості, що співвідноситься з категоріями вибору, ухвалення рішення і вчинку, а також як статичне, стабільне явище, результат вибору, пов'язаний із визначенням меж свого Я, власного місця у світі, оволодінням системою цінностей. При цьому, якщо друга складова самовизначення уособлює певну стійкість особистості людини, то перша – її здатність до змін, розвитку і саморозвитку. Іншою особливістю самовизначення є його одночасно діяльнісний і ціннісно-змістовий характер, оскільки вибір, здійснений особистістю у процесі ухвалення рішень, містить і дію, і ставлення до відповідних аспектів буття. Третью важливою ознакою самовизначення є, з одного боку, процесність (значна тривалість і навіть безперервність), з іншого

– дискретність й одномоментність, що характеризує конкретні дії людини в момент ухвалення рішення і здійснення вибору. Категорійна складність поняття «самовизначення», на думку науковиці, зумовлена множинністю векторів його спрямованості як феномену – на себе (на самопізнання та визначення своєї сутності), водночас і назовні (на виявлення свого місця у світі й залучення до різних аспектів соціального довкілля). При цьому головним дослідниця вважає особистісне самовизначення, спрямоване на себе, а інші його прояви співвідноситься з конкретними сферами життєдіяльності.

Аналіз поглядів учених, які трактували самовизначення в контексті ідей культурно-історичного підходу, дає змогу характеризувати аналізований психологічний конструкт як процес та результат активного задіяння суб'єкта у соціокультурне оточення як середовище найкращого розвитку, що спонукає його до самовдосконалення, саморозвитку і самоздійснення у світі конкретної культури. Проблема самовизначення загалом постає в контексті взаємодії людини й соціуму, коли соціальна детермінація індивідуальної свідомості потребує врахування вагомості власної активності суб'єкта у своєму життєздійсненні. При цьому реально здійснене самовизначення сприяє формуванню й розвитку в особі внутрішніх умов, що уможливають подальший поступ самотворення.

Представники аксіопсихологічного підходу (З. Карпенко [23; 24], Г. Радчук [42], І. Гуляк [16], А.А. Фурман [57; 58] та ін.) обґрунтують самовизначення особистості у рамках аксіогенезу, тобто у предметному форматі розвитку її ціннісно-сміслової сфери, вважаючи, що цей процес виникає при усвідомленні нею мотиву, пов'язаного з цінністю істини, добра або краси, і відповіді на головне запитання «Для чого?». Зокрема, З. Карпенко, характеризуючи стадії аксіогенезу, аналізує самовизначення в контексті розгортання суб'єктності, оперуючи поняттями «ціннісне самовизначення», «моральне самовизначення», «особистісне самовизначення» та ін. Авторка стверджує, що наявність самовизначення характеризує особистість зі сформованою морально-ціннісною свідомістю, закономірно охоплює становлення відповідної структури ціннісно-сміслової сфери, яка синтезує її уявлення про саму себе та соціальне довкілля, й передбачає знаходження відповіді на питання про сенс свого існування. Так, «будучи дже-

релом одухотворення доквілля, особистість самовизначається, цілеспрямовано і свідомо діє як організована цілісність – як «світ особистості» [23, с. 28]. Механізмом самовизначення науковиця називає усвідомлення, тобто оволодіння індивідом своєю мотиваційно-сисловою сферою, результатом чого є «трансформація особистісних смислів у ціннісні орієнтації, що становлять найвищий рівень диспозиційної саморегуляції поведінки» [Там само, с. 108].

Згідно з принципом інтегральної суб'єктності З. Карпенко здатність до самовизначення аналізується у висхідній телеологічній перспективі: від рівня відносного суб'єкта (індивіда як носія інстинктивної активності), до рівня монособ'єкта (особи як вагомого чинника цілеспрямованої предметної діяльності), і далі до рівня полісуб'єкта (особистості зі сформованою ціннісною свідомістю і розвинутою спроможністю до морального самовизначення), продовжуючись на рівні метасуб'єкта (індивідуальності, котра творчо збагачує наявну соціокультурну практику) і завершуючись на рівні абсолютного суб'єкта, який концептуалізує та утілює універсальні властивості духовного ества людини [Там само].

Г. Радчук провідну роль у процесі аксіогенезу відводить професійно-особистісному самовизначенню, яке, на її думку, є «мотиваційно-вольовим ядром і результатом аксіогенезу, складним й одночасно динамічним і стабільним станом суб'єкта, діяльнісним, рефлексивним та ціннісно-сисловим актом» [42, с. 140]. При цьому успішність цього процесу «визначається не тільки і не стільки критеріями персоналізації – ототожнення себе з окремою професійною роллю, досягнення певного професійного статусу, а перш за все критеріями персоніфікації – ідентифікації себе із професією на фундаменті вироблення індивідуального способу існування в ній і водночас відкриття та збагачення свого Я через можливість професійної діяльності» [Там само].

До аксіопсихологічного підходу віднесемо також відому концепцію самовизначення особистості М. Гінзбурга, у якій відображено ціннісно-змістовий та активно-діяльнісний компоненти аналізованого феномену. В підґрунті самовизначення, на думку автора, постає уявлення про подвійну, матеріально-духовну сутність людини, котра живе одночасно у ціннісно-сисловій і просторово-часовій площинах ось-буттєвості. При цьому остання є засобом реалізації особистістю власних цінностей і смислів. Свою концепцію вчений

доповнив хронологічним аспектом, вирізняючи у самовизначенні минуле, теперішнє і майбутнє. Так, минуле існує як утілення попереднього досвіду, теперішнє відображає реальну дійсність, а майбутнє існує як перспективний прогностичний проєкт. У межах цього теоретичного уявлення особистісне самовизначення розглядається як змістове конструювання свого життєвого поля, що містить як сукупність індивідуальних життєвих сенсів, так і простір реальної (актуальної та потенційної) дії. Тому визначення себе як особистості передбачає прийняття активної позиції щодо соціокультурних цінностей і тим самим обґрунтування сенсу свого існування. Вочевидь самовизначення людини має ціннісно-змістову природу, причому цінності спричиняють орієнтацію її у майбутнє [41; 44].

Польський дослідник П. Гертсман, характеризує самовизначення як життєвий план у контексті уявлень людини про своє майбутнє, вирізняє у його структурі два типи цілей – стабільні і змінні. Так, до стабільних цілей автор відносить ідеали, цінності і смисли, а до змінних – потреби, мотиви, інтереси та ін., які характеризуються конкретністю і можливістю досягнення та можуть змінюватися залежно від успіхів і невдач [див. 25]. Таким чином учений визнає безпосередній зв'язок життєвого плану як рушія самовизначення з ідеальними цінностями, які пов'язують особистість і суспільство, людину та культуру.

Отож, аналіз поглядів учених, які трактували самовизначення в контексті аксіопсихологічного підходу, дає змогу характеризувати цей феномен у контексті ціннісно-змістової детермінації, буття особистості у світі цінностей і смислів. При цьому переходи до кожного наступного рівня аксіогенезу визначають характерну траєкторію життєвого шляху і духовного поступу кожної людини, у тому числі її самовизначення, самореалізації й самоздійснення.

Дослідники, котрі працювали в рамках гуманістично-екзистенційного підходу (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Г. Балл та ін.), вважають, що метою людського життя є розгортання сутнісних сил людини. При цьому кожна особа визнається суб'єктом, автором і виконавцем свого життєвого проєкту, сама обираючи своє буття. Маніфестом їхньої концепції можна вважати думку Е. Фромма [55], що метою людського життя є розгортання сутнісних сил людини. У будь-якому разі, починаючи з другої половини ХХ ст., ідеї самовизначення

й самореалізації набувають значного розвитку у працях представників гуманістичного напрямку психології А. Маслоу [69-70], К. Роджерса [71], Е. Фромма [55], концептуалізуючись у відомій категорії *самоактуалізації*. Мислителі, вважаючи, що самоактуалізація – це кредо гуманістичної психології, відзначають її зв'язок з осмисленим самовизначенням особи як складним утворенням, яке пронизує все людське життя. При цьому самовизначення суб'єкта ґрунтується на таких положеннях: 1) кожен індивід вільний у розв'язанні проблем власного буття в контексті вроджених здібностей та обмежень; 2) люди природно прагнуть до вдосконалення, автономності та зрілості; 3) потреба в самоактуалізації реалізується самою людиною в її цілеспрямованій взаємодії з природним, соціокультурним і психологічним оточенням. Водночас стрижневою тут є ідея про те, що люди здатні визначити свою долю.

Скажімо, на думку А. Маслоу, для кожної психічно здорової людини непересічне значення має потреба в самоактуалізації, тобто специфічне цілісне устремління до повного розвитку свого психодуховного потенціалу. При цьому вершинна потреба в самоактуалізації своїх можливостей і здібностей виявляється у прагненні до самовдосконалення, самореалізації та намаганні здійснити себе у важливій справі. Проте, на думку вченого, самореалізація особи буде досягнута лише після задоволення низки «нижчих» потреб (у безпеці, груповій приналежності, визнанні, пізнанні, повазі, свободі та ін.). Аналіз концепції самоактуалізації А. Маслоу дає підстави обґрунтувати оптимальний набір рис-якостей самоактуалізованої особи, котрі сприяють її самовизначенню: природність у поведінці і внутрішньому житті; здатність насолоджуватися довкіллям; переважання інтересу до світу; наявність улюбленої справи; об'єктивний погляд на суспільне життя; джерело страху становлять об'єктивні соціальні проблеми; готовність до зміни своїх поглядів і поведінки при ускладненні соціальних умов; наявність творчих здібностей у певній сфері; здатність відчувати радість і щастя від життя; поєднання уміння отримувати максимум задоволення від теперішнього з наявністю перспективної мети; здатність любити і кохати; надання переваги у спілкуванні самоактуалізованим людям; демократичність й відчуття своєї ідентичності з людством; чітке розмежування добра і зла, правди і кривди, прекрасного й огидного; відсутність підвищеного інтересу до негативних

явищ, бажання покращити й удосконалити світ, конструктивна критичність; повага до себе та інших людей; відсутність внутрішнього конфлікту; прагнення до автентичності; ставлення до життя як неперервного динамічного процесу; антиінституціоналізм [69]. Зауважимо, що А.В. Фурман, доповнюючи традиційне розуміння запропонованої А. Маслоу «піраміди», передумовою реалізації потреби в самоактуалізації визначає наявність задоволеної потреби у внутрішній свободі [61].

Відповідно до відомих положень гуманістичної концепції К. Роджерса [71] самовизначення людини, інкорпороване у складну структуру самоактуалізації, є невід'ємною складовою механізму узгодження реального та ідеального Я. Воно ж забезпечує ефективне самоздійснення суб'єкта життєдіяльності шляхом набуття конгруентності між зовнішнім і внутрішнім. Зауважимо, що процеси самовизначення, самоактуалізації і самоздійснення відомий психолог розглядав у контексті *концепції самості*, предметом якої є цілісна людина, вищі цінності та смисли (метапотреби), у т. ч. творчість, кохання, свобода, відповідальність, мудрість, та її екзистенційна самоактуалізація. При цьому спонування й регуляція поведінки людини пояснюється окремим інтегральним мотивом – тенденцією до актуалізації. Остання закладена від природи і передбачає як самозбереження й саморозвиток, так і максимальне виявлення кращих своїх особистісних властивостей та перехід їх із потенційного стану в актуальну дію. Хоча тенденція до актуалізації може супроводжуватися боротьбою і стражданнями, здебільшого все-таки перемагає актуалізаційний мотив, спонукаючи особу утілювати свої найкращі нахили, здібності, обдарування. Важливо, що самоактуалізація – це безперервний процес, оскільки потреба у самовдосконаленні й самоздійсненні завжди залишається повно незадоволеною, спонукаючи особистість до нових вершин буття.

Важливим для трактування самовизначення в рамках екзистенційно-гуманістичного підходу є розуміння К. Роджерсом *концепції повноцінно функціональних людей*, котрі використовують власні здібності, таланти, прагнення й потенціал, щоб досконало пізнати себе та власні переживання. Учений виділив п'ять основних характеристик, властивих повноцінно функціональним особам: 1) відкритість до переживань; 2) екзистенційний спосіб життя за принципом «тут і тепер»; 3) організмична довіра, яка виявляється у здатності приймати

рішення на ґрунті власних сенсожиттєвих орієнтирів; 4) емпірична свобода як здатність жити без внутрішніх обмежень і заборон; 5) розвинена креативність, високий творчий потенціал [71]. Вчений уважав, що ідеї, проекти, дії, вчинки як продукти творчості, креативний спосіб життя загалом виявляються лише у людей, котрі живуть внутрішньо багатим повсякденням і прагнуть екзистенціювати адаптивно й конструктивно.

У рамках гуманістичного психоаналізу Е. Фромма [55] самовизначення розглядається в контексті прагнення людини до вершин існування та подолання складних життєвих ситуацій. Концептуально самовизначення особи охоплює три фундаментальні цінності: надію, яка спрямовує її у майбутнє, сприяючи визначенню перспектив саморозвитку та особистісного зростання; раціональну віру, котра передбачає усвідомлення існування безлічі можливостей і потреби вчасно їх виявляти й використовувати; душевну силу (мужність), яка забезпечує здатність протистояти життєвим і професійним викликам, що ставлять під загрозу базові особистісні цінності.

Представники екзистенційної психології (В. Франкл [54], Р. Мей [72] та ін.) сутність самовизначення людини висвітлюють у форматі розв'язання фундаментальних буттєвих проблем: пошуку сенсу життя, власного місця у світі, розуміння свого життєвого призначення та ін. У ціннісному онтологічному просторі пошуку сенсу життя, власного місця у світі, процес самовизначення особи, будучи інтегрованим у структуру її екзистенції, утверджує персональну життєву філософію, стає джерелом внутрішньої сили, постаючи операційно-дієвими механізмами життєтворчості і життєзреалізування й дозволяючи досягати мети й успішно функціонувати у різних сферах життєздійснення.

Самоактуалізація людини, на думку В. Франкла, є лише діалогом із самим собою; наступним рівнем її самоздійснення стає здатність вести діалог зі світом. Тоді особа стає суб'єктом власної екзистенції (ось-буття), а її активність виявляється у самотрансценденції (здатності виходити за межі власних деструктивних установок і формувати нові конструктивні цінності та смисли). При цьому самотрансценденція становить сутність людського існування, а здатність до неї – фундаментальну онтичну характеристику особи. Відтак самоактуалізація – не кінцеве призначення людини; як і щастя, вона є лише наслідком здійснення сенсу.

Результативність самотворення визначається тією мірою, якою їй вдається віднайти і здійснити сенс, що перебуває за межами її внутрішнього світу [54]. Самовизначення ж постає як процес вибору людиною меж власного Я, що є передумовою для її самоактуалізації. Потреба у самовизначенні реалізується нею у цілеспрямованій взаємодії з природним середовищем і соціальним оточенням, а сенс її життя полягає в тому, щоб, утвердившись у статусі творця, свідомо й відповідально вирішувати актуальні суперечності біологічного і соціального, індивідуального й колективного, унікального та універсального, суб'єктного та об'єктного, істинного й неістинного, красивого і потворного та ін.

Важливим аспектом трактування самовизначення у рамках екзистенційно-гуманістичного підходу є розуміння його представниками засобів самореалізації і самоздійснення. Так, засобами, що ведуть до самоактуалізації, А. Маслоу [69-70], К. Роджерс [71], Е. Фромм [55], В. Франкл [54] вважають осмисленість буття, захопленість значущою роботою, утвердження любові як єднання з іншими людьми, соціумом, природою, Всесвітом, зміцнювання істини, добра, краси, особистісної рефлексії, а також потреба постійного пересамовизначення – перманентного пошуку і віднаходження сенсу.

Отож, відповідно до основних положень гуманістично-екзистенційного підходу, потреба в самоактуалізації і самовизначенні реалізується людиною в її цілеспрямованій взаємодії з природним, соціальним і психологічним оточенням. Окрім того, сенс життя людини як суб'єкта, автора і виконавця свого життєвого проекту полягає в тому, щоб свідомо і відповідально вирішувати гносеологічні й онтологічні суперечності існування, самостійно обираючи спосіб власної ось-буттєвості. Головним механізмом у цій теоретичній концепції є *вчинок самовизначення*. Так, «пошук себе» часто відбувається тривалий період, або може й ніколи не завершитися, якщо людина не стане суб'єктом самотворення і самореалізації, не знайде в собі сили здійснити вчинок самовизначення у єдності його ситуаційного, мотиваційного, діяльнісного і рефлексивного компонентів. І тому важливими є положення українських психологів В. Роменця [46-50], П. М'ясоїда [1; 29-31], В. Татенка [52; 53], А.А. Фурмана [58], А.В. Фурмана [59], О. Фурман (Гуменюк) [17; 66] та інших вчених, котрі визнають за особою «авторство» не тільки у виявах власної психічної активності, але й в саморозвитку і

самореалізації, надаючи йому статус суб'єкта, який творить свій психічний світ і відповідальний за результати свого творення.

Вчинково-циклічний підхід, будучи обґрунтований в останні два десятиліття А.В. Фурманом [60; 62] та деталізований його науковою школою [14; 32], за методологічну основу міждисциплінарного пошуку сутності та феноменології самовизначення, самоздійснення і самореалізування людини ставить чотири епістемологічні складники: а) філософсько-психологічну теорію вчинку В. Роменця та його послідовників; б) системомислительні методологію Г. Щедровицького і його філософської школи; в) вітакультурну методологію з її концепцією професійного методологування А. В. Фурмана, й г) власне циклічно-вчинковий підхід у розвитку соціогуманітарної науки. Скажімо, А.В. Фурман та Т. Ковальова феномен самовизначення людини розглядають в аспекті її адаптації не лише до зовнішнього середовища, а й до власного внутрішнього світу. При цьому «адаптивно-перетворювальна активність особи не обмежується спрямованістю на соціальне оточення, її інтенціональним об'єктом є також внутрішній стан, характерологічні ознаки, свої недоліки і переваги, вибори і рішення, власні вчинки та їх наслідки» [63, с. 78]. Автори важливим для самовизначення називають вироблення особою конкретних очікувань і постановку відповідних приписів та вимог стосовно самої себе, внаслідок чого вона «постає перед завданням відповідати їм, прагне будь-що виправдати довіру до себе, узгодити лінію поведінки із системою власних орієнтирів і нормативних рамок, рефлексувати момент спрямованості як на самоадаптацію, так і на самоперетворення» [Там само].

А. А. Фурман стверджує, що реалізація суб'єктом власного покликання ґрунтується на всеосяжному розумінні значущості й доцільності використання усвідомлених конкретних смислів, що виявляються у персоніфікованих сенсах. При цьому самоздійснення людини в суспільстві відбувається через самовизначення, тобто шляхом зайняття активної позиції стосовно вітакультурних цінностей і, як наслідок, узмістовлення свого соціального життя. У цьому разі «особистісне й професійне самовизначення постають у неподільній єдності» [57, с. 154], а особистісна ідентифікація та самоплекання мають ціннісно-смыслову природу, даючи змогу людині проектувати власні домагання на майбутнє.

Воднораз, О. Фурман (Гуменюк) [17; 56; 66], обґрунтовуючи проблематику самоздійснення людини в контексті розвитку її Я-концепції, узагальнює, що остання, виникаючи у процесі соціальної взаємодії особи як унікальний результат її психічного розвитку, набуває внутрішньої самодостатності, тобто самоспричинює, а згодом і самопродукує свої складові, структуру й механізми зреалізування. У результаті не лише гармонізуються взаємини індивідуального і колективного, особистого і суспільного, бажаного й необхідного, але й «розгортається процес самотворення як внутрішня, синхронно-діалогічна зустріч культурних форм психічної активності (поведінки, діяльності, спілкування, вчиняння) та відповідних їм образів суб'єктивної реальності (суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум)» [56, с. 157]. Тому, відповідно до вказаних концептуальних положень, доречно висновувати, що процес самовизначення розвивається при переході від когнітивної (Я-образ) до емоційно-оцінкової (Я-ставлення), потім до вчинково-креативної (Я-вчинок) і насамкінець до спонтанно-духовної (Я-духовне) складових Я-концепції, які «розвитково наповнюють внутрішній світ людини суб'єктивним, особистісним, індивідуальнісним й універсальним потенціалом» [Там само, с. 155]. А «люди, котрі впевнені у власній компетентності та ефективності, із внутрішнім локусом контролю, краще справляються із труднощами та оптимістично долають життєві вершини» [Там само, с. 108].

Я. Бугерко [9], характеризуючи самовизначення людини в контексті самоосмислення, характеризує цей феномен як складне системне утворення, яке охоплює різні рівні самопізнання і відображає здатність до всеосяжного, універсального розуміння світу, себе та власного буття. Через самопізнання особа приходить до знання про себе, а на підґрунті самоспостереження створюються не лише адекватні уявлення про себе, але й формується самоусвідомлення, яке значною мірою визначає її місце у світі. Примітно, що самовизначення проходить поетапно, інтегрує різні процеси і компоненти самоосмислення і становить результат психодуховного зреалізування особистості. Важливо, що завдяки самоосмисленню в неї складається певна оцінно-пізнавальна система, глибина і точність переживання та усвідомлення якої залежить від інтенсивності і ступеня перебігу протікання процесів самопізнання.

О. Морщакова розглядає процес самовизначення як діалог зовнішнього і внутрішнього світів людини. Окрема особа, одержуючи інформацію про ситуацію, або про існуючі міжособистісні стосунки, не просто володіє нею, а ще й певним способом упорядковує, структурує та вибудовує її відповідно до свого бачення. Паралельно з цим відбувається робота з кристалізації і систематизації внутрішнього світу. «Людина прислуховується до себе, до свого внутрішнього голосу, порівнює і розрізняє, перебуває у стані творення свого внутрішнього засвіту, робить його більш системним та ієрархізованим» [34, с. 29].

Із сказаного висновуємо, що найбільш ефективними чинниками самовизначення людини є цінності та сенси, котрі дають їй змогу шляхом концептуалізації умов, потреб, мотивів й власних психічних можливостей підтримувати та розвивати власну активність у сфері самоздійснення і самореалізації. Роль цінностей як детермінант самовизначення проявляється у ситуації найбільш суттєво, оскільки наявні виклики вимагають від особи мобілізації та застосування усіх своїх сутнісних сил. Важливо, що цінності, істотно впливаючи на сприймання, оцінку та інтерпретацію суб'єктом соціального довкілля, сприяють таким чином учинковому здійсненню самовизначення. Причому головною умовою тут є внутрішня психологічна робота людини над собою.

Окрім того, вивчення проблеми самовизначення людини в рамках чотирьох наукових підходів (культурно-історичного, аксіопсихологічного, гуманістично-екзистенційного та вчинково-циклічного) дало змогу виокремити етапи здійснення аналізованого психологічного конструкта – прагматичний, соціальний, екзистенційний та духовний. Зокрема, прагматичне самовизначення передбачає виявлення особою себе щодо індивідуальних ціннісних орієнтацій, смислів буття і сенсу життя й самореалізацію на підґрунті їх щораз повнішого усвідомлення. Соціальне самовизначення означає віднаходження себе щодо суспільних (і прийнятих суб'єктом) цінностей та подальшим самоздійсненням на засадах цих вартостей. Екзистенційне самовизначення актуалізується шляхом оприявлення у системі смисложиттєвих вартостей актуальних для самобутнього образу власного Я, розвитком й утвердженням його серед інших людей, оволодінням ситуацією і повсякденням на критерійних засновках творчої діяльності. Духовне самовизначення фіксує найвищий ступінь особистісного само-

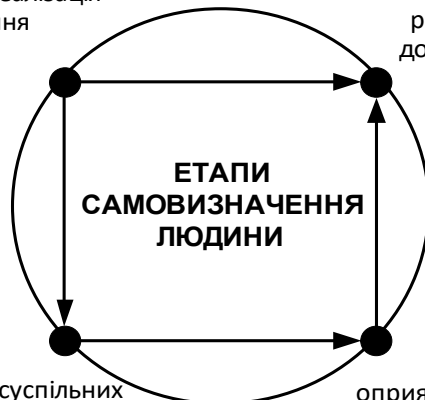
здійснення й самореалізації, виявляючись у повному усвідомленні сенсу свого життя, розумінні власної причетності до світу й самісному відчутті духовної єдності з Абсолютом (рис. 2).

Вочевидь, повний учинковий цикл самовизначення, починаючись на суб'єктному тлі із прагматичних, індивідуалістичних, егоїстичних мотивів, унаслідок прийняття й оволодіння на особистісному щаблі соціально значущими вартостями, зумовлює перехід особи до наступного ступеня самореалізації, на якому важливою є приналежність до певної сфери суспільних відносин і до окремого соціального кола. Обравши на рівні індивідуальності із наявних соціально-значущих сутностей відповідні власній ціннісно-смісловій сфері сенсожиттєві орієнтири і намагаючись зреалізувати їх в соціумі через власну творчість, людина переходить до екзистенційної ось-буттєвості самовизначення. Тому суб'єкт, досягнувши звершеного ціннісного ідеалу, ставши носієм універсальних цінностей, спілкуючись передусім із позаземним, трансцендентним, досягає останнього – духовного ступеня самовизначення, самоздійснення й самореалізації. Важливо, що людина, самовизначаючись щодо об'єктивно і суб'єктивно ціннісних аспектів дійсності, реалізує свою життєву перспективу, свободу вибору і творчий потенціал у чотирьох змістових контекстах – прагматично-ситуаційному, соціально-мотиваційному, екзистенційно-діяльному й духовно-післядіяльному, послідовно розгортаючись як ситуаційна поведінка, соціальна дія, вчинкова реалізація власних цінностей і сенсів та рефлексія власної мислєдіяльності.

Отже, повне проникнення у сутність самовизначення особи можливе лише на основі комплексного, філософсько-психологічного осмислення, що дає змогу інтегрувати прагматичні, ковітальні, соціокультурні, екзистенційні, сенсожиттєві та інші чинники його здійснення. При цьому, незважаючи на різноманітність підходів до трактування феномену самовизначення, є підстави виокремити основоположні його ознаки: власна активність суб'єкта на шляху самоздійснення; компетентність у просторі цінностей і сенсів; здатність до творчості й самоперетворення; прагнення до самоактуалізації; свідоме цілепокладання; орієнтація на майбутнє з огляду на теперішнє; усвідомлення сенсу свого життя; розуміння відповідальної причетності до світу. За таких умов самовизначення урєальнює життєздійснення людини.

1 – прагматично-ситуаційний: виявлення себе щодо власних ціннісних орієнтацій, смислів буття і сенсу життя й реалізація себе на підґрунті їх усвідомлення

4 – духовно-післядіяльний: повне самоусвідомлення універсумом сенсу свого життя, рефлексивне розуміння його власної причетності до світу й відчуття духовної єдності з Абсолютом

2 – соціально-мотиваційний: віднаходження себе стосовно суспільних і прийнятих суб'єктом цінностей та із його подальшим самоздійсненням як свідомісно інтенційованої особистості

3 – екзистенційно-діяльний: оприявлення актуальних для власного Я індивідуальності вартостей, утвердження їх серед інших людей через власне вчинення, оволодіння ситуацією на підґрунті творчої діяльності

Рис. 2

Етапи самовизначення людини, інтерпретовані ресурсами вчинково-циклічного підходу

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження із позицій вчинково-циклічного підходу А.В. Фурмана обґрунтовує феноменологію самовизначення у філософсько-психологічному осмисленні. Його завдання вирішені, гіпотези доведені, мета досягнута, тому предмет мислєдіяльного пошуку повністю розкритий.

Отримані **узагальнення і висновки** полягають у наступному:

1. Повне проникнення в *сутність самовизначення* особи можливе лише на основі комплексного, переважно філософсько-психологічного осмислення, що дало змогу інтегрувати прагматичні, бутєві, соціокультурні, екзистенційні, сенсожиттєві та інші чинники його здійснення. Серед основоположних ознак самовизначення виокремлено власну активність особи на шляху до самоздійснення, компетентність у просторі цінностей і сенсів, спроможність і здатність до творчості й самоперетворення, прагнення до самоактуалізації, свідоме цілепокладання, зорієнтованість у майбутнє з огляду на теперішнє, усвідомленість сенсу свого життя, розуміння власної причетності до світу. Результатом всебічного вивчення феноменології самовизначення людини стало виокремлення чотирьох базових теоретичних

підходів – культурно-історичного, аксіопсихологічного, гуманістично-екзистенційного та вчинково-циклічного.

2. У рамках *культурно-історичного підходу* встановлено взаємозв'язки між вітакультурним розвитком соціуму та самовизначенням окремого індивіда на певному етапі життєвого шляху. Самовизначення потрактовано в контексті активного оволодіння суб'єктом соціально-культурним досвідом людства; розглянуто як самодетерміноване зміслове психо-соціальне утворення, спричинене суспільними правилами і нормативами, яке внаслідок інтеріоризації переходить у структуру особистості на правах її життєдіяльних орієнтирів; обґрунтовано як учинок, котрий розпочинається у певній ситуації, визначається просоціальною мотивацією, реалізується в розгорнутій у просторі та часі дії і завершується процесом рефлексії. Отож, самовизначаючись у процесному циклі вчинку, людина не тільки пізнає, але й конструє і створює саму себе як натхненну особистість.

3. В контексті *аксіопсихологічного підходу* самовизначення особистості охарактеризовано як результат аксіогенезу, що відбувається у предметному форматі розвитку її ціннісно-сміслової сфери і виникає при усвідомленні мотиву, пов'язаного з цінністю істини, добра або краси, й відповіді на головне запитання

«Для чого?». Здатність до самовизначення проаналізовано у висхідній телеологічній перспективі (від рівня індивіда як носія інстинктивної активності, до рівня особи як вагомого чинника цілеспрямованої предметної діяльності (суб'єкта), і далі до рівня особистості зі сформованою ціннісною свідомістю і розвинутою здатністю до морального самовизначення, продовжуючись на рівні індивідуальності, котра творчо збагачує наявну соціокультурну практику, і завершуючись на найвищому щаблі-рівні абсолютного суб'єкта (універсуму), який концептуалізує та утілює всеосяжні властивості духовного єства людини. Визначено, що переходи до кожного наступного рівня аксіогенезу визначають траєкторію самовизначення, самореалізації й самоздійснення людини як її духовного поступу.

4. Відповідно до основних положень *гуманістично-екзистенційного підходу*, реалізацію потреби особи у самоактуалізації і самовизначенні розглянуто як цілеспрямовану взаємодію з природним, соціальним і психологічним оточенням. Сенс життя людини як суб'єкта, автора і виконавця свого життєвого проєкту проаналізовано як свідоме і відповідальне вирішення гносеологічних й онтологічних суперечностей власного існування та самостійного вибору способу власної ось-буттєвості, а головним механізмом у цій теоретичній концепції визначено в ч и н о к самовизначення у єдності його ситуаційного, мотиваційного, діяльнісного і рефлексивного компонентів. Важливим є визнання «авторства» особи не тільки у виявах власної психічної активності, а й у саморозвитку і самореалізації, творенні свого психічного світу і відповідальності за результати самотворення.

5. Феномен самовизначення у форматі *вчинково-циклічного підходу* визначено як реалізацію суб'єктом власного покликання, що ґрунтується на всеохватному розумінні значущості й доцільності використання усвідомлених конкретних смислів і персоніфікованих сенсів. Здійснення самовизначення охарактеризовано як зайняття особою активної позиції стосовно вітакультурних цінностей та змістовлення свого соціального життя. Воднораз обґрунтування самовизначення людини показало його розвиток при переході від когнітивної до емоційно-оцінкової, потім до вчинково-креативної і насамкінець до спонтанно-духовної складових Я-концепції, які розвитково наповнюють її внутрішній світ суб'єктивним, особистісним, індивідуальнісним й універсумним потенціалом.

6. Пізнання проблеми в рамках базових теоретичних підходів спричинило виокремлення е т а п і в здійснення самовизначення особи – прагматично-ситуаційного, соціально-мотиваційного, екзистенційно-діяльного й духовно-післядіяльного, які послідовно розгортаються як ситуаційна поведінка, соціальна дія, вчинкова реалізація власних цінностей і сенсів та рефлексія власної мислєдіяльності. Повний *учинковий цикл самовизначення* людини реалізується через прагматичні мотиви, прийняття й оволодіння соціально значущими вартостями, вибір із них відповідних власній ціннісно-смісловій сфері сенсожиттєвих орієнтирів, а також через акти творення, досягнення звершеного ціннісного ідеалу, спілкування із трансцендентним, результатом чого стає досягнення духовного ступеня самовизначення, самоздійснення й самореалізації. Зреалізоване самовизначення, інтегрувавши егоїстичні, ковітальні, соціокультурні, екзистенційні, сенсожиттєві та інші чинники, дає змогу особистості втілити у повсякдення свою життєву перспективу, свободу вибору і власний творчий потенціал.

Перспективами подальших досліджень є обґрунтування концептуальних засад онтології й архітектоніки вчинку самовизначення особи на засадах вчинково-циклічного підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. 272 с.
2. Антоненко Т. Л. Становлення ціннісно-сміслові сфери особистості майбутнього фахівця : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2018. 412 с.
3. Арцишевська О. Сутнісний аналіз самовизначення людини. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки*. 2013. № 11. С. 9-12.
4. Балл Г., Нікуленко О. Трактатування вчинку в теоретичному доробку С. Л. Рубінштейна і В. А. Роменця. *Психологія і суспільство*. 2011. № 2. С. 124-129.
5. Боднар А. Я., Рибалочка К. А. Особливості професійного самовизначення сучасних студентів. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. 2020. Т. 3. С. 3-10.
6. Бугерко Я. Життєві ритми духовної буттєвості у засновках канонічної психології. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 84-105. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.084>.
7. Бугерко Я. Категорійний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 93-105.
8. Бугерко Я. М. Дослідження психологічних особливостей розвитку рефлексивності освітньої діяльності. *Психологія і суспільство*. 2008. № 3. С. 67-92.
9. Бугерко Я. М. Самоосмислення як індивідуальний

- чинник самовизначення людини. *Психологія і суспільство*. 2011. Спецвипуск. С. 42-43.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
11. Виготський Л. Історичне значення психологічної кризи : методологічне дослідження. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 102-190. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.01.102>.
12. Вілжожаніна Т. А. Динаміка ціннісно-сислової сфери особистості в процесі професійного становлення майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2006. 22 с.
13. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сислова регуляція у професіоналізації психолога : монографія. Луцьк : Вежа, 2003. 220 с.
14. Вітакультурна методологія : антологія : до 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 980 с.
15. Вчинкова психологія : історія і сучасність : матеріали міждисциплінарного круглого столу з нагоди 90-річчя від дня нар. проф. В. А. Роменця (20 травня 2016 року) / за ред. І.В. Данилюка. Київ : Логос, 2016. 105 с.
16. Гуляс І. А. Аксіопсихологічне проектування життєвих досягнень особистості : монографія. Київ : Людмила, 2020. 448 с.
17. Гуменюк О. С. Психологія Я-концепції : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2002. 186 с.
18. Гусельцева М. Культурно-історичний підхід В.А. Роменця : ідея культури та ідеї в культурі. *Психологія і суспільство*. 2011. № 2. С. 92-104.
19. Гусельцева М. Творчість В. А. Роменця в еволюції психологічних знань. *Психологія і суспільство*. 2016. №2. С. 25-47.
20. Єрмаков І., Нечипоренко В., Пузіков Д. Теорія і практика життєвого проектування саморозвитку особистості : практико-орієнтований посібник. Запоріжжя : Вид-во Хортицького навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2011. 436 с.
21. Закатнов Д. О. Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 160 с.
22. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / за ред. Г. О. Балла. Київ ; Кіровоград : Імекс, 2012. 205 с.
23. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2018. 720 с.
24. Карпенко З. Аксіометрика вчинку : модус самотворення. *Психологія і суспільство*. 2016. №2. С. 90-97.
25. Кобильнік Л., Каткова Т. Ціннісне самовизначення особистості в сучасному освітньому просторі. *Проблеми сучасної психології*. 2019. №24. С. 89-104.
26. Кобильнік Л.М. До проблеми самоактуалізації особистості. *Наука і освіта*. 2004. № 3. С. 81-83.
27. Кучеренко Є. В. Розвиток професійного самовизначення майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2011. 254 с.
28. Лазарук А. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні. *Психологія і суспільство*. 2003. № 2. С. 19-37.
29. М'ясоїд П. А. Культурно-історична психологія і творчість В. А. Роменця (до 90-ліття з дня народження). *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 16-77. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2021.02.016>.
30. М'ясоїд П. Сергій Рубінштейн : життя висхідною : [про визначного вченого України, психолога С. Л. Рубінштейна]. *Психологія і суспільство*. 2009. №2. С. 7-36.
31. М'ясоїд П.А. Творчість В. А. Роменця і проблема людини. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 48-72.
32. Методологія і психологія гуманітарного пізнання : до 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 998 с.
33. Мілютіна К. Л. Траєкторії життєвого шляху особистості в динамічному середовищі : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2012. 298 с.
34. Морщакова О. Самовизначення особистості у системі взаємовідносин «людина – світ» у рамках філософії вітакультури. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 25-34.
35. Нікітіна І. В. Суб'єктне самовизначення молодшої людини в період повноліття : монографія. Київ, 2007. 227 с.
36. Основи психології : підручник / за ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. Київ : Либідь, 1999. 632 с.
37. Особистісний вибір : психологія відчаю та надії / за ред. Т.М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2005. 336 с.
38. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості : монографія / Л.З. Сердюк, І.В. Данилюк, В.В. Турбан та ін. ; за ред. Л.З. Сердюк. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с.
39. Психологія вчинку : шляхами творчості В.А. Роменця : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. 296 с.
40. Психологія людини : Л. С. Виготський та сучасна наука : збірник статей / за ред. М. В. Папучі. Вип. 2-3. Ніжин : ЗДУ ім. М. Гоголя, 2020. 419 с.
41. Психологія професійного самовизначення особистості : монографія / М.С. Корольчук, Ю.В. Дроздова, В.М. Корольчук, В.І. Осьодло, А.М. Сипливиий ; за заг. ред. М.С. Корольчука. Київ : КНТЕУ, 2018. 280 с.
42. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи : монографія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 380 с.
43. Рибалка В. Лев Виготський : культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій і вчення про особистість. *Психологія і суспільство*. 2002. № 2. С. 9-25.
44. Рибалка В.В. Психологія професійного самовизначення. Київ : Деміург, 2004. 224 с.
45. Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії* / за ред. В.О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 11-36.
46. Роменець В. А. Вчинок і світ людини. *Основи психології : підручник* / за ред. О.В. Киричука, А.В. Роменця. Київ : Либідь, 1999. С. 383-402.
47. Роменець В. А. Принцип прийняття рішення в історії психології. Емоційний, інтуїтивний несвідомий фактор психічної активності. *Історія психології : XVII століття. Епоха Просвітництва : навчальний посібник*. Київ : Либідь, 2006. С. 85-155.
48. Роменець В. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 6-27.
49. Роменець В.А. Психологія творчості : навч. посіб. Київ : Либідь, 2001. 288 с.
50. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 2017. 1056 с.
51. Рубінштейн С. Принцип творчої самодіяльності.

Психологія і суспільство. 2021. № 2. С. 97-101. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2021.02.097>.

52. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу : соціально-психологічний вимір : монографія. Київ : Міленіум, 2017. 184 с.

53. Татенко В., Титаренко Т. Канонічна психологія Володимира Роменця : вчинок, історія, особистість. *Психологія і суспільство*. 2011. №2. С. 22-38.

54. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : КСД, 2017. 160 с.

55. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : КСД, 2019. 288 с.

56. Фурман А.В., Гуменюк О.С. Психологія Я-концепції : навчальний посібник. Львів : Новий світ – 2000, 2006. 360 с.

57. Фурман А. А. Психологія особистості : ціннісно-орієнтаційний вимір : монографія. Одеса : ОНПУ ; Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 312 с.

58. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 508 с.

59. Фурман А. А., Фурман А. В. Вчинкова буттєвість особистості : від концепту до метатеорії. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 5-26. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2018.01.005>.

60. Фурман А. В. Категорійна матриця вітакультурної методології : від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.006>.

61. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : Економічна думка, 2000. 197 с.

62. Фурман А. В. Сучасні тенденції розвитку сфери психології в опитці вітакультурної методології. *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 6-15. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2021.02.006>.

63. Фурман А. В., Ковальова Т. Є. Категорійна матриця взаємозв'язку образів суб'єктивної реальності і психологічних чинників самоактуалізації дорослого. *Психологія і суспільство*. 2011. №4. С. 72-81.

64. Фурман А., Гірняк А., Шандрук С. Особливості політичного самовизначення мешканців сіл і міст України. *Психологія і суспільство*. 2013. № 4. С. 52-69.

65. Фурман А.В. Володимир Роменець як методолог психософійного духу. *Психологія і суспільство*. 2011. №2. С. 7-14.

66. Фурман О. Джерела та засади осягнення позитивно-гармонійної Я-концепції як структурно-функціональної цілісності. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 142-168. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2023.02.142>.

67. Фурман О., Фурман А., Дикий Я. Вчинок і подія як соціємна організованість життєвого шляху особистості. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 143-168. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis.2021.02.043>.

68. Ціннісно-смысловий універсум людини : монографія / за ред. О. О. Сердюк. Донецьк : Юго-Восток, 2007. 290 с.

69. Maslow A. *Motivation and Personality*. New York : Harper and Row, 1970. 370 p.

70. Maslow A. *Toward a psychology of Being*. New York : Van Nostrand, 1968. 240 p.

71. Rogers C. R. *On Becoming a Person. A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston ; New York : Robinson, 2016. 429 p.

72. May R., Angel E., Ellenberger H. *Existence*. New York : Basic Books, 1958. 455 p.

REFERENCES

1. Miasoid, P.A. & Shatyрко, L.O. (Eds.) (2016). *Akademik V.A. Romenets: tvorchist i pratsi* [Akademic V.A. Romenets: creativity and work]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

2. Antonenko, T. L. (2018). *Stanovlennia tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti maibutnoho fakhivtsia: monohrafiia* [Formation of the value-meaning sphere of the personality of the future specialist: monograph]. Kyiv: Pedagogical thought [in Ukrainian].

3. Artsyshevska, O. (2013). *Sutnisnyi analiz samovyznachennia liudyny* [Essential analysis of human self-determination]. *Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University. Philosophical sciences*, 11, 9-12 [in Ukrainian].

4. Ball, G., & Nikulenko, O. (2011). *Traktuvannia vchynku v teoretychnomu dorobku S. L. Rubinshteina i V. A. Romentsia* [Interpretation of the act in the theoretical work S. L. Rubinstein and V. A. Roments]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 124-129 [in Ukrainian].

5. Bodnar, A. Ya., & Rybalochka, K. A. (2020). *Osoblyvosti profesiinoho samovyznachennia suchasnykh studentiv* [Peculiarities of professional self-determination of modern students]. *Psykhohohiia ta psykhosotsialni interventsii – Psychology and psychosocial interventions*, 3, 3-10 [in Ukrainian].

6. Bugerko, Ya. (2023). *Zhyttievi rytmy dukhovnoi buttievosti u zasnovkakh kanonichnoi psykhohohii* [Life rhythms of spiritual materiality in the foundations of canonical psychology]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 84-105 [in Ukrainian].

7. Bugerko, Ya. (2008). *Katehoriiniy analiz refleksii yak yavyscha, protsesu, stanu, vlastyvoli* [Categorical analysis of reflection as a phenomenon, process, state, property]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 93-105. [in Ukrainian].

8. Bugerko, Ya. (2008). *Doslidzhennia psykhohohichnykh osoblyvosti rozvytku refleksyvnosti osvitoi diialnosti* [Study of psychological features of the development of reflexivity in educational activity]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 67-92 [in Ukrainian].

9. Bugerko, Ya. (2011). *Samoosmyslennia yak indyvidualnyi chynnyk samovyznachennia liudyny* [Self-understanding as an individual factor of human self-determination]. *Psykhohohiia i suspilstvo (Spetsvypusk) – Psychology and society (Special issue)*, 42-43. [in Ukrainian].

10. Busel V. T. (Eds.) (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: Perun [in Ukrainian].

11. Vygotsky, L. (2023). *Istorychne znachennia psykhohohichnoi kryzy : metodohichne doslidzhennia* [The historical significance of the psychological crisis: a methodological study]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 102-190 [in Ukrainian].

12. Vilyuzhanina, T. A. (2006). *Dynamika tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti v protsesi profesiinoho stanovlennia maibutnykh psykhohohiv: avtoref. dys. ... kand. psykhoh. nauk* [Dynamics of the value-meaning sphere of the individual in the process of professional formation of future psychologists: autoref. thesis ... candidate Psychologist

Sciences]. Kyiv [in Ukrainian].

13. Virna, Zh. P. (2003). Motyvatsiino-smyslova rehuliatsiia u profesionalizatsii psykholoha: monohrafiia [Motivational and meaningful regulation in the professionalization of a psychologist: monograph]. Lutsk: Tower [in Ukrainian].

14. Furman A.V. (Eds.) (2019). Vitakulturna metodolohiia: antolohiia: do 25-richchia naukovoï shkoly profesora A.V. Furmana [Vitacultural methodology: anthology: to the 25th anniversary of the scientific school of professor A.V. Furman]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

15. Danylyuk I.V. (Eds.) (2016). Vchynkova psykholohiia: istoriia i suchasnist: materialy mizhdystsyplinarnoho kruhloho stolu z nahody 90-richchia vid dnia nar. prof. V. A. Romentsia (20 travnia 2016 roku) [Active psychology: history and modernity: materials of the interdisciplinary round table on the occasion of the 90th anniversary of the birth of Prof. V. A. Roments (May 20, 2016)]. Kyiv: Logos [in Ukrainian].

16. Gulyas, I. A. (2020). Aksiopsykholohichne proiektuvannia zhyttievych dosiahnen osobystosti: monohrafiia [Axiopsychological design of life achievements of the individual: monograph]. Kyiv: Lyudmila [in Ukrainian].

17. Humenyuk, O. E. (2002). Psykholohiia Ya-kontseptsii: monohrafiia [Psychology of self-concept: a monograph]. Ternopil: Economic Opinion [in Ukrainian].

18. Gusel'tseva, M. (2011). Kulturno-istorychnyi pidkhid V.A. Romentsia: ideia kultury ta idei v kulturi [Cultural and historical approach V.A. Romentsia: the idea of culture and ideas in culture]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 92-104 [in Ukrainian].

19. Husel'tseva, M. (2016). Tvorchist V. A. Romentsia v evoliutsii psykholohichnykh znan [Creativity of V. A. Roments in the evolution of psychological knowledge]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 25-47 [in Ukrainian].

20. Yermakov, I., & Nechiporenko, V., Puzikov, D. (2011). Teoriia i praktyka zhyttievoho proiektuvannia samorozvytku osobystosti: praktyko zoriientovanyi posibnyk [Theory and practice of life design of self-development of personality: a practically oriented manual]. Zaporizhzhia: View of Khortytsky educational rehabilitation multidisciplinary center [in Ukrainian].

21. Zakatnov, D.O. (2012). Tekhnolohii pidhotovky uchnivskoi molodi do profesiinoho samovyznachennia: monohrafiia [Technologies of training school youth for professional self-determination: monograph]. Kyiv: Pedagogical thought [in Ukrainian].

22. Ball G. O. (Eds.) (2012). Intehratyvno-osobystisnyi pidkhid u psykholohichnii nautsi ta praktytsi: monohrafiia [Integrative-personal approach in psychological science and practice: monograph]. Kyiv; Kirovohrad: Imex [in Ukrainian].

23. Karpenko, Z. (2018). Aksiolohichna psykholohiia osobystosti: monohrafiia [Axiological personality psychology: monograph]. Ivano-Frankivsk: Prykarpattia National University named after Vasyl Stefanyk [in Ukrainian].

24. Karpenko, Z. (2016). Aksiometryka vchynku: modus samotvorennia [Axiometrics of action: mode of self-creation]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 90-97 [in Ukrainian].

25. Kobylnik, L., & Katkova, T. (2019). Tsinnisne samovyznachennia osobystosti v suchasnomu osvithnomu prostori [Valuable self-determination of the individual in the modern educational space]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*, 24, 89-104 [in Ukrainian].

26. Kobylnyk, L.M. (2004). Do problemy samoaktualizatsii osobystosti [To the problem of self-actualization of the individual]. *Nauka i osvita – Science and education*, 3, 81-83 [in Ukrainian].

27. Kucherenko, E. V. (2011). Rozvytok profesiinoho samovyznachennia maibutnikh psykholohiv: dys. ... kand. psykhol. nauk [Development of professional self-determination of future psychologists: dissertation. ... candidate psychologist of science]. Kyiv [in Ukrainian].

28. Lazaruk, A. (2003). Tsinnosti liudyny u naukovop psykholohichnomu osmysleni [Human values in scientific and psychological understanding]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 19-37. [in Ukrainian].

29. Myasoid, P. A. (2021). Kulturno-istorychna psykholohiia i tvorchist V. A. Romentsia (do 90-littia z dnia narodzhennia) [Cultural-historical psychology and creativity of V. A. Roments (until his 90th birthday)]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 16-77 [in Ukrainian].

30. Miasoid, P.A. (2009). Serhii Rubinshtein: zhyttia vyskhidnoiu : [pro vyznachnoho vchenoho Ukrainy, psykholoha S. L. Rubinshteina] [The carnivore, P. Serhii Rubinshtein: life on the rise: [about the outstanding scientist of Ukraine, psychologist S. L. Rubinshtein]]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 7-36 [in Ukrainian].

31. Myasoid, P.A. (2016). Tvorchist V. A. Romentsia i problema liudyny [The creativity of V. A. Roments and the problem of man]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 48-72 [in Ukrainian].

32. Furman A.V. (Eds.) (2019). Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia: do 25-richchia naukovoï shkoly profesora A.V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian knowledge: to the 25th anniversary of the scientific school of professor A.V. Furman]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

33. Milyutina, K. L. (2012). Traiektorii zhyttievoho shliakhu osobystosti v dynamichnomu seredovyshchi: monohrafiia [Trajectories of the life path of an individual in a dynamic environment: monograph]. Nizhyn: Aspect Polygraph [in Ukrainian].

34. Morshchakova, O. (2008). Samovyznachennia osobystosti u systemi vzaiemovidnosyn «liudyna – svit» u ramkakh filosofii vitakultury [Self-determination of the individual in the system of relations «man – the world» within the framework of the philosophy of vitaculture]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 25-34. [in Ukrainian].

35. Nikitina, I. V. (2007). Sub'iektne samovyznachennia molodoi liudyny v period povnolittia: monohrafiia [Subjective self-determination of a young person in the period of adulthood: monograph]. Kyiv [in Ukrainian].

36. Kirichuka, O.V., & Romanets, V.A. (Eds.) (1999). Osnovy psykholohii: pidruchnyk [Basics of psychology: a textbook]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

37. Tytarenko, T.M. (Eds.) (2005). Osobystisnyi vybir: psykholohiia vidchaitu ta nadii [Personal choice: psychology of despair and hope]. Kyiv: Millennium [in Ukrainian].

38. Serdyuk, L.Z., & Danyliuk, I.V., Turban, V.V. (2018). Psykholohichni tekhnolohii samodeterminatsii rozvytku osobystosti: monohrafiia [Psychological technologies of self-determination of personality development: monograph]. Kyiv: Institute of Psychology named after H.S. Kostyuka of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

39. Myasoid, P. A., & Furman, A. V. (Eds.) (2012).

- Psykhologhiia vchynku: shliakhamy tvorchoosti V.A. Romentsia: zb. st. [Psychology of action: ways of creativity V.A. Romentsia: coll. Art.]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
40. Papucha, M. V. (Eds.) (2020). Psykhologhiia liudyny: L. S. Vyhotskyi ta suchasna nauka: zbirnyk statei [Human psychology: L. S. Vygotsky and modern science: a collection of articles. Vol. 2-3]. Nizhin: NSU named after M. Gogol [in Ukrainian].
41. Korolchuk, M.S., & Drozdova, Yu.V., Korolchuk, V.M. (2018). Psykhologhiia profesiinoho samovyznachennia osobystosti: monohrafiia [Psychology of professional self-determination of the individual: monograph]. Kyiv: KNTEU [in Ukrainian].
42. Radchuk, H. K. (2014). Aksiopsykhologhiia vyshchoi shkoly: monohrafiia [Axiopsychology of higher education: monograph]. Ternopil: TNPU named after V. Hnatyuk [in Ukrainian].
43. Rybalka, V. (2002). Lev Vyhotskyi: kulturno-istorychna teoriia rozvytku vyshchych psykhiichnykh funktsii i vchenia pro osobysti [Lev Vygotsky: cultural-historical theory of the development of higher mental functions and the doctrine of personality]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 9-25 [in Ukrainian].
44. Rybalka, V.V. (2004). Psykhologhiia profesiinoho samovyznachennia [Psychology of professional self-determination]. Kyiv: Demiurg [in Ukrainian].
45. Romenets, V. A. (2006). Vchynok i postannia kanonichnoi psykholohii [Act and appearance of canonical psychology]. *Liudyna. Sub'iekt. Vchynok. Filosofsko-psykhologichni studii – Man. Subject. Act. Philosophical and psychological studies*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
46. Romenets, V. A. (1999). Vchynok i svit liudyny [Action and the human world]. *Basics of psychology: a textbook*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
47. Romenets, V. A. (2006). Pryntsyp pryiniattia rishennia v istorii psykholohii. Emotsiinyi, intuityvnyi nesvidomyi faktor psykhiichnoi aktyvnosti [The principle of decision-making in the history of psychology]. *Istoriia psykholohii: XVII stolittia. Epokha Prosvitnytstva: navchalnyi posibnyk – Emotional, intuitive unconscious factor of mental activity. History of psychology: 17th century. The Age of Enlightenment: a study guide*. Kyiv: Lybid, 85-155 [in Ukrainian].
48. Romenets, V. (2013). Predmet i pryntsypy istoryko-psykhologichnoho doslidzhennia [Subject and principles of historical and psychological research]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-27. [in Ukrainian].
49. Romenets, V.A. (2001). Psykhologhiia tvorchoosti: navch. posib. [Psychology of creativity: teaching. manual]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
50. Romenets V.A., & Manokha I.P. (1998). Istoriia psykholohii XX stolittia: navch. posib. [History of psychology of the 20th century: academician. manual]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
51. Rubinstein, S. (2021). Pryntsyp tvorchoi samodiiialnosti [The principle of creative self-activity]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 97-101 [in Ukrainian].
52. Tatenko, V. (2017). Metodolohiia sub'iektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykhologichnyi vymir: monohrafiia [Methodology of the subject-action approach: social-psychological dimension: monograph]. Kyiv: Millennium [in Ukrainian].
53. Tatenko, V., & Tytarenko T. (2011). Kanonichna psykholohiia Volodymyra Romentsia: vchynok, istoriia, osobysti [Canonical psychology of Volodymyr Roments: deed, history, personality]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 22-38. [in Ukrainian].
54. Frankl, V. (2017). Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu [Man in Search of True Meaning. A psychologist in a concentration camp]. Kharkiv: KSD [in Ukrainian].
55. Fromm, E. (2019). Vtecha vid svobody [Escape from freedom]. Kharkiv: KSD [in Ukrainian].
56. Furman, A.B., & Humeniuk O.E. (2006). Psykhologhiia Ya-kontseptsii: navchalnyi posibnyk [Psychology of self-concept: a study guide]. Lviv: Novy svit – 2000 [in Ukrainian].
57. Furman, A. A. (2016). Psykhologhiia osobystosti: tsinnisno-orientatsiinyi vymir: monohrafiia [Personality psychology: value-oriented dimension: monograph]. Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
58. Furman, A. A. (2017). Psykhologhiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti: monohrafiia [Psychology of meaningful life development of personality: monograph]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
59. Furman, A. A., & Furman A. V. (2018). Vchynkova buttievist osobystosti: vid kontseptu do metateorii [The actual essentiality of the individual: from concept to metatheory]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1-2, 5-26 [in Ukrainian].
60. Furman, A. V. (2023). Katehoriina matrytsia vitakulturnoi metodolohii: vid myslevchynennia do kanonu [Categorical matrix of vita-cultural methodology: from thinking to canon]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-50. [in Ukrainian].
61. Furman, A. V. (2000). Psykhodiagnostyka osobystisnoi adaptovanosti [Psychodiagnostics of personal adaptability]. Ternopil: Economic Opinion [in Ukrainian].
62. Furman, A. V. (2021). Suchasni tendentsii rozvytku sfery psykholohii v optytsi vitakulturnoi metodolohii [Modern trends in the development of the field of psychology in the optics of vita-cultural methodology]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-15. [in Ukrainian].
63. Furman, A. V., & Kovaleva, T. E. (2011). Katehoriina matrytsia vzaiemozv'iazku obraziv sub'iektyvnoi realnosti i psykholohichnykh chynnykiv samoaktualizatsii dorosloho [Categorical matrix of the relationship between images of subjective reality and psychological factors of adult self-actualization]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, P. 72-81 [in Ukrainian].
64. Furman A., & Hirnyak, A., Shandruk, S. (2013). Osoblyvosti politychnoho samovyznachennia meshkantsiv sil i mist Ukrainy [Peculiarities of political self-determination of residents of villages and cities of Ukraine]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 52-69 [in Ukrainian].
65. Furman, A.V. (2011). Volodymyr Romenets yak metodoloh psykhosofiinoho dukhu [Volodymyr Romenets as a methodologist of the psychosociological spirit]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 7-14 [in Ukrainian].
66. Furman, O. (2023). Dzherela ta zasady osialnennia pozytyvno-harmoniinoi Ya-kontseptsii yak strukturno-funktsionalnoi tsilisnosti [Sources and principles of understanding the positive-harmonious self-concept as structural and functional integrity]. *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 142-168 [in Ukrainian].
67. Furman, O., & Furman, A., Dykiy, Ya. (2021). Vchynok i podiia yak sotsienna orhanizovanist zhyttievoho shliakhu

osobystosti [Action and event as a social organization of an individual's life path]. *Psychoholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 143-168 [in Ukrainian].

68. Serdyuk, O. O. (Eds.) (2007). *Tsinnisno-smyslovyi universum liudyny: monohrafiia* [Value-meaning universe of man: monograph]. Donetsk: Yugo-Vostok [in Ukrainian].

69. Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row [in English].

70. Maslow, A. (1968). *Toward a psychology of Being*. New York: Van Nostrand [in English].

71. Rogers, C. R. (2016). *On Becoming a Person. A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston; New York: Robinsion [in English].

72. May, R., & Angel, E., Ellenberger, H. (1958). *Existence*. New York: Basic Books [in English].

АНОТАЦІЯ

ЛАЗАРУК Андрій Франкович.

Феноменологія самовизначення особи: базові теоретичні підходи у психології.

Сутнісний зміст самовизначення людини визначено у проблемному полі чотирьох базових теоретичних підходів: культурно-історичного, аксіопсихологічного, гуманістично-екзистенційного і вчинково-циклічного. Серед основоположних ознак цього феномену виокремлено власну активність особи на шляху до самоздійснення, її компетентність у просторі цінностей і сенсів, індивідуальну спроможність і здатність до творчості й самоперетворення, персональне прагнення до самоактуалізації, свідоме цілепокладання ось-буттєвості, ціннісну зорієнтованість у майбутнє з огляду на теперішнє, повну усвідомленість сенсу свого життя й розуміння власної причетності до світу. Переосмислено концептуальне підґрунтя *культурно-історичного підходу* до розуміння взаємозв'язків між вітакультурним розвитком соціуму і самовизначенням окремої особи на певному етапі її онтогенезу. Зокрема, самовизначення потрактовано в контексті активного оволодіння суб'єктом соціокультурним досвідом й розглянуто як самодетерміноване зміслове психосоціальне утворення, спричинене суспільними правилами і нормативами та особистісно привласнене в ролі його життєдіяльних орієнтирів. Аналіз самовизначення з позицій канонічної психології спричинив обуртування його як *внутрішнього учинку*, який розпочинається у певній ситуації, наснажується просоціальною мотивацією, котра реалізується в розгорнутій у часопросторі дії і завершується процесом рефлексії. Значущим для розуміння сутності вчинкового самовизначення тут аргументовано пізнання, конструювання і створення себе як натхненної особистості. Відрефлексовано здобутки *аксіопсихологічного підходу*, що дало змогу схарактеризувати самовизначення особистості як результат розвитку її ціннісно-сміслової сфери (себто аксіогенезу), траєкторія якої розгортається від усвідомлення мотиву, пов'язаного з цінністю істини, добра, краси, й продовжується під час віднаходження відповіді на головне запитання «для чого?». Здатність до самовизначення проаналізовано у висхідній перспективі, а саме від рівнів індивіда як носія інстинктивної активності та особи як вагомого чинника цілеспрямованої предметної діяльності до ступенів становлення особистості зі сформованою ціннісною свідомістю і розвиненою здатністю морального діяння та до індивідуальності, котра творчо збагачує наяв-

ну соціокультурну практику, й аж до найвищого щабля – людини-універсуму. Проаналізовано досягнення *гуманістично-екзистенційного підходу*, який обстоює реалізацію потреби особи у самоактуалізації, самореалізації і самовизначенні в контексті розгортання сутнісних сил особи, віднаходження й утілення нею сенсу життя як суб'єкта, автора і виконавця свого самісного проєкту, свідомого і відповідального вирішення гносеологічних й онтологічних суперечностей власного існування й самостійного вибору способу вчинкової ось-буттєвості. Головним механізмом самоактуалізації, самореалізації і самоздійснення Я-концепції визначено *вчинок самовизначення* у єдності його ситуаційного, мотиваційного, діяльнісного і рефлексивного компонентів. Висвітлено самовизначення у форматі *вчинково-циклічного підходу*, що уможливило пізнання цього феномену як реалізацію суб'єктом власного покликання, що ґрунтується на всеосяжному розумінні значущості й доцільності використання усвідомлених конкретних смислів і персоніфікованих сенсів. Іншим аспектом самовизначення акцентовано зайняття особою активної позиції стосовно вітакультурних цінностей та умістовлення свого психічного життя. Крім того, розвиток самовизначення розкрито як перехід від когнітивної до емоційно-оцінкової, потім до вчинково-креативної і насамкінець до спонтанно-духовної складових, які розвитково наповнюють внутрішній світ людини суб'єктивним, особистісним, індивідуальнісним й універсумним потенціалом. У результаті окреслено етапи вчинкового самовизначення особи – від прагматично-ситуаційного до соціально-мотиваційного і далі до екзистенційно-діяльного й духовно-післядіяльного. Розгортання останніх концептуалізовано як ситуаційну поведінку, соціальну дію, вчинкову реалізацію персональних цінностей і сенсів та рефлексію власної мислєдіяльності. Отож, у результаті здійсненого теоретичного пошуку обґрунтовано *повний учинковий цикл самовизначення людини*, який від прагматичних мотивів розгортається в напрямку прийняття й оволодіння соціально значущими вартостями, виявляється у виборі відповідних власній ціннісно-смісловій сфері сенсожиттєвих орієнтирів, реалізується в актах вчинкового самотворення, досягає звершеного ціннісного ідеалу і спілкування із трансцендентним та спричиняє досягнення нею як натхненною особистістю духовного ступеня самовизначення, самоздійснення й самореалізації.

Ключові слова: *особа, самовизначення, самоздійснення, теоретичний підхід, культурно-історичний підхід, аксіопсихологічний підхід, гуманістично-екзистенційний підхід, вчинково-циклічний підхід, ось-буттєвість, сенс життя, ціннісно-смілова сфера, аксіогенез, цінність, канон, учинок, ситуація, мотивація, дія, рефлексія, смисл, сенс, індивід, особистість, індивідуальність, універсум, учинковий цикл самовизначення.*

ANNOTATION

Andrii LAZARUK.

Phenomenology of person's self-determination: basic theoretical approaches in psychology.

The essential content of human self-determination is defined in the problematic field of four basic theoretical approaches: cultural-historical, axio-psychological, humanistic-existential and deed-cyclical. Among the fundamental signs of this phenomenon, it was singled out a person's own activity on the way

to self-realization, their competence in the space of values and meanings, individual capacity and ability for creativity and self-transformation, personal striving for self-actualization, conscious goal-setting of here-existence, valuable orientation to the future with regard to the present, full awareness of the meaning of one's life and understanding of one's involvement in the world. The conceptual basis of the *cultural-historical approach* to understanding the interrelationships between the vita-cultural development of society and the self-determination of a separate person at a certain stage of their ontogenesis has been rethought. In particular, self-determination is interpreted in the context of the subject's active mastery of ethno-national experience and is considered as a self-determined meaningful psychosocial formation caused by social rules and regulations and personally appropriated as its life guidelines. The analysis of self-determination from the standpoint of canonical psychology caused the justification of it as an internal act that begins in a certain situation, is determined by prosocial motivation, which is realized in an action deployed in time and space and ends with a reflection process. Cognition, constructing and creating oneself as an inspired personality is argued to be significant for understanding the essence of deed self-determination. The achievements of *axiopsychological approach* are reflected, which made it possible to characterize the self-determination of personality as a result of the development of their value-meaning sphere, that is, axiogenesis, the trajectory of which unfolds from the awareness of the motive associated with the value of truth, goodness, beauty, and continues while finding an answer to the main question «For what?». The ability to self-determination is analyzed in an ascending perspective, namely from the levels of the individual as a bearer of instinctive activity and the person as a significant factor of purposeful objective activity to the stages of the personality's formation with a formed valuable consciousness and a developed ability for moral action and individuality, which creatively enriches the existing socio-cultural practice and up to the highest level – the human-universum. It has been analyzed the achievement of *humanistic-existential approach* that argues for the realization of the person's need for self-actualization, self-realization, and self-determination in the context of the deployment of the essential forces of a person, finding and embodying the meaning of life as a subject, author, and executor of their own project, conscious and responsible resolution of epistemological and ontological contradictions of one's own existence and independent choice of the method of deed here-existence. The main mechanism of self-actualization, self-realization, and self-fulfillment of Self-concept is

determined *the act of self-determination* in the unity of its situational, motivational, actional, and reflective components. Self-determination in the format of *action-cyclical approach* is highlighted, which enabled the cognition of this phenomenon as the subject's realization of their own vocation, which is based on a comprehensive understanding of the significance and expediency of using realized specific meanings and personified senses. Another aspect of self-determination is accented on person taking an active position in relation to vita-cultural values and filling with content the social life. In addition, the development of self-determination is revealed as a transition from cognitive to emotional-evaluative, then to deed-creative and finally to spontaneous-spiritual components, which developmentally fill the inner world of a person with subject, personal, individual and universum potential. As a result, the stages of a person's deed self-determination are outlined – from pragmatic-situational to social-motivational and then to existential-active and spiritual-post-active. The deployment of the last ones is conceptualized as situational behavior, social action, deed realization of one's own values and meanings, and reflection of one's own thinking-activity. Therefore, as a result of the conducted theoretical research, *the full deed cycle of human self-determination* is substantiated, which unfolds from pragmatic motives in the direction of acceptance and mastery of socially significant values, manifests itself in the choice of relevant reference points in one's own value-meaning sphere of sense-life, is realized in acts of deed self-creation, and reaches a perfect valuable ideal and communication with the transcendent and causes the achievement by a person the spiritual degree of self-determination, self-fulfillment and self-realization.

Key words: *person, self-determination, self-realization, theoretical approach, cultural-historical approach, axiopsychological approach, humanistic-existential approach, deed-cyclic approach, here-existence, sense of life, value-meaning sphere, axiogenesis, value, canon, deed, situation, motivation, action, reflection, sense, meaning, individual, personality, individuality, universum, deed cycle of self-determination.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Інеса ГУЛЯС,
д. психол. н., проф. Анатолій А. ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 20.02.2024.

Підписана до друку 18.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Лазарук А.Ф. Феноменологія самовизначення особи: базові теоретичні підходи у психології. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 131-148. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.131>

Олег ХМІЛЯР

МАЛА КОМАНДА ЯК ЕФЕКТИВНА ГРУПА ТА ОСЕРЕДОК ЛІДЕРСТВА

Oleg KHMILYAR

A SMALL TEAM AS AN EFFECTIVE GROUP AND CENTER OF LEADERSHIP

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.149>

УДК: 159.923.2

«Не важливо, хто навпроти.
Важливо, хто поруч!»
(Звичайні слова)

Постановка проблеми та її значення. Свого часу відомий американський оратор Іяла Ванзант, характеризуючи психологію малої команди, у мотиваційній праці «Використання внутрішньої сили» ємко зауважила, що найдієвішим способом досягнення успіху є готовність особистості допомогти комусь іншому досягнути його першим [8]. Це девіз командної роботи, її основний мотив. Незгасаючий інтерес упродовж останніх п'ятдесяти років щодо пошуку ефективних шляхів успіху роботи малої команди (Стів Джобс та його творча група під час спільного створення культового «Макінтошу» [1], проекти «Смерть від нарад» Патріка Ленсіоні [26], «Командна мудрість» Джона Катценбаха і Дугласа Сміта [9], проект «Аристотель», операція «Конан») засвідчують, що мала команда – це не лише генератор ідей, натхненник змін, а й дієвий гравець у ситуації невизначеності, смертельного ризику та небезпеки.

Створення ідеальної малої команди – доволі довгий і копіткий процес, ускладнений десятками нюансів і різноманітними тонкощами. Патрік Ленсіоні серед переліку найцінніших умінь, які людина має розвинути у собі для досягнення успіху в діловому світі та загалом у житті, перше місце відводить умінню працювати в малій команді [13, с. 8]. Робота в ній – не становить чесноту. Це швидше вибір, стратегічне й усвідомлене рішення, а відтак вона

не для всіх [Там само, с. 184]. Інтуїтивно кожен дослідник, який розпочинає аналізувати окреслену нами проблему, малу команду сприймає як первинне довкілля, у якому особистість, зробивши перші кроки, продовжує зростати. Сучасна мала команда – потужний мозковий центр, у якому розвиваються кордони чітких посадових повноважень і професійних компетентностей, усі її члени беруть на себе відповідальність, а рішення приймаються оперативно, творчо на стику різних знань, досвіду та можливостей. «Магічний» синергійний ефект малої команди найбільш символічно віддзеркалює формула, відповідно до якої $1+1+1=5$.

Однак виникає запитання: чи будь-яка мала група є командою? Нині в соціальній психології досить популярні дослідження малих груп [6]. Проте не всі явища, характерні для них, підходять для оцінки малої команди. На відміну від нечисельної групи мала команда завжди референтна, складається із професіоналів, спрямована на вирішення ділового завдання й завжди діє вчинково [7]. Звісно, мала команда в науковому значенні, як пише Вікторія Горбунова, не камінна брила, що незмінна та непідвладна руйнуванню. Її сутнісна інтенція націлена на ефективне розв'язування завдань, щонайменше тих, для яких вона створена і якими визначається час її існування [5,

с. 8]. Для того щоб гордо зватися малою командою, недостатньо записатися у спільній меті та стати під одне знамено. Довкілля малої команди вирізняється з-поміж інших своєю стійкістю, аурою й умовами, що сприяють реалізації професійних потенцій та особистісному зростанню кожного її члена. Саме у такому довікллі зароджується й пульсує командна скоординована позитивна синергія, центрована на результат [5].

Мета статті спрямована на розкриття психософії малої команди, висвітлення специфіки взаємодії осіб, які входять до її складу, та пошуку індивідуально-психологічних властивостей, розвиток яких перетворює малу команду у високоефективну бойову одиницю.

Теоретичне підґрунтя дослідження малої команди. У теорії організаційного розвитку й системного мислення Пітера Сенге взаємодія учасників малої команди посідає провідне місце у їхньому життєвому світі. Діяльність малої команди неможлива без активного спілкування та взаємодії, що переростає у своєрідну співтворчість, за якої думки одного члена збагачуються завдяки їх переосмисленню іншими. Систематичні обговорення, конструктивна критика, інноваційні погляди та нестандартні бачення стають золотим фондом малої команди, якого неможливо набути в іншій структурі [27].

Заглиблюючись у теорію неklasичного світогляду Ернста Маха та Ріхарда Авенаріуса, з'ясуємо, що в малій команді просторова взаємодія автоматично множить на всіх її суб'єктів. Втрачаючи абсолютність, просторова командна взаємодія набуває неповторної унікальності для кожного учасника [19]. У злагодженій малій команді не існує найкращого стилю лідерства, способу критики чи варіанту розподілу відповідальності. Кожен її учасник наділений правом обрати свій стиль і свій спосіб. В ефективній малій команді не лише люди мають відповідати її вимогам, але й навпаки – команда має стати довіклям, у якому задовольняються потреби та підтримуються цінності. Зі злагодженої машини, у якій кожна деталь може бути замінена, мала команда перетворюється у складний механізм, де втрата однієї деталі вимагає загальної перебудови.

Мала команда, спираючись на фундаментальні засади Гордона Олпорта, функціонує за принципом «тут і тепер» у режимі постійного діалогу. Вчорашня поразка обертається перемогою у сьогодні, додаючи сил і впевне-

ності. Мала команда – це жива самотворча субстанція, яка перебуває у значній кількості змістових контекстів, легко долає межі цензури [17]. Будучи людиноцентричною за своєю суттю, вона постійно розширює зміст протагорівської тези «людина – міра всіх речей».

Малу ефективну команду не слід сприймати як налагодженого робота чи місце для ідеальної реалізації потенціалу конкретних людей, натомість це, імовірно, певний простір, що твориться не кимось одним, а всіма членами команди спільно, й тому постійно конструюється, прогресує, сповнюється подіями та осмислюється її учасниками «тут і тепер». Основним мірилом ефективності малої команди є її здатність швидко змінюватися й реагувати на виклики реальності. У широкому буттєвому сенсі філософії діалогу Анатолія А. Фурмана мала команда, здійснюючись у соціальному, культурному, мовному, діалогічному довікллі, стає двоцентровим простором буття – «цінністю для себе» та «цінністю для інших» [20]. Іншими словами, мала команда – це саме те місце, у якому «дух» живе не «всередині її членів», а «між ними» в обширі стосунків «Я – Ти».

Із позиції Кеннета Гергена, стосунки серед учасників малої команди кристалізуються в межах соціального конструкціонізму, дискурс-аналізу, наратології. Особистість та її внутрішній світ аналізуються як соціальна конструкція, зумовлена культурним, історичним дискурсом, контекстом міжсуб'єктної взаємодії, що самоконструюється, твориться у процесі нарації [25]. Так, тісні стосунки в малій команді визначають її здатність знаходити сенси. Скажімо, в одній команді людина засуджуватиме вчинок, який би схвалювала в іншій [2; 12]. Водночас не лише мала команда спрямовує цінності її учасників, але й кожна людина змінює командні смисли та цінності. При цьому спільна активність у цій команді є не лише її інтенцією руху, а й джерелом спричинення ось-буттєвості. Звідси слідує, що мала команда діє як одна особа, як суб'єкт зі своїми законами, правилами, думками, ідеями, принципами. Водночас її учасники не втрачають чи розпорошують свою індивідуальність, а, навпаки, їхні індивідуальності, поєднуючись, утворюють нову командну спільність – колектив.

Інтеракція малої команди, на думку Вадима Васютинського, закорінена у відвертому діалозі, взаємному осмисленні, символічному опосередкуванні командних змислів і цін-

ностей, що впливають на світобачення кожного члена команди й створюють об'єктивну дійсність. Звідси висновок: простір взаємин у малій команді не може вивчатися ні як об'єктивно існуючий, ні як суб'єктивно привласнений, тому що процес його сприйняття особистістю ніколи не зупиняється [3].

Методи дослідження розкривають стратегію поведінки особистості у системі взаємин «людина – людина», екстраполюючи її у структуру функціонування малої команди. Це аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, формалізація, абстрагування, моделювання. Крім того, використання історичного методу дало змогу пояснити чесноти вискоєфективних малих команд, з'ясувати індивідуально-типологічні властивості її членів, окреслити базові компоненти її професійного зростання.

Психософія малої команди засадниче містить два правила, принципово важливих для її ефективної роботи. *Перше* – оптимального мінімуму розміру команди. Джейкоб Морган для підтвердження цієї тези приводить відомий принцип двох піц, що є головним вектором компанії Амазон: «Якщо команду не можна нагодувати двома великими піцями, то ця команда завелика» [16, с. 274]. Зайві люди руйнівню діють на командну взаємодію. До прикладу, Кен Сігал розглядає ефективність роботи малої команди в дихотомії двох символічних образів «простота – складність». Він пише: «Найкращі друзі простоти – маленькі команди розумних людей» [10, с. 24]. Серед її символічних правил одним із найважливіших є таке: ефективність успіху вкорінена в умінні працювати лише з маленькими командами розумних людей і завжди підтримувати їхню нечисельність. Щойно кількість людей у команді зростає, автоматично прибуває складність.

Принцип маленьких команд тісно вплетений в аксіому простоти. Це ключ до незмінного успіху будь-якої організації, яка прагне розвинути якісне мислення. Ідея доволі ординарна: присутність кожної людини під час обговорення певної проблеми має бути причинно зумовленою. Це правило виключає таке поняття, як запрошення для обговорення певної проблеми осіб лише заради збільшення чисельності. Принцип символу простоти очевидний: Ви або необхідні на цій зустрічі, або ні. Стів Джобс, скликаючи нараду або виступаючи на ній, завжди усвідомлював, що кожна присутня в залі людина є її важливим учасником. Глядачів не запрошували ніколи [10, с. 24].

Ідея такого підходу більш ніж зрозуміла: менша група людей завжди зосередженіша і вмотивованіша, аніж велика, а розумніші люди завше працюють якісніше. Більшість ефективних командних менеджерів добре знають, що найпростіший шлях розпорозити увагу, витратити дорогоцінний час і розвіяти всі хороші ідеї – це довірити їх значній групі осіб [10, с. 24-25]. З власного досвіду можемо стверджувати, що запропонувати ідею великій групі людей, чекаючи їхнього схвалення, – марна справа. Надмір непотрібних і велелюдних зустрічей здатен позбавити творчої енергії навіть найгеніальніших особистостей.

Багато компаній, згідно з поглядами Кена Сігала, підсвідомо дотримуються хибного принципу: чим важливіший проєкт, тим більше осіб до нього слід задіяти. Їхня робоча гіпотеза полягає в тому, що чим більше мізків, тим більше ідей. У цілому таке твердження досить слушне, хоча є важливий нюанс. Більше мізків – не завжди тотожне найкращим ідеям. На цьому фоні менша команда – ефективніший шлях до успіху, проте тільки за умови, що вона складається з креативних, обдарованих постатей [10, с. 27].

Фундуєчись на кращому світовому досвіді роботи малих команд та їх дієвості, найефективнішою вважаємо малу команду чисельністю d в i особи. *Друге правило* – безпосередньо пов'язане з першим: створення ефективної малої команди є точним позиціонуванням її учасників, визначення кожному його особливого місця й ролі в командній роботі.

Зазвичай у команді з двох людей панує особлива аура: 1) її члени – компетентні особистості, об'єднані спільною метою, що відповідає особистим цілям кожного; 2) ступінь контактів усередині – високий, учасникам притаманне почуття довіри, котре ґрунтується на чутливості й причетності до успіху один одного; 3) стиль стосунків – здебільшого неформальний, що забезпечує конструктивність суперечок; 4) оцінка ефективності та результативності дій – постійна; 5) перегляд окреслених цілей, готовність до змін, нових викликів – ситуаційно-прогностична; 6) критика реалізованого проєкту, ідей, думок, учинків – винятково конструктивно-підтримувальна, взаємодоповнювальна, своєчасна, вичерпна; 7) психологічна сумісність у команді з двох людей, окрім того, що є досить високою, засновується на компліментарності й конгруентності потреб, відповідності знань і навичок, спільній системі

цінностей та правил поведінки; 8) команді з двох осіб притаманна своя індивідуальність, своє обличчя (стиль, почерк), які всебічно виявляються у професійній діяльності. Справжня робота в команді з двох людей вибудовується на дієвих зобов'язаннях, рівноправній відповідальності й щоденній націленості на результат.

Запорукою успішності команди з двох осіб, ґрунтуючись на результатах проєкту «Аристотель», є цілісне домінування в ній п'яти компонентів: психологічної безпеки, надійності, структури та чіткості, усвідомленості, впливовості. Зокрема, *психологічна безпека*, за слушним наголошенням професора лідерства й менеджменту компанії Novartis Гарвадської школи бізнесу Емі С. Едмондсон, – засадничий чинник злагодженої роботи малої команди [24]. Це – особлива креативна атмосфера, у якій її учасники не бояться приймати ризикове рішення, без зайвого остраху висловлюють власну думку, діляться застереженнями, ставлять запитання та генерують ідеї. «Мала команда, у якій заохочується креативна іскра, завжди вабитиме до себе талановитих осіб. Але якою буде їх користь, якщо жодна з ідей, яку вони пропонують, не те що не буде реалізована, але й почута!? Успіх малої команди, як слушно наголошує дослідниця лідерства та риторики Ольга Красницька, криється у постійному притоці нових ідей, схвальних вигуків «Я придумала!», нових, неординарних завдань, системному, критичному мисленні, тісній психологічній сумісності всіх її членів, сприятливій психологічній аурі, у якій немає місця тиску, подавленню, замовчуванню, висміюванню, залякуванню, недовірі [11]. Психологічна безпека робить людину розкутою і, як наслідок, вона не боїться ставити незручні запитання, помилятися, постійно експериментує, розкриває свій потенціал. У перспективі це забезпечує малій команді видатний результат і суттєве індивідуальне зростання кожного її учасника. Причому атмосферу психологічної безпеки в малій команді видно неозброєним оком: дискутуючи, її члени впродовж однакового проміжку часу висувують аргументи, активно слухають і завжди чують один одного.

Цементуючим чинником малої команди є *надійність*, що виражається у високоякісному виконанні окреслених, нагальних завдань у відведені терміни. У надійній малій команді в усіх її членів чітко виражені такі властивості, як самоконтроль, відповідальність, почуття обов'язку, дисциплінованість, адекватна само-

оцінка, психомоторна грація, високий рівень самовладання, цілодобова взаємопідтримка, порозуміння та взаємовиручка. У цьому контексті відома американська футболістка, дворазова олімпійська чемпіонка, лауреатка «Золотого м'яча» Еббі Вамбах якось слушно зауважила, що вона ніколи в житті не забивала гол без пасу від когось іншого. Нерідко її партнерка по грі перебувала в менш зручному ігровому положенні, але все рівно віддавала пас їй.

Проблемна ситуація злагодженою малою командою сприймається як виклик, а її вирішення не лише збагачує новими знаннями членів команди, але й виводить їх на вищий рівень розвитку. Успішна мала команда спрямована в майбутнє. Вона живе майбутніми звершеннями. Така команда, за слушним висловлюванням Джейкоба Морґана, не боїться змін, завжди відкрита до нового, здатна адаптуватися та перетворювати кризові моменти на трампліни для стрибків угору [16]. Надійні члени малої команди в особливій формі виражають глибину і зміст своїх переживань, здатні протидіяти труднощам на шляху до успіху, уміють ставити щільний заслон стресогенним впливам. Ієрархія потреб членів малої команди перебуває в межах реалізації їхніх життєвих цінностей.

Мала команда – це передусім *чіткість і структурованість*. Серед її членів існує виразна градація функцій, а окреслені цілі, плани й завдання завжди далекоглядні, досяжні та прагматичні як для самої команди, так і тих, хто користується продуктом її вчинкового діяння. Кожен учасник знає зону своєї відповідальності, правила гри, дотримується встановлених норм, гордиться своєю роллю, роблячи її унікальною, неповторною та незамінною (*рис.*).

У малій команді кожен учасник знає відповідь на запитання, чому саме він входить до її складу, а не хтось інший. Відданість професійній діяльності, яка нерідко є улюбленою справою життя, якісне виконання своєї роботи, подекуди у форматі 24/7, має надзвичайно важливе, персональне значення для кожного члена. У цій команді в особливій формі виражається закон Парето. Так, 80% часу її учасники проводять на роботі (службі), а 20% позаробочого часу обговорюють досягнуті результати, окреслюючи нові цілі та проєкти. Члени малої команди йдуть на роботу один заради одного. Перебуваючи на відстані, вони продовжують працювати разом.

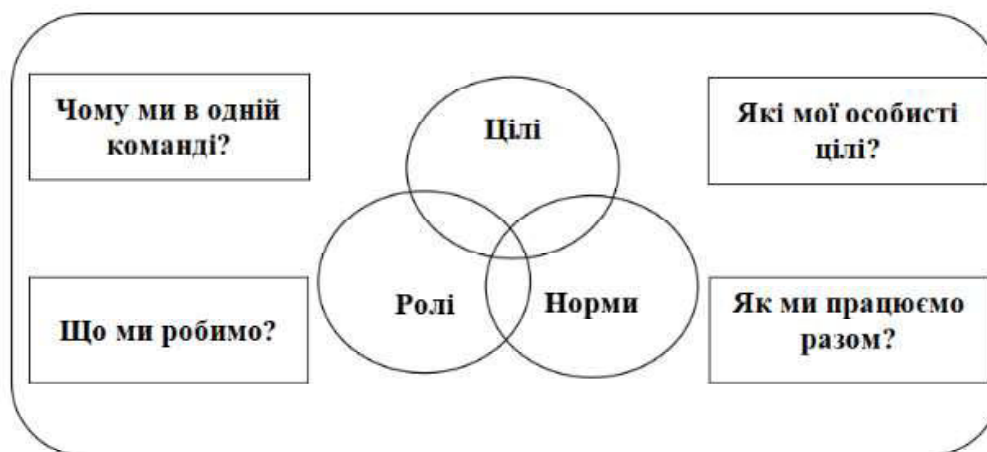

Рис.
Структурні компоненти малої команди

Глибоке розуміння своєї цінності, сенсу та смислу діяльності є невичерпним джерелом енергії для членів малої команди, що мотивує віддаватись улюбленій справі на повну потужність. У малій команді її учасники завжди відчують важливість своєї праці. Вони – генератори нововведень, натхненники змін в університеті, військовій частині, великій організації чи корпорації. Бачачи, як інші підхоплюють їхні ідеї й прагнуть їх наслідувати, члени малої команди працюють із подвійним ентузіазмом, доповнюючи один одного, надаючи підтримку в будь-яких життєвих обставинах.

Мала команда – однорідна миследіяльна одиниця. Конкурентною перевагою малих команд є здатність думати й діяти як бездоганна ударна одиниця, спроможна і до групового пізнання, і до спільного вчинення. Згідно з програмою курсу BUD/S мала команда покликана сприяти виникненню нового емерджентного розуму, що має місце, коли план постійно змінюється, а ситуація огорнута пеленою невизначеності (див. [22]). За даними автора цього курсу Стенлі МакКрістала, його мета полягає не в тому, щоб підготувати надсолдата, а в тому, щоб сформувану *надкоманду*, – малочисельну, високоадаптивну, мобільну, система взаємин у якій заснована не на готовності чітко виконувати накази, а на довірі [14].

Курс BUD/S неможливо пройти, лише чітко виконуючи накази чи діючи наодинці. Змістовна частина програми майже не містить завдань, які слід здійснювати самостійно. Творення міцної матриці довіри між солдатами – головне завдання усього курсу. Водночас

учасник програми має передусім знайти собі напарника, ставши з ним єдиним цільним організмом: повсюди пересуватися разом, навіть якщо прямують лише до їдальні. Тому, хто прийде сам, як зазначає Стенлі МакКрістал, наказують «покритися піском», а також карають будь-кого з групи навмання за те, що дозволив курсантові ходити без напарника. «Знайди собі напарника для плавання» – саме так освистують тих, хто вважає себе одинаком. Із часом вони стають здатними передавати один одному повідомлення поглядом, жестом, шляхом кодових постукувань, потиском. Напарники для плавання часто стають друзями на все життя [14, с. 141].

Військовий підрозділ із добре підготовленими бійцями, детальними інструкціями й продуманою стратегією може ефективно реалізувати план, і поки середовище відносно статичне, шанси на успіх доволі високі. Але команда, об'єднана довірою та спільною метою, значно сильніша, оскільки може імпровізувати, злагоджено реагуючи на динамічні зміни в реальному часі.

Дія в надзвичайно складних, небезпечних ситуаціях – це постійна, своєчасна адаптація та вияв ресурсів особистісної адаптованості особистості (див. [21]). Тут не місце лідерам, які тільки передбачають, спостерігають і контролюють. Злагоджена робота малої команди – це процес постійного переоцінювання, обговорення й узгодження. Її члени, шохвилинно надсилаючи сигнали один одному, декодуючи відповіді, розуміють кожен крок і намір свого партнера. Стенлі МакКрістал, аналізуючи злагоджену роботу морських піхотинців, пише:

«Якщо «морський котик», виконуючи місію, вирішує зайти до комірочки, не позначеної на заздалегідь підготовленому плані поверху, то повинен точно знати, як поведуться інші члени команди, якщо через його дії розпочнеться перестрілка» [14, с. 142]. Як бачимо, успішні малі команди складаються з людей, які переповнені взаємною довірою. Безмежна довіра в ній, зі свого боку, стає засобом пізнання сильних і слабких сторін усіх її членів, що в підсумку дає їм змогу вступити у гру як єдине ціле. Без довіри серед членів команди «морські котики» були б просто стовпищем дужих солдат [Там само].

Чотиризірковий адмірал, командувач ССО США Вільям Макрейвен відомий світові своєю мотиваційною промовою та однойменним бестселером «Застеляйте ліжко. Дрібниці, які можуть змінити ваше життя, а можливо, і світ», одним із визначальних правил у своїй психософії лідерства виокремлює вміння належати до малої команди. Він зазначає: «У складній ситуації вам не впоратися самотужки. Жоден «морський котик» не виграє битви, якщо залишатиметься один із ворогом. Для досягнення пункту призначення необхідна мала команда перевірених людей. Відшукуйте їх. Заводьте з ними дружбу. Завжди пам'ятайте, що ваш успіх залежить від інших. Якщо хочете змінити світ, знайдіть когось, хто допоможе вам гребти» [15, с. 19-26].

Цікаві приклади злагодженої роботи малої команди в бойових умовах знаходимо у Френка П'юселіка. «Виконуючи упродовж тринадцяти місяців бойові завдання у В'єтнамі, я найбільше довіряв тому «морському котик», який прикривав мою спину. В кожного морського піхотинця був такий надійний бойовий побратим. У бойових рейдах він розумів мене з найменшого погляду чи дотику» [18]. В умовах субтропіків і постійної небезпеки морським піхотинцям доводилося спати сидячи, тримаючи в руках зброю й притулюючись спиною до того, кому найбільше довіряли. «У подальшому, проходячи курс психологічної реабілітації, я неодноразово чув фразу, що лунала з вуст психолога чи психотерапевта вже на початку психотерапевтичного сеансу: «Розслабтеся! Ви у повній безпеці! Можете мені повністю довіряти!». Ці висловлювання миттєво змінювали мій психічний стан, викликали лють і недовіру до фахівця-психолога й породжували амбівалентний вплив, адже я тринадцять місяців довіряв своє життя лише

перевіреним людині, тому не поспішав зраджувати своїм командним принципам» [Там само].

Зі свого боку, ветеран ССО США Джоко Віллінк наголошує: «Для «морського котика» віддати своє життя в руки комусь, кому він не довіряє, у чій надійності сумнівається, досить важко. У загонах «морських котиків» братська зв'язка є найсильнішою зброєю. Якщо забрати її, ми втратимо свою найважливішу рису як малі команди» [4, с. 112]. Головний старшина ВМС США, «морський котик», якого вважають одним із найрезультативніших снайперів, Кріс Кайл також вказує на довіру до своїх бойових побратимів: «У бойових умовах ти маєш бути впевненим, що морпіх, із яким ти дієш у парі, завжди виправдає твої очікування» [Там само, с. 167].

Амбітність – особлива чеснота високо-ефективних малих команд. Команда досягає досконалості у професійній діяльності завдяки відкритому двосторонньому спілкуванню, довірі, спільним цілям, чітко окресленим робочим ролям та вдалому вирішенню спірних ситуацій. Кожен її член відповідальний за власний внесок у її розвиток. Високопродуктивна мала команда – еталонна модель обдарованих і талановитих особистостей, які щоденно відточують свої навички, генерують безліч новаторських ідей, володіють здатностями критичного мислення та зворотного зв'язку в процесі діяльності, вміють підвищувати моральний дух у кризових ситуаціях і завжди гарантують якісні освітні послуги.

Високопродуктивна мала команда неможлива без амбітних особистостей. «Мене легко задовольнити найкращим» – найбільш влучна теза Вінстона Черчилля, що характеризує амбітну постать. Таку особистість влаштує лише перемога, вершина, золото п'єдесталу, найкраще, це *вроджений перфекціоніст*. Її амбіції тісно пов'язані із самореалізацією та втіленням своїх намірів у дійсність. Теорії вчених, які вбачають у діях амбітних осіб нотки егоїзму, позбавлені рації. За даними Зигмунда Фрейда, амбітна особистість, цілеспрямовано реалізуючи свої інтенції, за жодних обставин не нехтує інтересами навколишніх. Імовірніше, навпаки, здійснюючи амбітну мрію, вона залишається чуйною, виваженою й делікатною індивідуальністю.

Завдяки амбіціям високопродуктивні малі команди зростають компетентнісно. Амбітною особистістю неможливо маніпулювати, використовувати в чужих цілях і вигодах, оскільки вона інтелектуально домінуюча, незалежна й

самостійна у своїх діях і вчинках [23]. Наявні перемоги, здолані вершини, публічне визнання досягнень та звершень – позитивний поштовх для формування нових амбіцій. Вважаємо, що в малій команді людина лише тоді відчуватиме себе впевненою, коли знатиме, що здатна реалізувати свої честолюбні плани й цілі. Водночас амбіції, що не переростають у дію, спустошують особистість, занурюють її у стан внутрішнього дискомфорту, сумніву, апатії, депресії, душевного виснаження, емоційного вигорання та руйнування цілісного Я-образу.

Ефективна мала команда немислима без чіткого, реалістичного плану й далекоглядних, конкретних цілей. Її члени знають, як створити дисципліну та мотивацію з більшості щоденних звичок задля того, щоб залишатися відданими своїм цілям. Сучасні малі команди вміють ставити жорсткий заслон спілкуванню в чатах, Facebook для зосередження на виконанні важливих завдань. Для них командна ціль – панівний мотив діяльності.

У малій команді талановиті особистості здатні робити одна одну ефективнішими. Сповідуючи цю гіпотезу й спираючись на теоретичні засади професора Вілла Фелпса та модель Дрекслера-Сібета, нами під час навчальних занять із військового лідерства й командотворення проведено *психологічний експеримент*, у ході якого обстежувани, будучи розподіленими на групи з чотирьох осіб, розв'язували управлінські завдання різного рівня складності. Не інформуючи учасників експерименту, але дотримуючись принципів, сформованих Віллом Фелпсом, у групи обстежуваних були задіяні спеціальні особи, які грали відведені їм ролі: «байдужого ледаря», який постійно ухилявся від виконання дорученого завдання, занурюючись у свій телефон; «єхидного глузувальника», який у всьому сумнівався, а під час обговорення іншим учасникам групи робив саркастичні зауваження на кшталт «Ви серйозно?», «Ви що знущаетесь?», «Ви напевно ніколи раніше ніким не керували?»; «депресивного песиміста», який постійно скиглив, мавпуючи мімікою, висловлював сумніви у тому, що завдання можна вирішити, і в тому, що ця команда взагалі здатна впоратися з дорученими їй завданнями.

З'ясовано, що навіть у разі, коли три члени команди були здатними та мотивованими слухачами, неконструктивна поведінка лише одного члена знижувала ефективність усієї команди на 38-47%. Мала команда, у складі

якої був «байдужий ледар», втрачала зацікавленість. Поведінка «єхидного глузувальника» призводила до того, що інші члени команди також починали зневажати один одного. А мала команда з «депресивним песимістом» у своєму складі досить швидко втрачала енергетичний запал і починала діяти дуже мляво й безініціативно. Відтак ефективність малої команди більше залежить від того, чи є в її складі хоча б один слабкий гравець, а не від того, скільки в ній сильних учасників.

Вочевидь посередній учасник суттєво спустошує енергопотенціал інших членів малої команди, нівелює якість групових обговорень і в такий спосіб знижує IQ усієї команди; перешкоджає роботі інших, зменшує їх ефективність, що нерідко призводить до звільнення тих, хто прагне довершеності.

ВИСНОВКИ

1. Задля швидкого входження та якісного функціонування в малій групі, перетворення її в ефективну, злагоджену, високопродуктивну команду потрібно, щоб кожен учасник був експертом у своїй галузі, володів високими навичками керування часом, ситуаційними завданнями та емпатійним спілкуванням.

2. У малій команді кожен член інформує інших про свої очікування, здатен взяти на себе провину, ризики й відповідальність, відчуває свій внесок у загальну справу, знає заради чого і кого приходить на роботу, чітко усвідомлює свої функції та завдання, завжди покладається на колег, уміє ділитися винагородами з іншими й задіяний до відбору майбутніх колег.

3. Злагоджена мала команда – осередок лідерства, гнучкості, амбітних, відкритих і високомотивованих особистостей із широким спектром навичок, компетентностей, довіри, чесності та надійності.

4. У малій команді головною умовою, що породжує командний дух, сприятливий соціально-психологічний клімат, креативну ауру, порозуміння, злагодку і взаємодопомогу, є *ототожнення* її членами особистих і групових цілей та інтересів, почуття взаємної відповідальності за дії кожного. Дотримання цієї умови породжує синергійний ефект, за якого фізичні та інтелектуальні зусилля одного примножуються зусиллями інших. Згуртована мала команда здатна вирішувати завдання, непосильні для звичайної групи фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Блюменталь К. Стів Джобс: людина, яка мислила по-іншому. Тернопіль: навч. книга «Богдан», 2016. 288 с.
2. Брайс Г. Гоффман. Червона команда. Як нестандартне мислення спричинило революцію в армійському укладі та як воно може трансформувати ваш бізнес. Харків: Фабула, 2020. 256 с.
3. Васютинський В.О. Інтеракційно-феноменологічні параметри функціонування колективних суб'єктів. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. 2006. Вип. 41. С. 43-47.
4. Віллінк Д., Бедін Л. Абсолютна відповідальність: уроки лідерства від «морських котиків». Київ: Книголав, 2020. 400 с.
5. Горбунова В.В. Психологія командотворення: ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд: монографія. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 380 с.
6. Горностай П.П. Психологія малих груп: структура, динаміка, ідентичність. *Педагогічна і психологічна наука в Україні*. Т. 2. Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. Київ: Педагогічна думка, 2012. С. 115-125.
7. Горностай П.П. Психологічний феномен «Ми». *Соціальна психологія*. 2006. № 2 (16). С. 88-96.
8. Іягла Ванзант І. Використання внутрішньої сили. Ноттінгем: Хей Хаум, 2017. 194 с.
9. Катценбах Дж., Сміт Д. Командна мудрість: створення високоєфективної організації. Київ: ArtHuss, 2019. 376 с.
10. Кен Сігал. Шалено просто. Ідея, що привела Apple до успіху. Київ: ArtHuss, 2023. 212 с.
11. Красницька О.В. Мотиваційна промова командира як засіб формування психічної стійкості військовослужбовців та спонуки до дії. *Військова освіта*. 2022. С. 123-135.
12. Красницька О.В. Постать справжнього командира-лідера. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2022. № 2. С. 111-120.
13. Ленсіоні Патрік. Ідеальний командний гравець. Як розпізнати й розвинути три основні якості. Харків: КСД, 2017. 192 с.
14. МакКрістал Стенлі, Коллінз Тантум, Сільверман Девід, Фасселл Кріс. Команда команд. Нові правила взаємодії у складному світі. Харків: Моноліт-Bizz, 2018. 416 с.
15. Макрейвен Вільям. Застеляйте ліжко. Київ: вид. група «КМ-БУКС», 2023. 128 с.
16. Морган Дж. Лідер майбутнього. 9 навичок та ідей, що зроблять вас успішними в наступні 10 років. Харків: Віват, 2022. 320 с.
17. Олпорт Г. Особистість у психології. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. С. 108-112.
18. П'юселік Френк. Робота з ПТСР/PTSD. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nTBdn9IIWGA>.
19. Реале Дж., Антисері Д. Західна філософія від витоків до наших днів. Від романтизму до наших днів. Київ: Yakaboo Publishing, 2021. С. 89-94.
20. Фурман А.А. Методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості. *Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х т.* Тернопіль: ЗУНУ, 2021.

Т. 4. С. 324-348.

21. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості: наук. 3-є вид., скор. Тернопіль, 2016. 64 с.
22. Хайрулін О.М. Ігровий імператив сучасної війни. *Психологія і суспільство*. 2019. №3-4. С. 73-94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.073>
23. Хміляр О.Ф. Амбітність – особлива чеснота високоєфективних малих команд. *Актуальні проблеми психологічного забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів: зб. матеріалів IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 жовтня 2023 р.)*. Київ: ДНДІ МВС України, 2023. С. 141-143.
24. Edmondson Amy. Right Kind of Wrong: Why Learning to Fail Can Teach Us to Thrive. Cornerstone Penguin, 2023. 368 p.
25. Gergen K.J. Social theory in context: Relational humanism. The mark of the social: discovery or invention? Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1997. P. 213-230.
26. Lencioni Patrick. Death by Meeting: A Leadership Fable...About Solving the Most Painful Problem in Business. Jossey-Bass, 2004. 251 p.
27. Peter Senge. The Fifth Discipline. The Art and Practice of The Learning Organization. Toronto. Random House, 2006. 464 p.

REFERENCES

1. Bliumental', K. (2016). Stiv Dzjobs: lyudyna, yaka myslit' po-inchomu [Steve Jobs: person who thinks differently]. Ternopil: educational book «Bogdan» 288 p. [in Ukrainian].
2. Brays, H. Hoffiman (2020). Chervona komanda. Yak nestandardne myslennia sprychynilo revoluyutsiyu v armiy's'komu ukladi ta yak vono mozhe transformuvaty vash bisnes [Red team. How lateral thinking caused a revolution in army structure and how it can transform your business]. Kharkiv: Fabula. 256 p. [in Ukrainian].
3. Vasiutynskyi, V.O. (2006). Interaktyvno-fenomenolohichni parametry funktsionuvannia kolektyvnykh sub'yektiv [Interactive phenomenological parameters functioning of collective subjects]. Visnyk Chernihiv's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Tarasa Chevchenka – Chernihiv State Herald Pedagogical University title Tarasa Chevchenka. Volume 41, 43-47 [in Ukrainian].
4. Villink, D., Bedin, L. (2020). Absolyutna vidpovidal'nist': uroku liderstva vid «mors'kykh kotukiv» [Absolute responsibility: leaderchip lessons from «fun seals»]. Kyiv: Knygolove. 400 p. [in Ukrainian].
5. Horbunova, V.V. (2014). Psykholohiia komandotvorenna: tsinnisno-rol'ovyy pidkhdid do formuvannia ta rezvytku komand [Psychology of teane luilding: value role approach to the formation and development of teams]: monograph. Zytomyr: Publisning house ZYDU title Ivana Franka. 380 p. [in Ukrainian].
6. Hornostaai, P.P. (2012). Psykholohiia malykh hrup: struktura, dynamika, identychnist' [Psychology of small groups: structure, dynamics, identity]. Pedagogichna I psykholohichna nauka v Ukraini. T. 2. Psykholohiia, vikova fiziolohiya ta defektolohiia [Psychologi, age physiologi and defektology]. Kyiv: Pedagogical thought. P. 115-125 [in Ukrainian].
7. Hornostaai, P.P. (2006). Psykholohichnyy fenomen «My» [We are a psychological phenomenon «We»]. *Social'na psykholohiia – Social Psychology*, 2, 88-96 [in Ukrainian].

8. Iyanla Vanzant, I. (2017). *Vykorystannia vnutrichn'oi syly* [Inner strength]. Nottingham: Khri Khaum. 194 p. [in English].

9. Kattsanbush, Dzh., Smit, D. (2019). *Komandna mudrist'*: stvorennia vysokoeffektyvnoi orhanizatsiyi [Team wisdom: creation of a highly effective organization]. Kyiv: ArtHuss. 212 p. [in Ukrainian].

10. Ken Sigal (2023). *Shaleno prosto. Ideia, shcho pryvela Apple do uspihku* [Insanely simple an idea that led Apple to success]. Kyiv: ArtHuss. 212 p. [in Ukrainian].

11. Krasnytska, O.V. (2022). *Motyvatsiyna promova komandrya yak zasib formuvannia psikhichnoyi stiykosti viys'kovosluzhbovtsiv ta sponuky do diyi* [Some soft of motivational-poster as a means of forming mental stability of servicemen and incentives to action]. *Vys'kova osvita – Military education*, June, 123-135 [in Ukrainian].

12. Krasnytska, O.V. (2022). *Postat' spravzhn'oho komandrya-lidera* [The figure of a real commander-leader]. *Naukovi zapysky hizhyns'koho derzhavnogo universytetu imeni Mykoly Hoholia. Psikhologo-pedagogichni nauky. – Scientific Papers Nizhynsk state pedagogical university title Mykoly Hoholia. Psychologist-pedagogical sciences*, 2, 111-120 [in Ukrainian].

13. Lensioni, Patrik (2017). *Ideal'nyi komandnyi hravets'*. *Yak rozpoznavaty i rozvynuty try osnovni yakosti* [The ideal observer. How to recognize and develop three basic qualities]. Kharkiv: KSD. 192 p. [in Ukrainian].

14. McCrystal, Stanly, Kollinz, Tantum, Silwerman, Devid, Fassell, Kris (2018). *Komanda komand. Novi Pravyla vzaemodiya u skladnomu sviti* [Team of teams/ New rules of interaction in a complex world]. Kharkiv: Monolit-Bizz. 416 p. [in Ukrainian].

15. McCrey ven, Villiam (2023). *Zasteliayte lizhko* [Make the bed]. Kyiv: KM-BUKS Publishing Group. 128 p. [in Ukrainian].

16. Morgan, J. (2022). *Lider Maybutn'oho. 9 navychok ta idey, scho zrobliat' vas uspishnymy v nastupni 10 rokiv* [Leader of the future. 9 skills and ideas, what will make you successful in the next 10 years]. Kharkiv: Vivat. 320 p. [in Ukrainian].

17. Olport, H. (2020). *Osobystist' u psikhologii* [Personality of psychology]. Kyiv: Yakaboo Publishing. P. 108-112 [in Ukrainian].

18. P'iuselik, Frenk (2015). *Post-travmatychy stresovy rozlad (PTSR). Profilaktyka ta likuvannia* [Post-traumatic stress disorder (PTSD)]. Prevention and treatment. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nTBdn911WGA> [in Ukrainian].

19. Reale, J., Antyseri, D. (2021). *Zakhidna filosofiya vid vytokiv do nashykh dniv* [Western philosophy from its origins to the present day. From romanticism to the present day]. Kyiv: Yakaboo Publishing. P. 89-94 [in Ukrainian].

20. Furman, A.A. (2021). *Metodologia psikhologichnoho piznannia smyslozhytvevoyi sfery osobystosti* [Psychological cognition methodology of the meaning-sphere of personality]. *Systema suchasnykh metodologii: khrestomatiia u 4-kh tomakh; uporyadnyk, redaktor, perekladach A.V. Furman – The system of modern methodologies: in 4 volumes; compiler, editor, translator A.V. Furman*. Ternopil: ZUNU. V. 4. P. 324-348 [in Ukrainian].

21. Furman, A.V. (2016). *Psikhodiahnjstyka osobystisnoyi adaptovanosti: 3-te nauk. vyd., skor.* [Personal psychodiagnosis adaptability: 3rd scientific publication]. Ternopil. 64 p. [in Ukrainian].

22. Khairulin, O.M. (2019). *Ihrovyi imperatyv viyny* [Came

imperative of modern warfare]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 73-94 [in Ukrainian].

23. Khmiliar, O.F. (2023). *Ambitnist' – osobluva chesnota vysokoeffektyvnykh malykh komand* [Ambitiousness is a basic virtue high-performance small teams]. *Aktual'ni problem psikhologichnoho zabezpechennia sluzhbovoyi diyal'nosti pratsivnykiv pravoochornnykh organiv: zbirnyk materialiv – Actual problems of psychological support service activities of law enforcement officers: collection of materials*. Kyiv: DNDI MVS Ukrain. P. 141-143 [in Ukrainian].

24. Edmondson, Ami. (2023). *Right Kind of Wrong: Why Learning to Fail Can Teach Us to Thrive*. Cornerstone Penguin, 368 p. [in English].

25. Gergen, K.J. (1997). *Social theory in context: Relational humanism. The mark of the social: discovery or invention?* Lanham: Rowman & Littlefield Publishers. P. 213-230 [in English].

26. Lencioni Patrick (2004). *Death by Meeting: A Leadership Fable...About Solving the Most Painful Problem in Business*. Jossey-Bass. 251 p. [in English].

27. Peter Senge (2006). *The Fifth Discipline. The Art and Practice of The Learning Organization*. Toronto. Random House. 464 p. [in English].

АНОТАЦІЯ

ХМІЛЯР Олег Федорович.

Мала команда як ефективна група та осередок лідерства.

Створення близької до ідеальної малої команди, здатної вирішувати завдання, непосильні для звичайної групи фахівців, є тривалим і копітким процесом. Причому вміння працювати в команді постає найціннішою властивістю особистості. В контексті висвітлення психософійних закономірностей формування високоєфективної малої команди запропонована авторська концепція, що презентує її як еталонну модель обдарованих і талановитих особистостей, злагоджену діяльну одиницю, особливий осередок лідерства, гнучкості та психологічної сумісності. Водночас, розкриваючи продуктивність роботи малої команди у символічному діапазоні двох образів «простота – складність», вказується, що згідно з першим ефективність успіху закорінена в умінні працювати лише з маленькими командами розумних людей. Як тільки кількість осіб у команді зростає, то й автоматично зростає індекс її складності. Психософійна характеристика команди з двох людей дала змогу висновувати, що вона є дієвішою, конструктивнішою і вмотивованішою, порівнюючи із великою командою. Доведено, що запорукою успішності команди з двох осіб постає цілісне переважання в ній п'яти компонентів: психологічної безпеки, надійності, структури й чіткості, усвідомленості, впливовості. Крім того аргументовано, що мала команда становить однорідну бойову одиницю, оскільки породжує розвиткове функціонування нового емерджентного розуму, потреба в якому істотно зростає за умов високої небезпеки, постійних змін й у буденних ситуаціях невизначеності. Підкреслено, що злагоджена робота малої команди в обставинах небезпеки вимагає швидкої адаптивності, постійного переоцінювання обстановки, обговорення й узгодження вчинкових дій. У такій команді її члени, щохвилини надсилаючи сигнали один одному й декодуючи відповіді, розуміють кожен крок

і намір свого партнера, оскільки це запорука їхнього життя і перемоги.

Ключові слова: *особистість, мала команда, командна інтеракція, амбітність, чесноти малої команди, ефективність, сенс, рішення, успіх.*

ANNOTATION

Oleg KHMILYAR.

A small team as an effective group and center of leadership.

Building an ideal small team capable of solving problems that are beyond the capacity of an ordinary group of specialists is a long and exhausting process. This article presents the ability to work in a small team as the most valuable personality trait. Describing the small team philosophy as highly effective, the author of the article presents it as a reference model of gifted and talented individuals, a well-coordinated combat unit, a special centre of leadership, flexibility and psychological compatibility. Revealing the effectiveness of a small team in the symbolic range of two images of “Simplicity”-“Complexity”, the author derives the symbolic rule of “Simplicity”: the effectiveness of success is rooted in the ability to work only with small teams of smart people. It is proved that as soon as the number of people in a team increases, “Complexity” is automatically introduced. The article also describes the

philosophy of a two-person team. It is proved how much more effective, constructive and motivated it can be compared to a large team. It is highlighted that the key to the success of a two-person team is the holistic dominance of five components: 1) psychological safety; 2) reliability; 3) structure and clarity; 4) awareness; 5) influence. It is found out that a small team is a homogeneous combat unit, since it is designed to promote the origination of a new, emergent mind, the need for which increases significantly in the conditions of high danger, constant change and uncertainty. The author emphasises that the coordinated work of a small team in a dangerous environment requires rapid adaptability, constant reassessment of the situation, discussion and coordination. In such a team, its members, sending signals to each other every minute, decoding the responses, should understand every step and intention of their partner, as this is the key to life and victory.

Key words: *personality, small team, team interaction, ambition, small team virtues, efficiency, meaning, decision, success.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Віктор МОСКАЛЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Оксана ФУРМАН.**

Надійшла до редакції 08.03.2024.

Підписана до друку 19.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Хміляр О.Ф. Мала команда як ефективна група та осередок лідерства. Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 149-158. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.149>

Діна КУЗЬМИНСЬКА
**ІДЕЯ КРЕАТИВНОЇ РЕФЛЕКСИВНОСТІ
ТА ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ**

Dina KUZMYNSKA
**THE IDEA OF CREATIVE REFLEXIVITY
AND ITS PSYCHOLOGICAL SUBSTANTIATION**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.159>

УДК: 159.923.2

Актуальність теми дослідження. В епоху глобалізації, соціально-економічної нестабільності й особливо в умовах війни людина зобов'язана володіти низкою вкрай необхідних здатностей: підтримання психічного здоров'я та працездатності, швидкого відновлення ресурсів, оперативного пошуку нових шляхів самовизначення і засобів повсякденної конструктивної самореалізації. А це означає, що дедалі більшого значення набуває *рефлексивний потенціал особистості*, її здатність самоусвідомлювати й адекватно оцінювати себе і навколишній світ, щоб ефективно діяти у природному середовищі та соціальному довкіллі, які постійно змінюються. До того ж у структурі властивостей особи виняткове місце посідає така важлива особистісна риса, як *рефлексивність*, котра формує її більш адекватне ставлення до себе як до автора власного самобутнього шляху. Тому кожен громадянин покликаний періодично переосмислювати здобутки власного соціокультурного досвіду, оновлювати, досвідно доцільні та ефективні засоби подолання внутрішніх перешкод і зовнішніх обставин, приймати до зреалізування оптимальні та програмні способи саморозвитку, самовдосконалення, самотворення.

Водночас глобалізовані суспільні реалії України постійно ускладнюють вимоги до рівня професійності фахівців, їх психологічної готовності до виконання інноваційних завдань у різних сферах соціального життя, передовсім у соціогуманітарній. З огляду на вище зазначене, нагальним завданням вищої школи в умо-

вах напруженого воєнного стану і безперервних політико-економічних змін є переосмислення концептуальних психодідактичних положень стосовно цілей, цінностей, змісту, форм і методів професійної підготовки майбутніх учителів. Адже у ситуації складних запитів сьогодення їх вишкіл має бути спрямований насамперед на забезпечення здатності до самоосвіти, активної – якісної і творчої – реалізації професійних функцій. Для цього варто навчити студентську молодь адекватним засобам самовираження, саморозкриття, що, своєю чергою, актуалізує проблемне осягнення форм, методів і технологій формування *креативної рефлексивності* майбутніх учителів закладів середньої освіти у процесі їхньої професійної підготовки.

Наукова проблема. Істотні труднощі теоретичного і практичного характеру в напрямку дослідження проблемного поля рефлексії, рефлексивності полягають у його недостатньому інтелектуальному опрацюванні, передовсім у проєкції на адекватну високій складності цього психологічного упередження, повноті його методологічного забезпечення. І хоча рефлексія розглядається із позицій різних базових психологічних категорій (діяльності, дії, психічних процесів, здібностей та ін.), усе ж має місце переважно неklasична методологічна оптика системного і діяльнісного підходів [14; 18], що дає одноаспектну й відтак редуковану її теоретичну проєкцію. Шонайперше мовиться про *суперечності гносеологічного порядку*, а саме:

між потребою у виявленні психологічної сутності феномену креативно-рефлексивних проявів особистості, зокрема в обґрунтуванні критерійних ознак та психозмістового наповнення складових, компонентів, актів і механізмів самоусвідомлення здобувача професійної освіти, та явно недостатнім теоретико-експериментальним опрацюванням цього питання в сучасній вітчизняній психології;

між потребою суспільства у фахівцях, готових проявляти рефлексивні та креативні здібності в будь-якій практичній діяльності, і неспроможністю існуючих освітніх систем до підготовки фахівців із таким набором професійних компетентностей і головне – із розвинутою здатністю мислити предметно, ефективно, корисно.

Подолання цих суперечностей становить актуальну проблему, яку будемо прагнути вирішити чинним дослідженням насамперед шляхом ускладнення методологічної оптики – *циклічно-вчинкового підходу* А. В. Фурмана як осереддя постнекласично зорієнтованої вітакультурної методології [2; 5; 14; 16-18; 21].

Стан наукової розробки теми дослідження.

У надрах філософських концепцій Дж. Лока, І. Канта, І. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегеля, Е. Гусерля, М. О. Бердяєва та інших мислителів рефлексія розглядалась переважно як механізм пізнання суб'єктивної реальності, що дало підстави визнати методологічний статус рефлексії у психології. У роботах Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюка, М. Й. Боришевського, В. А. Роменця, О. В. Савченко, Я. М. Бугерко рефлексія слугує загальнопсихологічним принципом пізнання усвідомлених і довільних психічних процесів та явищ, зокрема закономірностей та особливостей онтогенетичного розвитку самосвідомості людини.

Крім того, особливо значущий прорив в обґрунтуванні рефлексії як атрибутивного процесу в перебігу діяльності й одночасно надважливого моменту в механізмах її розвитку (Г.П. Щедровицький і школа) [14, т.4, с. 5-122; 23], А. В. Фурман [14, т. 4, с. 123-373, т. 5; 16]. До прикладу, доведено, що саме рефлексія є ядерним новоутворенням методологічного мислення, причому не лише його еволюційним осереддям, а й постанням та утвердження філософської методології в цілому. Так, український науковець, проаналізувавши стадії розвитку методологічної рефлексії як компоненти вчинення, вперше нещодавно запропонував *матрицю генези* вказаної рефлексії як канонічного в ч и н к у творення

методології майбутнього, що причинно інтенційована низкою новопосталих проблемно-комунікативних ситуацій і знаходить утілення та відображення у рефлексивно-вчинковому сценарії метаметодологування.

В останні роки активізувалися наукові дослідження щодо різних проявів рефлексії, а саме вивчаються професійна рефлексія як механізм саморозвитку майбутніх психологів (А. І. Іващенко), психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі (Я. М. Бугерко), психологія рефлексивної компетентності особистості (О. В. Савченко). Рефлексивне узмістовлення освітнього процесу, на думку Я. М. Бугерко, є невід'ємним чинником творення повноцінного культурно-психологічного часопростору, оскільки дає змогу найбільш продуктивно розкрити потенціал учителя та учня в їхньому спільному когнітивному, соціальному, смисложиттєвому та духовному зростанні на засадах гуманізму, взаємотворчості, усвідомленої внутрішньої мотивації. Науковиця, вказуючи на те, що провідною діяльністю школярів, на противагу поширеній думці, є не стільки навчальна, як соціокультурна, оскільки одним із показників сформованої навчальної діяльності здобувачів освіти (як учнів, так і студентів) є високий рівень її свідомої регуляції, розкриває сутність модульно-розвивальної системи навчання А. В. Фурмана як такої, що перетворює учасників освітнього процесу в суб'єктів розвитку етнонаціональної культури і самотворення їх психодуховного Я [1; 24]. О. В. Савченко трактує рефлексивність крізь призму компетентнісного підходу як утворення достатньо зрілої психіки, функціонування якого забезпечує високу продуктивність виконання діяльності. Рефлексивну компетентність дослідниця виводить на рівень важливої метакомпетентності особистості, яка є інтегративним особистісним утворенням, що формується в ході набуття суб'єктом рефлексивного досвіду, поєднуючи спеціальні рефлексивні здібності, функціонування яких координує та оптимізує діяльність інших компонентів досвіду, забезпечує високий рівень продуктивності різних форм рефлексивної активності; саме органічну єдність вказаного феномену становлять рефлексивні здібності, рефлексивний досвід, рефлексивний потенціал та рефлексивна активність. За умови злагодженого функціонування зазначених елементів формується чотири взаємозалежних компоненти рефлексивної компетентності: 1) інформа-

ційний (метакогнітивна поінформованість суб'єкта стосовно власної рефлексивної активності, модель «Я-рефлексуючого»); 2) інструментальний (система когнітивних, метакогнітивних та особистісних рефлексивних умінь); 3) оцінково-мотиваційний (система критеріїв оцінювання рефлексивної активності суб'єкта, система його здібностей до прогнозування власної активності, палітра життєвих завдань на саморозвиток); 4) поведінковий (система сформованих рефлексивних стратегій, рефлексивність як когнітивно-стильова властивість особистості, рефлексивний стиль розв'язування внутрішніх протиріч у проблемно-конфліктних ситуаціях) [13].

Теоретичні та прикладні питання розвитку рефлексивності учителів початкових класів висвітлено у педагогічній і психологічній науках, передусім у таких аспектах, як теоретичні та методологічні основи, оргструктурні та досвідно-динамічні особливості системного моделювання рефлексивної компетентності особистості (О. В. Савченко), концептуальні та програмово-засобові засади рефлексивного узмістовлення лонгітюдного інноваційно-рефлексивного експерименту з модульно-розвивального навчання А. В. Фурмана (Я. М. Бургерко), організаційно-методичні особливості становлення професійної рефлексії майбутніх фахівців у системі вищої освіти (В. А. Семиченко, Т. М. Яблонська, К. Т. Павелків, О. І. Герасимова та ін.); методи формування рефлексивних умінь майбутніх педагогів (Т. А. Авксентьева, А. П. Лісниченко) й, зокрема, вчителів початкових класів (М. Ю. Прокоф'єва, О. В. Кузнецова, В. М. Денищик та ін.). При цьому тут загальний методологічний фундамент міждисциплінарного пошуку становлять принцип творчої самодіяльності С. Л. Рубінштейна [12] і новітня методологія психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості А. А. Фурмана [15].

Попри значну увагу зарубіжних та українських учених до проблеми активізації професійної діяльності й розвитку рефлексивності фахівців у цілому та освітян зокрема, питання розвитку креативної рефлексивності учителів у системі фахової освіти є малодослідженим, що виявляється у відсутності єдиного розуміння сутності й змісту теоретично визначеної моделі, науково обґрунтованих та апробованих психологічних умов їх розвитку в процесі чітко організованої професійної освітньої діяльності здобувачів.

Мета дослідження: створення базової концептуальної моделі розвитку креативної рефлексивності майбутніх учителів початкових класів як інтегрального внутрішнього чинника їх компетентнісного мислевчинення.

Для досягнення поставленої мети в найближчому майбутньому нам треба буде вирішити такі завдання:

1) здійснити філософсько-психологічний аналіз рефлексії в її основних модусах і специфікаціях та аргументувати рефлексивність особистості як комплексну психологічну проблему;

2) системно і методологічно аргументувати психологічні умови та особливості творчої рефлексивності студентів у системі професійної педагогічної освіти;

3) створити та обґрунтувати у логічному взаємодоповненні методологічну, теоретичну та емпіричну (оргдіяльнісну) моделі розвитку креативної рефлексивності майбутніх учителів;

4) розробити та реалізувати програму емпіричного психологічного дослідження динаміки розвитку креативної рефлексивності під час професійної підготовки учителів початкових класів.

Об'єкт пошуку становить психодідактично актуалізований в навчальному процесі закладів вищої освіти рефлексивний потенціал і творчі здібності особистості майбутнього вчителя.

Предметом дослідження є психологічні умови та особливості розвитку креативної рефлексивності студентів педагогічного коледжу у їх системотвірному осередді – рефлексивному вчиненні, або *вчинку креативного рефлексування*.

Метою чинної наукової розвідки є виконання завдань першого етапу на шляху пізнання обраного нами об'єкта дослідження у його сегментованому фокусі, а саме *психологічне обґрунтування ідеї креативної рефлексивності як керівного задуму подальшої концептуалізації актуального предметного поля авторського пошуку*.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Інтенсифікувати освітній процес у рамках професійної підготовки педагога найкраще шляхом актуалізації його внутрішніх психодуховних ресурсів. Серед цих ресурсів центральне місце посідає *особистісна рефлексивність* студентів, що характеризує

вищі ступені розвитку їхньої самосвідомості. Особливу психодидактичну цінність, на наше переконання, становить *креативна рефлексивність* учителя початкових класів. До того ж поняття «рефлексивність» є відносно новим у психології, тому його зміст, обсяг і значення досі повною мірою не конкретизовано, хоча й існують спроби його первинного визначення (див. [3]). Очевидно, що рефлексивність на рівні особи – це властивість, риса чи стан свідомості, а рефлексія – психічний чи особистісний процес. У такому разі рефлексивність *актуалізується та розвивається через здатність до рефлексії*. У будь-якому разі рефлексивність у своїй генезі проходить певний шлях розвитку від фрагментарних, окремих оприявленнь у лоні інших пізнавальних і, ширше, когнітивних процесів до її цілісно самісного екзистенціювання як особистісної риси-властивості дорослої людини, а саме як її самотуття інтелектуальна здатність до власного багатоаспектного самоусвідомлення – ментального і соціального досвіду, спонук і засобів діяльності, психо-емоційних та інтенційних станів, повсякденних та екзистенційних проблем, процесу і результатів свого мислевчинення та ін.

Водночас рефлексія – це конкретний прояв рефлексивності на рівні життєактивності людини у формі самісного життєпотоків свідомості. Причому в одній ситуації вона може виявлятися побіжно, фрагментарно, або навпаки – системотвірною, виразно організуюче. Очевидно, що *рефлексивність є загальнолюдською самоусвідомлювальною здатністю*, хоча у різних людей вона має неоднакову внутрішню збалансованість, феноменальну вираженість. І ще: якщо початково рефлексія – це процес самопізнання, то рефлексивність – сама можливість існування цього процесу в поведінці, спілкуванні, діяльності, вчинках людини.

Водночас *рефлексія* становить сутнісне осереддя методологічного мислення і методології, яка, зі свого боку, виникає на підґрунті тотального уприсутнення рефлексії і покликана розв'язати чи зняти її парадокси, а також перетворити *рефлексування* у регулятивну і унормовану логіко-сміслову процедуру, створити для неї спеціальні засоби і методіку; і цим методологічне мислення схоже до філософського, у якого наслідую дану атрибутивну характеристику [16, с. 76-80]. У авторській концепції метаметодологування А. В. Фурмана рефлексивне замикання є четвертою, завер-

шальною стадією розиткового становлення методологічного мислення як мислення над мисленням про світ. Повний учинковий цикл такого замикання здійснюється завдяки різноманітним рефлексивним отождоженням і за принципом кватерності охоплює чотири онтогенетичні стадії:

«1 – *ситуація рефлексивного мислевчинення*: поєднання зануреного у світ діяльності мислення із самою діяльністю, у результаті чого отримана миследіяльність як універсальна сфера активної присутності людини в матеріальному світі; так постає методологія як рефлексія із приводу власних МД і мислевчинення.

2 – *мотивація рефлексивного мислевчинення*: уподібнення мислення, у яке занурена онтологія МД із самою миследіяльністю, коли методологія проектує, конструює, пізнає і критикує саму себе, проектуючи, конструюючи, пізнаючи і критикуючи таким чином діяльність загалом; відтепер методологія розвивається як самотуття миследіяльна сфера рефлексивного методологування.

3 – *удіяльнення рефлексивного мислення*: здійснення конкретного вчинкового акту як отождоження рефлексивного мислення із мисленням рефлексованим, тобто із мисленням мисленнєвим, отриманим унаслідок попередніх двох уподібнень; далі методологія оформляється як канонічна рефлексія самої себе, як особливий спосіб зв'язку рефлексії та діяльності, врешті-решт як самотутній канал сферного уреальнення МД і професійного методологування.

4 – *рефлексивне практикування* – післядіяльна онтологема вчинення, що характеризує зняття, отождоження і водночас збереження на новому рівні буттєвості, актуалізаційних і трансляційних мегапросторів відтворення діяльності у фінальних актах системної рефлексії стосовно продуктивності та корисності здійснюваного відтворення як циклічно завершуваного вчинку» [16, с. 79].

Наведені засадничі змістовлення стадій рефлексивного мислевчинення прийняті нами за *методологічні орієнтири* дослідження на висхідному етапі пізнавальної творчості, тобто під час психологічного аргументування самої ідеї креативної рефлексивності й у напрямку пропедевтичного окреслення контурів учинку креативного рефлексування особистості здобувача вищої освіти.

Передовсім укажемо на фундаментальні праці визнаного українського мислителя В. А. Роменця із психології творчості [11] та із психо-

дидактики виховання творчих здібностей у студентів [9]. Зокрема, він доводить, що у найзагальніших та найістотніших рисах творчість є виробництвом певного оригінального продукту для комунікаційної мети, оскільки оригінальність і комунікація стосуються кожного виду творчості; на відміну від адаптації, творчість передбачає активну зміну довкілля людиною, проте адаптивна і творча дії поєднані між собою такою ознакою як доцільність [11, с. 121-128, 175-192]. Володимир Роменець описує наявність і важливість – поряд з інтелектуальною та естетичною – творчості моральної, або творчості моралі, яка є непопущним ґрунтом мислительної та естетичної діяльностей людини і їхнім остаточним сенсом, безпосереднім «механізмом» зазначеної творчості виступає вчинок у його психологічній структурі, а він, будучи породженим людською сутністю особи, є істинним творенням нових форм, ознак-якостей психічного насамперед тоді, коли має моральне значення. При цьому творчі суб'єктивні здібності людини (натхнення, інтуїція, фантазія, мислення) тісно переплетені з теоретичною та практичною поведінкою: інтуїція пов'язана із практичним інтелектом, мислення – із теоретичним, а уява постає у ролі посередника між ними, тому їй потребує створення найбільш оптимальних умов розвитку [Там само, с. 193-209, 185].

У процесі виховання творчих здібностей у студентів В. А. Роменець ключову роль відводить найбільш інтелектуальній роботі, а саме *науково-дослідній*, психологічною основою якої вважає творчість, тому період юнацького віку, сенситивний для наукових пошуків, варто використовувати не стільки для накопичення знань, скільки для постановки актуальних проблем, для усвідомлення та реалізації молоддю творчого наукового покликання. Мислитель-психолог переконаний, що варто виховувати не ізольовані творчі компоненти – інтуїцію, уяву, мислення тощо, – а творчу індивідуальність у цілому, вважаючи, що завдання викладача полягає у своєчасному заохоченні творчих зусиль студентів та зміцненні віри у їхні сили; крім того, потрібно навчати молодь бачити проблему, захоплюватися нею з метою її самостійного, оригінального розв'язання у майбутньому [9]. Чільне місце у професійній підготовці студентів у педагогічній системі академіка Роменця відводиться бібліографічній справі та реферуванню, які формують критичне ставлення

молодих людей до першоджерел і розвивають позицію дослідника.

Серед незорого масиву наукових пошуків у царині психології творчості, що здебільшого постає філософським підґрунтям теоретичного осмислення та емпіричного опрацювання *людської креативності*, виокремимо оригінальні концепції трьох зарубіжних науковців: Кена Робінсона, Керол Двек та Алана Макліна. Так, перший витлумачує творчість як процес формування оригінальних ідей, котрі мають цінність, як здатність щось робити й одночасно уявно практикувати. Творчий процес, рідко досягаючи вершин подієвої цілісності та завершеності, за психічним напруженням близький до інтелектуального, себто когнітивно розмаїтого, полідинамічного, екзистенційно унікального. У своєму актуалізованому плинні-розвитку він охоплює сукупність різних розумових функцій, комбінацій навичок та особистісних рис, що джерелить із засвіту спонтанних, духовно необмежених рамками буттєвості, задатків особи, котра здатна комбінувати нові конфігурації і вбачати унікальні схематизми, мислити продуктивно і діяти осмислено, розсудливо, рефлексивно. Тут автор цитує відому метафору К. Г. Юнга як загальне настановлення на самоздійснення: «Я – не те, що зі мною сталося. Я – те, чим я вирішив стати» [7, с. 144].

Окрім того, реалізувати для особи свій творчий потенціал, як уважає К. Робінсон, означає не тільки навчитися мислити, а й відчувати, урізноманітнити сферну мозаїку своїх почуттів. Тоді непересічність і справжність стануть двома наріжними каменями особистісного зростання та індивідуального самовдосконалення. Саме у взаємодоповненні інтелектуальності та почуттєвості відкривається можливість налагодження паритетних міжсуб'єктних стосунків з навколишніми, їх обоїльного ситуаційного психокультурного збагачення.

Отже, відштовхуючись од цілком природного індивідуалізму, кожна дитина потенційно є неповторною особистістю із вродженими творчими задатками й відтак із спроможностями, здібностями, талантами. Тому система освіти має бути зосереджена не стільки довкола передачі знань (тим більше, що це особистісний продукт певних інтелектуально-вольових зусиль і тривалої навчальної праці вихованця), скільки довкола психодуховного світу дитини-наступника, де, крім розумових і соціальних здатностей, винятково важливу роль віді-

грають емоційно-почуттєва і потребо-мотиваційна сфери. Зокрема, «нехтування» вивченням почуттів та їхнього місця у структурі інтелекту має катастрофічні наслідки й у філософії, і в освіті. «Чутливість відіграє значно більшу вагомість у пізнанні, ніж загалом вважають і визнають» (Луї Арно Рейд). Бути чутливим до себе й до інших – ключовий елемент розвитку особистих рис-якостей, які так потрібні сьогодні у бізнесі, спільноті та особистому житті [7, с. 167].

Окрім того, К. Робінсон вважає, що вчитель повинен володіти лабільними лідерськими властивостями у трьох аспектах творення благодатного педагогічного довкілля – особистісному, груповому, культурному. Так, у персональному плані він покликаний усіляко сприяти розвитку творчих здібностей кожного учасника освітньої організації, дотримуючись вимог трьох ключових принципів: кожна особа має творчий потенціал, новаторство – це дитя уяви, всі і кожен може навчитися перебувати у стані творчості; у груповому – реалізувати акти утворення та підтримки життєдіяльності динамічних творчих команд, керуючись такими принципами: творчість процвітає в розмаїтті, вона обоюдно співробітництво і головне – потребує часу; в культурному – підтримувати загальну культуру новаторства і дотримуватись таких принципів: гнучкості, допитливості та плекання окремого простору культуротворення. Компанії, які максимально розвивають таланти своїх співробітників, згодом переконаються, що останні максимально употужнюють їх. Саме в цьому полягає могутність інновацій і незмінна перспектива творчого лідерства, що характерно й для освіти. Навчаючи задля творчості, вчителі мають завдання: а) заохочувати учнів до експериментів і досліджень та спонукати не боятися помилок; б) мотивувати їх до нових ідей, які не будуть негайно розкритиковані; в) спонукати до вираження почуттів; г) сприяти осмисленню етапів творчої праці; д) поглиблювати розуміння ролей, що їх виконують інтуїція та естетичні судження; е) підтримувати критичне оцінювання ідей [7, с. 223].

В контексті розвитку креативної рефлексивності молоді неможливо оминати увагою концепцію *мисленнєвого зростання*, яку запровадила американська психологиня, Керол Двек у книзі «Налаштуйся на зміни. Нова психологія успіху» [25]. Авторка обстоює два типи мислення: *фіксоване*, або *стале мислення*, та *мислення зростання*. Люди з

фіксованим типом мислення вважають, що в кожного з нас є певні здібності від народження, і саме у цих сегментах суспільного життя можна розвиватися, хоча намагатися досягти успіху в інших галузях не варто, бо це неможливо. Люди, яким притаманне мислення підсилювальне, упевнені, що їхній успіх більше залежить від них самих, від зусиль, які вони докладають, аніж від здібностей, дарованих природою. І справді, часто особи з меншими генетичними здатностями досягають результатів, оскільки відразу знають, що буде нелегко на шляху до майстерності, проте не залишають своїх намірів після першої невдачі. В оргдіяльній освітній практиці актуалізації такого мислення акцентується увага на підході до навчання, який виражається формою «удосконали себе», а не «покажи себе», на розвивальних, а не на виконавських завданнях, на процесі, а не на результатах навчання. Молодь варто заохочувати визнавати свої сильні сторони, а також пов'язувати успіх зі знаннями, вміннями та зусиллями, а невдачу приписувати не відсутності здібностей, а недостатній сумлінності чи неадекватно обраним стратегіям мислення.

Для нас очевидно, що розвиток креативної рефлексивності корелює з високою мірою притаманності особистості йти шляхом мисленнєвого зростання як передумови самоаналізу, самотворення та самовдосконалення. Вбачаємо за доцільне скористатися рекомендаціями Керол Двек щодо щоденних чесних відповідей на такі *запитання*:

«Які можливості для навчання й розвитку матиму сьогодні я і люди навколо мене?»

Коли, де і як я реалізую план?

Коли, де і як я реалізую новий план?

Коли все вийде, не забудьте запитати себе:

«Що треба робити, щоб не змарнувати досягнень і продовжити розвиватися?»

У будь-якій діяльності, зокрема й освітній, яка спрямована на розвиток креативності та рефлексивності молоді, вагоме місце посідає *внутрішня мотивація* особистості, що підтверджує концепція шотландського психолога-практика Алана Макліна [4]. Цей дослідник описує дане психічне явище крізь оптику таких особистісних рис, як актуальність, керована приналежність, цікавість, контроль і фантазія. До прикладу, керована приналежність як риса-властивість виявляється і розвивається у вихованця за умов, коли навчальні завдання і вправи повно спонукають його до самоствердження, тобто кидають виклик наявним мож-

ливостям його особистості, при цьому дозволяючи певний контроль; причому оптимальним є такий мотиваційний виклик, який перебуває вище рівня їхніх умінь та спроможностей і виводить кожного наступника із їхньої зони внутрішнього комфорту, залишаючи можливість самісного контролю; мовиться, власне, про співдіяльність учителя та учнів на рівні «зони найближчого розвитку» (Л. С. Виготський). Для підтримання цікавості виконуваних завдань мають бути різноманітні, оригінальні, проблемні, часто імовірнісні. Саме такі завдання, з одного боку, захоплюють увагу вихованців, актуалізують їхню фантазію і породжують креативні інсайти, з іншого – мотивують до самооцінювання і самоконтролю, уможливають свободу вибору адекватних чи прийнятних рішень й учинкових дій.

Водночас усі зазначені А. Макліном внутрішні мотиватори більшою чи меншою мірою наявні у грі, яка є відправною точкою для організації освітнього процесу [4, с. 115], слугує еволюціонувальним механізмом, що напружує всі внутрішні струни мотивації для полегшення взаємодії особи із природним середовищем і соціальним довкіллям. Будь-який освітній процес варто планувати так, щоб скористатися цими базовими спонуками. З огляду на це, вбачаємо перспективним активне застосування *рефлексивної ігрової діяльності* під час підготовки майбутнього вчителя у системі професійної освіти, зокрема цілого комплексу настільних ігор творчого змісту. До того ж високі труднощі, спричинені наступністю проблемних завдань і творчих вправ, активізують до життя складні здатності-вміння й одночасно породжують своєрідний мотиваційний потік кожного учасника навчального процесу як оптимальну форму екзистенції його внутрішньої мотивації. За цих умов, досягаючи такого психодуховного стану, особистість повністю занурена в освітню діяльність до такої міри, що забуває про час і все інше, окрім самого діяння. До ключових рис указанного потоку належать чіткі цілі, найкраще поєднання виклику з рівнем знань та умінь, робота на межі своїх можливостей, а також негайний та недвозначний зворотний зв'язок. У цьому оберненому рефлексуванні полягає найповніше вираження максимальної продуктивності навчальної праці.

На аргументоване оформлення ідеї креативної рефлексивності в нашому досвіді пошукування, крім добре відомих досліджень, здійснених свого часу в царині психології творчості

і креативності (Дж. Гілфорд, О.М. Матюшкін, М. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, Т. Рібо, Е. Торранс та ін.), і новітніх розробок у цьому дисциплінарному напрямку (див. вище), конструктивний вплив здійснили щонайменше три епістемологічно довершені теоретичні погляди відомих українських науковців: філософсько-психологічна концепція творчості В. А. Роменця, концепція розвитку професійних творчих здібностей С. К. Шандрука, а також теорія і практика впровадження інноваційної системи модульно-розвивальної освіти А. В. Фурмана із її повним учинково-канонічним циклом освітнього мегапроцесу, психомистецькими технологіями навчання, авторським науково-проектним, психодіагностичним, програмово-методичним та експертним забезпеченням й особливим інноваційно-психологічним кліматом експериментальної школи (О. Є. Фурман [20; 21]). Окреслимо сутнісні здобутки цих теоретичних побудов в інтелектуальній проекції на висвітлювану тут та обстоювану нами ідею.

На тісний взаємозв'язок творчості і рефлексії (післядії) вказують філософсько-наукові погляди В. А. Роменця, який вважає, що, здійснюючи вчинок, особистість виявляє певну моральну активність, оскільки завдання гуманної перебудови світу цілком творче і поза аксіологічним аспектом творчість не має сенсу. Всі вчинки, залежно від форми їхньої реалізації, учений поділяє на дві групи: ті, що розкривають духовне зростання особистості (втілення моральної творчості, героїзм, подвиг) і ті, що є свідченням її духовного занепаду (прояви адаптивно-присосовницької поведінки). Очікувана реакція на вчинок (як оточення, так і самої людини) і реакція дійсна викликають драматичне напруження, яке употужнює мотиви рефлексивності та саму рефлексивність. Здійснюючи рефлексію (післядію) як взаємодоповнення її послідовних етапів – інтеріоризації, катарсису, екстазу (переображення) – особистість приходить до самої себе (див. [10; 11]). Вбачаючи наукову творчість ключовою для розвитку творчих здібностей студентів В. А. Роменець виокремлює конкретні алгоритмічні рекомендації щодо їхнього розвитку: а) відірватися від теоретико-термінологічної схеми, засвоєної поверхово; б) дійти до «первісного факту», здійснити інтуїтивне осягнення; в) оформити його поступово в образі, фантазії; г) опрацювати у вигляді логіко-мисленневої структури. В науково-психологічних інтерпретаціях пропонує

дослідницьких явищ студенти спроможні проявляти такі рівні зрілості: 1) підведення під абстрактну категорію (результат первісної класифікації подій); 2) відтворення події (уявлення потрібних компонентів і достатнє пояснення); 3) конкретна категорійність (віднесення явища до його найближчого поняття); 4) категорійне узагальнення (визначення однієї категорії на засадах її співвіднесення з іншою) [9, с. 196-200].

Модульно-розвивальна система навчання, створена проф. А. В. Фурманом, започаткована 1992 року, пройшовши теоретичну і експериментальну перевірку, аргументує соціально-культурну місію національної освіти, обґрунтовує базовий зміст і нормативи принципів ментальності, духовності, розвитковості, модульності, тому є системою інноваційних освітніх (передусім психомистецьких) технологій та психолого-педагогічних умов, що упредметнюють наукове проєктування та уможливають освітнє дійство цілісного модульно-розвивального процесу. Модульно-розвивальна система полягає в інноваційній багатоваріантності психолого-мистецьких технологій, що в єдності створюють домінування: а) культуротворчої функції освіти над пізнавально-інформаційною; б) інтенсивної розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу над екстенсивно-формуальною, адміністративною; в) психолого-педагогічного узмістовлення освітньої діяльності над навчально-предметним змістом; г) сценарних технік ведення навчального заняття над раціоналістичними моделями і схемами організації освітнього процесу; д) об'єктивних, зокрема критерійно зорієнтованих, показників психосоціального зростання особистості над суб'єктивними, споглядальними і процедурно невизначеними [6; 19].

О. Є. Фурман вводить поняття *інноваційно-психологічного клімату закладу освіти*, яке епістемологічно фіксує самодостатню цілісність органічно притаманних модульно-розвивальному навчанню усталених характеристик: діалогічність, довіра, уважність, взаємодопомога, емпатійність, продуктивність, працездатність, вимогливість, доброзичлива критика [21]. Означеному феномену, за О. Є. Фурман, притаманні такі чинники, як: 1) соціально-психологічна атмосфера – сфера соціокультурного впливу; 2) сфера паритетної освітньої взаємодії і спілкування у просторі закладу освіти; 3) довірливо-діловий характер міжособистісних

стосунків – сфера полімотивації освітньої діяльності кожного учасника освітнього процесу; 4) особливий діяльно-рефлексивний стан свідомості/самосвідомості вчителя і учня – їх позитивно-гармонійна Я-концепція.

У працях проф. С. К. Шандрука (наукова школа А. В. Фурмана) також чітко прослідковуємо зв'язок творчості та рефлексивності. Так, науковець, описуючи поняття професійних творчих здібностей як інтегральної психосоціальної здатності особистості до здійснення вчинку творчості, описує її логіко-канонічну циклічність: а) актуалізоване поєднання когнітивних і креативних процесів під час постановки і вирішення проблемних завдань; б) психологічне конструювання вмотивовано креативного поля мислєдіяльного опрацювання розв'язків професійних ситуацій та вибору найбільш оптимального з них; в) нестандартне професійно-діяльне вчинення; г) критична рефлексія результатів здійсненої продуктивної діяльності та переосмислення досвіду трансцендування. Воднораз він підкреслює, що у процесі становлення креативної особистості професіонала вагому роль відіграє рефлексія успішної креативної діяльності як оцінка отриманого продукту творчості. Крім того, на основі циклічно-вчинкового підходу обґрунтування отримує, поряд з іншими механізмами професійних творчих здібностей, рефлексивно-самоорганізаційний як усвідомлення процесу і результату творчого вчинення, а також вакуальнення саморефлексії, яка уможливорює створення нового чи оригінального продукту, воднораз розвиваючи рефлексивні обрії самісного творчого потенціалу особистості [22, с. 38, 42].

В контексті формування професійних творчих здібностей С. К. Шандрук вказує на важливість проблемно-пошукового та ігрово-імітаційного зорієнтування спільної освітньої мислєдіяльності учасників освітнього процесу, тоді як О. Є. Фурман констатує, що в сучасних освітніх моделях середньої та вищої школи досі панує низькопродуктивний інформаційно-пізнавальний підхід, і доводить, що вимогам комплексного інноваційного розвитку найбільшою мірою відповідає *модульно-розвивальна система навчання*, яка ґрунтується на чотирьох психокультурних принципах: ментальності (орієнтація ЗВО на втілення кращого соціально-культурного досвіду нації, групи, особи), духовності (полягає в інтенсивній роботі викладача і студента над собою з метою максимальної реалізації їхніх емоційно-ін-

телектуальних та духовно-вольових резервів), розвитковості (технологічне і програмно-методичне забезпечення процесу навчання задля прискорення культурного розвитку особистості) і модульності (висока структурно-змістова цілісність, логічна завершеність і функціональна доцільність освітнього модуля) [20, с. 59].

Крім вищевикладеного, зазначимо, що існуючі психологічні концепції витлумачують креативність особистості як певну сукупність розвинених творчих здібностей, що уможливають генерування нестандартних, оригінальних, часто інтуїтивно осягнутих ідей, образів, смислів і способів розв'язання проблем. Вочевидь *креативність* – це системне новоутворення особи, котре характеризується як мислєдіяльно присутнім творчим потенціалом, так і особливою інтенційністю свідомості та винятково напруженою внутрішньою вмотивованістю до спонтанно пошукового творення донині неіснуючого.

Отож, креативні спроможності – це комплекс різноусвідомлених інтелектуальних, мотиваційних і характерологічних складових в інтегральній структурно-функціональній мозаїці життєдіяльності творчої особистості. І тут вкотре варто звернути увагу на проблемне поле взаємодії рефлексії та креативності у цій учинковій самотності людини. Причому *р е ф л е к с і я* у виконанні творчо зорієнтованої особистості розвитково зорганізується в кількох вимірах чи модусах її внутрішньої ось-буттєвості:

по-перше, як наскрізний *свідомісний процес* поведінки, діяльності, спілкування, тобто як безупинний перебіг актів усвідомлення плину зовнішніх (соціальних, природних) ситуацій і подій та певного особистого долучення до них, або ж їх ігнорування;

по-друге, як *обов'язковий компонент будь-якого* більш-менш завершеного *вчинку*, що стимулює і синтетично інтенціює розвиток рефлексивності як базової психодуховної риси-властивості людини;

по-третє, як надважлива мислєсвідомісна і системотвірна, *особистісна риса – рефлексивність*, себто розвинена здатність особи усвідомлювати все те, що відбувається з нею та довкола неї; у цьому разі, скажімо, є підстави говорити про *рефлексивну компетентність педагога* як про «інтегральне особистісне утворення, що формується в ході набуття суб'єктом рефлексивного досвіду, поєднуючи специфічні для даної форми активності пси-

хічні утворення, функціонування яких координує діяльність інших компонентів досвіду, забезпечує високий рівень продуктивності різних форм рефлексивної активності» [13, с. 107-108];

по-четверте, як *окремий самісний процес* і водночас як здатність самоусвідомлення у сферному життєпотоді свідомості людини – відповідно *саморефлексія і саморефлексивність*, котрі в екзистенції інтенційного взаємодоповнення всередині-буття дають їй змогу свідомо осмислювати та аналізувати власні думки, мрії, почуття, внутрішні дії, прийняті норми і відхилені настановлення, переконання і вірування.

В будь-якому разі логічно узагальнити, що креативність процесно упроблемнює діяльність, тоді як рефлексивність сприяє психічній і самосвідомісній регуляції. Теза про існування взаємозв'язку креативної активності та її виходу на рефлексивну позицію є гіпотетично відомою, але теоретично та емпірично не доведеною, що потребує подальших досліджень. Наразі надамо робоче визначення: *креативна рефлексивність* – це потенціал творчого, нестандартного, поглибленого самопізнання і самоконструювання особистості, передусім власних потреб, мотивів, учинків та здатність її до власних самоусвідомлення, саморозвитку, самовдосконалення, самотворення.

Ї насамкінець, висвітлюючи перспективи розвитку психологічної тематики креативної рефлексивності від ідеї до авторської концепції, сформулюємо *гіпотезу дослідження* як засадниче вірогіднісну *форму організації раціонального знання*: існуючу освітню модель ЗВО можна конструктивно реформувати в напрямку максимального розвитку суб'єктного, особистісного, ціннісно-сміслового, етнорефлексивного і духовного потенціалу учасників освітнього процесу, якщо її збагатити низкою і н н о в а ц і ї психолого-дидактичних умов модульно-розвивальної взаємодії і паритетної освітньої мислєдіяльності, а саме:

а) системою взаємопов'язаного психодіалектичного обстеження траєкторій розвитку рефлексивності і креативності студентів від першого курсу до випускного;

б) систематичною роботою гуртка «Креативна особистість» за окремим планом, програмою та оргдіяльнісною технологією рефлексивно-особистісного зростання наступників;

в) психологічного тренінгу з формування креативної свідомої здатності студентів пед-

коледжу до рефлексивної мислєдїяльностї та креативного вчинення;

г) психодидактичних ігор, спрямованих на розвиток у майбутніх педагогів творчого потенціалу і релексивної компетентностї.

Комплексне втілення у життя цих системних психодидактичних умов упродовж навчання кожного здобувача у коледжі чи університеті уможливить становлення його як ментально зрілої, внутрішньо вільної і соціально відповідальної індивідуальностї, осереддя якої становитимуть розлога полівмотивованість, розвинена креативність, мислєвчинкова здійсненність і досконала рефлексивність на тлі постійно розширюваного поля буттєвостї проблемно-діалогічної свідомостї.

ВИСНОВКИ

1. Проблема оптимізації професійної діяльностї й розвитку *рефлексивностї* фахівців соціогуманітарної сфери, зокрема розвитку *креативної рефлексивностї* учителів у системі фахової освіти, потребує ґрунтового аналізу та вивчення, оскільки відсутнє єдине розуміння сутностї й змісту теоретично визначеної моделі, науково обґрунтованих та апробованих психологічних умов їх розвитку у просторі ЗВО.

2. Методологічними орієнтирами дослідження на висхідному етапі пізнавальної творчостї є духовно-естетичні, мистецько-креативні та рефлексивні засадничі орієнтири модульно-розвивальної системи навчання проф. А.В. Фурмана щодо етапностї розвиткового функціонування повного учинкового циклу: 1) ситуація рефлексивного мислєвчинення; 2) мотивація рефлексивного мислєвчинення; 3) удїяльнення рефлексивного мислення; 4) мислєрефлексивне практикування.

3. *Рефлексія* у виконанні творчо зорїєнтованої особистостї розвитково організується в кількох вимірах чи модусах її внутрішньої осьбуттєвостї: 1) як наскрізний свідомісний процес поведінки, діяльностї, спілкування; 2) як невід'ємний компонент будь-якого більш-менш завершеного вчинку, що стимулює і синтетично інтенціює розвиток *рефлексивностї* як базової психодуховної риси-властивостї людини; 3) як рефлексивна компетентність; 4) як окремий самісний процес і водночас як здатність самоусвідомлення у сферному життєпотодї свідомостї людини.

4. *Креативність* процесно упроблемнює діяльність, тоді як рефлексивність сприяє психічній і самосвідомісній регуляції. *Креативна рефлексивність* – це потенціал творчого, не-

стандартного, поглибленого самопізнання і самоконструювання особистостї, передусім своїх потреб, мотивів, учинків та здатність її до власних самоусвідомлення, саморозвитку, самовдосконалення, самотворення.

5. Освітню модель закладу вищої освіти можна конструктивно реформувати в напрямку *розвитку духовного потенціалу* учасників освітнього процесу, збагативши її низкою інновацій психолого-дидактичних умов модульно-розвивальної взаємодії і паритетної освітньої мислєдїяльностї, а саме: а) системою взаємопов'язаного психодіалектичного обстеження траєкторій розвитку рефлексивностї і креативностї студентів від першого курсу до випускного; б) систематичною роботою гуртка «Креативна особистість» за окремими планом, програмою та оргдіяльнісною технологією рефлексивно-особистісного зростання наступників; в) психологічного тренінгу з формування креативної свідомої здатностї студентів педколеджу до рефлексивної мислєдїяльностї та креативного вчинення; г) психодидактичних ігор, спрямованих на розвиток у майбутніх педагогів творчого потенціалу і релексивної компетентностї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бугерко Я. М. Рефлексивна сутність лонгітюдного інноваційно-психологічного експерименту з модульно-розвивального навчання. *Психологія і суспільство*. 2011. № 3. С. 137-153.
2. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
3. Заїка Є., Зімовін О. Рефлексивність особистостї як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 90-97.
4. Маклін А. Мотивуюча школа / пер. з англ., передм. та заг. редакція Т.В. Тадеєвої. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2019. 480 с. (Серія «Сходи психології»).
5. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
6. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація / гол. ред. А. В. Фурман. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2002. № 3-4. 292 с.
7. Робінсон К. Освіта проти таланту. Сила творчостї. Львів: Літопис, 2017. 256 с.
8. Розенберг М. Ненасильницьке спілкування. Мова життя. Харків: Ранок, 2020. 256 с.
9. Роменець В. А. Виховання творчих здібностей у студентів. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3-4. С. 178-223. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.178>
10. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: навч.-метод. посіб. Київ: Либідь, 2017. 1056 с.
11. Роменець В. А. Психологія творчостї: навч. посібн. 2-ге вид. доп. Київ: Либідь, 2001. 288 с.
12. Рубінштейн С. Л. Принцип творчої самодіяльностї. *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 97-101. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021/02.097>

13. Савченко О. В. Рефлексивна компетентність особистості: монографія. Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2016. 593 с.

14. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А. В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с. Т. 2 344 с. Т. 3. 400 с. 2021. Т. 4. 400 с. 2023. Т. 5 (додатковий). 605 с.

15. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

16. Фурман А.В. Архітектоніка теорії діяльності: рефлексивно-вчинковий сценарій метаметодологування. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С. 7-94. DOI: <http://doi.org/10.35774/pis2022.01.007>

17. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

18. Фурман А. В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. *Психологія і суспільство*. 2022. №2. С. 6-48. DOI: <http://doi.org/10.35774/pis2022.02.006>

19. Фурман А. В. Освітні сценарії у системі модульно-розвивального навчання: наук. вид. Тернопіль: НДІ МЕВО, 2009. 40 с.

20. Фурман О. Є., Гіряк А. Н. Сутнісне визначення модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в освітньому процесі. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 53-81. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.053>

21. Фурман (Гуменюк) О. Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

22. Шандрук С. К. Концепція розвитку професійних творчих здібностей майбутніх психологів. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 35-55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.01.035>

23. Щедровицький Г.П. Засадничі уявлення та категорійні засоби теорії діяльності. *Психологія і суспільство*. 2022. № 1. С. 95-126. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.095>

24. Buherko, Y. (2022). Reflective character of educational activity as a valuable factor in the professional formation of a modern specialist. *Psychological journal*, 8 (2), 39-54.

25. Carol S. Dweck (2008). *Mindset. The New Psychology of Success* (Ballantine Books New York. ISBN 978-0345-47232-8).

REFERENCES

1. Buherko, Y. M. (2011). Refleksyvnna sutnist lonhitudnoho innovatsiino-psykholohichnoho eksperymentu z modulno-rozvyvalnoho navchannia [Reflexive essence of longitudinal innovation-psychological experiment on modular-developmental learning]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 137-153 [in Ukrainian].

2. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (Eds.). (2019). *Vitakultura metodaohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A. V. Furmana: [Vitacultural methodology: an anthology. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's Scientific School].* Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

3. Zaika, Ye. (2014). Refleksyvni osobystosti yak predmet psykholohichnoho piznannia [Reflexivity of the individual as a subject of psychological knowledge]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 90-97 [in Ukrainian].

4. Maklin, A. (2019). *Motyvirocha shkola / per. z anhli., peredm. ta zah. redaktsiia T.V. Tadeievoi [Motivating school / transl. from English, preface and general ed. by T.V. Tadeyeva].* Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan [in Ukrainian].

5. Furman, A. V. & Furman, O. I. & Shandruk, S. K. & Co (2019). *Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia.*

Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A. V. Furmana [Methodology and psychology of humanitarian cognition. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's scientific school]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

6. Furman, A. V. (gol. red.) (2002). *Modulno-rozvyvalna systema yak sotsiokul'turni orhanizatsiia [Modular and developmental system as a socio-cultural organization].* *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 292 [in Ukrainian].

7. Robinson, K. (2017). *Osvita proty talantu. Sylta tvorchosti [Education against talent. The power of creativity].* Lviv: Litopys [in Ukrainian].

8. Rozenberg, M. (2020). *Nenasyltske spilkuvannia. Mova zhyttia. Kharkiv: Ranok [in Ukrainian].*

9. Romenets, V. A. (2018). *Vykhovannia tvorchykh zdibnostei u studentiv [Education of creative abilities in students].* *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3-4, 178-223 [in Ukrainian].

10. Romenets, V. A., & Manokha, P. I. (2017). *Istoriia psykholohii XX stolittia [History of psychology of the twentieth century].* Kyiv: Lybid, [in Ukrainian].

11. Romenets, V.A. (2001). *Psykhologhiia tvorchosti.* Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

12. Rubinshtein, S.L. (2021). *Pryntsyp tvorchoi samodiiialnosti [The principle of creative self-activity].* *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 97-101 [in Ukrainian].

13. Savchenko, O. V. (2016). *Refleksivna kompetentnist osobystosti: monohrafiia [Reflexive competence of personality: a monograph].* Kherson: PP Vyshemirskiy V. S. [in Ukrainian].

14. Furman, A.V. (Ed.). (2015, 2021, 2023). *Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiiia u 4-kh tomakh [The system of modern methodologies: a textbook in 4 volumes].* Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

15. Furman, A. A. (2017). *Psykhologhiia smyslozhittievogo rozvytku osobystosti [Psychology of the meaning life personality development].* Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

16. Furman, A.V. (2022). *Arhitektonika teoriyi diyal'nosti: refleksyvno-vchynkovi sценariyi metametodolohuvannia [Architectonics of activity theory: reflexive-deed scenario of metamethodologization].* *Psykhologhiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 7-94 [in Ukrainian].

17. Furman, A.V. (2016). *Ideia i зміст profesiinoho metodolohuvannia [The idea and content of professional methodology].* Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

18. Furman, A.V. (2022). *Metodolohichna optyka yak instrymnt myslevchynenya [Methodological optics as a thought-activity tool].* *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-48 [in Ukrainian].

19. Furman, A.V. (2009). *Osvitni stsenariyi u systemi modulno-rozvyvalnoho navchannia [Essence composition of system modular development teaching].* Ternopil: NDI MEVO [in Ukrainian].

20. Furman, O. Ye., Hirniak, A. N. (2020). *Sutnisne vyznachennia modulno-rozvyvalnoi vzayemodiyi vykladacha i studentiv v osviti'omu protsesi [The essential definitions of modular developmental interaction of teacher and students the educational process].* *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 53-81 [in Ukrainian].

21. Furman (Humeniuk), O.Ye. (2008). *Teoriia i metodaohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu [Theory and methodology of innovation-psychological climate of the general educational institution].* Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

22. Shandruk, S.K. (2020). *Kontseptsiiia rozvytku profesiinykh tvorchykh zdibnostei maibutnikh psykholohiv [The concept of development of professional creative abilities of future psychologists].* *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 35 – 55 [in Ukrainian].

23. Shchedrovitsky, G.P. (2022). *Zasadnuchi yivlennia ta katehorijni zasoby teorii dial'nosti* [Basic ideas and categorical means of activity theory]. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 95-26 [in Ukrainian].

24. Buherko, Y. (2022). Reflective character of educational activity as a valuable factor in the professional formation of a modern specialist. *Psychological journal*, 8(2), 39-54 [in English].

25. Carol S. Dweck (2008). *Mindset. The New Psychology of Success* (Ballantine Books New York. ISBN 978-0345-47232-8) [in English].

АНОТАЦІЯ

КУЗЬМИНСЬКА Діна Миколаївна.

Ідея креативної рефлексивності та її психологічне обґрунтування.

У статті аргументовано значущість рефлексивного потенціалу особистості як її здатності самоусвідомлювати й адекватно оцінювати себе і навколишній світ, щоб ефективно діяти у нестабільному і швидкозмінному природному середовищі та соціальному довіллі. Мета чинної розвідки полягає у психологічному обґрунтуванні ідеї креативної рефлексивності як керівного задуму подальшої концептуалізації актуального предметного поля авторського пошуку. Об'єктом вивчення є психодідактично актуалізований в освітньому процесі закладів вищої освіти рефлексивний потенціал і творчі здібності особистості майбутнього вчителя, а його предметом – психологічні умови та особливості розвитку креативної рефлексивності студентів педагогічного коледжу у їх системотвірному осередді – *вчинку креативного рефлексування*. Водночас рефлексивність на рівні особи – це властивість, риса чи стан свідомости, а рефлексія – психічний чи особистісний процес; отож рефлексивність актуалізується та розвивається через здатність до рефлексії; тоді креативна рефлексивність є потенціал творчого, нестандартного, поглибленого самопізнання і самоконструювання особистісної риси-властивості дорослої людини, а саме як її самобутня інтелектуальна здатність до власного багатоаспектного самоусвідомлення – ментального і соціального досвіду, спонук і засобів діяльності, психоемоційних та інтенційних станів, повсякденних та екзистенційних проблем, процесу і результатів свого мислевчинення і ін. У своїй генезі вона проходить певний шлях розвитку від фрагментарних, окремих оприявлень у лоні інших пізнавальних і, ширше, когнітивних процесів до її цілісно-самісного екзистенціювання як особистості, передусім власних потреб, мотивів, учинків і як здатність її до персональних самоусвідомлення, саморозвитку, самовдосконалення, самотворення. *Методологічною основою* розвитку креативної рефлексивності фахівців соціогуманітарної сфери в цілому і майбутнього вчителя зокрема у процесі професійної освіти у просторі ЗВО є циклічно-вчинковий підхід А. В. Фурмана як осереддя постнекласично зорієнтованої вітакультурної методології, а також фундаментальні основи модульно-розвивальної системи освіти, яка обґрунтовує її соціально-культурну місію, базуючись на принципах ментальності, духовності, розвитковості, модульності.

Ключові слова: *особистість; рефлексія; рефлексивність; рефлексивний потенціал; саморефлексія; саморефлексивність; рефлексивні спроможності; креативна рефлексивність; творчість; креативність; принцип учинковості; циклічно-вчинковий підхід; модульно-розвивальна система навчання А. В. Фурмана; вітакультурна методологія.*

ANNOTATION

Dina KUZMYNSKA.

The idea of creative reflexivity and its psychological substantiation.

The article argues the importance of the personality's reflective potential as their ability to self-aware and adequately assess themselves and the surrounding world in order to act effectively in an unstable and rapidly changing natural environment and social environment. The purpose of the current investigation is the psychological substantiation of the idea of creative reflexivity as a guiding idea for the further conceptualization of the current subject field of the author's research. The object of study is psychodidactically actualized in the educational process of institutions of higher education the reflective potential and creative abilities of the future teacher's personality, and its subject is psychological conditions and peculiarities of the creative reflexivity development of the pedagogical college students in their system-creating center – *a deed of creative reflection*. At the same time, reflexivity at the level of a person is a quality, trait or state of consciousness, and reflection is a mental or personal process; therefore, reflexivity is actualized and developed through the ability to reflect; then creative reflexivity is the potential for creative, non-standard, in-depth self-cognition and self-construction of a personal trait-property of an adult, namely as their original intellectual capacity for their own multispect self-awareness – mental and social experience, motivations and means of activity, psycho-emotional and intentional states, everyday and existential problems, process and results of one's thinking-activity, etc. In their genesis, they go through a certain path of development from fragmentary, separate manifestations in the womb of other cognitive processes to their integral-self existence as a personality, primarily own needs, motives, deeds and as their ability for own self-awareness, self-development, self-improvement, self-creation. *The methodological basis* of the specialists' creative reflexivity development in the socio-humanitarian sphere in general and of the future teacher in particular in the process of professional education within Higher education institutions is the cyclical-deed approach by A. V. Furman as the center of the post-non-classically oriented vita-cultural methodology, as well as the fundamental foundations of the modular-developmental system of education, which substantiates its social-cultural mission, based on the principles of mentality, spirituality, development, modularity.

Key words: *personality, reflection, reflexivity, reflective potential, self-reflection, self-reflexivity, reflective abilities, creative reflexivity, creativity, the principle of deed, cyclical-deed approach, A. V. Furman's modular-developmental system of education, vitacultural methodology.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Зіновія КАРПЕНКО,
д. психол. н., проф. Сергій ШАНДРУК.**

Надійшла до редакції 05.02.2024.

Підписана до друку 28.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Кузьминська Д.М. Ідея креативної рефлексивності та її психологічне обґрунтування.

***Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 159-170. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.159>**

Yurii MAKSYMENKO, Muna BURJUMOVA

THE RELATIONSHIP BETWEEN INDIVIDUAL CHARACTERISTICS OF INTERHEMISPHERIC ASYMMETRY AND COGNITIVE STYLE "IMPULSIVITY/REFLECTIVITY"

Юрій МАКСИМЕНКО, Муна БУРЖУМОВА
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ
МІЖПІВКУЛЬНОЇ АСИМЕТРІЇ ІЗ КОГНІТИВНИМ СТИЛЕМ
"ІМПУЛЬСИВНІСТЬ/РЕФЛЕКСИВНІСТЬ"

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.171>

УДК: 159.92

Introduction. As it is known, the idea of the dominance of the left hemisphere belongs to H. Jackson, who formulated the theory of the dominance of the left hemisphere regarding the functioning of the language. R. Sperry, following H. Jackson, discovered that each hemisphere of the brain acts as dominant in relation to the process of realization of certain mental functions.

In his system of human knowledge, speaking of the individual, B.G. Ananiev [1] singled out its primary and secondary properties. One of the properties attributed to the group of primaries was the functional asymmetry of the brain, which, according to the author, can be considered as the most important factor determining the originality of the psychological characteristics of each person.

Traditionally, it is believed that there are three types of functional asymmetry: right, left, and ambidexterity (no distinction between the right and left hemispheres). In this respect, according to the data known to us, in the world among the population the majority of right-handed people (dominance of the left hemisphere), the rest of humanity are divided into two uneven parts: approximately 5 to 20% are left-handed (dominance of the right hemisphere) and somewhere 2-3% are ambidexters.

Along with the specialization of the hemispheres, the brain works as a whole. It is assumed that the differences between the functions of the hemispheres are reduced to different ways of organizing the contextual relationship between the elements of the processed and perceived information (*see Table 1*).

In accordance with the localization in relation to the senses, all manifestations of functional asymmetry are usually divided into three groups: motor (motor), sensory and psychological.

Motor asymmetry is manifested in a combination of signs of uneven functioning of the muscles of the arms, legs, half of the body and face, the formation of general motor behavior in general. Motor asymmetry is not stable enough and may change in the process of adaptation.

Sensory asymmetry is manifested in the functioning of the hearing organs. This group of asymmetries persists and is fixed throughout life, so it is a fairly stable characteristic of the central nervous system. Note that the sensory systems of vision, hearing, taste, smell, touch perceive information with the participation of the right and left hemispheres, and its analysis and subsequent preservation is carried out by the hemisphere that is more adapted to a certain type of information.

Table 1

Dependence of information processing on the dominance of the cerebral hemispheres

Options	Hemisphere	
	Left	Right
1. Information	Discrete	Continuous
2. Perception	Unimodal Analytical	Intermodal Simultaneous
3. Method of processing information	Consecutive	Parallel Simultaneous
4. Types of thinking	Verbal Formal-logical Analytical	Visual-figurative Effective Intuitive
5. Communication	Verbal communication	Pre-verbal communication
6. Emotions	Positive	Negatives

Psychological asymmetry in the process of mental activity is manifested in the specificity of the functioning of the cerebral hemispheres and is reflected in the characteristics of emotional manifestations, perception, thinking, speech and other functions.

PURPOSE. The purpose of this work was to consider the features of FAH in their relationship with the cognitive style “impulsivity-reflectivity” as an individually preferred and stable way of cognitive activity of children of primary school age.

THEORETICAL FOUNDATIONS

In the studies known to us it is shown that the “left-hemisphere” subjects of the formal-logical components of thinking are mediated by any sign material in such a way that a strictly ordered and unambiguously understood context is created, which is necessary for successful communication between people. It can be not only words, but also other symbols, signs and even images.

In other words, from all the real and potential connections between objects and phenomena, several specific ones are selected that do not create contradictions and fit into this context. Thus, the word included in the context acquires only one meaning, although in reality there may be much more.

In turn, the function of the “right-hemisphere” components of thinking is to simultaneously grasp a large number of contradictory connections from the point of view of formal

logic and form a holistic and multi-valued context due to this. The advantage of such a strategy of thinking is manifested in cases where the information is complex, internally contradictory and cannot be reduced to an unambiguous context [2]. It can be assumed that the role of the right-hemisphere strategy of cognition, manifested in the ability to capture many connections and options in a multi-valued context, makes it the most important participant in the creative process.

From the point of view of the ontogenesis of brain structures, the maturation of the right hemisphere proceeds at a faster pace than the left, therefore, in the early period of development, its contribution to the psychological functioning of the individual exceeds the contribution of the left hemisphere. It is also argued that up to 9-10 years the child is a right-hemisphere being. We believe that such an assessment is not without some grounds, since it is to some extent consistent with certain features mental development of children in preschool, and partly in primary school age. Indeed, young children are characterized by involuntariness, low awareness of behavior, emotionality, their cognitive activity has a direct, holistic and figurative character.

At present, it has been established that significant changes in interhemispheric interaction are observed by the age of 6-7, that is, by the beginning of schooling. The impetus for the activation of the left hemisphere is the appearance of self-awareness in a two-year-old child.

At the same time, the maximum expression is observed in the formation of children's egocentrism. The child has negativism, a slight slowdown in the perception and processing of information coming from outside.

With the increase in the activity of the left hemisphere, complex concepts appear, the development of abstract thinking, the ability to count and write. According to some reports, {4} certain gender characteristics are observed here. So, in boys, by the age of six, the left hemisphere may be more active than in girls. Therefore, some of them begin to read as early as 4-5 years. At the same time, sometimes emotional, impressionable and artistically gifted boys have brain differentiation in the same way as girls, as a result of which they retain the right-hemisphere specialization of the brain longer. Often, they do not always write well, skip letters, do not finish words. Mastering the multiplication table is a great difficulty for them. All this gradually evens out to the third or fifth grade.

Girls under the age of 13 retain a certain plasticity of the brain, the equivalence of its halves. Therefore, only by the age of 13 it is determined how successfully girls learn a foreign language or mathematics (if left-hemisphere functions predominate).

It is known that the specificity of the child's thinking lies in the fact that he has not developed the ability to think logically until a certain time, and imaginative thinking, with all the potential wealth, is not sufficiently ordered. It is this property of the child's mind to perceive everything concretely, literally, the inability to rise above the situation and understand its general, abstract or figurative meaning is one of the main features of children's thinking. This feature is especially evident in the study of such abstract school disciplines as mathematics or grammar.

In addition to the functional asymmetries of the cerebral hemispheres, the features that affect the learning process also include cognitive styles, with the help of which information is encoded, which makes it possible to identify the leading cognitive modality. Currently, in the psychological literature, you can find a description of about 20 different cognitive styles, most of which are bipolar formations.

Numerous studies by J. Kagan [4] allowed him to suggest the existence of individual differences in the "cognitive pace" (speed of decision-making), namely, he found that children who make decisions slowly tend to an analytical way of categorizing, are more attentive to individual details of what is happening and better control

their intellectual behavior, i.e., act reflexively. On the contrary, children who tend to demonstrate a thematic way of categorization find manifestations of impulsivity in their behavior (they are less attentive and hyperactive in their actions), make decisions slowly.

According to J. According to Kagan [4], the factor of cognitive pace, acting as a dynamic characteristic of intellectual activity, is found only at certain phases of the process of solving problems, among which the following can be distinguished:

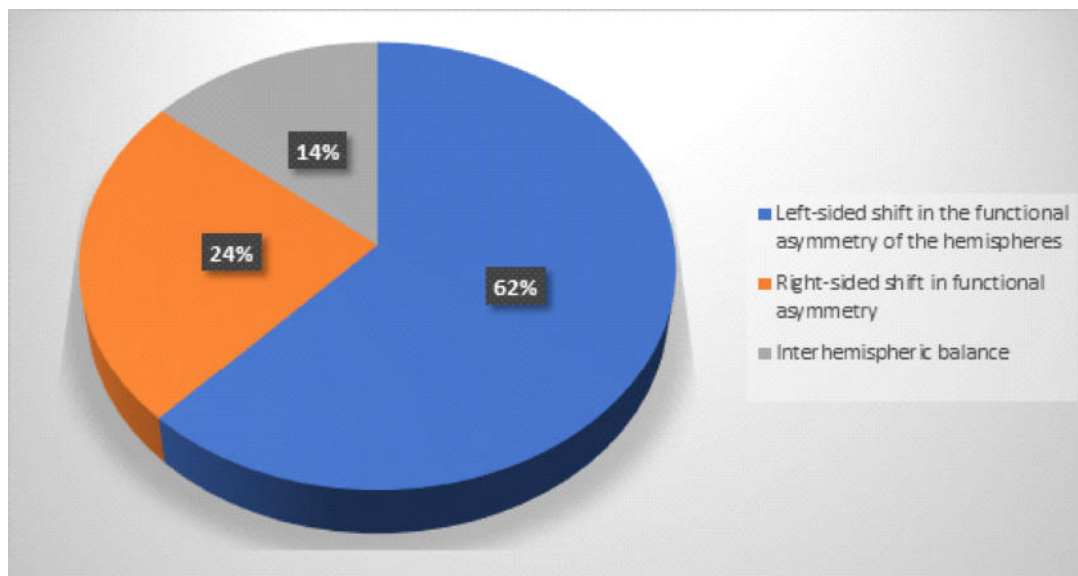
- decoding the problem situation, understanding the problem;
- selection of possible hypotheses that can be relied on to find a solution;
- performing the necessary operations to substantiate the initial hypothesis;
- assessment of the correctness of the solution chosen in the 3rd phase;
- communicating the response to the teacher or experimenter.

The tendency to act impulsively or reflexively manifests itself in the 2nd and 5th phases, i.e., it is associated with the mental choice of hypotheses and the communication of the answer.

Determinants of individual differences in the speed of decision-making J. Kagan associated with the peculiarities of the motivational-affective sphere of the personality, so the tendency to be reflective (long decision-making time) or impulsive (fast decision-making time) is a peculiar function of the balance between two subjective values: orientation towards quick success, or anxiety for a possible mistake. If the child's anxiety about the possibility of making a mistake is greater than his desire to succeed quickly, then he will find a reflective style and, conversely, if anxiety about his own mistakes is less than the desire for quick success, then he will have an impulsive style.

Later, after conducting a series of studies, M.A. Kholodny found that subjects prone to a slow pace of finding a solution (representatives of the reflexive cognitive style) – in contrast to subjects who are inclined to make decisions quickly (representatives of the impulsive cognitive style) – are characterized by greater intellectual productivity, including in the conditions of solving test problems.

In this regard, it seems relevant to empirically consider the features of the functional asymmetry of the cerebral hemispheres (FAH) and their role in the individual characteristics of the decision-making speed in children of primary school age.

Fig. 1

Results of the study of the severity of functional asymmetry using an activatiometer (in %).

RESEARCH METHODOLOGY. The study was conducted on the bases of secondary schools in Donetsk and Odessa regions, directly in the experiment were attended by children of primary school age aged 8-11 years, studying in the 3rd, 4th and 5th grades in the amount of 462 people.

Functional asymmetry of the cerebral hemispheres was determined using Activatiometer-6 (Y.A. Tsagarelli); To study the speed and accuracy of decision-making verifying the cognitive style “impulsivity / reflectivity”, the test “Choice of a paired figure” (MFF-12 by J. Kagan) was used.

At the beginning of the study, the subjects were diagnosed using Activatiometer-6. It was revealed that 62% of children have a left-sided shift in the functional asymmetry of the hemispheres, as a result of which their mental activity is characterized by discreteness and analyticity, provides a logically consistent analysis of objects, phenomena and their states according to a certain number of corresponding descripts.

24% of children have a right-sided shift in functional asymmetry, so their thinking in relation to the properties of objects, phenomena and space is defined as holistic-figurative, spatial, eventual, simultaneous.

14% of children have interhemispheric balance, whose mental activity can be characterized in the form of a certain conglomerate of psychological characteristics characteristic of “right-handers” and “left-handers”. (The distribution of the results obtained in % is shown in *Figure 1*).

The average indicators obtained as a result of the examination of children using the method “Selection of a paired figure – MFF-12” were distributed as follows: in the group of children with left-sided displacement of FAP, the average was 0.6099, in the group of children with right-sided displacement of FAP, the average was 0.5613, in the group of children with hemispheric balance (ambidextrous) the average was 0.5422. (These figures are presented in *Table 2*)

The survey using the test “Selection of a paired figure” – MFF-12 “and the correlation analysis of the data with the indicators obtained during the study using the Activatiometer-6 of Y.A. Tsagarelli (with the use of the Spearman correlation coefficient) made it possible to determine that children of primary school age with right-sided displacement of the FAP, as well as children with interhemispheric balance, have a high level of impulsivity, which indicates their characteristic rapid acceptance decisions without its sufficient justification, the thoughtlessness of choosing from a variety of alternatives. In particular, during the study, the subjects gave very quick answers, often focusing on the impact of momentary emotions.

Children with left-sided displacement of FAP, on the contrary, had reflexive and mixed styles of cognitive activity. The pace of response in the situation of choice was carried out slowly, the hypotheses tested were repeatedly refined, decisions were made on the basis of a thorough preliminary analysis of the signs of alternative

Table 2

Average indicators according to the method “Choosing a pair figure”

	Left-hemisphere displacement of FAP (62% of subjects)	Right-hemisphere displacement of FAP (24% of subjects)	Interhemispheric balance (14% of subjects)
Average indicator "Selection of a paired figure - MFF-12"	0,6099	0,5613	0,5422

objects. In general, for representatives. This type is characterized by accuracy and consistency in solving problems, they thought about their decisions for a long time, “did not hurry” with the answer, while performing tasks with the least number of errors.

SCIENTIFIC DISCUSSION AND CONCLUSIONS. Thus, the study made it possible to confirm and clarify the features of the differences in the processing of information by the left and right hemispheres, which underlie modern ideas about the work of the human brain, as well as to identify a certain relationship between the functional asymmetries of the brain and the level of impulsivity-reflectivity.

In particular, it was found that when solving problems where, under conditions of uncertainty, it was necessary to make the right choice from a certain number of alternatives, the subjects, classified as impulsive, made their choice quickly, without careful study of alternative options. In turn, the reflective subjects, on the contrary, made their decisions on the basis of a thorough study of all. “pros” and “cons”, while using more productive ways of solving problems.

The results obtained, reflecting some features of FAP, their connection with the cognitive style “impulsivity-reflectivity”, as an individually preferred and stable way of cognitive activity of a child of primary school age, can be used to create a more effective learning and educating environment, as well as to choose the most adequate ways of teaching them.

In the future, consideration of the problem of the influence of FAH on the peculiarities of the functioning of cognitive styles is seen in a broader involvement in the study of other cognitive styles (field dependence-field independence; smoothing-sharpening; concreteness-abstractness; focusing-scanning).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анянъев Б.Г. Психология і проблеми людинознавства. Санкт-Петербург, 1996. 384 с. Доступно: http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?book=ananyev_psihologia-i-problemy_1996
2. Максименко Ю., Матохнюк Л. Концептуальна модель інформаційної компетентності особистості. *Психологія і суспільство*. 2020. №3. С. 82-103. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.082>
3. Максименко Ю.Б. Функціональні асиметрії мозку: особливості та діагностика. Донецьк, 2006. 86 с.
4. Kagan J. Reflection-impulsivity. The generality and dynamics of conceptual tempo. *Journal of Abnorm. Psychology*, 1966. V.71. P. 17-24.
5. M. Shaw, M. Hämäläinen, A.Gutschalk. How anatomical asymmetry of human auditory cortex can lead a rightward bias in auditory evoked fields. *NeuroImage*. 2013.Vol. 74. P. 22-27.
6. C. W. Pitzka, T. I. Hansen, H. R. Evensmoen. Marked effects of intracranial volume correction methods on sex differences in neuroanatomical structures: a HUNT MRI study. *Front. Neurosci*. 2015. No. 9. P. 238-244. DOI:10.3389/fnins.2015.00238 PMID: 26217172

REFERENCES

1. Anan'ev B.G. (1996). Psihologiya i problemy lyudynoznavstva [Psychology and problems of human studies]. Sankt-Peterburg. 384 s. Dostupno: http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?book=ananyev_psihologia-i-problemy_1996 [in Ukrainian]
2. Maksymenko Yu., Matohniyk L. (2020). Kontseptual'na model' informatsiinoi kompetentnosti osobystosti [Conceptual model of personality's informational competence]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 82-103 [in Ukrainian].
3. Maksymenko Yu.B. (2006). Funktsional'ni asymetrii mozky (osoblyvosti ta diagnostyka) [Functional asymmetries of brain (peculiarities and diagnostics)]. Doneck. 86 s [in Ukrainian].
4. Kagan J. (1966). Reflection-impulsivity. The generality and dynamics of conceptual tempo. *Journal of Abnorm. Psychology*. V.71. P. 17-24 [in English].
5. M. Shaw, M. Hämäläinen, A.Gutschalk. (2013). How anatomical asymmetry of human auditory cortex can lead a

rightward bias in auditory evoked fields. *NeuroImage*. Vol. 74. P. 22-27 [in English].

6. C. W. Pintzka, T. I. Hansen, H. R. Evensmoen. (2015). Marked effects of intracranial volume correction methods on sex differences in neuroanatomical structures: a HUNT MRI study. *Front. Neurosci.* No. 9. P. 238-244. DOI:10.3389/fnins.2015.00238 PMID: 26217172 [in English].

АНОТАЦІЯ

МАКСИМЕНКО Юрій Борисович, БУРЖУМОВА Муна.

Взаємозв'язок індивідуальних особливостей міжпівкульної асиметрії із когнітивним стилем «імпульсивність/рефлексивність».

У статті на теоретичному та емпіричному рівнях розглядаються особливості взаємозв'язку функціональних асиметрій півкуль головного мозку молодших школярів з когнітивним стилем «імпульсивність – рефлексивність». Охарактеризовано основні підходи щодо вивчення цього питання у вітчизняних та закордонних дослідженнях, вказано на актуальність його розгляду. У пошукуванні використалися прилад Активометр-6 (Ю.А. Цигарелі) та методика «Вибір парної фігури» (Дж. Каган). Проведене дослідження дозволило встановити та уточнити існування відмінностей у переробці інформації лівою та правою півклями головного мозку, а також підтвердити наявність гіпотези про певний зв'язок між функціональною асиметрією півкуль з такими проявами когнітивного стилю, як «імпульсивність/рефлексивність». Зокрема, доведено, що існування індивідуальних відмінностей (5% рівень значущі) у швидкості прийняття рішень веде до того, що діти, для яких характерна лівостороння гемісферна організація, мають «рефлексивні» ознаки, приймають рішення повільно, схильні до аналітичного способу категоризації, більш уважні відносно окремих деталей, краще контролюють свою поведінку, використовують більш продуктивні засоби вирішення завдань. Навпаки, діти, які мають правосторонню асиметричність, демонструють тематичний стиль категоризації, для них характерні прояви імпульсивності, вони менш уважні, гіперактивні у своїх діях, рішення приймають досить повільно.

Ключові слова: функціональні асиметрії півкуль, амбидекстрія, когнітивний стиль, імпульсивність, рефлексивність.

ANNOTATION

Yurii MAKSYMENKO, Muna BURJUMOVA.

The relationship between individual characteristics of interhemispheric asymmetry and cognitive style “impulsivity / reflectivity”.

The article at the theoretical and empirical levels discusses the peculiarities of the relationship between functional asymmetries of the cerebral hemispheres of younger schoolchildren with the cognitive style «impulsivity-reflexivity». The main approaches to studying this issue in domestic and foreign studies are characterized, a conclusion is made about the relevance of its consideration. The study used the device Activacyometer-6 (Yu.A. Tsygareli) and the technique “Choosing a paired figure” (J.Kagan). The study made it possible to establish and clarify the existence of differences in the processing of information by the left and right hemispheres of the brain, as well as to confirm the existence of a certain connection between the functional asymmetry of the hemispheres with such manifestations of cognitive style as “impulsivity – reflexivity”. In particular, it is given that the existence of individual differences (5% level is significant) in the speed of decision-making leads to the fact that children, who are characterized by left-sided hemispheric organization, have “reflexive” signs, make decisions slowly, are prone to analytical means of categorization, are more attentive to individual details, better control their behavior, use more productive means of solving problems and perform tasks with the least number of errors. On the contrary, children who have right-sided asymmetry demonstrate a thematic means of categorization, they are characterized by manifestations of impulsivity, they are less attentive, hyperactive in their actions, give very quick answers, most often focusing on the influence of momentary emotions. The investigation led to the conclusion that in certain conditions of uncertainty, when it is necessary to make the right choice from a number of alternatives, impulsive subjects made their choice quickly, without careful study of alternative options. In turn, reflective subjects, on the contrary, made their decisions on the basis of careful study of all. Pros and cons, while using more productive ways to solve problems.

Keywords: functional asymmetries of hemispheres, ambidextrous, cognitive style, impulsivity, reflexivity.

Рецензенти:
д. психол.н., проф. Андрій ГІРНЯК,
д. психол.н., проф. Олексій ПОЛУНІН.

Надійшла до редакції 20.02.2024.
Підписана до друку 15.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Maksymenko Y., Burjumova M. The relationship between individual characteristics of interhemispheric asymmetry and cognitive style “impulsivity / reflectivity”. *Психологія і суспільство*. 2024. №1. С. 171-176. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01>. 171

Олександр ФІЛЬЦ, Юлія МЕДИНСЬКА, Сергій ЯКУШИК
**КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПОДОЛАННЯ
НАСЛІДКІВ ВАЖКОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
ТРАВМАТИЗАЦІЇ ДОРΟΣЛИХ**

Oleksandr FILTS, Yuliia MEDYNSKA, Serhii YAKUSHYK
**A COMPREHENSIVE APPROACH TO OVERCOMING THE CONSEQUENCES
OF SEVERE PSYCHOLOGICAL TRAUMATIZATION OF ADULTS**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.177>

УДК: 159.964

Постановка проблеми дослідження у загальному вигляді. Проблематика психологічної травми на сьогодні набуває все більшого значення і поширення, оскільки виклики сучасного світу створюють несприятливу ситуацію для ментального здоров'я пересічної людини. Пандемія Ковід-19, військові дії, економічна напруженість та невизначеність стосовно майбутнього самі по собі вже є тиском на адаптивні механізми психіки, а похідні обставини, такі як збільшення домашнього насилля під час локдауну, вимушене переселення осіб з територій ведення бойових дій, участь у бойових діях, пережиття наслідків техногенних катаклізмів війни, створюють загальний тривожний фон загрози, напруження, підвищуючи рівень стресу. Вплив вищезгаданих агресивних стресових чинників призводить до зниження захисних функцій психіки, що сприяє потенційному виникненню розладів психогенного характеру, таких як неврози, соматоформні чи афективні розлади, а також гострі реакції на тривало діючий стрес та посттравматичні стресові розлади.

Феномен психологічної травми тісно пов'язаний з поняттями стресу, дистресу, травматичної ситуації та психічних механізмів захисту. *Психотравмувальна ситуація* – це несприятливі обставини, зумовлені впливом природних,

соціальних, інформаційних, особистісних та інших чинників на людину, що супроводжуються зростанням психологічного напруження, створенням реальних чи інтерпретаційних загроз безпеці, здоров'ю, життю і порушенням механізмів адаптації психіки у життєдіяльності особистості.

Посібник з діагностики та статистики психічних розладів Американської психіатричної асоціації (DSM-V) визначає травму як експозицію до смерті чи загрози життю, серйозного ушкодження, або сексуального насильства в один (чи більше) таких способів: 1) безпосереднє переживання травматичної події (подій); 2) перебування свідком подій, які трапилися з іншими; 3) знання того, що травматична подія (події) трапилися з членами сім'ї чи близьким другом – у випадку смерті чи загрози життю члену сім'ї чи другові, якщо ця подія (події) була насильницькою та непередбачуваною; 4) переживання багаторазової чи надмірної експозиції до нестерпних деталей травматичної події (подій) [2]. У відповідь на таку експозицію центральна та вегетативна нервові системи особи дають бурхливу нейроендокринну, моторну та емоційну відповідь, котру прийнято вважати *стресом* – неспецифічною реакцією організму на різкий, неочікуваний та інтенсивний подразник

(ПТС), що активує адаптивні механізми людини. Натомість дистрес є таким станом, при якому інтенсивність чи пролонгованість травмувальних ситуацій (інтенсивність чи тривалість експозиції до ПТС) не дозволяють психіці адаптуватися, виснажуючи ментальний і соматичний ресурс, що узаasadнюють формування психічної травми.

Вочевидь більшість людей, стикаючись із разовою стресогенною ситуацією, мають достатньо внутрішнього ресурсу, щоб з часом відновитися і повернутися до звичного повсякденного життя. Тому травматичну ситуацію не варто ототожнювати з поняттям травми, зберігаючи розуміння кореляції між ними. Реактивна відповідь особистості на різні травмувальні ситуації варіює у широкому діапазоні клінічної симптоматики. Результати міжнародних досліджень показують, що наслідки психічної травми можуть виявлятися як посттравматичний стресовий розлад, зловживання алкоголем чи психоактивними речовинами, підвищена тривога, знижена соціалізація та афективні розлади. Зокрема, Д. Бріер та К. Скотт [6] систематизують психогенні наслідки травми таким чином:

I. Порушення, пов'язані з депресією, у тому числі й ускладнена чи травматична реакція горя, великий депресивний розлад, психотична депресія.

II. Порушення, пов'язані з тривогою, зокрема генералізована тривога, панічні атаки, фобійна тривога.

III. Стресові розлади, а саме посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), гострий стресовий розлад (ГСР), дисоціація.

IV. Соматичні симптоми та пов'язані з ними розлади – розлад із соматичними симптомами, конверсія.

V. Психози, зокрема короткий психотичний розлад з очевидним стресором (короткий реактивний психоз), шизофренія (до слова, до останнього часу вважалось, що даний розлад не має травматичної етіології, але дослідження свідчать, що до 50% осіб з таким діагнозом мають історію скривдження чи сексуального насильства в дитинстві; припускається, що «принаймні деякі особи, які зрештою демонструють симптоми шизофренії, мають таку симптоматику через генетичну схильність, котра активується внаслідок стресового впливу дитячої травми» [6, с. 66].

VI. Розлади, пов'язані з уживанням психоактивних речовин.

Названі автори виділяють також групу ускладнених посттравматичних проявів, серед яких є ускладнений ПТСР та пограничний розлад особистості.

Війна в Україні актуалізувала проблему медикаментозного та психотерапевтичного лікування наслідків психологічної травми і травматичного досвіду, а також загострила потребу розробки та дослідження комплексного підходу до реабілітації воїнів АТО, волонтерів, журналістів, цивільних громадян, котрі зазнали впливу травмогенних ситуацій і подій. Слід розуміти, що війна є психосоціальною травмою в усіх зазначених вище чотирьох аспектах, а відтак і своєрідною «тотальною травмою».

Орієнтуючись на ці актуальні потреби, ГО «МІТЕЦ» та ГО «Львівський психоаналітичний інститут ментального здоров'я» реалізували інноваційний мистецько-психотерапевтичний реабілітаційний проєкт для ветеранів АТО/ООС, колишніх в'язнів «ДНР/ЛНР», а також членів їхніх родин «МІТЕЦ. Арт-реабілітаційний простір». Наш проєкт отримав фінансову підтримку від «Українського культурного фонду». Інтегративний принцип надання психологічної допомоги реалізований нами через поєднання мистецьких практик, яким учасники навчаються у провідних майстрів своєї галузі, та психодинамічно орієнтованої групової терапії. Мистецтво і психотерапія разом утворили осереддя, що розкривало свій терапевтичний потенціал під час реалізації проєкту.

Стан наукової розробки проблемної частини дослідження. Спираючись на біологічні та психічні особливості функціонування особистості, визначимо *травму* як реактивне утворення у структурі психіки, спричинене інтенсивним, афективно зарядженим, негативним, особистісно значущим досвідом, який перевершив ресурсний потенціал ментальних механізмів захисту та мав потужний деструктивний вплив на життя і функціонування людини.

Психічні травми є первинними і вторинними. Якщо первинна психотравма формується на підґрунті власного складного досвіду, то вторинна – через символічне проживання досвіду інших значущих людей чи через механізм емоційного зараження у близькому контакті з травмованою особою. При діагностиці психогенних травматичних впливів різних чинників, що виникають за складних життєвих

обставин, важливо розрізняти непатологічні психоемоційні реакції на стрес і психогенії, себто психопатологічні стани. При перших характерною є психічна реакція, адекватна зовнішнім умовам, пряма залежність її інтенсивності та тривалості від стимульних подразників і, як правило, невелика тривалість, поступове згасання і повернення людини до звичного способу життя. При непатологічних реакціях здебільшого зберігається працездатність, інколи знижена чи часткова можливість спілкування з оточенням і критичний аналіз своєї поведінки потерпілим від травми. В цілому нормативними психоемоційними реакціями людини, котра опинилася в ситуації, яку інтерпретує як катастрофічну, будуть почуття тривоги, страху, пригніченості, бажання зв'язатися з рідними і близькими, прояснити й оцінити ситуацію. Можуть спостерігатися фізіологічні реакції, такі як задуха, психогенний тремор, ажитація, або ж – завмирання чи бажання знайти безпечне місце, звернутися по допомогу, не втрачаючи при цьому критичного ставлення до обставин. У психологічній літературі такі реакції позначаються як стан стресу, психічної напруженості, афективні реакції тощо. Як свідчить досвід, чим довшим буде вплив травматичної ситуації, тим менше внутрішнього ресурсу залишається для опрацювання цього досвіду і виходу в нормативне русло життєфункціонування, а перспектива розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР), навпаки, зростатиме [1; 3; 4; 5].

Дослідження та опитування, які проводяться в Україні та за кордоном, показують, що близько 60-65% людей, принаймні хоча б раз в житті, опинилися в кризовій ситуації, яку слушно вважати травмогенною, але більшість змогла впоратися з наслідками самостійно чи за допомогою сім'ї та близьких. Своєчасно надана медико-психологічна допомога знижує частку розладів адаптації у постраждалих осіб з 20% до 3-5%. Останні розвідки засвідчують, що люди, які пережили складні травматичні події, проте мали підтримку і прийняття від близьких осіб, змогли відновитися і в подальшому не демонстрували симптоматику ПТСР [8; 11].

Надзвичайно важливим є той факт, що надана таким особам нефахова підтримка не передбачала розпитування про травму і повторного занурення потерпілого у ці спогади, що дозволило їм уникнути ретравматизації та посилення флеш-беків (мимовільних яскравих

спогадів травматичної події). Ефективність такої стратегії пояснюється важливою роллю мозкових структур і механізмів пам'яті у процесі формування психічної травми. Якщо пережитий фізичний та емоційний травматичний досвід не інкорпорується в імпліцитну пам'ять, то це попереджує формування тривожних розладів. Іншими словами, якщо травматичний досвід з короткостроковою пам'яті, яка є обмеженою у часі, не переходить у довгострокову пам'ять, це дозволяє зберегти цілісність психіки і не повертатися до цього досвіду як до повторного проживання [6].

Сучасні нейроендокринні дослідження розкривають усю складність фізіологічних процесів, які є важливими для розуміння виникнення, фіксації та підтримування ментального існування травми. Зазвичай наш стресовий досвід проходить шлях від сенсорної кори головного мозку через лімбічну систему (мигдалина, таламус, гіпокамп) до префронтальної кори. Мигдалина – це частина лімбічної системи, до якої надходить емоційно забарвлена інформація, в тому числі пов'язана з небезпекою. А далі підключається префронтальна кора, де й відбувається більш точний аналіз інформації і, за потреби, гальмується сигнал «тривоги» від мигдалини. Таким чином раціоналізація тривоги через когнітивне осмислення у префронтальній корі знижує її інтенсивність. Також важливу роль у цій системі відіграє гіпокамп, який забезпечує обробку інформації, зокрема «записування» досвіду в пам'ять, і має функцію переведення короткострокової пам'яті у довгострокову. Але при інтенсивних стресових ситуаціях, коли немає можливості задіяти раціоналізацію, а інтенсивність подразників тільки зростає, для виживання організму мигдалина постійно працює на максимум, генеруючи потужну тривогу і залишається надчутливою ще якийсь час після завершення кризової ситуації [1; 7].

У момент проживання травми долучається ще й ендокринна система, а саме адреналокортизоловий її компонент, посилено генеруючи гормон кортизол, який приводить організм людини у стан готовності до реагування, до прикладу, втечі чи боротьби. Функція ж гіпокампа в таких умовах знижується, що уможливорює потрапляння травматичної інформації у довгострокову й імпліцитну пам'ять, що й підвищує ризик виникнення ПТСР. Тому важливим компонентом реабілітації людей, які пройшли через кризові ситуації, є створення

умов, де вони б могли відновити відчуття власної безпеки і зуміли наново «підключити» префронтальну зону кори до проживання травматичної ситуації. Як зазначають Д. Біер, К. Скотт, «окрім когнітивного опрацювання травматичних спогадів, терапія може забезпечити їхнє ширше значення та контекст». Окрім того, автори підкреслюють, що таке творення нарративу (зв'язної розповіді) про травматичний досвід прямо корелює із зменшенням інтенсивності та частоти посттравматичних симптомів [6, с. 173].

Враховуючи вищезгадане, важливою темою для фахівців з питань психічного здоров'я є розробка *ефективної методології психотерапії травми та ПТСР*. Для більш глибокого розуміння ідеї нашого проекту доречно коротко висвітлити основні методи роботи з травмою [1; 10; 12].

Одним з найдієвіших напрямків психотерапії травми, що спирається на наукову доказовість, вважається **когнітивно-поведінкова терапія** (КПТ). Базовим її *принципом* є формування та посилення критичного мислення й освоєння важливих навичок, які підвищують самоконтроль та саморегуляцію особистості й фундаментуються на навчанні та розумінні взаємозв'язку стимулу і реакції на нього. Так формується можливість раціоналізувати тривогу та освоїти техніки переключення уваги з поступовим закріпленням отриманого результату. Пацієнт у ході КПТ травми повинен регулярно виявляти свої негативні автоматичні думки, знаходити зв'язок між знаннями, афектами і поведінкою, віднаходити аргументи «за» і «проти» цих автоматичних думок, шукати реалістичніші інтерпретації для них, виявляти і змінювати дезорганізуючі переконання, котрі спотворюють навички і досвід.

На нинішній день розроблено цілий *спектр спеціалізованих методів роботи з травмою* та її наслідками: травмофокусована терапія, метод десенсибілізації травматичного досвіду із застосуванням руху очей, за Ф. Шапіро (Eye Movement Desensitization and Reprocessing, EMDR), соматично зорієнтована психотерапія травми П. Левіна, психотерапія методом дебрифінгу в часовому проміжку відразу після пережитої травми, активізація «долаючого переживання», травмофокус-терапія Т. Вебера, Brainspotting-терапія (BSP, David Grand) [4; 5; 6].

Дієвим підходом до психологічного лікування віддалених наслідків травми є **психо-**

динамічно зорієнтована психотерапія, головну мету якої визначають як допомогу людині у розумінні її внутрішньої динаміки, прихованих причин появи травматичних реакцій, а також пошук шляхів вирішення позасвідомого конфлікту, посиленого травматичним досвідом. Так, при роботі з ПТСР часто розглядається конфлікт між неспівпадінням власних цінностей людини, її картини світу та оточуючої дійсності травмогенної ситуації. У цьому підході важливим є дослідження системи цінностей і потреб особи і того, як поведінка і досвід травмувальної ситуації порушили їх, вирішення виниклих у зв'язку з цим свідомих і несвідомих конфліктів, переведення руйнівної енергії у творчу в атмосфері розуміння, прийняття та емоційного комфорту.

Психодинамічне розуміння та лікування травми спирається на поняття *механізмів захисту* [4; 5]. Як зазначалося, посттравматичні розлади виникають тоді, коли психічні механізми захисту не справляються з надмірною стимуляцією. Зараз можемо додати, що під тиском афективно зарядженого внутрішнього конфлікту, ядром якого є травма, актуалізовані механізми захисту деформуються, а домінувати починають незрілі. Власне тому травматичні ситуації часто провокують *регрес психічного функціонування*. Доросла, раніше добре адаптована й урівноважена, людина після травми стає недовірливою, настороженою, лякливою, емоційно лабільною, пасивною або, навпаки, надмірно імпульсивною і готовою до агресивних відгуків на поточні ситуації повсякдення. У результаті регресії вона ніби втрачає здатність справлятися зі звичайним набором життєвських завдань, які раніше були просто рутинними: ходити на роботу, турбуватися про близьких, виконувати щоденні побутові обов'язки.

Окрім регресії, травма запускає в дію механізми психічної «нейтралізації» екстремального досвіду: дисоціацію, розщеплення, заперечення реальності. У підсумку цілий пласт емоцій та тілесно-чуттєвих досвідів стає відчуженим, віддаленим, ніби не справжнім («як у кіно», «ніби спостерігаю за собою збоку»). Це оберігає психіку в момент травматизації, але надалі, якщо не вистачає ресурсу для відновлення цілісності, то таке розщеплення об'єктів – себе і зовнішнього середовища – зберігається. Таким чином світ стає, з одного боку, «сірим», чужим, віддаленим у сприйнятті, але контрастним і полярним у розумінні

та когнітивній оцінці. Виникають та закріплюються ригідні уявлення про «безумовно правильних» й «абсолютно поганих» людей, ситуації, стосунки, комунікації. Відповідно до цього стосунки з іншими вибудовуються з позицій «свій – чужий», «хороший – поганий», «чорне – біле», втрачаються перехідні зони і можливість розгледіти напівтони.

Спогад про будь-яку травму задля захисту психічної структури від розпаду буде «обростати панцирем» психічних захистів, у результаті чого багато інтенсивних і складних емоцій, до прикладу, страх чи гнів, відщеплюються й не можуть бути опрацьовані та прожиті, переповнюючи людину зсередини. Відтак для психічного самозбереження ці потужні почуття мають бути евакуйовані у зовнішні «погані об'єкти» через розігрування травматичної ситуації, або через дію механізму проєкції. Інакше кажучи, буря негативних емоцій, котрі проживаються всередині, починають сприйматися як такі, що походять від іншої людини. Це ж саме буде відбуватися і в контакті пацієнта з психотерапевтом як в індивідуальному, так і в груповому сетингу. Потужність захистів, які обслуговують цей процес, ускладнює можливість раціоналізації і вербальної символізації, що призводить до посилення проєктивної агресії і спроби зруйнувати «ненависний об'єкт», тобто терапевта і саму психотерапію.

Принципово важливим, повновагомим механізмом захисту, який ефективно допомагає справлятися із внутрішнім напруженням, є *сублімація*. Її особливість полягає в тому, що внутрішні деструктивні переживання опрацьовуються особою через символічні дії, часто неусвідомлені. Найкращим та багатограним прикладом цього захисту є мистецтво. Переживання, які з причин внутрішнього конфлікту не можуть бути до кінця усвідомлені, знаходять вихід через дії різного характеру, скажімо, написання текстів, гру на музичних інструментах чи живопис. Важливий результат такого акту – творення певного об'єкта, до прикладу картини, який пацієнт може пізніше осмислити – проговорити, пофантазувати, подумати чи здійснити іншу ментальну дію, звертаючись уже тепер до більш дієвих захистів. Мистецький артефакт є тим окремим чи перехідним об'єктом, який виконує роль контейнеру для нестерпних переживань.

Менш досконалим, аніж сублімація, але також помічним в опрацьованні травми, є *механізм відреагування* – переспрямування

енергії афекту в буквальну фізичну дію (спорт, поточна діяльність). Він дає змогу розрядити внутрішнє напруження, але не дозволяє символізувати переживання. Підвищення почуття радості і полегшення при відреагуванні має змінитися відчуттям спустошення, опрацьовуючи яке, особа починає зцілювати саму психотравму. Тому без дискомфортних, болісних, депресивних етапів у здоланні травматичного досвіду тут не обійтись. Отже, сама природа травми постає «вибухонебезпечною» не тільки в момент входження клієнта/пацієнта в терапію, а й протягом всього часу її тривання. Спроби атакувати психотерапевта чи зруйнувати терапевтичний процес з боку носія травматичного досвіду є неусвідомлюваними, але цілком очікуваними і психологічно зрозумілими.

Мета дослідження сутнісно полягає у розробленні та реалізації психотерапевтично-реабілітаційного проєкту, в якому відбудеться інтеграція ресурсу мистецтва як акту сублімації і психодинамічної терапевтичної групи як контейнера для переживань та інсайтів учасників. Комбінуючи ці два шляхи безпечного потрапляння позасвідомих почуттів у свідомість, сподіваємося знайти більш конструктивний спосіб використання потенційного ресурсу особистості для подолання наслідків психологічної травми. Вже із самого початку роботи зрозуміло, що успіх проєкту перебуває у площині співпраці митців і психотерапевтів, які мають доповнювати один одного, опрацьовуючи постійно присутнє розщеплення, ідеалізацію одних та знецінення інших «надавачів послуг» учасниками. Здорове партнерство, регулярна комунікація, усвідомлене ставлення організаторів до особливостей спільного мистецько-терапевтичного процесу спричиняють цілісність та ефективність психотерапевтичного циклу.

Об'єктом вивчення є *психотерапевтичний простір*, створений спільно психотерапевтами та митцями, у якому учасники проєкту (особи з досвідом пережиття важкої психічної травми) матимуть змогу опрацьовати власні травматичні переживання та зцілити душевні рани.

Предмет дослідження становлять структурні одиниці (психотерапевтичні, мистецькі та соціально-реабілітаційні компоненти) психотерапевтичного простору, особливості протікання психотерапевтичного процесу в створеному та сконструйованому часопросторі, труднощі його реального здійснення і стратегії їх подолання.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дизайн проекту. Учасниками проекту стали ветерани АТО, волонтери, полонені, члени сімей військовослужбовців, професійні митці, психологи, психіатри та психотерапевти, розробники та адміністрація проекту, громадські організації, що задумали та втілили цей проект, благодійний фонд, котрий виділив фінансування та контролював його цільове використання, журналісти, котрі висвітлюючи хід виконання завдань проекту в ЗМІ, оприлюднюють його в інформаційному просторі суспільства.

Автор та розробник проекту – Наталія Катериненко.

Керівники психотерапевтичної складової проекту – Юлія Мединська, Сергій Якушик.

Супервізори проекту – проф. Олександр Фільц, Олег Березюк.

Художники проекту – Сергій Захаров та Дмитро Коломойцев.

Психотерапевти – Володимир Погорілий, Лариса Єнько, Євгенія Граб, Катерина Баган.

Проведені активні заходи в рамках проекту:

– 20 первинних інтерв'ю для відбору учасників (виконавці лікарі-психіатри Сергій Кирилюк та Роксоляна Федець);

– 9 майстер-класів: живопис (Олексій Аполлонов), фотографія (Валерій Мілосердов), графіка (Катерина Свіргуненко), колаж (Олександр Ляпін), саунд-арт (Богдан Мороз), перформативний танок (Альона Мамай, Ольга Бойко, Ірина Кротевич), ленд-арт (Сергій Якунін), кераміка (Олександр Міловзоров, підсумковий майстер-клас – виставка робіт (Сергій Захаров);

– 16 психотерапевтичних динамічних груп;

– 9 супервізій психотерапевтичного процесу в проекті;

– 3 організаційні зустрічі адміністраторів та психотерапевтів проекту.

Хід реалізації проекту та його організаційна історія. Підготовчим і надзвичайно важливим етапом проекту був попередній відбір учасників. Кожен, хто зацікавився можливістю участі у проекті, був запрошений на спеціальну бесіду (первинне інтерв'ю), котра мала ознайомче призначення та діагностичну мету. Лікарі-психіатри та психотерапевти зустрілися з кожним потенційним учасником у форматі онлайн, щоб прояснити, наскільки корисною та доречною для конк-

ретної особи буде участь у проекті. Розуміючи ризики, які виникають в арттерапевтичному просторі для людей із психічною травмою в анамнезі, було зосереджено увагу на тому, щоб відібрати тих учасників, котрі на момент інтерв'ю мали достатньо стабільний психічний і психодушевний стани. Адже занурення у мистецький простір, спонтанність у ситуації безпеки та прийняття з подальшим обговоренням вражень та відчуттів, які мали відбуватися під час цієї мандрівки, могли спровокувати активізацію травматичних спогадів і погіршення самопочуття учасників.

За результатами первинних інтерв'ю було відібрано 17 учасників, а тим потенційним учасникам, чий психічний та психодушевний стан вимагав іншої форми стабілізації та корекції, було рекомендовано не долучатися до проекту. Таким потенційним учасникам рекомендувалося інші форми отримання психологічної, психотерапевтичної чи психіатричної допомоги.

Після формування групи, відповідно до первинного задуму проекту, митцями з різних галузей творчості було проведено дев'ять майстер-класів. При цьому серйозною трудностю, на яку не було жодного впливу, стали карантинні обмеження через COVID-19, які то посилювалися, то послаблювалися за час проекту. Це вплинуло на ритмічність і графік проведення майстер-класів та на роботу психотерапевтичних груп. На жаль, формат онлайн не пасував ані для майстер-класів, ані для груп. Митці мали свої причини не працювати в режимі онлайн. Що стосується психотерапевтичної групи, то при такому складі учасників, за умов малого знайомства і за такої житейської констеляції, в яку потрапили учасники, робота онлайн могла або нашкодити, або просто не відбутися.

Ще одна, цілком передбачувана і мало доступна впливу прикра ситуація – це вихід учасників з проекту та приєднання нових людей. Як свідчить наш досвід, при проведенні терапевтичних груп і навчальних тренінгів завжди є відсоток людей, котрі навіть при найвищій мотивації стикаються з бажанням припинити участь у роботі групи. Так сталося і у цьому проекті. Цей природний процес відсіювання учасників потребував і психологічного опрацювання, і введення нових учасників відповідно до вимог організаційної рамки. Про труднощі поєднання організаційних вимог проекту і потреб психотерапевтичного процесу буде йтися нижче.

Хід реалізації проєкту та його психодинамічна історія. Травма – це досвід несподіваного розриву психічної тяглості, неперервності, розбивання цілісної системи, яка до моменту травми перебувала в динамічній рівновазі, це ситуація проникнення нестерпного досвіду всередину психіки та її суто захисна фрагментація. Свідченням цього є нестримний афективно-чуттєвий заряд травми, що розряджався у психотерапевтичний простір з величезною силою.

Відразу зауважимо, що групова психотерапевтична робота з травмою не планувалася в жодному разі. Було зрозуміло, що це не той формат, не та кількість груп, не та стабільність терапевтичного процесу, які могли би стати адекватним місцем опрацювання власне психотравматичного досвіду. Вочевидь психоаналітична, психодинамічно зорієнтована групова психотерапія є потужним інструментом дослідження позасвідомих процесів та їхніх явних проявів у взаємодії учасників. Власне тому одним із ключових завдань психотерапевтичної частини проєкту було вивчення феноменології динаміки посттравматичних станів і відгуку носіїв такого досвіду на психотерапевтичні втручання. Отож психодинамічний інструмент дав нам унікальний доступ до проникнення свідомості у глибинні неусвідомлювані процеси, котрі достеменно не пізнані станом на нинішній день, але котрі мають важливе значення для соціуму та кожної особистості зокрема. Відтак, за нашим задумом, під час такої групової роботи мало відбуватися осмислення кожним учасником вражень і переживань, які виникали у процесі мистецьких майстер-класів, а також здійснитися вербалізація їхнього досвіду, попередньо вираженого в образах, матеріалах, кольорах, рухах, мелодіях, взаємодіях. Застосовуючи вказаний психотерапевтичний інструмент, фахівці зіткнулися із величезною силою дії на особу її травматичного досвіду, котра ускладнювала можливість повноцінно реалізувати задумане.

Осмислити психологічну динаміку проєкту можемо, спираючись на концепцію групового процесу З. Фукса, згідно з якою генеральною метою кожної психотерапевтичної групи є *створення матриці групової культури*, що через актуалізацію системи перенесень синтезує в єдиний кодекс правил, традицій, умов і рамок, за якого група починає функціонувати як психотерапевтичний інструмент [9]. Іншими словами, в групі діє як доцентрова сила творення спільного консенсусу і контексту, так і

відцентрова – позасвідомі тенденції учасників випробовувати правила на дієвість.

Даний проєкт засвідчив народження групової матриці у процесі зіткнення двох культур – стану війни і повсякдення мирного часу (головно психоаналітично зорієнтованої психотерапії як абсолютно невоєвничої практики). Два світи – війна і мир – мали зустрітися і створити спільний перехідний простір, що вимагало від усіх сторін гнучкості, здатності до компромісу, але одночасно й твердості та здатності витримувати коливання у полі ідентичності – особистісної і професійної. Пропонований проєкт наочно уприсутнив універсальну тему індивідуального та соціального розвитку, а саме колізію двох культур, їхнє зіткнення, взаємопроникнення і взаємовплив, болісне народження спільного сенсу в конфлікті та протистоянні, у взаємному випробуванні на міцність і людяність. Досвід показав, що єдиним шансом для опрацювання таких переживань є творення перехідного простору – безпечного, приймаючого, підтримуючого й толерантного до інакшости, у якому можна чути один одного та конструювати нові культурні змісли.

Підкреслимо, що учасники були поінформовані, що групи є частиною проєкту, а ведучі групи попередньо обговорили із супервізором труднощі роботи із травмованими учасниками, хоча і для одних, і для других, досвід знайомства став раптовим, різким, переважно травмувальним. Атмосфера групової ситуації була схожа до військових дій: вимоги сторін непримиримі та неспівставні, компроміс неможливий – перемога або смерть. Учасники очікували на завдання, вправи, чітко структурований психологічний тренінг, а ведучі були налаштовані на вільне обговорення вражень і думок. Однак це не поєднані режими роботи: вільна, строго не тематизована дискусія і запит на чітке структурування психотерапевтичного поля. Учасники сміливо та обурено обстоювали свої права, а психотерапевти були розгубленими, оскільки принесли цій групі щось найкраще, що мали як фахівці, – свободу, творчість у мовленні й у взаємодії, а це виявилось чимось жахаючим і неприйнятним для співучасників.

Із перебігом виконання проєкту розщеплення у сприйманні учасниками змістового наповнення співпраці посилювалося: мистецькі майстер-класи сприймалися як територія релаксації, радості, щасливого відпочинку від турбот і проблем. Натомість атмосфера психо-

терапевтичних груп переживалася як місце, де на кожного очікує «холодний душ» реальності – панування смутку, злості, тривоги. Ніхто не хотів стикатися із цією частиною реальності. І хоча терапевти всіляко намагалися донести до учасників, що смуток та біль, виражений словами, – це частина нашого повсякдення, невід’ємний досвід психічного життя, який і дає повноту екзистенції, робить картину світу об’ємною та збалансованою, однак учасники не могли погодитися з такими ідеями і наративами. Загалом долання цього розщеплення відбувалося на кількох рівнях:

а) участь групових котреапевтів у мистецьких майстер-класах спочатку як спостерігачів, потім як учасників, що дозволяло у режимі реальної взаємодії долати фрагментацію та розщеплення між терапевтами, учасниками і ведучими майстер-класів;

б) групова супервізія, де колеги-супервізори допомагали психотерапевтам витримувати й осмислювати цей тиск знецінення і конфронтації, зберігати терапевтичну позицію, шукати інструменти взаємодії з групою, які могли би бути помічними у цій ситуації протистояння;

в) адміністративні збори, на яких супервізор спілкувався із працівниками проєкту, контейнеруючи їхні тривоги та сумніви, пояснюючи особливості психологічних процесів, котрі запускаються у психотерапії і залежні як від досвіду учасників, так і від терапевтичної позиції психотерапевтів, яку втримати на межі позитивного нейтралітету було надзвичайно важко;

г) індивідуальне спілкування керівників та адміністраторів проєкту між собою та з окремими учасниками, котрі, будучи переповнені емоціями, зверталися до працівників із проханням вплинути на ситуацію; й у цих бесідах також потрібно було витримати розщеплення і допомогти керівникам та адміністраторам не піддаватися тиску і не йти за бажанням групи виключно у поле релаксації та насолоди.

Психотерапевтична група тим часом шукала способи, як справлятися із тривогою та невдоволенням. І здебільшого знаходила конструктивний шлях – замислювала власну мистецьку акцію поза межами проєкту. Це об’єднувало учасників, приносило відчуття єдиної мети та можливості організувати свою взаємодію навколо спільної справи. З психотерапевтичного погляду, це відреагування, втеча від роздумів у діяльність. Але, враховуючи психологічні особливості людей із психічною травмою в анамнезі, вважаємо такий вихід

групи вельми конструктивним і здоровим. Група з архаїчної позиції «боротьби та втечі» переходила у стан «робочої групи» (за В. Біоном). Щоправда, за задумом проєкту «робочою метою» психотерапевтичної групи є рефлексія та обговорення, а не організація і реалізація проєктних продуктів. Але така мета не пасувала групі, тому вона переважно конструювала власну. Окрім задуманого групою мистецького фестивалю за межами проєкту, в його форматі закономірно народжувалися додаткові мистецькі акції: виставки, концерти, спільні активності. На нашу думку, так працював здоровий, нетравмований потенціал усіх учасників і групи в цілому. Величезна повага до сили людського духу, подив щодо здорового потенціалу персоніфікованої психіки, радість за учасників виникали, коли вдалося спостерігати перебіг цих творчих процесів.

Тим часом «бойові дії» у роботі створеної нами групи драматично розгорталися і на полі нормативних положень: учасники не дотримувалися стандартних правил, за якими звично працюють психотерапевтичні групи. Психотерапевтам-психоаналітикам залишалося зберігати власне психодинамічне бачення винятково у просторі внутрішнього монологу та супервізійного обговорення. Зрештою, це був один із основних настановчих меседжів від організаторів психотерапевтичної складової проєкту до практикуючих психотерапевтів: залишайтеся психоаналітиками всередині, для себе, на рівні мислення і проживання, натомість дійте відповідно до потреб і процесів, які спричиняє психотравма. А це означало м’якшу, більш дієву позицію, витримування моментів, коли головна «психотерапевтична святиня» – с е т и н г – була скинута в болото та потоптана. Безперечно, це складний виклик, тому що сетинг є гарантією безпеки, і група наших учасників, котра, як ніяка інша, потребувала безпечних рамок, розхитувала, атакувала й нищила задекларовані умови роботи.

Наступним етапом опрацювання розщеплення стало його привнесення у саму групу, коли учасники звернули свої деструктивні імпульси одні на одних. Найгострішим моментом став майстер-клас на виїзді, під час якого психотерапевтична група функціонувала у дуже специфічному стилі. Вона розмежувалась на три підгрупи: дві жіночі та одну чоловічу, котрі не брали одночасної участі у роботі з психотерапевтами. Жіночі підгрупи почергово приходили до психотерапевтів у час спланованої роботи групи. А чоловічий гурт зайняв мовчазну

і відсторонену позицію, повністю відмовившись од співпраці у форматі групових зустрічей.

Психотерапія – не насильство, адже не можна нікого змусити до участі в групі, навіть якщо вона є невід’ємною частиною проєкту. Де-факто, учасники відмовилися дотримуватися базового контракту. А на рівні психодинамічної сцени це стало втіленням контексту воєнного конфлікту України та Росії: є домовленості, є кордони, залучено сторонніх спостерігачів і модераторів конфлікту, але одна зі сторін не виконує умови контракту. І ніхто не має на це впливу. Безсилля та безпорадність чекає на ту сторону, яка готова дотримуватися рамок. Деструктивний тріумф є воєнним трофеєм сторони, яка ігнорує домовленості.

Водночас майстер-клас на виїзді став переломним для нашого розуміння динаміки групового процесу. З’ясувалося, що психотерапевтична група – це більше, аніж власне група учасників, яка стається у чітко відведений час. Великою групою став увесь цикл зреалізування проєкту, всі взаємодії, всі комунікації, всі особи, задіяні у його втіленні. Звідси постала тактика осмислення циклу: як конгломерат групових процесів, що перетинаються, накладаються, суперечать, притягаються та відштовхуються, але спільно творять єдину тканину психологічної взаємодії. І ця тканина відчуває на собі величезний фрагментувальний тиск травми. До звичайних, нормотипових для групової психотерапії процесів розщеплення та фрагментації додається потужна течія травматичної руйнації, відреагування всіх обставин, у тому числі й соціально-економічних, політичних, що були контекстом для реальної життєвої травми всіх, хто тим чи іншим способом доторкнувся до війни. Для нас стало очевидним, що супроводжувати та осмислювати цей циклічний процес слід цілісно та довершено.

Спираючись на цей інсайт, психотерапевтичне бачення сетингу та групової динаміки змінилося. Сетинг становить не рамки конкретної групи, а весь проєкт загалом. Динаміка тут є драматичною, взаємодія у великій групі за рамкових умов (розклад майстер-класів, тривалість, регулярність, реалізація додаткових активностей тощо) хиталися, розпадалися, розтягувалися і стискалися через COVID-19, локдаун та інші об’єктивні обставини, але витримали: проєкт відбувся, все заплановане було реалізовано, більше того, було втілено у життя додаткові міні-проєкти, які народилися в атмосфері базового задуму програми дій. Тому наше спільне надзавдання вважаємо виконаним.

ВИСНОВКИ

Досвід здійснення інноваційного мистецько-психотерапевтичного реабілітаційного проєкту для ветеранів АТО/ООС, колишніх в’язнів «ДНР/ЛНР», а також членів їхніх родин, дає змогу сформулювати рекомендації стосовно організації подібних арт-реабілітаційних проєктів з подолання особою наслідків власної психічної травми:

1. Теоретичним та методичним фундаментом у професійному проведенні подібних проєктів є: а) психіатричне, нейрофізіологічне, ендокринологічне та психологічне розуміння психічної травми, її короткострокових і віддалених впливів на фізичне та психодуховне функціонування особистості; б) теорія і практика групової психотерапії, знання закономірностей психодинамічних процесів у групах, зокрема теоретичні та емпіричні дані стосовно життєдіяльності великих психотерапевтичних груп, а також функціонування груп, сформованих з учасників, котрі перенесли психічну травму; в) теорія і психотехніки арт-терапії; г) теорія і практика супервізійного супроводу психотерапевтичних проєктів та у їхніх рамках клієнтських груп.

2. Психодинамічні закономірності індивідуального та групового позасвідомого функціонування з неухильністю запускають мегапроцес, у результаті якого весь проєкт, разом зі всіма його учасниками (організатори, адміністрація, керівники, залучені зовнішні спостерігачі) з часом починає функціонувати як *єдина велика психотерапевтична група*. Тому ефективний менеджмент і реалізація психотерапевтичних завдань такого проєкту вимагає, щоб всі процеси розглядалися та осмислювалися крізь призму групової динаміки, навіть якщо вони відбувалися поза межах малої психотерапевтичної групи. Це умова *sine qua non*, виконання якої дозволяє якісно опрацювати і систематично долати неunikненні розщеплення та прояви відцентрових сил, які діють у групових матрицях.

3. «Золоте правило» психодинамічно зорієнтованої психотерапії в інтегративних арт-психотерапевтичних проєктах психотерапії травми слушно сформулювати таким чином: *психоаналіз усередині, максимальна гнучкість назовні*. Йдеться про свідомий, планомірний, контрольований відхід психотерапевтів від строгого психоаналітичного сетингу, для якого притаманна доброзичлива нейтральність, спокійне емоційне задіяння та жорстке дотри-

мання рамок у бік більшої підтримки, афективної прозорості, сетингової гнучкості психотерапевтів. Натомість «усередині» – у спостереженні, роздумах, осмисленні психодинамічної реальності – психотерапевти залишаються чітко в межах психоаналітичної теорії та методології. Це дозволяє зберігати міцний фундамент психодинамічного розуміння процесів і феноменів, апріорі сконструйованих НЕ як психодинамічні, а як такі, що спонтанно розгортаються за своїми довільними траєкторіями у часі та просторі проекту.

4. Рекомендованою є значна частка просвітницької роботи на початку та в ході реалізації проекту, яка здатна створити психологічну «подушку безпеки», що дозволить більш м'яко увійти всім учасникам у ситуацію «зіткнення психокультур», максимально конструктивно розпочати процес пошуку компромісів і креативно створювати перехідний психотерапевтичний простір.

5. Подібні проекти вельми точно інсталиють загальнокультурні тенденції, що домінують у суспільстві, їх можна бачити у переломленні індивідуальних доль, поточних проектних ситуацій, мистецьких об'єктів, створених під час реалізації проекту. Ця спонтанна інсталяція є надзвичайно важливим матеріалом, яким психотерапевти можуть ділитися з учасниками проекту задля наповнення конструктивним змістом спільного перехідного простору.

6. Генеральна мета подібних проектів – конструктивна співпраця, інтеграція різних, почасти вкрай суперечливих, світоглядних підходів, подолання розщеплення в групі та у проекті в цілому, узгодження і зміцнення спільних цінностей, правил і традицій, що й уможливує виконання головної психотерапевтичної ролі. Фактично йдеться про створення так званого «перехідного простору», за Д. Віннікотом, – *простору творчої гри*, де у безпечній атмосфері спроможні поєднатися та скомпонуватися в єдину матрицю взаємодії різноспрямовані, суперечливі, інколи діаметрально протилежні, настанови та цінності, що стає потужним поштовхом для психокультурного розвитку та зміцнення особистості.

Отож, досвід проведення мистецько-психотерапевтичного реабілітаційного проекту для ветеранів АТО/ООС, колишніх в'язнів, які перебували в полоні на території так званих ДНР та ЛНР, а також членів їхніх родин, дав надзвичайно цінні результати щодо психодинаміки і самого перебігу процесу лікування наслідків особистої психічної травми. Ці результати потребують подальшого осмислення, хоча вже є серйозною емпіричною базою для розвитку *психодинамічної психотерапії травми* та осмислення групових соціальних процесів суспільства, втягнутого у війну та змушеного відновлювати рівновагу власними ресурсами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Брієр Д., Скотт К. Основи травмафокусованої психотерапії. Львів: Свічадо, 2015. 448 с.
2. Євсюков О.П., Садковий В.П. Специфіка особистісних змін, що відбуваються з людьми, які пережили психічну травму. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 121-129.
3. Левін П. Зцілення від травми. Київ: Вид. Ростислава Бурлаки, 2022. 156 с.
4. Світлична Н.О. Вплив психологічної травми на психологічне здоров'я працівників ДСНС України. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. 6 (37).
5. Соченко Т., Габінська А. Ефективність психотерапії та фармакотерапії в лікуванні ПТСР у військовослужбовців і ветеранів. *Psychosomatic medicine and general practice*. 2017. 2. № 4.
6. Травматичні події: психологічна підтримка та самопомога. Довідник Ради Європи. 2022. URL: [http://1680a765d4\(coe.int\)](http://1680a765d4(coe.int)). Дата звернення 18.03.2024.
7. Туринна О.Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Вид. дім «Персонал», 2017. 160 с.
8. Basic Understanding of Trauma: Theories of Understanding How Trauma Travels through the Mind and Body by Gerald Kiesman. Victoria, BC: G. Kiesman. (RC 552P67K543 2007)
9. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders 5th ed.; DSM-5; American Psychiatric Association [APA], 2013.
10. Psychological Assessment of Adult Posttraumatic States: Phenomenology, Diagnosis, and Measurement by John Briere. Washington, DC: American Psychological Association. (RC 552 P67 B75 2004)
11. Trauma-Focused Psychodynamic Psychotherapy of a Patient With PTSD in a Veterans Affairs Setting Fredric N. Busch, M.D., Nicole Nehrig, Ph.D., Barbara Milrod, M.D
12. Victims of Cruelty: Somatic Psychotherapy in the Treatment of Posttraumatic Stress Disorder Paperback – November 22, 2000.

REFERENCES

1. Briier, D., Skott, K. (2015). *Osnovy travmofokusovanoi psykhoterapiyi* [Basics of trauma-focused psychotherapy]. Lviv: Svichado, 448 p. [In Ukrainian].
2. Yevsiukov, O.P., Sadkovyi, V.P. (2010). Spetsyfyka osobystykh zmin, shcho vidbuvaiutsya z liud'my, yaki perezhlyly psykhychnu travmu [Specifics of personal changes what happens to people, who have experienced mental trauma]. *Problemy ekstremal'noyi ta kryzovoyi psykholohii – Problems of extreme and crisis psychology*, 7, 121-129 [In Ukrainian].
3. Levin, P. (2022). Ztsilennia vid travm [Healing from injuries]. Kyiv: Vyd. Rostyslava Burlaky, 156 p. [In Ukrainian].
4. Svitlychna, N.O. (2013). Vplyv psykholohichnoyi travmy na psykholohichne zdorovia pratsivnykiv DSNS Ukrainy [The impact of psychological trauma on the psychological health of employees of the State Emergency Service of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy – Herald of the National University Defense of Ukraine*. 6 (37) [In Ukrainian].
5. Sochenko, T., Habinska, A. (2017). Efektyvnist' psykhoterapiyi ta farmakoterapiyi v likuvanni PTSR u viiskovosluzhbovtiv i veteraniv [Effectiveness of the psychotherapy and pharmacotherapy in the treatment of PTSD in military personnel and veterans]. *Psychosomatic medicine and general practice*. 2, 4 [In Ukrainian].
6. Travmatychni podiyi: psykholohichna pidtrymka ta samodopomoha [Traumatic events: psychological support and self-help] (2022). *Dovidnyk Rady Yevropy – Directory of the Council of Europe*. URL: <http://1680a765d4> [In Ukrainian].
7. Turynina, O.L. (2017). *Psykholohiia travmuiuchykh*

sytuatsii: navch. posib. Dlia stud. vyshch. navch. zakl. [Psychology of traumatic situations: tutorial]. Kyiv: Vyd. dim "Personal", 160 p. [In Ukrainian].

8. Basic Understanding of Trauma: Theories of Understanding How Trauma Travels through the Mind and Body by Gerald Kiesman. Victoria, BC: G. Kiesman. (RC 552 P67 K543 2007) [In English].

9. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders 5th ed.; DSM-5; American Psychiatric Association [APA], 2013 [In English].

10. Psychological Assessment of Adult Posttraumatic States: Phenomenology, Diagnosis, and Measurement by John Briere. Washington, DC: American Psychological Association. (RC 552 P67 B75 2004) [In English].

11. Trauma-Focused Psychodynamic Psychotherapy of a Patient With PTSD in a Veterans Affairs Setting Fredric N. Busch, M.D., Nicole Nehrig, Ph.D., Barbara Milrod, M.D. [In English].

12. Victims of Cruelty: Somatic Psychotherapy in the Treatment of Posttraumatic Stress Disorder Paperback – November 22, 2000. [In English].

АНОТАЦІЯ

ФІЛЬЦ Олександр Орестович, МЕДИНСЬКА Юлія Ярославівна, ЯКУШИК Сергій Євгенович.

Комплексний підхід до подолання наслідків важкої психологічної травматизації дорослих.

У статті висвітлено досвід реалізації проекту арт-психотерапевтичної реабілітації ветеранів АТО, колишніх в'язнів, які перебували у полоні на території так званих ДНР та ЛНР, а також членів їхніх родин. Аргументовано теоретичні та методичні основи психотерапії психічної травми у вимірах різних психотерапевтичних напрямків, на основі чого розроблено концептуальну та оргдіяльнісну структуру довершеного проекту, створеного на методологічних засадах психодинамічної парадигми у поєднанні з арт-терапією. Реалізовано завдання виявлення закономірностей протікання психотерапевтичного мегапроцесу у сконструйованому та досліджуваному просторі, проаналізовано труднощі його здійснення і стратегії їх подолання. Обґрунтовано, що психологічні закономірності індивідуального та групового позасвідомого функціонування вмотивовано запускають цей мегапроцес, у результаті якого пропонується проект, разом зі всіма його учасниками, із часом починає діяти як єдина велика психотерапевтична група. Відтак забезпечення якості надання психотерапевтичної допомоги у такому форматі неможливе без *регулярної супервізії*, котра дозволяє психотерапевтам осмислювати свій досвід, екологічно проживати його травматичні складові, втримуватися в межах професійної позиції, а саме терплячого, доброзичливого та емпатичного супроводу процесу зцілення психічно враженої особи. Показано, що у подібних проєктах доречним є свідомий, планомірний, контрольований відхід психотерапевтів од жорсткого психоаналітичного сетингу, для якого притаманна доброзичлива нейтральність, спокійне емоційне долучення і чітке дотримання рамок у бік більшої підтримки, почуттєвої прозорості, гнучкості психотерапевтів щодо витримування прийнятних нормативних умов. Отримані результати, потребуючи подальшого осмислення, все ж є надійною емпіричною базою для розвитку психодинамічної психотерапії травми

та розуміння групових соціальних процесів суспільства, задіяного у війну і змушеного відновлювати свою психодуховну рівновагу.

Ключові слова: *особа дорослого, психічна травма, психотерапія, психодинамічна групова психотерапія, мистецтво, арт-терапія, лікування посттравматичних розладів, супервізія, психологічна реабілітація, групова динаміка, сетинг.*

ANNOTATION

Oleksandr FILTS, Yuliia MEDYNSKA, Serhii YAKUSHYK.
A comprehensive approach to overcoming the consequences of severe psychological traumatization of adults.

This article presents the experience of the art-psychotherapeutic rehabilitation project of ATO veterans, former prisoners who were held captive in the territory of the so-called "Donetsk People's Republic" (DPR) and "Luhansk People's Republic" (LPR), as well as their family members. The theoretical and methodological foundations of psychotherapy of mental trauma in the dimensions of various psychotherapeutic directions are highlighted. On the basis of this, the authors developed a conceptual and organizational structure of a holistic project built on the methodology of the psychodynamic paradigm in its combination with art therapy. The task of studying the regularities of the psychotherapeutic process in the created and researched space was realized, the difficulties of the psychotherapeutic process and strategies for overcoming them were analyzed. The experience of the implementation of the project shows that the psychological regularities of individual and group unconscious functioning steadily trigger the process, as a result of which the entire project, together with all its participants, eventually begins to function as a single large psychotherapeutic group. Therefore, ensuring the quality of psychotherapeutic assistance in this format is impossible without regular supervision, which allows psychotherapists to make sense of their experience, ecologically live its traumatic components, stay within the limits of a professional position, namely patient, benevolent and empathic support of the healing process. The authors showed that in such projects, a conscious, planned, controlled departure of psychotherapists from a strict psychoanalytic setting, which is characterized by benevolent neutrality, calm emotional involvement and strict adherence to the framework, towards greater support, emotional transparency, and flexibility of psychotherapists in maintaining the framework conditions is appropriate. The obtained results require further understanding, but are already a serious empirical basis for the development of psychodynamic psychotherapy of trauma and the understanding of group social processes of a society involved in war and forced to restore its balance.

Key words: *mental trauma; psychotherapy; psychodynamic group psychotherapy; art; art-therapy; treatment of post-traumatic disorders; psychological rehabilitation; group dynamics.*

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Інеса ГУЛЯС.

Надійшла до редакції 10.03.2024.
Підписана до друку 22.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Фільц О.О., Мединська Ю.Я., Якушик С.Є. Комплексний підхід до подолання наслідків важкої психологічної травматизації дорослих. Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 177-187. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.177>

Наталія ФРОЛОВА

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Natalia FROLOVA
**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE UKRAINIANS
TRAUMATIC EXPERIENCE DURING THE WAR**

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.188>

УДК: 159.922

ВСТУП

Актуальність проблемної теми дослідження. 24 лютого 2022 року населення України відкрило одночасно нову та жахливу сторінку травматичного досвіду – проживання в умовах повномасштабних військових дій в країні. Російська агресія в Україні призвела до гібридної війни, яку НАТО визначає як «взаємодію або злиття звичайних, а також нетрадиційних, інструментів влади та засобів підривної діяльності». Гібридні методи ведення війни використовувалися і в минулому, але швидкість, масштаби та інтенсивність, зумовлені технологічним прогресом і глобальною взаємопов'язаністю, дозволяють розглядати їх як якісно новий досвід (Hybrid Warfare, 2021).

На відміну від традиційних війн, сучасні збройні конфлікти часто характеризуються нехтуванням міжнародним гуманітарним правом і Женевською конвенцією (Khorram-Manesh, A et al., 2021), що створює ситуацію загальної недовіри і визнання ненадійності сучасних міжнародних гарантій безпеки. Цілями російських військових операцій у цій війні стали не лише військовослужбовці, але й широкомасштабне цивільне населення. Гібридні військові стратегії, пропаганда та дезінформація, спрямовані на створення паніки, розгубленості, страху і недовіри, є жахливим обличчям сучасної війни, яка загрожує, травмує та забирає життя українських цивільних.

Оскільки українці не мали усвідомлених, ефективних та автоматизованих механізмів проживання в травмувальних умовах протягом такого тривалого часу, то актуальним стає питання надання психосоціальної допомоги всьому цивільному населенню без винятку.

Війна, яка почалася раптово для більшості українців, сьогодні має довготривалий характер і впливає на кожного, хто проживає як у країні, так і за її межами. Ця травматизація торкнулася людських, соціальних, демократичних, матеріальних, економічних та екологічних аспектів життя людей (Шульська Н., Остапчук С., Науменко Л., 2023).

Український травматичний досвід та його особливості. По-перше, український досвід травматизації має розглядатися як динамічний процес, що може бути розподілений на етапи, кожен з яких має певну специфіку. Крім того, треба враховувати, що війна триває безперервно вже понад два роки, а травма, яка відбувається на тлі восьмирічного періоду антитерористичної операції (2014 – 2022 років), стає хронічною.

По-друге, потрібно брати до уваги варіативність травматичного досвіду українців. Існує два вектори травматичного впливу військових подій – на індивідуальному та колективному рівнях. Індивідуальною травмою вважається травматична подія, яка відбувається безпосередньо з окремою людиною. Це може бути одинична (до прикладу, втрата домівки або

коханої людини), або множинні чи тривалі події (скажімо, хвороба, що загрожує життю, численні сексуальні напади). Колективна ж травма має яскраво виражений вплив на всіх українців без винятку. Більше того, український народ вимушений боротися з інтенсивним впливом, так званих, каскадних подій (Silver, R.C., Holman, E.A. & Garfin, D.R., 2021), таких як бомбардування цивільних об'єктів і терористичні атаки, особисті та економічні втрати, соціальна ізоляція від родичів і друзів тощо. Паралельний досвід як індивідуальної, так і колективної травматизації, негативно діє на психічне та фізичне здоров'я людей. Підсилює травматичний досвід колективне відчуття несправедливості та нездатності чинити опір. Адже навіть ті, хто встиг евакуюватися або переїхати на захід країни і не був безпосередньо зачеплений трагедіями в Бучі, Гостомелі, Ірпені, Маріуполі тощо, відчувають себе глибоко травмованими.

По-третє, до літа 2022 року дослідження українських науковців, присвячені колективній травмі, переважно стосувалися історичних подій та їх впливу на наступні покоління (наприклад, Голодомору 1932 – 1933 років, коли близько п'яти мільйонів українців померли від голоду, або репресій 1937 – 1939 років, коли тисячі українців були розстріляні або заслані до таборів).

На жаль, такі травмувальні події, як, до прикладу, аварія на Чорнобильській АЕС, або той самий COVID 19, не розглядалися фахівцями в контексті колективного травмування, та й населення не було підготовленим до сприйняття травмувального колективного досвіду.

По-четверте, важливою особливістю травматизації населення України є посилення травми через російське військове вторгнення засобами масової інформації, причому як традиційними, так і соціальними медіа. Вочевидь географічний ареал теперішньої війни не обмежується простором. Фактично вона вийшла за межі конкретних міст, у яких відбулися військові вторгнення, й охопила все населення, яке проживає як у країні, так і за її межами. В умовах гібридної війни такий спосіб отримання інформації є одним з найбільш травматичних, з точки зору, концентрації негативних історій, схематично візуальних образів, швидкості їх поширення і легкості доступу. Саме медіа-ресурси були основним джерелом травматизації для українців у перші дні вторгнення, адже протягом першого тижня війни люди

нескінченно переглядали шокуючі відео, сподіваючись, що це помилка, і намагаючись зрозуміти та прийняти суб'єктивно страшну реальність. За даними онлайн-опитування Укрінформу, яке проводилося з 13 по 18 квітня 2022 року і яке охопило вибірку з 1200 осіб (запитання: скільки часу українці проводять в Інтернеті?), 79% тих респондентів, які взагалі не читали книжок у перші місяці війни, надавали перевагу коротким новинним повідомленням в Інтернеті та соціальних мережах. Майже чверть респондентів зазначили, що читали аналітичні статті або статті на різні теми в онлайн-джерелах, щоб зрозуміти контекст розгортання воєнних подій.

Отже, вищезазначені характеристики дають підстави говорити про колективну травматизацію українців як про хронічну та національну, а першочерговим завданням нині є пояснення цивільному населенню справжнього значення їхніх емоцій і думок у контексті воєнних подій, бо саме ця інформація формує готовність до отримання бажаної психологічної підтримки та допомоги.

Постановка завдань. Основним завданням дослідження, що проводилось до другої річниці повномасштабного вторгнення в країну, було визначення предикторів, які на цей час стимулюють виникнення стану тривожності, депресивних проявів та посттравматичних стресових симптомів у різних верств цивільного населення країни. Тим більше, що проблема пошуку і впровадження оновлених та ефективних форм психологічної допомоги населенню, яка є дуже актуальною сьогодні, не може бути вирішена без розуміння психосоціальних особливостей процесу травмування.

Викладення основних результатів дослідження. Чинне пошукування, результати якого наводяться та аналізуються у статті, було проведене онлайн у лютому-березні 2024 року за участю 672 українців. Процедура проведення була цілком анонімною, оскільки розсилка лінку на проходження опитування відбувалася через третіх осіб. Опитування проводилась на платформі Qualtrix. Текст опитувальника було розроблено та узгоджено згідно з вимогами Інституційної етичної комісії (ІЕК), яка також відома як незалежний етичний комітет США.

Текст опитувальника складався із трьох блоків. Перший містив загальну інформацію

Таблиця 1

Визначення розбіжностей між групами обстежуваних

Діагностовані показники	Середній бал		Критерій Краскела-Волліса для незалежних вибірок	
	Клієнти	Працівники	Статистика критерію	Асимптотична значущість (двосторонній критерій)
Показник рівня тривожності	9,6548	6,8997	32,511	<.001
Показник депресивних проявів	16,4235	12,5758	31,014	<.001
Показник наявності проявів ПТСР	30,7634	20,9021	59,356	<.001

(стать, вік, місце проживання та ін.). До складу другого блоку було задіяно три методики скринінгу психічного стану: опитувальник з генералізованої тривоги – GAD-7, опитувальник з депресії PHQ-9 (Анкета здоров'я пацієнта) та опитувальник посттравматичного стресового розладу PCL-5 (PTSD Checklist for DSM-5). Специфіка вибору психологічних інструментів для цього блоку була зумовлена кількісним складом обстежуваних, яких планувалося опитувати, та формою збору інформації. До складу третього блоку увійшли питання додаткової інформації, які містили особливості індивідуального травматичного досвіду, час та канали споживання медіа-ресурсів, інформацію щодо перебування в окупації, залученості до волонтерської діяльності та ін.

Вибірка обстежуваних, що складала 672 особи, не була репрезентативною, проте уможлилювала отримання інформації стосовно особливостей травматизації людей у різних географічних зонах країни. Для якісного та кількісного аналізу даних отримані результати було поділено на дві групи. До складу першої (у кількості 300 осіб, де було співвідношення жінок і чоловіків 90/10 %), яку ми будемо умовно називати «клієнти», увійшли відповіді тих, хто протягом 2023 року звертався за психологічною допомогою у ті благодійні фонди чи організації, які надавали таку допомогу на безоплатних засадах. До складу другої групи обстежуваних, поіменованих нами «працівники», увійшли відповіді надавачів допомоги першої лінії, тобто тих, хто безпосередньо

контактує та працює за запитами населення – психологів, юристів, працівників мобільних бригад тощо, а також одного із благодійних фондів країни, що має філії майже у всіх обласних центрах України (372 особи, при співвідношенні жінок та чоловіків 90/10 %).

На першому етапі обробки даних нами було встановлено розбіжності між двома групами, що визначились за критерієм Краскела Волліса, і здійснено порівняльний аналіз середніх показників (*табл. 1*). Виявилось, що за всіма трьома середніми показниками – рівнем тривожності, депресивним проявам та ознакам ПТСР – у групах існують значущі розбіжності на рівні $p < .001$. Водночас ступінь тривожності у клієнтів визначається як середній (9,6548), а у працівників – як помірний (6,8997). Показник депресивних оприявнень у клієнтів був зафіксований як виражений (16,4235), а у працівників – як помірний (12,5758). Щодо порівняння середніх балів по скринінгу ПТСР з'ясувалося, що розлад не є зафіксованим ані у клієнтів (30,7634), ані у працівників (20,9021), адже потенційний ризик виникнення ПТСР можливий тільки при середньому балі від 33. Тож вважаємо доречним при подальшому аналізі результатів цієї методики використовувати поняття ПТСС, себто існуюче теоретичне уявлення посттравматичного стресового симптому (Sparks, SW., 2018). Цей симптом вважається нормальною реакцією на стресову або травматичну ситуацію та не розглядається як розлад психічного здоров'я, а скоріше являє собою типову реакцію на шокуєче тривожну подію.

Таблиця 2

Регресійна статистика для мультирегресійних моделей визначення предикторів прояву станів тривожності, депресії та ПТСР групи «клієнтів»

Прояв стану	Показники	Розраховане значення
Тривожність	R-квадрат	0,023
	Скоригований R-квадрат	0,017
	Стандартна похибка	5,2
Депресія	R-квадрат	0,138
	Скоригований R-квадрат	0,119
	Стандартна похибка	6,5
ПТСР	R-квадрат	0,079
	Скоригований R-квадрат	0,068
	Стандартна похибка	12,6

Наступним етапом обробки результатів було виокремлення предикторів, які потенційно могли б впливати на діагностовані психодушевні стани. Нами визначено низку із одинадцяти предикторів, які далі використовувались у мультирегресивних моделях. У підсумку до складу предикторів було віднесено стать, вік, наявність дітей, індивідуальний травмувальний досвід, травматичний досвід близького оточення, обстріли з повітря, досвід проживання в окупації, зміну місця проживання, рівень національної ідентичності, участь у волонтерських засадах і час споживання ЗМІ. На основі цієї класифікації було побудовано мультирегресійну модель визначення предикторів для кожної групи обстежуваних (табл. 2 – 5).

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Загальним предиктором виникнення усіх трьох станів групи клієнтів є втрата місця роботи, яка спричиняє як середній рівень тривожності (третій із чотирьох можливих – 1,177), так і виражені депресивні прояви (2,849) та впливає на наявність посттравматичних стресових симптомів (6,442). Цей індивідуальний досвід травмування не тільки позбавляє обстежуваних можливості відчувати себе матеріально стабільними і захищеними, а й блокує функцію планування, що стимулює

зниження порогу толерантності до невизначеності, яка є важливим складником адаптивного процесу. Серед інших предикторів, що діють на особливості депресивних проявів, виокремлюється досвід проживання в окупації (3, 941) як суто самісний травмувальний досвід. Також предиктором прояву цього стану є стать (4,966), що цілком зрозуміло, адже вибірку утворюють переважно жінки. Крім того, специфіка жіночого реагування на травмуючі події є більш емоційно активною. На окрему увагу заслуговує той факт, що наявність національної ідентичності як ресурсу також визначено як предиктор прояву депресивних станів (1, 092). Припускаємо, що саме високий рівень національної ідентичності дає, на жаль, більш чітке усвідомлення геноциду нації, який відбувається третій рік поспіль, та викликає більш руйнівні емоції безпорадності стосовно того, що реально відбувається.

Останнім предиктором, на який варто звернути увагу, є споживання медіаресурсів та їх вплив на прояви посттравматичних стресових симптомів (1,608). 28% опитуваних групи клієнтів констатують, що споживають медіаресурси від однієї до трьох годин на добу, 14% – від трьох до п'яти годин і 35% – в будь-який вільний час протягом доби. Американські вчені

Таблиця 3

Предиктори прояву станів тривожності, депресії та ПТСР групи «клієнтів»

Прояв стану	Предиктори	Коефіцієнти регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Тривожність	1. Втрата місця роботи	1,177	2,081	0,039
Депресія	1. Досвід проживання в окупації	3,941	3,389	<.001
	2. Втрата місця роботи	2,849	2,614	<.001
	3. Стать	4,966	3,160	<.001
	4. Українська національна ідентичність	1,092	1,992	<.001
ПТСР	1. Втрата місця роботи	6,442	3,023	<.001
	2. Час споживання медіа ресурсів	1,608	2,040	<.001

Таблиця 4

Регресійна статистика для мультирегресійних моделей визначення предикторів прояву станів тривожності, депресії та ПТСР групи «працівників»

Прояв стану	Показники	Розраховане значення
Тривожність	R-квадрат	0,112
	Скоригований R-квадрат	0,103
	Стандартна похибка	4,7
Депресія	R-квадрат	0,101
	Скоригований R-квадрат	0,95
	Стандартна похибка	6,9
ПТСР	R-квадрат	0,116
	Скоригований R-квадрат	0,109
	Стандартна похибка	11,6

Таблиця 5

Предиктори прояву станів тривожності, депресії та ПТСР групи «працівників»

Прояв стану	Предиктори	Коефіцієнти регресії	t-критерій Стьюдента	P-значення
Тривожність	1.Наявність дітей	2,711	4,804	<.001
	2.Втрата члена родини внаслідок військових дій	2,982	2,432	<.001
	3.Волонтерська діяльність	0,909	2,084	<.001
Депресія	1.Наявність дітей	4,296	5,189	<.001
	2.Повна або часткова втрата житла	2,796	2,614	<.001
ПТСР	1.Наявність дітей	7,388	5,252	<.001
	2.Участь у волонтерській діяльності	2,787	2,560	<.011

(Garfin, D.R., Silver, R.C., & Holman, E.A., 2020) звертають увагу на те, що медіаконтент та його розповсюдження кардинально змінилися. Окрім цілодобового циклу новин, кожна людина має смартфони з легкодоступними камерами, які презентують якісні відео катастроф та інших трагедій і миттєво поширюють зображення. Зараз соцмережі у рекордно короткі терміни транслюють колективні травми по всій країні та по всьому світу. Отож сенсаційне висвітлення подій у засобах масової інформації в контексті повторюваного прямого впливу несприятливих обставин, ймовірно, створює додаткову кризу для психічного здоров'я населення (Фролова Н.В., 2023).

Найважливішим предиктором групи працівників, що обумовлює помірний рівень тривожності (другий із чотирьох існуючих – 2,711), помірний рівень депресивних проявів (4,296) та певну наявність посттравматичних стресових симптомів (і, як наслідок, травматичного досвіду – 7,388), є наявність дітей. Відповідальність за їхнє життя, страхи щодо неможливості домогтися безпеки відповідним чином є цілком зрозумілими і прийнятними в контексті військових подій. Нині в країні, на жаль, не має

місця, де б люди могли відчувати себе у повній безпеці, передусім зважаючи на специфіку роботи працівників, адже офіси БФ розташовано в обласних центрах, які першочергово перебувають у зоні ризику (обстрілів). Водночас наявність цього предиктору пояснює і той факт, що 90% респондентів є жінки. Ще два предиктори, які породжують тривожність та певні депресивні прояви, спричинені індивідуальним досвідом травмування – втратою члена родини внаслідок військових дій (2,982) і повною чи частковою втратою житла (2,796). Останній предиктор зумовлює депресивні прояви, які, як нам уявляється, пов'язані із відсутністю можливості планування майбутнього. За даними опитування 33% працівників мають досвід переміщення країною і 14% виїжджали за кордон, хоча й повернулися додому.

Коли мовиться про волонтерський рух під час війни в Україні, то варто зазначити, що він не просто істотно відрізняється від існуючих у світі, а й має здобутки і свою специфіку. За даними Charities Aid Foundation, у 2023 році Україна посіла друге місце у світі за рейтингом благодійності серед 142 країн світу. Сьогодні в Україні 78% населення допомагають незнайо-

Таблиця 6

Види діяльності, що використовуються як ресурс

№	Назва діяльності	Клієнти (%)	Працівники (%)
1	Фізичне навантаження	19.20	17.78
2	Читання	14.66	14.74
3	Перегляд фільмів	18.85	20.00
4	Спілкування з близькими	25.13	25.38
5	Волонтерство	8.73	8.30
6	Будь-яка альтернативна роботі діяльність	7.68	8.77
7	Інше	5.76	5.03

ним людям, 70% жертвують гроші і 37% населення є офіційними волонтерами. Відтак констатуємо той факт, що українці продовжують використовувати волонтерство як інтуїтивно обрану стратегію подолання, яка дозволяє їм переборювати травматичний досвід (CAF World Giving Index, 2023). У цьому контексті цікавим був той факт, що участь у волонтерській діяльності стала предиктором тривожності (0,909) і, хоча доволі низького, проте усе ж прояву посттравматичних стресових симптомів (2,787). Припускаємо, що цей факт може бути пояснений тим рівнем відповідальності, який беруть на себе ті, хто здійснюють грошові збори для ЗСУ, або займаються закупкою необхідних для фронту складових. Звісно, процеси вчасного призупинення зборів, або вірогідність зібрати ту чи іншу суму грошей супроводжуються як високим рівнем тривоги, так і страхами стосовно успішного виконання справи. Тож, обираючи волонтерську діяльність як копінг чи ресурс, слід бути обізнаним стосовно і такого, вельми специфічного для неї впливу на стан ментального здоров'я тих, хто наважився на самопожертву.

Окремий блок у третій частині опитування було присвячено питанням пошуку ресурсів для відновлення. За відсотковим використанням видів діяльності, які були запропоновані для вибору (табл. 6), результати груп майже співпадають. Приймаючи до уваги статевий склад груп, можемо припустити, що у їх межах ці допоміжні види діяльності є більш притаманними саме жінкам.

ВИСНОВКИ

1. Травматичний досвід українців за два роки повномасштабної війни в країні доречно визначити як динамічний, проте той, що має хронічний прояв та загальнонаціональний характер. Жодне суспільство у світі не мало такого тотального травмувального досвіду на території всієї країни та ще й протягом настільки тривалого часу. З метою оптимізації психологічної допомоги цивільному населенню цей досвід має бути вивчений на предмет його феноменальних оприявнень.

2. Емпіричне дослідження, що проводилось нами у лютому-березні 2024, мало пілотний характер, проте уможливило визначення певного набору предикторів, що мають специфіку впливу на стан ментального здоров'я українського населення.

3. За окремі предиктори аналізованих станів слушно обрати волонтерську діяльність й обстоювання почуття національної ідентичності як важливого ресурсу, адже саме вони визначають специфіку української травмизації. Тоді як решта інших (втрата члена родини внаслідок військових дій, повна або часткова втрата житла, досвід проживання в окупації) є більш очікуваними в контексті подій, котрі відбуваються у сьогоденній країні.

4. Питання свідомого споживання медіаресурсів і контролю часу використання гаджетів не втрачає актуальності в контексті едукації стосовно інформаційної гігієни та уникання вторинного чи локального травмування. У

цьому аналітичному розрізі пошук оновлених ресурсів щодо опрацювання травматичного досвіду конкретної особи чи групи, який після діяльно ніколи не завершений, також є тим напрямком, що потребує на ретельне дослідження і на вдосконалення засобів його ефективного здійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну. Дослідження громадянської мережі ОПОРА, 05 липня 2023. <https://www.oporaua.org/viyana/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791>
2. Hybrid Warfare – New Threats, Complexity, and Trust as the Antidote. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/11/30/hybrid-warfare-new-threats-complexity-and-trust-as-the-antidote/index.html>
3. Khorram-Manesh A., Burkle F.M., Goniewicz K., Robinson Y. (2021) Estimating the Number of Civilian Casualties in Modern Armed Conflicts A Systematic Review. *Frontiers in public health*, 9. doi.org/10.3389/fpubh.2021.765261
4. Скільки часу українці проводять в Інтернеті і чи часто користуються державними е-послугами. <https://thepage.ua/ua/news/skilki-chasu-ukrayinci-vitrachayut-v-interneti-ta-chi-koristuyutsya-e-poslugami>
5. Фролова Н.В. Феномен колективної травми в контексті сучасного українського досвіду її проживання. *Габітус*. 2023. № 46. С. 199-203.
6. Шульська Н.М., Остапчук С.С., Науменко Л.М. Врожі наративи в умовах війни в медіа: вербальні маркери, інформаційна гігієна та способи протистояння. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Філологія. 2023. Том 34. №2. С.158-164.
7. Silver, R.C., Holman, E.A. & Garfin, D.R. (2021). Coping with cascading collective traumas in the United States. *Nat Hum Behav* 5, 4-6.
8. Sparks SW. Posttraumatic Stress Syndrome: What Is It? *J Trauma Nurs*. 2018 Jan/Feb;25(1):60-65. doi: 10.1097/JTN.0000000000000343. PMID: 29319653).
9. Garfin, D. R., Silver, R. C., & Holman, E. A. (2020). The novel coronavirus (COVID-2019) outbreak: Amplification of public health consequences by media exposure. *Health Psychology*, 39(5), 355-357. <https://doi.org/10.1037/hea0000875>
10. CAF World Giving Index, 2023 (<https://www.cafonline.org/about-us/research/caf-world-giving-index>).

REFERENCES

1. Kil'kist' ukraintsiv ta yikh mihratsiia za kordon cherez viinu – doslidzhennia Hromadians'koyi merezhi OPORA, 05 lypnia 2023 <https://www.oporaua.org/viyana/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791> [in Ukrainian].
2. Hybrid Warfare – New Threats, Complexity, and Trust as the Antidote. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/11/30/hybrid-warfare-new-threats-complexity-and-trust-as-the-antidote/index.html> [in English].

3. Khorram-Manesh, A., Burkle, F.M., Goniewicz, K., Robinson, Y. (2021). Estimating the Number of Civilian Casualties in Modern Armed Conflicts – A Systematic Review. *Frontiers in public health*, 9. doi.org/10.3389/fpubh.2021.765261 [in English].

4. Skil'ky chasu ukraintsiv provodiati v interneti i chy chasto korystuiut'sia derzhavnymy e-posluhamy. <https://thepage.ua/ua/news/skilki-chasu-ukrayinci-vitrachayut-v-interneti-ta-chi-koristuyutsya-e-poslugami> [in Ukrainian].

5. Frolova, N.V. (2023). Fenomen kolektyvnoyi travmy v konteksti suchasnoho ukrayins'koho dosvidu yiyi prozhyvannia. *Habitus*, 46, 199-203 [in Ukrainian].

6. Shulska, N.M., Ostapchuk, S.S., Naumenko, L.M. (2023). Vorozhi naratyvy v umovakh viyny v media: verbalni markery, informatsiyna hihiena ta sposoby protystoiannia. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serii: Filolohiia. Tom 34, 2, 158-164 [in Ukrainian].

7. Silver, R.C., Holman, E.A. & Garfin, D.R. (2021). Coping with cascading collective traumas in the United States. *Nat Hum Behav* 5, 4-6 [in English].

8. Sparks, SW (2018). Posttraumatic Stress Syndrome: What Is It? *J Trauma Nurs*. Jan/Feb;25(1):60-65. doi: 10.1097/JTN.0000000000000343. PMID: 29319653) [in English].

9. Garfin, D.R., Silver, R.C., & Holman, E.A. (2020). The novel coronavirus (COVID-2019) outbreak: Amplification of public health consequences by media exposure. *Health Psychology*, 39(5), 355-357. <https://doi.org/10.1037/hea0000875> [in English].

10. CAF World Giving Index (2023) <https://www.cafonline.org/about-us/research/caf-world-giving-index> [in English].

АНОТАЦІЯ

ФРОЛОВА Наталія Вікторівна.

Психологічні особливості травматичного досвіду українців під час війни.

Основним завданням дослідження, що проводилось до другої річниці повномасштабного вторгнення московитів в Україну, було визначення предикторів, які викликають виникнення стану тривожності, депресивних проявів та посттравматичних стресових симптомів у різних верств цивільного населення країни. Адже питання пошуку і впровадження оновлених та ефективних форм психологічної допомоги громадянам, яка є актуальною сьогодні, не може бути вирішене без розуміння особливостей процесу психічного травмування і способів його призупинення. У цьому контексті проведено теоретичний аналіз специфіки українського травматичного досвіду та визначено його особливості, а саме динамічний, хронічний і національний характер, а також індивідуальний та колективний рівні перебігу, на яких це травмування відбувається протягом останніх двох років. Увагу привернуто до руйнівного впливу незованого споживання медіаресурсів, яке підсилює негативну дію процесу травмування на особистість. Емпіричне дослідження проведено за участю 672 українців, яких було поділено на групи та виокремлено предиктори, що спричиняють виникнення тривожності, депресивних проявів та ознак посттравматичних стресових симптомів особи як природних реакцій на травматичний досвід. Окремими предикторами були участь у волонтерській діяльності та обстою-

вання почуття національної ідентичності, які визначають специфіку української травматизації. Тоді як решта інших (втрата члена родини внаслідок військових дій, повна або часткова втрата житла, досвід проживання в окупації) є більш очікуваними в контексті подій, які відбуваються в країні. Водночас аргументовано, що питання свідомого споживання медіаресурсів та контролю часу використання гаджетів не втрачає актуальності в контексті едукативної гігієни та уникання вторинного чи локального травмування.

Ключові слова: війна; населення України; травматичний досвід; колективна травма; індивідуальна травма; предиктори станів; тривожність; депресія; посттравматичні стресові симптоми; національна ідентичність.

ANNOTATION

Nataliia FROLOVA.

Psychological features of the Ukrainians traumatic experience during the war.

The main task of the study, which was conducted to mark the second anniversary of the full-scale invasion of the country, was to identify the predictors that currently cause anxiety, depressive symptoms and post-traumatic stress symptoms in different segments of the country's civilian population. The issue of finding and implementing updated and effective forms of psychological assistance to the population, which is relevant today, cannot be resolved without understanding the specifics of the trauma process. A theoretical analysis of the specifics of the Ukrainian traumatic experience has been carried out and its features – dynamic, chronic and national character – have

been identified, as well as the levels (individual and collective) at which this trauma has been occurring over the past two years. The attention has been paid to the destructive impact of underdosed consumption of media resources, which intensifies the process of traumatization. An empirical study has been conducted with the participation of 672 Ukrainians, who have been divided into groups and the predictors of anxiety, depressive symptoms and signs of post-traumatic stress symptoms as reactions to traumatic experience have been investigated and identified. The fact that participation in volunteer activities and the use of a sense of national identity as a resource are among the predictors of the studied conditions deserves special attention, as these are the predictors that determine the specifics of Ukrainian traumatization. Whereas the rest of the predictors (loss of a family member as a result of hostilities, full or partial loss of housing, experience of living under occupation) are more expected in the context of the events taking place in the country. The importance of conscious consumption of media resources and controlling the time spent using gadgets remains relevant in the context of information hygiene education and the avoidance of further or additional trauma.

Key words: war; population of Ukraine; traumatic experience; collective trauma; individual trauma; predictors of conditions; anxiety; depression; post-traumatic stress symptoms; national identity.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Інеса ГУЛЯС,
к. психол. н., доц. Олег ХАЙРУЛІН.

Надійшла до редакції 10.03.2024.
Підписана до друку 18.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Фролова Н.В. Психологічні особливості травматичного досвіду українців під час війни. Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 188-196. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01>. 188

Tetiana NADVYNICHNA, Zoriana KRUPNYK

TASK ORGANIZATION OF THE PSYCHOLOGIST'S PROFESSIONAL ACTIVITY

Тетяна НАДВИНИЧНА, Зоряна КРУПНИК

ЗАДАЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.197>

УДК: 159.92:371.2

The relevance of the problem area of the topic. Today, our country is going through a difficult stage of historical development, which forces each of us to make significant physical and spiritual efforts to preserve our own lives and health, as well as the lives and health of others. In the context of traumatic reality, which, among other things, is accompanied by temporal uncertainty, a significant part of the Ukrainian population needs qualified psychological assistance. Today, everyone needs it to some extent: some in the form of educational and preventive activities (aimed at reducing anxiety and mastering basic stress-resistance and self-help skills), others in the form of deeper and more professional intervention by a psychologist (to work through complex forms of traumatic experience that they have received as a result of direct or indirect participation in hostilities or other difficult circumstances in their lives). In any case, we are talking about the practice of providing psychological services, which can be defined as a process in which clients with personal requests, entering into communicative interaction with a specialist, find answers to their pressing questions, resulting in a change in their current social situation or life problem.

The state of research of the problematic topic. In our opinion, such a sequence of actions can be best considered and analyzed in the context of the *task approach* (G. O. Ball, V. M. Glushkov, G. S. Kostiuk, O. E. Samoilov, A. V. Furman, et al.), from the point of view of which any conscious activity is appropriate and

productive to consider as a continuous series of setting and solving various (external, internal, communicative, cognitive, thinking, perceptual, etc.) tasks. In this case, there is a “transfer of the subject of the task, which is in the initial state, to the desired one by fulfilling its requirements” [1, p. 32].

Examples of a sufficiently thorough study of various aspects of interaction between a specialist and a client can be found in both foreign – D. Bujental, I. Weiner, D. Kottler, etc., and domestic – J. P. Vima, Y. Y. Medynska, V. G. Pano, B. V. Khomulenko, N. F. Shevchenko and other researchers. The sphere of their interests ranges from studying the directions and peculiarities of psychologists’ professional activity, scientific developments of the content, forms and methods of their work to the search for factors and factors of effectiveness of the counseling contact itself. As A. S. Grof notes in this regard, “the success of a psychological service may have nothing to do with the method used by the specialist and the content of verbal interpretations, but rather depends on factors such as the quality of the relationship established and the degree of compassion or feeling for the client and his or her confidence that he or she is understood and supported” [12].

The purpose of the study is to highlight the counseling potential of the task-based organization of a psychologist’s professional activity in his/her systematic counseling work with a client, in which the latter goes through a four-stage cyclic-actual path of personal

definition of a traumatic life problem as his/her *own internal task*: first, awareness of its subject and requirements, then its redefinition and redefinition, and finally its independent formulation as a purely personal one.

Summary of the main research material

Given that the very concept of “task” has been used by psychologists as an interdisciplinary category to explain various aspects of human life (including specially organized professional activities) not so long ago, we consider it possible to consider the process of *providing psychological assistance from the standpoint of* this approach. We believe that understanding the intricacies of the emergence, organization and course of intrapsychic processes that accompany a person on the way from the point of initial dissatisfaction or emotional discomfort to finding the most acceptable option for its elimination (with the help of a psychologist) will allow the latter to understand the client more deeply, identify “problematic” areas in his or her life scenario faster and choose the forms and methods of assistance that will ensure the achievement of the desired result as accurately as possible [5; 8]. So, first of all, it is necessary to understand what type of tasks we are talking about in this case, what components form them, and which of them need to be influenced in order to get what we are looking for.

In the works of scholars [1; 3; 7; 9; 11, etc.] who have studied this issue, we find several definitions that will help us find an answer to this question. Thus, G.O. Ball, summarizing the multifaceted searches in the definition of the concept of “task”, proposed to consider this term in a three-dimensional context, namely: a) a task is a situation that requires some action from the subject (just a *task*); b) the concept of a task as a situation that requires a certain action from the subject aimed at finding the unknown on the basis of its relationship with the known (*thinking task*) c) the concept of a task as a situation that requires a separate action from the subject, intent on finding the unknown on the basis of using its connections with the known under conditions when the subject does not know the method (algorithm) of this action (*problem task*) [1; 2].

The starting point of the process that will eventually lead a person to make a decision (*action*) to seek professional psychological help is the emergence of a difficult life *situation that*

somehow contains something *known* (people, events, resources, emotions, etc.), but which, under certain conditions or circumstances, has ceased to satisfy. And it is the search for ways, algorithms, and mechanisms that will allow the “given into the desired” that is the *unknown that the client* does not yet possess, but which he or she can find together with the psychologist. So, we are talking about a *problematic task*, but one that, under certain conditions and for a certain time, will not acquire this status, but will remain at the level of a *problematic situation* that already contains requirements for activity, initial conditions and fixed complications and obstacles to achieving the desired state, although it still lacks one key point – the *internal acceptance of* it by the individual. As A.V. Furman notes, “Personal acceptance is a complexly structured dynamic process and at the same time a synthetic result of the value psycho-spiritual presence of one person or an act-event in the inner world of another, which is a multifunctional continuation of his or her perception and understanding, which enriches the conscious ability of the agent of acceptance with such subprocessual new formations-mechanisms as naming, designation, comprehension, and understanding of what exactly is accepted in terms of object-subject certainty, in what mental modality, on what existential wave of beingness, and how meaningfully exhaustively, passionately, and rationally fully it is accepted” [10, p. 70].

The complex internal mechanism just outlined is the starting point that not only makes a person reflect on the problematic situation in his or her life or listen to others’ comments that something needs to be done about it (here we are talking about an *external task*), but also encourages him or her to take real action (search for information or a specialist who would help in finding answers to questions that really concern him or her). This view fully coincides with the well-known statement that a task should be viewed as subjectively appropriated by a person, i.e., internally *accepted* by him/her as a task situation and assimilated into his/her own psycho-spiritual world.

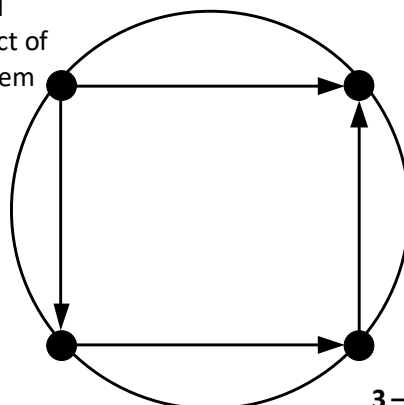
The complex and multidimensional process of personal acceptance is described in detail and methodologically substantiated in the works of Anatoly V. Furman, who proposes to consider it in the form of the theoretical (structural and functional) model presented by him, which is based on three fundamental approaches – acting,

1 – awareness

subject and requirements of the task as understanding and acceptance of the very fact of the existence of the problem

4 – independent production

internal task as defined and redefined, which corresponds to the true request of the client

2 – definition

tasks as a search for new data that led to the emergence of a problem and their logical relationship with previously defined ones

3 – redefinition

tasks as complete or partial change of the original data or conditions is possible

Fig.
Stages of cyclic-actual determination of the internal task by a personality

canonical and cyclic-acting [10]. Analyzing this issue, the researcher notes that one of the integral components of this process is the emergence of a person’s need to communicate with others to obtain additional information that he or she needs to transform a problem situation into a task with the subsequent search for ways to solve it. It is stated that “for the most part, the need to communicate with another (or others) arises when one is faced with a problematic situation and finds that one’s own experience is not enough to solve the newly set task” [Ibid. p. 58]. Therefore, not only must a person accept his/her internal task, but also accept the person who will help him/her in finding solutions to the latter, i.e., in this case, the personality of the specialist to whom the client is addressing.

In this regard, we note the following: while the process of internal acceptance can begin in the mind of the individual before the so-called “counseling contact” begins, the process of solving the problem involves continuous interaction between the client and the psychologist, as it contains several stages that require professional support. We are talking about *redefining and redefining the problem*. Thus, most researchers of this issue [1; 4; 6-7] prove that when solving a problem, the actualization of the thinking process is an act of reformulation.

Therefore, even when performing well-structured tasks with a predictable outcome (for

example, educational tasks), they are revised. When a person is dealing with problematic tasks, the answers to which are not unambiguous and completely predictable, where the client can add new facts (data) during the solution that radically change the picture of the original request, then this component is definitely necessary. On the one hand, the stages of redefinition and redefinition add some uncertainty and problematic nature to the psychologist’s work, sometimes increase its complexity or make it unclear at some point, but still, “each new formulation is a generalization based on the previous analysis and at the same time serves as a starting point for further analysis and development of thought. At the same time, previous actions not only determine the following ones, but are also caused by them” [4].

The result of repeated repetition of this process (which can last quite a long time depending on the direction in which the psychologist works) in the process of *problematic dialogic interaction* (according to the theory of A.V. Furman [11]) should be an independent formulation of an updated internal task, the solution of which will become one of the main stages of work of the client and the specialist (*Fig.*).

Thus, specially organized dialogic relationships that arise between a psychologist and a client during counseling make it possible to fully realize the principle of problemativeness, the use

of which not only makes it possible to guide the latter's activities in order to find optimal ways to solve his or her problem, but also creates the right conditions for his or her full and active involvement in this process and actualizes the development of the ability to independently manage their own lives. The intermediate inter-phase link (redefinition and redefinition) deserves special attention in this distribution, when "the cognitive-semantic contradiction is maximally sharpened in the mind of the individual during the transition from the verbal formulation of the problem to its solution" [11, p. 61].

Thus, the task-oriented organization of the process of professional interaction between both subjects of psycho-counseling activity makes it more meaningful and effective, as it allows not only to perform a certain sequence of actions but also to project its course in advance, that is, to plan not only the stages of the psychologist's activity but also to anticipate possible options for the client's actions. At the same time, the specialist not only studies the client but also thinks, designs, and interacts with him or her, relying on the variety of processes of seeing and removing uncomfortable situations, formulating and solving problems, accepting and solving tasks.

CONCLUSIONS

1. The task-based approach in psychology advocates and implements the premise that a task exists whenever there are two main components: a goal and the conditions under which it must be achieved. This means that all purposeful activity can be interpreted as a continuous series of processes of solving various problems (thinking, perceptual, external, internal, etc.).

2. The task-based approach is relevant and appropriate when it comes to the complexly organized professional activity of a psychologist. Since a significant part of the provision of psychological services takes place in the form of dialogic interaction between the client and the professional, the basic feature is not a simple exchange of information, but the ability of the latter to ask a series of questions in such a sequence that a logical and consistent picture of what circumstances led to the emergence of a difficult life situation for the client unfolds in the client's mind.

3. In the work of a psychologist with a client, the task is transformed from a simple linear scheme of "goal – conditions – means of solution

– result" into a more professional one, when the person in need is forced not only to seek answers to their questions on their own (the psychologist only guides and accompanies this process), but also to understand and accept full responsibility for the result, including the realization that it was their own efforts that led them to this specialist, who only helped them to find the previously missing knowledge.

4. Under the best conditions, the logic of the counseling contact fits into the scheme of transferring an externally existing problem into the internal field of the client's consciousness, which involves the following stages: a) *preliminary awareness of the subject and requirements of the problem* (the main reason for seeking counseling is the person's acceptance and awareness of the fact that he or she has a problem in his or her life); b) *redefinition of the problem* (the problem only becomes a problem when the client, with the help of a psychologist, makes certain generalizations based on the previous analysis and which not only add to the missing psychological facts (data), but also serve as a starting point for further analysis and development of thought; c) *redefinition of the problem in a situation where the client's previously formulated request is either completely or requires the search for many new facts that change the very content of the request; then the main task of the psychologist is to help the latter accept and understand the task in the updated version and d) move on to the search for the final answer, which appears in the form of a new self-defined internal task.*

5. A clearly technologized dialogic process in an open system "psychologist-client" guarantees the achievement of several goals and ensures maximum efficiency of the work performed: gives an understanding that interpersonal interaction with a psychologist is a bilateral task-action act, where the client is not an object, but a subject of influence; the very process of conducting a consultation instills in this subject confidence in his or her own abilities, because in the end he or she feels joy and relief from the fact that he or she has found what he or she is looking for on his or her own (with only a little help from a specialist) creates conditions for the psychologist to carry out psychological design of the process of interaction with the client (primarily to offer and accompany him/her in various pre-modeled situations), and thus to control its course with available means of influence and obtain the planned result.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г. Психолого-педагогічні засади гуманізації освіти. *Освіта і управління*. 1997. Т. 1, № 2. С. 21 – 36.
2. Балл Г.О. У світі задач. Київ: Знання, 1986. 48 с.
3. Коваленко А. Психологія розуміння творчих задач. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 110 – 128.
4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / під ред. Л. М. Проколієнко; упор. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Т. Губко, С.В. Проскура. Київ: Рад. школа, 1989. 608 с.
5. Крупник З. Адаптація особистості, яка перебуває у складних життєвих обставинах: соціально-психологічні особливості. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій*. Випуск 59. Видавничий дім «Гельветика» 2023. С. 194-198.
6. Надвуньчна Т. Теоретико-методологічне обґрунтування задачного підходу у психології. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 63-87.
7. Надвуньчна Т. Л. Психологічне проектування вчителем системи навчальних задач: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07; Нац. акад. держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2009. 20 с.
8. Надвуньчна Т. Л. Перцептивні утруднення взаємодії в соціально-психологічному консультуванні. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. №1. Т. 1. С. 57 – 62.
9. Фурман А. В. Теоретична модель особистісного прийняття людини людиною. *Психологія і суспільство*. 2020. № 1. С. 56 – 77. DOI <https://doi.org/10.35774/pis2020/01/056>
10. Фурман А. В. Проблемні ситуації в навчанні. Київ: Рад. шк., 1991. 191 с.
11. Фурман А. В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.
12. Groff S. Beitrage der psychoanalytisch-interaktionellen Psychotherapie fur die Geistigbehin dertenpadagogik. URL: <http://www.michaelgibbels.de/psychogb.pdf>.

REFERENCES

1. Ball, H.O. (1997). Psykhologo-pedahohichni zasady humanizatsii osvity [Psychological and pedagogical principles of humanizing education]. *Osvita i upravlinnia – Education and Management*. 2, 21-36 [in Ukrainian].
2. Ball, H.O. (1986) U sviti zadach [In the world of tasks]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
3. Kovalenko, A. V. (2004). Psykhohohiia rozuminnia tvorchykh zadach [Psychology of understanding creative tasks]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and Society*. 4, 110-128 [in Ukrainian].
4. Kostiuk, G. S. (1989). Navchalno-vykhovnyi protses i psykhichni rozvytok osobystosti [Educational process and mental development of personality]. Kyiv: Soviet school [in Ukrainian].
5. Krupnyk, Z. I. (2023). Adaptatsiia osobystosti, yaka перебуває u skladnykh zhyttievnykh obstavynakh: sotsialno-psykhohohichni osoblyvosti [Adaptation of a person in difficult life circumstances: socio-psychological features]. *Innovatsiina*

pedahohika: naukovyi zhurnal Prychornomorskoho naukovodoslidnogo instytutu ekonomiky ta innovatsii – Innovative Pedagogy: Scientific Journal of the Black Sea Scientific Research Institute of Economics and Innovation. 59, 194-198 [in Ukrainian].

6. Nadvynychna, T. L. (2008). Teoretyko-metodolohichne obgruntuvannia zadachnoho pidkходу u psykhohohii [Theoretical and methodological justification of the task approach in psychology]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 1, 63-87 [in Ukrainian].

7. Nadvynychna, T. L. (2009). Psykhohohichne proektuvannia vchytel'em systemy navchalnykh zadach [Psychological design by the teacher of the system of educational tasks: author's abstract. dissertation... cand. psychol. sciences: 19.00.07]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].

8. Nadvynychna, T. L. (2020). Pertseptivni utrudnennia vzaemodii v sotsialno-psykhohohichnomu konsultuvanni [Perceptual difficulties in interaction in socio-psychological counseling]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykhohohii – Theory and Practice of Modern Psychology*, 1, 57-62 [in Ukrainian].

9. Furman, A. V. (2020). Teoretychna model osobystisnoho pryiniattia liudyny liudynoiu [Theoretical model of personal acceptance of one person by another]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 1, 56-77 [in Ukrainian].

10. Furman, A. V. (1991). Problemni sytuatsii v navchanni [Problem situations in education]. Kyiv: Soviet school [in Ukrainian].

11. Furman, A. V. (2007). Teoriia navchalnykh problemnykh sytuatsii: psykhologo-dydaktychnyi aspekt [Theory of educational problem situations: psycho and didactic aspect: monograph]. Ternopil: Aston [in Ukrainian].

12. Groff, S. Contributions of psychoanalytic-interactive psychotherapy to special education. URL: <http://www.michaelgibbels.de/psychogb.pdf>. [in English].

АНОТАЦІЯ

НАДВУНИЧНА Тетяна Лонгінівна, КРУПНИК Зоряна Ігорівна.

Задачна організація професійної діяльності психолога.

У роботі здійснено теоретичний аналіз та розкрито конструктивний потенціал задачної організації професійної діяльності психолога у його системній консультативній роботі з клієнтом, за якої останній проходить чотириетапний циклічно-вчинковий шлях особистісного визначення ним травмувальної життєвої проблеми як власної внутрішньої задачі: спочатку усвідомлення її предмета і вимог, потім її довизначення і перевизначення, насамкінець її самостійна постановка як суто персональної. Зокрема, доведено, що з позицій задачного підходу будь-яку діяльність можна трактувати як низку безперервно розв'язуваних задач, які можуть поставати перед людиною у формі деякої дії (*просто задача*); ситуації, що вимагає пошуку зв'язків попередньо відомої інформації з невідомою, а відтак отримання певного нового знання (*мислиннева задача*), чи такої ситуації, яка, хоч і містить певні вихідні дані, але тому, хто її вирішує, все ж достаменно невідомі шляхи досягнення бажаного результату (*проблемна задача*). Саме з позицій останнього визначення розглянуто особистий запит, з яким звертається клієнт до професійного психолога. При цьому аргументовано, що саме складний внутрішній механізм переведення

проблемної ситуації у проблемну задачу і є тією «відправною точкою», яка відмежовує просте відчуття внутрішнього дискомфорту щодо складної життєвої ситуації, яку переживає клієнт, від його вчинкової активності, що у підсумку власних зусиль приводить його до шуканої відповіді. Визначено, що центральним етапом цього складного шляху є процес внутрішнього прийняття людиною зовнішньої задачі як внутрішньої (самісної), яка може бути або ж у певний час самостійно усвідомлена нею або ж визнана і схвалена зі сторонньою допомогою (від партнера, близької людини, друга, колеги тощо). Відтак саме фаховий психологічний супровід таких трансформаційних змін і є тим завданням, з яким має впоратися психолог, надаючи допомогу клієнту. В результаті дослідження було встановлено, що у процесі такої проблемної діалогічної взаємодії, що є основним каналом консультативної чи терапевтичної практики, відбувається довізнання та первизначення потребуючою особою попередньо поставленої задачі. Крім того встановлено такий науковий факт: щоб зовнішньо сформована проблемна ситуація стала внутрішньо прийнятною задачею для людини й у підсумку знайшла своє вирішення, вона має пройти чотири основних етапи: усвідомлення (предмета і вимог), її довізнання та перевизначення аж до самостійної постановки нової, суто особистісної, задачі, яка вже містить більше додаткових вихідних даних (причини, засоби, ймовірні наслідки тощо) і набір можливих варіантів прийнятної розв'язку.

Ключові слова: психолог; клієнт; психологічне консультування; задачний підхід; задача; проблемна ситуація; внутрішнє прийняття; довізнання; перевизначення; проблемна діалогічна взаємодія; професійна діяльність психолога; внутрішня задача.

ANNOTATION

Tetiana NADVYNYCHNA, Zoriana KRUPNYK.

Task organization of the psychologist's professional activity.

The paper provides a theoretical analysis and reveals the constructive potential of the task-based organization of a psychologist's professional activity in his/her systematic counseling work with a client, in which the latter goes through a four-stage cyclic-actual path of personal definition of a traumatic life problem as his/her own internal task: first, awareness of its subject and requirements, then its redefinition and redefinition, and finally its independent formulation as a purely personal one. In particular, it is proved that from the

standpoint of the task approach, any activity can be interpreted as a series of continuously solvable tasks that can be faced by a person in the form of some action (a simple task); a situation that requires searching for connections between previously known information and unknown information, and thus obtaining some new knowledge (a thinking task), or a situation that, although it contains certain initial data, the person who solves it still does not know how to achieve the desired result (a problem task). It is from the standpoint of the latter definition that the personal request made by a client to a professional psychologist is considered. It is argued that it is the complex internal mechanism of transforming a problematic situation into a problematic task that is the "starting point" that separates a simple feeling of internal discomfort about the difficult life situation experienced by the client from his or her action activity, which, as a result of his or her own efforts, leads him or her to the desired answer. It has been determined that the central stage of this complex path is the process of a person's internal acceptance of an external task as an internal (self) task, which can either be independently realized by the person at a certain time or recognized and approved with outside help (from a partner, loved one, friend, colleague, etc.). Therefore, it is the professional psychological support of such transformational changes that a psychologist must cope with when providing assistance to a client. The study found that in the process of such problematic dialogic interaction, which is the main channel of counseling or therapeutic practice, the person in need redefines and redefines the previously set task. In addition, the following scientific fact has been established: in order for an externally formed problem situation to become an internally accepted task for a person and eventually find its solution, it must go through four main stages: awareness (of the subject and requirements), its redefinition and redefinition up to the independent formulation of a new, purely personal task, which already contains more additional initial data (causes, means, probable consequences, etc.) and a set of possible options for an acceptable solution.

Key words: psychologist; client; psychological counseling; task approach; task; problem situation; internal acceptance; redefinition; redefinition; problematic dialogic interaction; professional activity of a psychologist; internal task.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Юрій МАКСИМЕНКО,
д. психол. н., проф. Тетяна ЩЕРБАН.

Надійшла до редакції 14.02.2024.
Підписана до друку 21.02.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Nadvynchna T., Krupnyk Z. Task organization of the psychologist's professional activity. Психологія і суспільство. 2024. №1. С.197-202. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.197>

Алла СЕНИК

АРТ-МЕТОДИ У ПСИХОСОЦІАЛЬНІЙ РЕАБІЛІТАЦІЇ: РЕСУРСИ І МОЖЛИВОСТІ

Alla SENYK

ART-METHODS IN PSYCHOSOCIAL REHABILITATION: RESOURCES AND OPPORTUNITIES

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01.203>

УДК: 159.96

Актуальність висвітлюваної проблемної теми зумовлена сучасними подіями, які сьогодні відбуваються в українській державі. Підкреслимо, що інтерес до арт-терапевтичного методу в усі часи привертав увагу вчених різних напрямків наукових досліджень й особливо психологів-практиків, котрі працюють з клієнтами. Проте ознак виняткової нагальності набуває питання створення психотехнології реабілітації окремих верств населення з її повноаспектним змістовленням та ефективністю.

Реабілітація – це поняття з багатим та різноманітним змістом. Зокрема, психологічна реабілітація передбачає відновлення втрачених здатностей особистості як поновлення пластичності, її психічної (внутрішньої) організації. А це істотно розширює як предметні горизонти прикладної психології (В.Г. Панок [3]), так і змінює й удетальнює її суспільне призначення, а головне, що дає змогу розглядати психологію не тільки як науку, а й як всюдищу і практично зорієнтовану сферу мислєдіяльності (див. [7]). У цьому аналітичному розрізі А.В. Фурман, зазначає, що «психологія – це проблема вибору і втілення у життя цілей і цінностей, культурних норм та якісних змістовлень, сенсу і способів здійснюваної кожним зокрема і всіма разом психологічної роботи – над собою, співрозмовником, соціальною ситуацією чи подією, яка відбулася, актуально розгортається, або може статися» [6, с. 11]. Звідси актуальності набуває розробка метаметодологічних засобів та інструментів задля розуміння-пізнання-творення рефлексивного мислення,

екзистенційної свободи, творчості, продуктивної віри і духовності.

Водночас варто окремо звернути увагу на складність проблем, з якими звертається клієнт до фахівця. Вчені наголошують на значущості Я-концепції для людини через оцінкову та поведінкову складові, через їх значення для її внутрішнього життя і для самопідтримки прийнятих очікувань. Позитивно-гармонійна Я-концепція, на думку О. Фурман, – це «надскладна і динамічна система уявлень та установок людини про себе як про суб'єкта, особистість, індивідуальність та універсум діяльності у взаємозв'язку і взаємодоповненні її ментально-когнітивного (Я-образ), емоційно-оцінкового (Я-ставлення), вчинково-креативного (Я-вчинок) і спонтанно-духовного (Я-духовне) компонентів у структурі інноваційно-психологічного клімату» [8, с. 191-198]. І це також треба враховувати у психологічній роботі з клієнтами різних віку, статі, соціального статусу, віросповідання і гами індивідуально-психологічних особливостей.

Окрім того, на сьогодні спостерігається тенденція до пошуку і психологами і клієнтами більш дієвих, системних чи комплексних, способів і технік збалансованого відновлення власних сил особистості. Розум і відчуття, тіло і дух чоловіків та жінок, їх здатність до інтроспективної та рефлексивної діяльності є визначальними у процесі життєзреалізування в особистісному вимірі повсякдення. Відносно застосування арт-методів у професійній діяльності, до прикладу, фахівців соціальної сфери,

то варто наголосити на тому, що *арт-терапія* становить комплексний вид чітко організованого лікувально-реабілітаційного впливу.

Спираючись на окреслене проблемне поле пошуків і прикладних домагань науковців, **м е т а** цього дослідження визначена так: висвітлення фахового ресурсного потенціалу арт-терапевтичного методу та відповідних йому технік роботи у здійсненні психосоціальної реабілітації осіб як цілісної антропоцентричної технології відновлення їхніх психодуховних спроможностей та соціально-рольових функцій.

Об'єктом вивчення є психосоціальна реабілітація у взаємодоповненні методів, засобів, технік і процедур ефективної психологічної роботи фахівця соціогуманітарного профілю із так чи інакше травмованим клієнтом і способів, інструментів, прийомів та актів коректного соціального впливу на його особистість задля психофункційного одужання як громадянина.

Предмет дослідження становить реабілітаційна технологія арт-терапевтичної, поетапно здійснюваної і засобово забезпеченої, збагаченої психодуховними ресурсами та соціальними можливостями обох учасників спільної діяльності – фахівця-психолога чи соціального працівника та особистості клієнта, який зазнав певної пекельної втрати, перебуває у психотравмувальному стані та потребує екзистенційної і суто людської допомоги для психосоціального відновлення й особистісного одужання.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

В наукових публікаціях стверджується, що арт-терапія – це не лише заняття художньою творчістю, а й можливість клієнтів психології чи соціальної роботи обговорювати продукти власного творення, вдало збагачувати міжособистісні стосунки в терапевтичному процесі. Нам імponує думка Л. Смерчак відносно реабілітації людей з особливими потребами, де вказується, що арт-методи, здійснювані на принципах особистісного підходу, дозволяють і клієнту, і фахівцю бути переконаними у майбутніх позитивних змінах, що стосуються емоційно-особистісної сфери і загалом продуктивного функціонування різних соціальних груп [5, с. 218-223].

Доволі вдалим вважаємо застосування саме арт-методів у практиці психосоціальної реабілітації через те, що арт-терапія у її подієвій розгортці не має протипоказань. Так, скажімо,

вивчаючи особливості реабілітації військово-службовців, Ю. Бриндіков надає переваги арт-методичному інструментарію, вказуючи їх такі ознаки: застосування арт-терапії в реабілітаційній справі розвиває уяву, формує здатність особи до творчого самовираження. Коректно підібрані арт-вправи дозволяють відпрацювати низку практичних навичок, створюючи позитивні емоції і трансформуючи негативні думки у продуктивні дії. До того ж однією з важливих ознак тут є полегшення процесу налагодження міжособистісних стосунків клієнта психосоціальної служби з іншими людьми, а також підвищення адаптаційних можливостей особистості до повсякденного життя [1, с. 153-154]. На наше переконання, сьогодні існує достатньо широкий спектр арт-методів (казкотерапія, ігротерапія, ізотерапія), які виконують роль своєрідного містка чи переходу між клієнтом та фахівцем соціально-психологічної сфери і які сприяють стимулюванню внутрішньої дії механізмів саморегуляції і зцілення, спираючись й посилаючи наявний потенціал особистості.

Використання арт-методів, як відомо, може здійснюватися як в індивідуальній, так і у груповій формах. З цього приводу варто звернути увагу на наукові здобутки В.В. Горбунової, яка радить застосовувати *технологію командотворення* у ролі базового інструменту для налагодження продуктивної професійної взаємодії, що, своєю чергою, забезпечить якісну особистісну рефлексію. Остання, збагачуючись у спільній мислєдіяльності активно присутніх учасників, здатна підвищити результативність будь-якого самісного вчинення. В контексті теми нашого дослідження зауважимо, що в реабілітаційній справі процес переосмислення певних психодуховних станів, ситуацій, подій є надійним підґрунтям для досягнення позитивних результатів. І технологія командотворення якнайкраще може бути реалізованою під час тренінгової роботи, адже системна рефлексія у реабілітаційній справі має на меті взаємоузгодження цінностей і рольових позицій особистості [2, с. 320-321].

Дослідження Г. Рурика переконують у тому, що взаємодія фахівця соціогуманітарного профілю і клієнта, який пережив певні травмивні події, має базуватися на ресурсних психодуховних можливостях самого клієнта, тобто на їх визначенні, відпрацюванні способів подальшого надбання, або відновленні. Пошук внутрішніх та зовнішніх ресурсів людського розвитку – це головне завдання, вирішення якого

здатне запустити чи прискорити процес психічного одужання занепадою у цьому аспекті особи. Поглиблюючись, переживання «капсулюють» травму і часто блокують формовий персоніфіковано травмованого. Тому фахівець має рефлексивно стежити за тим, щоб клієнт не замовчував, не заперечував і водночас не зменшував ступінь значущості складної життєвої ситуації, у яку реально потрапив [4, с. 5-15].

Зазвичай, використання арт-методів у психологічній і суто соціальній реабілітації передбачає декілька етапів. Так, початок роботи має назву «*етап формування психотерапевтичних стосунків*». Даний етап націлений на формування у так чи інакше травмованої людини готовності до змін. Тут арт-процес являє собою спеціально створені умови – особливо психосоціально насичений арт-простір. Експресивна поведінка клієнта та його творча активність іноді мають хаотичний чи деструктивний характер, причому деструктивні тенденції можуть бути успішно спрямованими клієнтом як на образотворчі матеріали та продуктивну працю, так і на самого себе чи на фахівця соціально-психологічної сфери. Крім того, у процесі роботи з матеріалами зображувальної діяльності клієнт часто ще не відчувається досить захищеним і впевненим у своїх здібностях і духовних силах, що викликає в нього сильну тривогу, внутрішній неспокій. На даному етапі завдання компетентного професіонала полягає у створенні та подальшій підтримці атмосфери терпимості, захищеності та безпеки клієнта, що досягається через актуалізацію каналів високої емпатії і недирективного самопозиціонування психолога, формулювання чітких просторово-функційних меж у застосуванні конкретних арт-методик. Тоді арт-терапевтичний процес постає як різновид конструктивних змін у поведінці, психоемоційному кліматі й довірливих стосунках клієнта і фахівця в ході їх спільної неформальної діяльності.

Етап *продуктивної діяльності клієнта* сутнісно полягає у поступовому переході його від хаотичної поведінки до створення складнішої, хоча й аматорської, творчої продукції; при цьому відбувається усвідомлення ним усього психоекзистенційного змісту власних докладених зусиль. Серед арт-методів, які науковці рекомендують застосовувати на цьому етапі, відокремимо такі: ігрова діяльність, елементи драматичної театралізованої гри, рухи і танці, а також споглядання й оцінювання продуктів образотворчої діяльності клієнта.

Водночас вдало здійснений арт-терапевтичний процес сприяє потоку змін у свідомості клієнта відносно свого творчого продукту: спорідненість себе і своїх робіт, усвідомлення особливостей власної графічної продуктивності, її форм втілення і змістовного наповнення. А це, зі свого боку, зумовлює зміни й у стані та поведінці клієнта: зникає імпульсивна, хаотична поведінка, що пов'язана з «виплескуванням» малоконтрольованих емоцій, і відбувається його перехід до спонтанної творчої активності.

Завершальний етап арт-терапії є динамічно-змістовим продовженням тих процесів, котрі були запущені на попередніх етапах роботи. Він становить *період підведення підсумків та оцінювання результативності психокорекції*. Тут треба мати на увазі той факт, що сильні переживання, які супроводжують цей етап, характерні не тільки для клієнта, але і для фахівця, що унеобходнює адекватне вираження та ґрунтовний психологічний аналіз ним своїх переживань. Здебільшого серед основних завдань підсумкового етапу арт-терапевтичного процесу є такі:

- 1) створення умов для висловлення клієнтом своїх переживань, почуттів, бажань, а також структурування та організація при цьому його поведінки, спілкування, діяльності;
- 2) продовження післядіяльного «діалогу» з клієнтом, потрібного для його дистанціювання від минулого досвіду задля успішної психосоціальної реабілітації, усвідомлення ним своїх переживань та оцінювання здобутих результатів виконання арт-вправ;
- 3) фокусування уваги клієнта на собі і на своїх внутрішніх психодуховних ресурсах;
- 4) повернення уваги клієнта до системи його соціальних відносин і до їх психологічного наповнення, щоб підготувати його до зустрічі з можливими труднощами і до використання нових моделей поведінки чи схем учинення.

Свідченнями успіху на завершальному етапі роботи з арт-методами є прогресивна диференціація системи психотерапевтичних стосунків у системі «психолог – клієнт», передусім зміцнення особистих кордонів останнього; підтримка динамічної рівноваги, що забезпечує його адаптацію до змінних внутрішніх умов і зовнішніх обставин соціального життя й урешті-решт катарсичне проживання стану «кризи» і втрати самісної рівноваги.

Вочевидь створення продукту в процесі арт-терапії зумовлене цілою системою спонукань,

де засадничим є бажання клієнта виражати свої переживання на зовні, в об'єктивованій формі, а внутрішнім мотивуванням – зрозуміти і розібратися у собі. Утамування цих спонук здійснюється через змістовне спілкування з іншими людьми, тоді як продукти, створені під час виконання арт-вправ, дозволять у символічній формі конструювати власні проблемні зони чи контенти для їх подальшого опанування і зліквідування.

Отже, за результатами проведеного дослідження висновуємо, що *психосоціальна реабілітація* – це оздоровча технологія, яка призначена для відновлення психодуховної самоорганізації та соціального статусу людини або групи людей, що втрачені чи знижені як особистісний ресурс через проблемне поле надміру складних життєвих обставин. До таких проблем слушно віднести військові конфлікти, інвалідність, міграцію, безробіття, психофізіологічні та інші залежності, відбування покарання у місцях позбавлення волі, лікування у психіатричних клініках тощо. У будь-якому разі компетентне використання арт-методів та їх методичних варіантів у терапевтичному технологізованому циклі на сьогодні становить важливий інструмент істотного покращення самовідчуття та пом'якшення впливу кризових станів на людину. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в розробленні комплексу арт-вправ «Можливості арт-майданчиків у психосоціальній реабілітації».

ВИСНОВКИ

1. Психосоціальна реабілітація – це надскладна людиновимірна система, спрямована на допомогу особам, які мають психічні розлади або проблеми з психічним здоров'ям, і на покращення якості їхнього життя, соціальної взаємодії і функціональної спроможності. Цей процес поєднує комплексну роботу з людиною, враховуючи її психічні, емоційні, соціальні та інші потреби і можливості. Психосоціальна реабілітація – це багатоканальний процес, який зорієнтований на відновлення чи покращення соціального побутування та психічного здоров'я осіб, які мають психічні розлади, психологічні травми, або перебувають у складних життєвих ситуаціях. Суть цього процесу полягає в наданні допомоги таким людям у розвитку та зміцненні їхніх навичок, потрібних для ефективного і незалежного життєзреалізування в суспільстві. Цілі вказаної

реабілітації здебільшого такі: покращення емоційного благополуччя, збільшення рівня автономії, розвиток соціальних навичок і компетентностей, підвищення працездатності, а також зменшення ризику рецидиву психічних розладів.

2. Арт-терапевтичний метод – форма психологічної реабілітації, яка використовує мистецтво як засіб для вираження емоцій, самопізнання та покращення самопочуття і психічного здоров'я особи. Вона застосовується для допомоги людям, які переживають психологічні травми, стрес, або мають психічні розлади. Цей метод передбачає використання різних видів мистецької творчості, таких як малювання, живопис, ліплення, колажування, фотографування і творення інших художніх форм, щоб за їх сприяння допомогти людям виражати свої внутрішні переживання. Арт-терапія проводиться під наглядом кваліфікованих фахівців, які організують процес творчого самоздійснення нужденної у підтримці особи та сприяють їй у вираженні та розумінні своїх почуттів.

3. Арт-терапія – це багатогранна форма терапії, яка використовує різні види мистецтва для допомоги людям у вираженні та опрацюванні своїх емоцій, переживань, думок, потягів. Існує кілька видів арт-терапії, які застосовуються залежно від індивідуальних потреб клієнтів різних категорій. Малювання та живопис передбачають вживання різних технік і матеріалів для створення ескізів, малюнків чи картин, послуговуючись аквареллю, олією, акрилом, пастелями. Ліплення та скульптура реалізують творчу роботу з глиною, пластиліном чи іншими матеріалами для створення тривимірних форм. Це допомагає нужденним особам виразити свої думки та почуття в тривимірному просторі. Ще один напрям – створення колажів з різноманітних матеріалів, таких як папір, тканина, фотографії, що дозволяє клієнтам поєднувати різні конструктивні елементи і плекати нові образи, зокрема й реконструювати та осмислювати емоційно насичені світлини. Музична терапія – важлива техніка арт-терапії, що охоплює гру на музичних інструментах, спів або слухання музики для вираження й опанування власних емоцій. Практикування фахівцем театральних прийомів (імпровізації, рольових ігор, мінівистав) також стимулює клієнтів до вираження своїх почуттів і думок. Танці та ритмічні рухи допомагають вивільнити зайві емоції, поліпшують

фізичне самопочуття і знімають напруження. Задіяння тканин, ниток та інших матеріалів для створення текстильних виробів – килимів, вишивок чи декоративних предметів – цілком можливі прийоми терапевтичного впливу. Вочевидь ці види арт-терапії можуть проводитися як індивідуально, так і в групах під наглядом кваліфікованих терапевтів. Вибір методу залежить від особистих уподобань клієнта, його життєвих цілей та обставин, психокультурного розвитку і ціннісно-сміслової зрілості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бриндіков Ю. Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій у системі соціальних служб : дис... доктора пед. наук : 13.00.05. Хмельницький, 2018. 559 с.
2. Горбунова В. В. Психологія командотворення: ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 380 с.
3. Панок В. Г. Прикладна психологія. Теоретичні проблеми : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2017. 188 с.
4. Рурік Г. Здатність до відновлення у особистості, яка пережила трагічні події : *Простір арт-терапії. Зб. наук. праць*. Вип. 1 (31). 2022. С. 5-15.
5. Смеречак Л. І. Арт-терапія в роботі фахівців соціальної сфери. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*. 2020. Випуск № 1. С. 218-223.
6. Фурман А. В. Сучасні тенденції розвитку сфери психології в оптиці вітакультурної методології. *Психологія і суспільство*. 2021. №2. С. 6-15. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.006>
7. Фурман А. В., Фурман О. Є. Методологічне обґрунтування психології як сфери мислєдїяльності. *Психологія і особистість*. 2021. №2. С.9-45.
8. Фурман О. Є. Успішність, успіх і Я-концепція особистості. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 191-198. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2023.01.191>.

REFERENCES

1. Bryndikov, Yu. L. (2018). Teoriia ta praktyka rehabilitatsiyi viiskovosluzhbovtziv-uchasnykiv boiovykh dii v systemi sotsialnykh sluzhb [Theory and practice of rehabilitation of military service members who participated in combat operations in the system of social services]. Dys... doktora ped. nauk : 13.00.05. Khmelnytskyi, 559 [in Ukrainian].
2. Horbunova, V. V. (2014). Psykholohiia komandotvorennia: Tsinnisno-rolovy pidkhid do formuvannia ta rozvytku komand [Psychology of team building: Value-based role approach to the formation and development of teams]. monohrafiia. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 380 [in Ukrainian].
3. Panok, V. G. (2017). Prykladna psykholohiia. Teoretychni problemy : monohrafiia [Applied psychology. Theoretical problems : monograph]. Kyiv: Nika-Center, 188 [in Ukrainian].

4. Ruryk, H. (2022). Zdatnist' do vidnovlennia u osobystosti, yaka perezhyla trahichni podiyi [Pre-renewal history of a person who survived tragic periods]. *Prostir art-terapii. Zbirnyk naukovykh prats*, 1 (31), 5-15 [in Ukrainian].

5. Smerechak, L. I. (2020). Art-terapiia v roboti fakhivtsiv sotsialnoyi sfery [Art therapy in the work of social workers]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriiia «Pedahohichni nauky»*, 1, 218-223 [in Ukrainian].

6. Furman, A. V. (2021). Suchasni tendentsiyi rozvytku sfery psykholohiyi v optytsi vitakuturnoyi metodolohiyi [Current trends in the development of the field of psychology in the optics of cultural methodology]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 6-15 [in Ukrainian].

7. Furman, A. V., Furman, O. Ye. (2021). Metodolohichne obhruntuvannia psyholohiyi yak sfery myslediyal'nosti [Methodologicak justification psychology as areas of thought]. *Psykholohiia i osobystosti – Personality and psychology*, 2, 9-45 [in Ukrainian].

8. Furman, O. Ye. (2023). Uspishnist', uspih i Ya-kontseptsiiia osobystosti [Success, success and self-concept of specialness]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1 (87), 191-198 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

СЕНИК Алла Михайлівна.

Арт-методи у психосоціалній реабілітації: ресурси і можливості.

У статті висвітлено передумови, методи та засоби створення психотехнології реабілітації окремих верств населення з її повноаспектним соціальним узмістовленням та особистою ефективністю, в якій важливе значення мають рефлексивне мислення, екзистенційна свобода, професійна компетентність і гуманна зорієнтованість особистості фахівця. Мета дослідження зосереджена на висвітленні евристичного ресурсного потенціалу арт-терапевтичного методу та відповідних йому технік роботи у здійсненні психосоціалної реабілітації осіб, спрямованої на відновлення їхніх психодуховних спроможностей та соціально-рольових функцій. Об'єктом вивчення обрано психосоціалну реабілітацію у взаємодоповненні методів, засобів, технік і процедур ефективної психологічної роботи фахівця соціогуманітарного профілю із так чи інакше травмованим клієнтом і способів, інструментів, прийомів та актів коректного соціалного впливу на його особу задля психофункційного одужання як громадянина. Предмет дослідження становить реабілітаційна технологія арт-терапевтичної, поетапно здійснюваної і засобово забезпеченої, збагаченої психодуховними ресурсами та соціалними можливостями обох учасників, спільної діяльності – фахівця-психолога чи соціалного працівника та особистості клієнта, який зазнав певної пекельної втрати, перебуває у психотравмувальному стані та потребує екзистенційної і суто людської допомоги для психосоціалного відновлення й особистісного одужання. Зокрема, психосоціална реабілітація витлумачується як комплексний багатопотоковий процес, який спрямований на повернення або покращення соціалного функціонування та психічного здоров'я осіб, які мають душевні розлади, психологічні травми, або перебувають у

складних життєвих ситуаціях. Зазначено, що на доцільність застосування арт-терапевтичного методу як форми психологічної реабілітації, що практикує мистецтво як засіб для вираження емоцій, самопізнання та поліпшення психічного здоров'я, вказує той факт, що вмиле задіяння всеможливих засобів мистецької творчості допомагає людям, котрі пережили психологічні травми, стрес чи мають психічні розлади, актуалізувати, осмислити і самісно опрацювати власні душевні страхи, перестороги, травми. Арт-терапія передбачає використання різних видів мистецької творчості, а саме малювання, живопис, ліплення, колажування, фотографування та інші художні форми, щоб допомогти людям виражати свої внутрішні переживання, акцентувати психодушевні стани і малорегульовані психічні тенденції.

Ключові слова: *особистість; психотравма; арт-терапія; арт-методи; психосоціальна реабілітація; командотворення; соціальна допомога; психічне здоров'я.*

ANNOTATION

Alla SENYK.

Art-methods in psychosocial rehabilitation: resources and opportunities.

The article highlights the prerequisites, methods and means of creating a psychotechnology for the rehabilitation of certain segments of the population with its full social content and personal effectiveness, in which reflective thinking, existential freedom, professional competence and humane orientation of the specialist's personality are important. The purpose of the study is to highlight the heuristic resource potential of the art therapeutic method and its corresponding work techniques in the implementation of psychosocial rehabilitation of individuals aimed at restoring their psycho-spiritual capabilities and social and role functions. The object of study is psychosocial rehabili-

tation in the complementarity of methods, tools, techniques and procedures for effective psychological work of a socio-humanitarian specialist with a traumatized client and methods, tools, techniques and acts of correct social influence on his or her personality for psychological and functional recovery as a citizen. The subject of the study is the rehabilitation technology of art therapy, gradually implemented and funded, enriched with psycho-spiritual resources and social capabilities of both participants, joint activity – a psychologist or social worker and the personality of a client who has suffered a certain hellish loss, is in a psycho-traumatic state and needs existential and purely human help for psychosocial recovery and personal recovery. In particular, psychosocial rehabilitation is interpreted as a complex multi-stream process aimed at restoring or improving the social functioning and mental health of persons with mental disorders, psychological trauma, or in difficult life situations. It is noted that the expediency of using the art therapy method as a form of psychological rehabilitation, which practices art as a means of expressing emotions, self-knowledge and improving mental health, is emphasized. Art therapy involves the use of various types of artistic creativity, namely drawing, painting, modeling, collage, photography and other artistic forms to help people express their inner feelings, accentuated psycho-mental states and poorly regulated mental tendencies.

Key words: *personality; psychotrauma; art therapy; art methods; psychosocial rehabilitation; team building; social assistance; mental health.*

Рецензенти:

**д. психол.н., проф. Зіновія КАРПЕНКО,
д. психол.н., проф. Віталій ПАНОК.**

Надійшла до редакції 01.02.2024.

Підписана до друку 12.03.2024.

Бібліографічний опис для цитування:

Сеник А.М. Арт-методи у психосоціальній реабілітації: ресурси і можливості. Психологія і суспільство. 2024. №1. С. 203-208. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2024.01>

ІНФОРМАЦІЯ

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Інформуємо Вас, що у 2024 році на базі кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету (м. Тернопіль) започатковано підготовку здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти за освітньою програмою **«Психологічне забезпечення сектору безпеки та оборони»** в межах спеціальності 053 Психологія.

Зазначена освітня програма є особливо актуальною у зв'язку з підписанням Президентом України Указів № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», №273/2023 «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки», реалізацією Законів України «Про національну безпеку України» № 2469-VIII в редакції від 31.03.2023 р. (Розділ IV. Сектор безпеки і оборони) та «Про Державний бюджет України на 2024 рік» № 3460-IX від 09.11.2023 р. (статті 25, 43), а також подальшим тривалим подоланням наслідків збройної агресії російської федерації та потребами національного ринку праці.

До складу сектору безпеки і оборони входять: Апарат Ради національної безпеки і оборони України; Міністерство оборони України; Збройні Сили України; Державна прикордонна служба України; Національна гвардія України; Служба безпеки України; Міністерство внутрішніх справ України; Національна поліція України; Державна міграційна служба України; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Управління державної охорони України; Державна спеціальна служба транспорту; Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України; розвідувальні органи України, що підпорядковані різним національним службам та управлінням.

Освітню програму «Психологічне забезпечення сектору безпеки та оборони» реалізовуватимуть шість штатних докторів психологічних наук, сертифіковані психотерапевти, залучені профільні фахівці-практики з психології діяльності в особливих умовах, а також запрошені представники Національної академії Національної гвардії України та Національного університету оборони України.

Навчання за анонсованою освітньою програмою відбуватиметься за денною та заочною формами навчання й триватиме 1 рік 4 місяці. Впродовж цього періоду здобувачі вищої освіти опануватимуть такі навчальні дисципліни: «Психологічна профілактика та кризове консультування», «Медична психологія у секторі безпеки та оборони», «Психосоматика», «Психологія інформаційного протиборства», «Психологічне забезпечення службово-бойової діяльності», «Соціально-психологічна корекція та реабілітація», «Психологічна робота із сім'ями військовослужбовців», «Соціально-психологічна експертиза», «Конфліктологія та медіація», «Іпотерапія» та інші.

Учасники бойових дій та здобувачі другої вищої освіти звільняються від зовнішніх випробувань і зараховуються на навчання на підставі внутрішнього випробування в ЗУНУ.

Додаткову інформацію щодо вступу та особливостей провадження освітнього процесу можна з'ясувати у завідувача кафедри психології та соціальної роботи ЗУНУ професора ГІРНЯКА Андрія Несторовича, тел. (096) 106-35-05).

НАШІ АВТОРИ

Іван Рибчин (1892 – 1970) – педагог та соціолог, дійсний член НТШ, учитель гімназії та довголітній голова Філії Товариства “Учительська Громада” у Станиславові.

Олександр Самойлов – доктор психологічних наук, професор, завідувач науково-дослідної лабораторії з актуальних проблем юриспруденції та психології Науково-дослідного інституту вищого навчального приватного закладу “Дніпровський гуманітарний університет”, м. Дніпро.
larisa150767@gmail.com
ORCID: 0009-0003-7644-6623

Микола Бердяєв (1874 – 1948) – всесвітньовідомий філософ, літератор, публіцист, основоположник екзистенційно-персоналістичної філософії, почесний професор Кембриджського університету.

Іван Тітов – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, заступник головного редактора журналу “Психологія і особистість”, м. Полтава.
titovpsy@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5529-1568

Ернест Джонс (1879 – 1958) – британський психоаналітик, учень і перший біограф Зигмунда Фрейда.

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, професор кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.
a.furman@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-1550-6955
ResearcherID: G-4932-2017

Андрій Лазарук – аспірант кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.
azaruk@ukr.net
ORCID: 0009-0005-3333-1476

Олег Хміляр – доктор психологічних наук, професор, начальник кафедри суспільних наук Національного університету оборони України, полковник, м. Київ.
ORCID: 0000-0003-2693-1906

Діна Кузьминська – завідувачка відділення профільної середньої освіти за професійним спрямуванням, викладач кафедри педагогіки, психології та окремих методик КЗВО “Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж”, аспірантка кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету, м. Вінниця – Тернопіль.
ledi_2707@ukr.net

Юрій Максименко – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Одеса.

lkorgun49@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5732-9478

Муна Буржумова – психолог центру психологічної допомоги населенню, м. Балтимор (Меріленд, США).
ORCID: 0000-0002-5732-9478

Олександр Фільц – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри психіатрії та психотерапії Національного медичного університету імені Данила Галицького, м. Львів.
filz_uap@mail.lviv.ua

Юлія Мединська – кандидат психологічних наук, директор ГО “Львівський психоаналітичний інститут ментального здоров’я”, м. Львів.
yukia@ukr.net

Сергій Якушик – психолог, психотерапевт, м. Львів.
yukia@ukr.net

Наталія Фролова – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро.
natlick7@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7466-9071
Researcher ID: T-8308-2017

Тетяна Надвинична – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, практичний психолог навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки та резильєнтності Західноукраїнського національного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.
t.nadvynychna@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-7286-2150

Зоряна Крупник – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, соціальний педагог навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки та резильєнтності Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.
z.krupnyk@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5915-9345

Алла Сенік – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології та соціальної роботи, завідувачка загального відділу Західноукраїнського національного університету, м. Тернопіль.
a.senyk@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-6217-7464

OUR AUTHORS

Ivan Rybczyn (1892 – 1970) – pedagogue and sociologist, active member of the SSS (Shevchenko Scientific Society), gymnasium teacher and long-time head of the Branch of the “Teachers’ Community” Society in Stanyslaviv.

Oleksandr Samoïlov – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the scientific-research laboratory on current problems of jurisprudence and psychology of the private higher educational institution’s Scientific-research institute “Dnipro Humanities University”, Dnipro.

larisa150767@gmail.com

ORCID: 0009-0003-7644-6623

Mykola Berdiayev (1874 – 1948) is a world-famous philosopher, litterateur, publicist, founder of existential-personalist philosophy, honorary professor of Cambridge University.

Ivan Titov – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Docent of the Psychology Department of Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko, deputy editor-in-chief of the journal “Psychology and Personality”, Poltava.

titovpsy@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5529-1568

Ernest Jones (1879 – 1958) is a British psychoanalyst, student and first biographer of Sigmund Freud.

Anatoliy V. Furman – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, Professor of the Psychology and Social Work Department of West Ukraine National University, Head of PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, co-chair of the Regional Branch of the Socio-logical Association of Ukraine, member of the National Union of Journalists of Ukraine, Editor-in-Chief of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

a.furman@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Andrii Lazaruk – PhD student of the Psychology and Social Work Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

lazaruk@ukr.net

ORCID: 0009-0005-3333-1476

Oleg Khmilyar – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Social Sciences Department of National Defense University of Ukraine, colonel, Kyiv.

ORCID: 0000-0003-2693-1906

Diana Kuzmynska – Head of the Department of Specialized Secondary Education with a Professional Focus, Lecturer at the Department of Pedagogy, Psychology, and Specific Methods at the Vinnytsia Humanitarian-Pedagogical College, Graduate Student at the Department of Psychology and Social Work of West Ukrainian National University, Vinnytsia – Ternopil.

ledi_2707@ukr.net

Yurii Maksymenko – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the General and Differential Psychology Department of South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskiy, member of the editorial board and permanent author of the “Psychology and Society” journal, Odesa.

lkorgun49@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5732-9478

Muna Burjumova – Psychologist at the Baltimore Psychological Assistance Center, Baltimore, Maryland (USA).

ORCID: 0000-0002-5732-9478

Oleksandr Filts – Doctor of Medical Sciences, Professor, Head of the Psychiatry and Psychotherapy Department of Danylo Halytskyi National Medical University, Lviv.

filz_uuap@mail.lviv.ua

Yuliia Medynska – Candidate of Psychological Sciences, Director of the PO “Lviv Psychoanalytic Institute of Mental Health”, Lviv.

yukia@ukr.net

Serhiï Yakushyk – psychologist, psychotherapist, Lviv.

yukia@ukr.net

Nataliia Frolova – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Docent of the Pedagogical and Age Psychology Department, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro.

natlick7@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7466-9071

Researcher ID: T-8308-2017

Tetyana Nadvynychna – Candidate of Psychological Sciences, Docent, Docent of the Psychology and Social Work Department, practical psychologist of the Educational-Scientific Center of Social-Psychological Support and Resilience of West Ukrainian National University, permanent author of the “Psychology and Society” journal, Ternopil.

t.nadvynychna@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7286-2150

Zoryana Krupnyk – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent, Docent of the Psychology and Social Work Department, social pedagogue of the Educational-Scientific Center of Social-Psychological Support and Resilience of West Ukrainian National University, Ternopil.

z.krupnyk@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-5915-9345

Alla Senyk – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Psychology and Social Work Department, Head of the General Department of West Ukrainian National University, Ternopil.

a.senyk@wunu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-6217-7464

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **West Ukrainian National University****Editorial board:**

Chairman of editorial advice: **Desyatnyuk Oksana** (Professor, Doctor of Economics, West Ukrainian National University)
Chief Editor: **Movchan Volodymyr** (Professor, Doctor of Economics)
Editor: **Furman Anatoliy V.** (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University)
Co-editor: **Boltivets Sergii** (Professor, Doctor of Psychology, bureau UNESCO),
Co-editor: **Furman Oksana** (Professor, Doctor of Psychology)
Executive editor: **Moskal Yurii** (West Ukrainian National University)
English language editor: **Lypka Mariana**

Hirnyak Andriy (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),
Hulias Inesa (Associate Professor, Doctor of Psychology, Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovych),
Kalamazh Ruslana (Professor, Doctor of Psychology, National University Ostroh Academy),
Karpenko Zinoviya (Professor, Doctor of Psychology, Lviv Polytechnic National University),
Kolesnichenko Oleksandr (Professor, Doctor of Psychology, National Guard of Ukraine),
Maksymenko Yurii (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),
Moskalets Viktor (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),
Myasoyid Petro (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),
Panok Vitalii (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center for Practical Psychology and Social Work of NAPN of Ukraine),
Polunin Oleksiy (Professor, Doctor of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics),
Radchuk Halyna (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk),
Savchyn Myroslav (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University),
Furman Anatolii A. (Professor, Doctor of Psychology, National University Odesa Polytechnic),
Shandruk Serhii (Professor, Doctor of Psychology, West Ukrainian National University),
Shevchenko Nataliya (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia National University),
Shcherban Tetiana (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo State University),
Báčová Viera (Professor, Doctor of Psychology, Institute of Experimental Psychology of AS Slovakia),
Kluwe Rayner H. (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg University, Germany),
Racu Igor (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova),
Tratch Roman (Professor, Doctor of Psychology, American Psychological Association, USA)

Editorial advice: **Krysovaty Andrii, Holovakha Yevhen, Danyiuk Ivan, Bakirov Vil', Naydionova Liubov, Kuznetsov Yurii** (vice chairmans), **Pasichnyk Ihor, Rybachenko Viktor, Sabadukha Volodymyr, Tomchuk Mykhailo, Khayrulin Oleh, Chebykin Oleksii, Yatsenko Tamara**

Address:

Lvivska Str., 5a, Ternopil, 46009, Ukraine
 call: +38-097-442-75-95;
 e-mail: a.furman@wunu.edu.ua;
<http://pis.wunu.edu.ua>

Media identifier: **R-30-04424**ISSN **2523-4099** (Online), **1810-2131** (Print),DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>Subscription index: **21985**